

TÁRSADALOM KUTATÁS

1997
1-2

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19-35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, VI., Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail: H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.
Telefon: 204-3976. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Rt.
Magiszter (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltjában.

44/94 JB

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

~~SZOCIOLÓGIA~~

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán akadémikus, az MTA Politikai
Tudományok Intézetének igazgatója

SIMAI Mihály akadémikus, közgazdász, MTA Világ-
gazdasági Kutató Intézet

LŐRINCZ Lajos akadémikus, tanszékvezető, Állam-
igazgatási Főiskola

SZALAI Erzsébet szociológus, tudományos főmun-
katárs, MTA Politikai Tudományok Intézete

VÁRI Anna közgazdász, tudományos főmunkatárs,
MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

PAPHÁZI Tibor tudományos munkatárs, MTA
Társadalmi Konfliktuskutató Központ

LAKI László tudományos munkatárs, MTA Politi-
kai Tudományok Intézete

SZÁNTÓ Miklós nyugdíjas, szociológus

GÁTHY Vera szociológus, tudományos főmun-
katárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató
Központ

NYERS Rezső közgazdász, parlamenti képviselő

IVÁNYI Károly közgazdász, a Külkereskedelmi Főis-
kola főigazgatója

BÁCSKAI Tamás közgazdász, Nemzetközi Bankár-
képző Központ Rt.

LÉVAI Imre közgazdász, MTA Társadalmi Konfliktus-
kutató Központ

CSIKÓS-NAGY Béla közgazdász, akadémikus

RÓZSA György c. egyetemi tanár

TAGÁNYI Zoltán szociológus, tudományos fő-
munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató
Központ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója

A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte

Felelős vezető: Lajtai Ferenc

Budapest, 1997. — Nyomdai táskaszám: 9722922

Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Megjelent: 15, 37 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231 — 2522

TARTALOM

Tanulmány		
5	Kulcsár Kálmán	A politikai rendszer és a magyar valóság
24	Simai Mihály	A rendszerváltás, az állam és a globális változások
45	Lőrincz Lajos	A független és semleges közszolgálat lehetősége Magyarországon: eredmények, hiányosságok, perspektívák
57	Szalai Erzsébet	Rendszerváltás – gazdasági átalakulás – elitek
66	Vári Anna	Társadalmi részvétel és tanulás az energiaszektorban: a Litéri Szekunder Tartalék Gázturbinás Erőmű telepítése
Műhely		
77	Papházi Tibor	Széljegyzetek a nonprofit törvény koncepciójához
85	Laki László	Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltás után hat évvel
Dokumentum		
101	Szántó Miklós	II. A szociológia „albértletben”
Emlékezés		
135	Gáthy Vera	Bognár Józsefre emlékezünk
138	Nyers Rezső	Bognár József egyenes életútja a kacskaringós magyar politikában
143	Iványi Károly	A növekedésirányítás és stabilizáció dilemmái Bognár József „fejlődő országok” kutatásaiban
152	Bácskai Tamás	A kreatív közvetítő (Bognár József)
156	Lévai Imre	Az utolsó terv. Bognár József akadémikus kutatási prog- ramja a XXI. századi világelelmzési krízisről
162	Csikós-Nagy Béla	A két utolsó eszmecsere Bognár Józseffel
Könyvszemle		
169	Rózsa György	Jogi informatika
170	Tagányi Zoltán	Andrzej Walicki: Marxism and the Leap to the King- dom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia

CONTENTS

Papers

5	Kulcsár, Kálmán	The Political System and Hungarian Reality
24	Simai, Mihály	Systemic Change, the State and Global Changes
45	Lőrincz, Lajos	The Possibility of an Independent and Neutral Public Service in Hungary: Results, Shortcomings, Perspectives
57	Szalai, Erzsébet	Systemic Change – Economic Transformation – Elites
66	Vári, Anna	Public Participation and Social Learning in the Energy Sector: the Siting of a Secondary Reserve Gas-Turbine Power Plant in Litér
-

Workshop

77	Papházi, Tibor	Comments on the Concept of the Non-profit Bill
85	Laki, László	Land Ownership in a Village Six Years after the Systemic Change
-

Document

101	Szántó, Miklós	II. Sociology in 'Subtenancy'
-

In memoriam

135	Gáthy, Vera	We Remember József Bognár
138	Nyers, Rezső	József Bognár's Straight Career in the Meandering Hungarian Politics
143	Iványi, Károly	The Dilemmas of the Management of Growth and of Stabilisation in József Bognár's Researches into the 'Developing Countries'
152	Bácskai, Tamás	The Creative Mediator (József Bognár)
156	Lévai, Imre	The Last Plán. Academician József Bognár's Research Project on the Crisis of Food Supply in the 21st-Century World
162	Csikós-Nagy, Béla	The Two Last Talks with József Bognár
-

Book Review

169	Rózsa, György	Informatics of Law
170	Tagányi, Zoltán	Andrzej Walicki: Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia

A POLITIKAI RENDSZER ÉS A MAGYAR VALÓSÁG

Alig egy évvel az átalakulási folyamat harmadik országos választása előtt, ha nem is történelmi érvénnyel, mégis mérleg készíthető. Mennyire képes kezelni az új politikai rendszer a társadalom konfliktusait, mennyire oldja meg problémáit, *sikerült-e az átmenet folyamatában olyan állapotokat kialakítani, amelyekre ráépülhet a demokratikus berendezkedés konszolidációja.* (A konszolidációra ld. Kulcsár 1996:148–150.)

Vajon a politikai és a gazdasági intézményrendszerrel, valamint az irányító elittel szembeni bizalmatlanság – amelyet a közvéleménykutatások adatai, valamint a tüntetések, blokádok, demonstrációk, röviden: a politikának az utcára kerülése egyaránt jeleznek – felszíni jelenség-e, vagy mélyebb problémákra utal? Azaz, politikai és gazdaságpolitikai hibáknak, kormányzati dilettantizmusnak, illetőleg ellenzéki ügyetlenségnek, rossz kommunikációs gyakorlatnak, röviden a politikai professzionalizmus hiányának, a lakosság „kifáradásának”, tűrőképessége kimerülésének következménye-e. Vagy a kilencedik éve szinte folyamatosan épített politikai rendszer nem felel meg – esetleg valamely részében – a magyar társadalom és politikai kultúrája feltételeinek, s nem alkalmas a demokratikus berendezkedés konszolidálására.

I.

A magyar politikai rendszer – hasonlóan a többihez – társadalmi-gazdasági környezetben működik, amelynek, jóllehet sokat emlegetjük, csak egyik eleme a politikai kultúra. A gazdasági folyamatok globális és regionális összefüggéseikkel, valamint társadalmi következményeikkel *történetileg kialakult* társadalomban alkotnak olyan feltételrendszert, amelyben a politikai rendszer él. Ezt a környezetet, problémáit, feszültségeit kell a politikai rendszernek kezelnie, és pedig úgy, hogy számolnia kell a környezetből érkező és tevékenységét alakító hatásokkal. A magyar társadalom politikát formáló tényezőit részben ismerjük. Részben azonban – főleg a gazdaság érdekösszefüggéseiből érkező hatásokat – az általánosságokon túl, tehát konkrét jelenségeiben legfeljebb sejtjük. Ezek a jelenségek – leszámítva a Nemzetközi Valutaalap gyakorlatát – ma még alig körvonalazhatók. Ez az ismerethiány természetesen megnehezíti a kiinduló kérdésünk megválaszolását is.

Az átmenettel foglalkozó nemzetközi szakirodalom mindenesetre visszaigazolja azokat a hazai problémákat, amelyek a *kettős átmenetből* fakadnak. E problémák – felhasználva Przeworski elemzésének tanulságait is (Przeworski 1991) – összefoglalóan egy mondatban is meghatározhatók. Az „új demokráciák” alakulását jelentősen befolyásolja a piacgazdaság kiépítése, hiszen szükségképpen növeli az önértékelő csoportok számát, a demokratikus folyamatot befolyásolni kívánó, sőt vele szembenálló erők lehetőségét, s olyan szituációt is teremthet, amelyben a demokrácia elvesztheti politikai legitimitását. Ebből következik az az ellentmondásos helyzet, hogy a *sikeres gazdasági reform a politikai konszolidáció alapfeltétele, ám a gazdasági reform sikerének biztosítása politikai feszültségeket szül, tehát megnehezíti a konszolidációt*.

Ebben a helyzetben különösen fontos a politikai rendszer visszacsatolási mechanizmusának pontos működése, mindazon szervezetek és emberek tevékenysége, amelyek és akik a politikai rendszer és környezete közötti információáramlást alakítják.

A bevezetőben feltett kérdést is csak úgy válaszolhatjuk meg, ha a politikai rendszert ezzel a visszacsatolási mechanizmussal együtt vizsgáljuk.

Az 1989–1990-ben a politikai rendszerváltozás folyamatát meghatározó és tartalmi kiteljesedésének keretét adó közjogi törvényhozás (ideértve az alkotmány alapvető módosítását jelentő 1989. évi XXXI. törvény kimunkálását is) „felülről lefelé” irányuló reformjellegű változás volt, bár a változások lakossági támogatásának tudatában az Országgyűlés mégis a kormányzati és a szerveződő ellenzéki pártelit *megegyezése* alapján és a kormány előterjesztésében fogadta el a szükséges törvényeket. E jogszabályokat politikailag már két választás legitímálta, a változás legalitását pedig éppen az Alkotmánybíróság állapította meg.

A politikai rendszer jogi kereteit túlnyomórészt a liberális eszmekör elvont racionális értelmezése határozta meg, amelyet az akkori politikai helyzetből fakadó pártérdekek, bizalmatlanságok, félelmek és gyanakvások (rejtett ambíciók) közelítettek a társadalmi valósághoz. *Hiányzott* tehát

- a liberális képviselői demokrácia elvont modellje fejlett országokban való működési tapasztalatainak értékelése, illetőleg
- a magyar társadalom helyzetével, politikai kultúrájával való számvetés, amelybe természetesen beleértendő a kialakuló politikai rendszer szervezeti és személyi szereplőinek ismeretei, politikai képességei, tapasztalatai, politikai kultúrája, de éppen így a magyarországi politikai rendszerek működésének tapasztalatai, különösen a magyar parlamentarizmus hagyományai, s még jó néhány más tényező is.

E kritika ellenére megállapítható, hogy a liberális eszmékre épülő demokratikus berendezkedés alapjaiban nem csupán jó, hanem valószínűleg *szükségszerű* is volt a tekintélyuralmi rendszerekből kibontakozó kelet-közép-európai társadalmak átalakulásához, pontosabban az átmenet sikeréhez. (Ne

feledjük, a térség legtartósabb alkotmánya, a magyar alaptörvény bevallottan az átmenet idejére készült.) Ez a liberális politikai rendszer adta meg régióinkban, így Magyarországon is a korábbi „szocialista” berendezkedés legvilágosabb és legerősebb *ellenképét*, amely mind az érintett társadalom, mind pedig az etalonnak is számított Nyugat szemében meggyőzővé tette a rendszerváltozást.

Ennek megállapításával együtt röviden foglalkozni kell a két szemponttal, amelyekkel való számvetés elmaradását hiányosságnak tartom.

II.

Lássuk először *a demokratikus politikai rendszernek a fejlett nyugati, elsősorban európai országokban kialakult helyzetét.*

Hosszabb ideje kétségek élnek már a nyugati politikatudományi irodalomban a képviselői demokrácia jelenlegi formájával szemben. A kétségek sokféle tényezőhöz tapadnak, de a legkifejezőbben úgy fogalmazhatók meg, hogy egyre nagyobb a különbség a polgárnak a politikában való formális-jogi részvétele és hatékony befolyásolási lehetőségei között, miközben a döntés valamiféle azonosíthatatlan kisebbség kezébe kerül. (Grande 1996:339) Nem új megállapítás ez, több mint húsz éve Stein Rokkan keményebben fogalmazott: „a szavazatokat összeszámálják, a pénzforrások döntenek” (Rokkan 1975).

Én nem kívánom Rokkan formuláját követni, ilyen megállapításhoz nem rendelkezünk elég ismeretanyaggal a hazai viszonyokra. Az első fordulat azonban már megvizsgálandó, annál is inkább, mert a nyugati képviselői demokrácia működésére nézve alapos kutatási eredmények állnak rendelkezésre.

Abból a feltevésből kiindulva, hogy az utóbbi néhány évtized változásai alapvetően módosították az állam és polgárai viszonyát, s ez a módosulás lényegében a *képviselői demokráciával szembeni kihíváshoz* vezet, tizen-nyolc nyugat- és dél-európai országban egy 1989-ben megindult empirikus vizsgálat keretében feltárták e jelenség feltételezett összetevőinek valóságos mértékét. Az alapkérdést tíz olyan hipotézis kérdőíves vizsgálatával közelítették meg, amelyek verifikálása megerősítette volna a polgárok elfordulását a többpártrendszeren alapuló képviselői demokráciától. (A kutatásra és eredményeire ld. Klingemann and Fuchs 1995.)

A megfogalmazott hipotézisek a vizsgálatba bevont európai országokban ugyan különböző mértékben igazolódtak vagy váltak elvetendővé, bizonyos következtetések azonban általános szinten is levonhatók.

Ennek megfelelően ez *első* hipotézist, amely szerint csökkenne a politikában (gyakorlatilag a választásokon) való *intézményes* részvétel, az adatok nem csupán nem erősítették meg, hanem ebben a tekintetben 1945 és 1989 között meglepő állandóságot mutattak. (Azért meglepő, mert egyes nyugati országokban – más adatok szerint a választásokon való részvétel csökkent,

ahogyan csökkent a politikai pártok iránti bizalom is. Ld. Dubiel 1996:128–129.) Egyértelműen igazolódott viszont a *második* hipotézis, amely szerint a polgárok aktivitása a politika *nem intézményes* formáiban határozottan növekszik. Az adatok nem igazolták a *harmadik* hipotézist, amely a *politikai apátia* növekedését feltételezte, hiszen a polgárok tevékenysége a nem intézményesedett „csatornákon” keresztül jelentős mértékben politikai tartamú volt. Nem állta ki az empirikus vizsgálatok próbáját a *negyedik* hipotézis sem, amely szerint csökkent volna a különböző érdekvédelmi szervezetekhez, szakszervezetekhez való kapcsolódás. Ezzel szemben – ahogyan azt az *ötödik* hipotézisben megfogalmazták, világosan kimutatható a *politikai pártoktól való elidegenedés*. A *hatodik* feltevés, amely szerint a *polgárok érdeklődése növekszik az új, kollektív politikai szereplők iránt*, általánosan nem igazolódott, jóllehet az egyes országok különböző képet mutattak. A *hetedik* hipotézis szerint a *polgárok csökkenő mértékben támogatják a politikusokat*. Bár az adatok alapján ebben az esetben is országonként különböző helyzetre lehet következtetni, általános megállapításhoz nem elegendők. A *nyolcadik* hipotézis szerint *csökken a (tág értelemben vett) kormányzati szervek lakossági támogatottsága*. Az adatok mintha igazolnák ezt a feltevést, vagy legalábbis „vegyes” képet adnak. Ez a helyzet a *kilencedik* hipotézissel is, amely feltételezte, hogy csökken a demokratikus rendszer támogatottsága. Az adatok ebben az esetben is más képet mutattak a különböző országokban, de ilyen általános trendet nem jeleztek. Ezzel szemben igazolódott a *tizedik* hipotézis, amely szerint *növekszik az individuális demokratikus értékek jelentősége a lakosság körében*.

A vizsgálat eredményeit értékelő kutatók szerint néhány jelenség egyértelműen igazolható. Ezek a következők.

- A nyugat-európai társadalmak általánosságban nem kérdőjelezik meg a képviseleti demokráciát, sőt alapjaiban az egymással versengő pártok szerepét sem, ha az utóbbi elemnek mint e politikai rendszer központi mechanizmusának „legitimitása” a *változások következtében erodálódhatott* is.
- Levonható azonban a következtetés, hogy a társadalom már nem elég-szik meg a politikában való időszakos (a választásokra korlátozódó) részvétellel.
- Ez a jelenség összefügg azzal, hogy a társadalmi méretű modernizáció mellett megjelent az *individuális modernizáció* is. A modernitás magas szintjére jutott személyiség mentálisan nyitott, kognitívan hajlékony, kreatív, határozott érzékkel rendelkezik az individuális hatékonysághoz, képes saját ügyeiben tervszerűen dönteni, s elfogadja a társadalom szabályait. (Inkeles–Smith 1974:190 és köv., Inkeles 1983:12 és köv.) Ez az embertípus a politikában is képes saját érdekeinek felismerésére, érvényesítésük formáinak kiválasztására, s adott esetben akciókkal való előmozdítására is.

- A képviseleti demokrácia relatíve ritka és behatárolt politikai részvételt kínál a polgár számára. Ebből adódik, hogy a politikai pártok rendkívül erős szerepét a politikai folyamatokban csak nagyon gyenge állampolgári részvétel egészíti ki.

Összefoglalva: *A képviseleti demokrácia alapmechanizmusa, a pártképviselet – jelenlegi ismereteink szerint – nem helyettesítendő, de nem is elegendő. A polgár számára nagyobb és közvetlenebb politikai részvételt kell biztosítani a politikai pártok döntési folyamatán belül és a pártpolitikán kívül is.* Ez a folyamat – amelyet a vizsgálat vezetői demokratikus átalakulásnak neveznek – az eddiginél nagyobb választadási képességet kíván meg a jelentősebb politikai szereplőktől a polgárok követeléseire. A polgárok pedig jóval aktívabbá és ezzel hatékonyabbá válnak a politikai folyamatokban. (Klingemann and Fuchs 1995:420–438.)

Hasonló következtetésekre jutott a már idézett Edgar Grande is, mondván, hogy sem a közvetlen részvétel klasszikus formái, sem a politikai képviselet modern formái önmagukban nem elegendők (az Európai Unió kialakítandó struktúrájában sem), hanem ezek több szinten keresendők, s a politikai hatalom egyéni kontrolljának elégtelenségét elismerve, az intézményi kontrollt kell középpontba állítani. (Grande 1996:357.)

Globális szempontokra is gondolva, a vizsgálat további, számunkra nagyon fontos következtetése, hogy a nyugati demokrácia politikai legitimitása már jelenleg is, de a jövőben még inkább erősebben függ a kormányok teljesítményétől, mint eddig. A „szocialista” rendszerek átalakulásával, a Nyugat és Kelet ideológiai és katonai szembenállásának megszűntével ugyanis – amely jelentős legitimáló tényező volt a nyugati demokrácia számára, *a polgárok figyelme egyre inkább a demokráciának a saját hazájukban való működésére irányul, mintsem a demokrácia általános elveire.* A demokráciával való megelégedés szintje összefügg a gazdaság teljesítményével, s támogatottságának foka „az ideális, normatív megegyezéstől” a gazdasági és állami hatékonyságtól függő „instrumentális elfogadottság” felé fordult. (Klingemann and Fuchs 1995:438–442.)

III.

A nyugat-európai tapasztalatok természetesen csak bizonyos elemző értékelés után alkalmazhatók a magyar viszonyokra, az alapösszefüggésekben azonban mindenképpen tanulságosak. A két legfontosabb tanulság közül az első – a képviseleti rendszer változási szükségleteivel együtt – *a polgárok közvetlenebb részvételi igénye a politikában* (és itt nagyon fontos a politika szintjeinek megkülönböztetése), nemkülönben a politikai apátia jelenségeinek és összetevőinek reális értékelése. A második *a demokrácia instrumentális elfogadottságára irányuló hajlandóság jelentősége.* Az első tanulság a politikai

rendszer normatív felépítését is érinti, a második ezzel is kapcsolatban van ugyan, összefüggései mégis bonyolultabbak annál, hogy egyszerűen a gazdasági teljesítményre vezetnének vissza. A nyugati jelenségek egészében arra intenek, hogy a hagyományos liberális felfogás szerint felépített politikai rendszer megfelelhetett ugyan a magyar társadalom igényeinek mint „ideális normatív megegyezés” az átmenet első néhány évében, de nem meglepő, hogy már ebben az időben is problematikus volt az állam egészének hatékonysága, s negatív elemként megjelentek már az „instrumentális elfogadottság” szempontjai. Annak ellenére, hogy az MDF és az SZDSZ paktumán alapuló alkotmánymódosítás a választásokat követően bevezette a kormányzat biztonságát és erős pozícióját garantáló konstruktív bizalmatlansági indítványt, s szervezeti módosítások is történtek, az állam hatékonysága csökkent.

A közreható tényezők elemzésére most nincs lehetőség, azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy azok a jelenségek, amelyeket Samuel Huntington globális jelleggel „a valódi káosz paradigma” terminusban foglalt össze – mint például a jogrend globális méretekben való összeomlása, az ugyancsak globális méretű bűnözési hullám, a transznacionális bűnöző szervezetek növekvő ereje, a drogfüggőség terjedése, a család jelentőségének hanyatlása, a bizalom és a társadalmi szolidaritás csökkenése, az erőszak terjedése (Huntington 1996:321.) – nem ismer határokat. E jelenségek kezelése – különösen az átmenet körülményei között – még egy erős és magabiztos államapparátus számára is alig megválaszolható kihívást jelent. Természetesen még nehezebb helyzetbe került a szaktudásban meggyengült, önbi-zalmában megingatott, különböző „takarításokkal” megfélemlített, s éppen létbizonytalansága miatt személyi lojalításra támaszkodó, klientúrába szerve-ződő, így a korrupció számára is nyitottabb köztisztviselői réteg, amelynek ráadásul eddig nem ismert feladatokkal kellett megbirkóznia. Ez a helyzet és következményei viszonylag rövid idő alatt úgy meggyengítették a demokrati-kus politikai rendszer „normatív megegyezéssel” való elfogadottságát, hogy önmagában ma már aligha épülhet rá a demokratikus berendezkedés konszo-lidálása.

A szükséges intézményi változást azonban folyamatosan nehezíti, hogy a liberális alapokra épülő politikai rendszer kezdetben hasznosnak bizonyult „fundamentalizmusa” végül is nem tette lehetővé a liberális demokrácia egyik legfontosabb előnyének érvényesíthetőségét. Nevezetesen azt, hogy immannenben benne rejlik a kétség önmagával szemben, s ez a szkepszis kizárja a diadalmas önelégültséget, elvileg tehát nyitott a változásokra. Ez a sajátos-ság elmosódott, s így nem születhettek meg a politikai rendszerben szüksé-ges strukturális változások sem. (A másik összetevőre, a politikai pártok sajá-tosságainak alakulására később térek vissza.)

A politikai rendszer normatív megteremtésének jelentős fogyatékos-sága volt és maradt azonban a magyar közjogi fejlődés és a magyar társadalom hosszabb távú igényei s esetleges összekapcsolásuk alapos elemzése, s e lehetőség gyakorlati elhanyagolása is.

A jogalkotásban is megnyilvánuló politikában, adott esetben még a jogászok között is – különösen a nagy társadalmi változások sodrában – gyakori „a múltat végképp eltöröljük” illúziója. Ez az illúzió egyet jelent a történelmi folyamatok – általánosságban szólva a történelem alakította társadalmi valóság – figyelmen kívül hagyásával, amelynek lehetetlenségére csaknem kétszáz esztendeje figyelmeztetett már Friedrich Karl von Savigny, a jogtudomány egyik óriása. Valóban, a történeti, s vele a jogtörténeti folytonosság hosszabb időre ható jogalkotási megszakítása nem sikerült sem az amerikai, sem francia forradalmat követően, jóllehet ezek a forradalmak a történelem fő sodrában segítették elő a változásokat. (A Napóleon nevéhez fűződő *Code civil* is jelentős mértékben épült egyrészt már a forradalom előtt elindult folyamatokra, kialakuló társadalmi viszonyokra, másrészt a francia szokásjogra.) Még kevésbé lehetett ez sikeres a „történelem zsákutcájában”, az 1917. évi októberi orosz forradalom után vagy a szovjet megszállás alatti társadalmakban kieroszakolt „szocialista” fordulatokat követően.

A rendszerváltozás folyamatában a történeti kontinuitás a jogalkotás számára is nehéz kérdéssé válhatott volna, ha a már említett tényezők folytán nem hajlott volna minden jelentősnek mutakozó politikai erő a klasszikus liberális képviselői demokrácia és vele az államhatalmi ágak elválasztása doktrínájának elfogadására. Így a magyar alkotmányfejlődés értékeiből viszonylag kevés jelent meg az új *közjogi törvényekben*, bár jó néhány esetben (ld. pl. az 1989. évi XXXI. törvény 2. §. (3) bekezdését vagy a IX. Fejezet egyes rendelkezéseit) inspirálta az alkotmánymódosító törvény rendelkezéseit. A köztársasági elnök választása és bizonyos mértékig jogállásának meghatározása azonban kifejezetten az 1946. évi I. törvény alapján történt, minthogy a kialakuló politikai rendszer számára bizonyos fokig a jogfolytonosságot jelentették a második világháborút követő koalíciós időszak első éveit. (Nem véletlen figyelembe, hogy ebben az időben az ország megszállás és áttételesen katonai kormányzat alatt élt, erősen korlátozott szuverenitással rendelkezett, s feltehetően nem eléggé tisztázottak még az 1946. évi I. törvény születésének ezzel összefüggő körülményei.)

A magyar alkotmányfejlődés folyamatosságának *megőrzésére*, s egyúttal a képviselői demokráciának a nyugati működéséből leszűrhető és a mai magyar jelenségeiből következő *továbbfejlesztésére* alkalmas elvek lényegében azonosak. Ezek a *demokratikus részvétel kiszélesítése*, „többszínűsítésévé” intézményesítése, illetőleg a *demokrácia instrumentális elfogadottságának oly mértékűvé növelése*, hogy ezzel együtt *normatív elfogadottsága a konszolidáció lényeges tényezőjévé válhasson*.

A politikai rendszer történeti kontinuitás megőrzésére is alkalmas továbbfejlesztésének egyrészt tehát vannak normatív-intézményi *lehetőségei*, és a politikai szereplők – legyenek személyek vagy szervezetek – professzionalizálódásában, valamint az ők és a lakosság politikai kultúrájában gyökerező *feltételei*.

IV.

1. Az *intézményi lehetőségek* közül mindenekelőtt a képviseleti rendszer tökéletesítését említem.

Az utóbbi éveknek az új alkotmány megalkotására irányuló próbálkozásai során többször is felmerült – elsősorban szakmai körökben – az Országgyűlésnek a történelmi formában, tehát két kamarát magába foglaló visszaállítása. A viták végére úgyszólván teljes szakmai konszenzus született a második kamara megszervezésére, kialakultak lehetséges összetételének változatai. Az elutasítás mindig politikai részről érkezett, éspedig vagy politikai közhelyekkel (például teljesen érthetetlen és egyben komolytalan képzettársítással: valamiféle „népfrontnosztalgiára” hivatkozva) vagy pedig a szakmai érvek tudatos vagy nem tudatos félreértésén alapuló komolytalan indokokkal „alátámasztva”. Magam nem ismétlem a már többször kifejtett álláspontomat (ld. Kulcsár 1995, 1996, 1997.), csak azt hangsúlyozom újól, hogy a második kamara *nem pártelvű összetételével* – gondolok itt a helyi, a megyei, a köztestületi, a nemzetiségi önkormányzatok jelenlétére az Országgyűlés döntési folyamatában – jelentősen csökkenthetné a parlamentáris képviseleti rendszer mára már nyilvánvalóvá vált „demokrácia-deficitjét”. Tehát növelhetné a politikában való részvétel lehetőségét. Éppen ezért összetételében – mert fel sem merülhet a születés címén való bekerülés lehetősége – alapvetően más lenne, mint az egykori felsőház, amelynek tagságára való történelmietlen hivatkozással is elutasítják a mai Országgyűlés második kamaráját. Történelmietlen ez az elutasítás, mert egyrészt csak a felsőháznak az 1926. évi XXII. törvényt megelőző „rendi jellegű” összetételére gondol, másrészt nem veszi tudomásul, hogy a magyar felsőházra emlékeztető második kamarák tagsági szerkezetét – éppen az új társadalmi folyamatok és viszonyok hatására másutt is módosították, sőt egyes helyeken további módosításuk is várható, végül nyilvánvalóan megváltozott tartalommal működne a mai magyar viszonyok között is. A történelmileg is indokolt folyamatosságot jelezné viszont, hogy az egykori felsőház sem épült a politikai pártokra, s a lokális, valamint köztestületi jellegű önkormányzatok jelentős mértékben voltak képviselve. Történetiségről lévén szó, csak megemlítem, hogy Kossuth Lajos az emigrációjában készített alkotmánytervezetébe nem csupán beiktatta a második kamarát, hanem éppen a történelmi folyamatosság alapján – gondolok itt a megyék szerepére a szabadságharcot megelőző reformfolyamatban, s talán látva a jövő lehetőségeit is – egyenesen a *megyék házának* nevezte.

2. A második lehetőség az *önkormányzatok*, éspedig elsősorban a helyi és a megyei önkormányzatok erősítése, mind a helyi döntések szintjén, mind az országos döntésekben való részvételi lehetőségeikkel. Az önkormányzatiság jelentőségét és szerepét a magyar közjogi fejlődésben és egyáltalán az ország politikájában aligha kell itt és most indokolnom. Ma, amidőn a modern társadalomban működő szerves közösségek szerepe felértékelődik (bár nem feledkezhetünk meg a túlértékelés veszélyeiről sem), amidőn éppen a moder-

nizációval összefüggő *Gesellschaft*-típusú fejlődés termeli ki vagy erősíti meg, illetőleg ad funkciót a *Gemeinschaft*-jellegű formációknak (ld. Wallerstein 1986; Huntington 1996:76, 93.) nem feledkezhetünk meg Eötvös József megállapításáról: „Az államhatalom korlátozása végett ...arról is kell gondoskodni, hogy az egyén ne elszigetelten álljon az államhatalom ellenében”, ezért a „községnek, tartománynak, s általában az államban lévő szervezeteknek ...bizonyos kört adjanak önálló tevékenységre...” (Eötvös 1981:II. 344–345.)

Bár Eötvös József szavai vonatkoznak a megyére is, mégis hangsúlyoznom kell a megyei önkormányzatokkal összefüggésben – minthogy leginkább ezt szokás megkérdőjelezni –, hogy történetileg három funkciója alakult ki, amelyet egyébként még XIX. század végén a törvényhatóságokról alkotott törvények (ld. az 1870. évi XLII. vagy az 1886. évi XXI. törvényt) is kifejezetten elismerték. Ezek a megyei közigazgatás – mint közvetítő szervezet is – a központi és a helyi igazgatás között; az autonómia, amely szerint a megye saját ügyeiben autonóm módon intézkedhetett és a politikai problémák megvitatására, s arra is, hogy politikai tartalmú döntéseit más törvényhatóságok és a kormány tudomására hozza. A XIX. század vége óta egyébként a központi kormányzatok úgyszólván minden törvényben igyekeztek az autonómiát szűkebbre vonni, a közigazgatást központilag vezérelni, az ún. nagypolitikában való önkormányzati részvételt pedig lehetetlenné tenni, illetőleg az országos pártstruktúrát az önkormányzati választásokra rávetíteni. A közigazgatás centralizációja, illetőleg ezzel együtt a pénzügyi megszorítások az önkormányzatok igazgatási funkcióját és autonómiáját, míg a pártpolitikán alapuló helyi és megyei választások a politikai funkciót lehetetlenítik.

Az önkormányzatiság erősítése is olyan elem a magyar közjog történeti kontinuitásában, amely *nem önmagáért való hagyományőrzést* jelent. Az ország modernizációja elérkezik e folyamat második szakaszába, amely nem jelenti ugyan az állam kivonulását ebből a folyamatból, de megváltoztatja az állam szerepét. Ennek a változásnak legfontosabb eleme a modernizációs folyamat két szakaszának különbözőségeiből adódik, azaz a „felülről lefelé” irányultságának az „alulról felfelé” módosulásából. Az első viszonylat még működik, s addig működnie is kell, míg az ország nagy ellátó és szolgáltató rendszerei kialakulnak és konszolidálódnak.

Perspektivikusan azonban az állam szerepe a modernizáció folyamatában – minthogy ez a folyamat a nemzetállami kereteket már mindenképpen túllépi – az integráció feltételei, majd az Európai Unióba való belépés folytán az az Unió politikai, szervezeti és jogszabályi keretei közé kerül. Az integráció alakulása, sőt az Európai Unió nyilvánossá tett politikája azonban nagy lehetőségeket biztosít a regionális méretű fejlesztési tevékenységnek, s ez gyakorlatilag egybeesik a magyar társadalom regionális és helyi feltételei, lehetőségei, az ott élő lakosság kreatív ereje kibontásának szükségességével. A magyar közjogi fejlődés hagyományai és a modern igények tehát az önkormányzatiság tényleges megvalósításában találkoznak, s emellett újabb részvételi

„csatornát” teremtenek a képviseleti demokrácia továbbfejlesztésére. (Ld. e problémákra Kulcsár 1996a:14–21.)

Ezzel összefüggésben azonban még egy megjegyzést kell tennem. Ha az önkormányzatok valódi súlyt kapnak az ország politikai rendszerében, s valóban újabb formát teremtenek a lakosság számára a politikában való részvételre, akkor az önkormányzatok egyik szintje sem viselheti el a pártpolitikára épülő képviseletet. Az érdekviszonyok is többretegűek, az identitástudat is különböző „törésvonalak” mentén alakul. Ezek többféleségének megfelelő politikai kifejeződési lehetőség tehát erősíti a demokráciát, elősegíti konszolidációját.

Az olyan méretű helyi önkormányzatok, amelyek a lakosság számát tekintve még könnyebben képesek valódi helyi közösség alkotására, az 1990. évi önkormányzati választások óta mind határozottabban *nem* pártpolitikai képviseletre épülnek. Hasonló jelenségek észlelhetők olyan nagyobb lélekszámú városok némelyikében is, amelyekben erős lokális hagyományok élnek, s amelyek lakosságában kifejezettebb a polgári jelleg. Az önkormányzati választások pártpolitikai jellegének megszüntetése a helyi civil közösségek erősödését, a polgárosodás fejlődését jelentheti, s mindenképpen másfajta lakossági részvételt a politikában. Ebből kiindulva *a megyei önkormányzatok valódi érdektartalmának megfelelően meg kell szüntetni a megyei önkormányzat közvetlen választását, a testületet a megye helyi önkormányzatai által delegált képviselőkre kell építeni.* Az ilyen módon kialakított lokális és megyei önkormányzatok jeleníthetik meg a pártpolitikaitól eltérő metszetben a politikát az Országgyűlés második kamarájában is.

A fentebb már elmondottakból következik, hogy az intézményi változások nélkülözhetetlen eleme a szaktudáson alapuló, politikailag független autonóm köztisztviselői testület, amellyel kapcsolatos korábbi nézeteim újabb kifejtését most nem látom szükségesnek. (Kulcsár 1996a:16–18.)

3. A demokrácia normatív-értékjellegű elfogadásának esélyei az elmúlt esztendő alatt még nem váltak semmivé, ha az azonnali jólétet hozó erejéhez fűződő illúziók már el is tűntek. Napjainkban azonban a társadalom nagyon jelentős részének felfogásában a gazdasági tényezők felértékelődtek, és jelentőségükkel együtt az élet és a megélhetés biztonsága mint alapvető érték egyre meghatározóbb, megnövekedett a demokrácia instrumentális értékelésének az ilyen megalapozottságú elfogadottsága vagy elutasítása felé fordulás, illetőleg az iránta való közömbösség jelentősége. Az 1994. évi választások már világosan jelezték a demokrácia instrumentális értékelése terjedését éppen azzal, hogy összetevői a valóságban gyengültek. Igaz ugyan, hogy a gazdasági helyzet romlása mellett a szavazatok alakulásában kétségtelenül közrehatottak azok az elemek is, amelyek az akkori politikai életben a normatív megegyezés szinte össztársadalmi méreteit kikezdték és megkérdőjelezték. Az 1994. évi választások utáni időszakban az instrumentális felfogás a piacgazdaság továbbépítésének negatív jelenségei közepette szinte természetesen erősödött. A politikai rendszer intézményi szintjén maradva ráadásul megállapítható, hogy azok a szervezetek, amelyek az instrumentális elfoga-

dottság terjedését legalább enyhíthették volna, és az instrumentális értékelést a demokrácia normatív szintű elfogadásának elemeivel vegyíthették volna, részben nem épültek ki megfelelően, részben nem működtek megfelelően. A gazdasági nehézségek, megszorító intézkedések lakossági elfogadása ugyanis megfelelő érdekvédelmi és érdekegyeztető szervezetek léteével és világos koncepciók szerinti működésével válhatnak jóval elfogadottabbakká, mint a pusztán jogszabályi rögzítettségük alapján. Feltehetően sok tanulsággal járnak majd az olyan alapos elemzések, amelyek folytán érthetővé válik, hogy miért nem alakítottak ki az 1990-es évek kormányai *hatékony szervezet az érdekegyeztetésre*, miért nem jelentek ott meg világos koncepciókkal, s az érdekegyeztetésben részt vevő szervezetek miért nem tudtak maguk is hatékonyabban tevékenykedni. Az egyik tényező kétségtelenül az *érdekképvi-selet és a politikai hovatartozás összefonódása*, ami megmutatkozott már a különböző szakszervezetek erős politikai kapcsolódásában. Márpedig a gazdasági-szociális érdekképvi-selet politikai vagy éppen pártszimpátián alapuló megosztása nyilvánvalóan lehetetleníti mindenfajta érdekegyeztetés realitását. Különösen, ha a formalizált vagy nem formalizált politikai erőkből hiányzik az a minimális lojalitás, amely a demokratikus berendezkedés működését lehetővé teszi. (Kissinger 1996:812.) Ez egyébként napjainkban az érdekképvi-selet tevékenységnek az utcára vagy az utakra való kerülésével még világosabbá vált. A politikai elem bevitele ezekbe a demonstrációkba, vagy éppen politikai elem körüli szervezésük gyakorlatilag diszfunkcionálissá teszi ezeket a jelenségeket, hiszen a szolidaritás helyett a társadalmi megosztottságot váltja ki, a jogos követelések (amelyek jogossága más rétegek helyzetével összevetve mindig vitát gerjeszthet) érvényesítését végső soron lehetővé té-vő gazdasági fejlődést kisebb-nagyobb mértékben nehezíti.

Az ország politikai erői 1989 óta nem találtak lehetőséget az átmenet gazdasági-szociális kérdéseit is feltáró és legalább néhány legfontosabb probléma konszenzussal való kezelését biztosító *megegyezésre*. Ez összefügg azzal, hogy *a legfontosabb nemzeti létkérdések megoldása is a pártpolitikai szempontok mögé szorult*. Jóllehet kialakultak ilyen jellegű döntéseken alapuló, s sok tekintetben már visszafordíthatatlan folyamatok, talán még nincs késő – éppen e gyakorlat következményeit értékelve – olyan valódi hatáskörrel felruházt szervezet (gondoljunk csak a francia Gazdasági és Szociális Tanácsra) létesítésére, amely a gazdasági-szociális kérdéseket hosszabb távú koncepciók keretében, s nem gyorsan, esetenként átgondolatlanul előterjesztett eseti döntéseként, éspedig pártpolitikai elkötelezettségektől függetlenül megvitatva alakít ki *akár kormányzati ciklusokon is átívelő megegyezéseket*.

Hogy azonban ilyen intézményi jellegű változásokra, a politikai rendszer normatív kereteinek a globális változásokkal és saját fejlődésével alakított magyar társadalomhoz való közelítésére milyen esély kínálkozik, az jelentős mértékben éppen a létező politikai rendszert működtető politikai erők, szervezetek és személyek valóságos viselkedésétől, politikai kultúrájának alakulásától, tehát a bevezetőben feltett kérdés második fordulatára adható választól függ.

V.

A társadalomban a politikai rendszerrel, általánosabban a politikával szemben megnyilvánuló kétség és bizalmatlanság összefügg azzal, hogy *az elit nem képes orientálni saját rendszere továbbfejlesztését.* (Rotte 1996:127.) Erre való képtelensége több tényező együttes hatásának eredménye.

1. Az első tényező – s ez talán meglepően hangzik – lényegében a magyar demokratikus politikai rendszer egyik legfontosabb *elemének, a többpártrendszer kialakításának szükségszerű diszfunkcionális következménye.* A magyarázat viszonylag egyszerű. A „szocialista” politikai rendszer egypárti jellegével szemben a többpártiság pusztá ténye a legfontosabb változtatást jelentette, s ez a körülmény a politikai pártokat eleve felértékelte, a változás szimbólumává tette. Ez a felértékelés olyan körülmények között következett be, amelyekben a pártok magvát képező értelmiségi elit elvont elvek szerint, de sok tekintetben véletlenszerűen verődött össze. E rétegben többnyire hiányoztak a politikai tapasztalatok, és éppen elsősorban humán értelmiségi értékrendje, magatartásmódja miatt nagyon nehezen és lassan válik professzionális politikussá. (Ld. erre Kulcsár 1995a:35–45.) Ám éppen ebből következően – ha más tényezők közbejöttével is – az átalakulás korai szakaszában bekövetkezett felértékelődés *önfelértékeléssé* változott. (Fricz 1994:89.) Az új pártokra is rávetült az a korábbi állampárti szemlélet és magatartás, amely szerint a politikai viszonyok, problémák, érdekek artikulálása *csak a pártokon keresztül, tehát pártpolitikai metszetben lehetséges.* Ez egyébként jól megfigyelhető volt az alkotmányozás országgyűlési folyamatában, s a folyamat eredményeként kétszer is kialakított szabályozási elvekben, amelyek a viták és kritikák ellenére sem változtak lényegesen. Ezek a szabályozási elvek ugyanis a pártpolitikai érdekek legkisebb közös többszörösét fejezték ki, gondosan kizárva a politikának a pártpolitikai metszeten kívül formalizált megjelenítését, s főleg befolyását az állami tevékenységre. A politikai pártok részéről megnyilvánuló ilyen kizáró magatartás – hadd emlékeztessék erre ismét –, az Országgyűlés közbejöttével érvényesült. S ez akaratlanul is felidézi Bibó István egykori aggályát arról, „hogya a népképviselői szerv maga is válhat a hatalomkoncentráció góciává...” (Bibó 1986:II.393.) Márpedig a hatalomkoncentráció a népképviselőlet valóságát kérdőjelezi meg. S eszünkbe juttatja, hogy nem véletlenül tartalmazza a ma hatályos alkotmányunk 3. §-ának (2) bekezdése: „*pártok közreműködnek a népakarat kialakításában és kinyilvánításában*”. (A kiemelés tőlem K. K.) Mint ahogyan az ezt kiegészítő, a problémát más oldalról megközelítő 20. §. (2) bekezdésének szövegezése sem véletlen: „*Az országgyűlési képviselők tevékenységüket a köz érdekében végzik.*” Ez a rendelkezés ugyanis a képviselő tevékenységét kifejezetten függetleníti saját pártérdekeitől is. Mindez nem csupán abból a szempontból jelentős, hogy a liberális elveken felépült politikai rendszerben éppen az elvileg önmagával szembeni kétségből táplálkozó nyitottság nem érvényesült, amelynek össze-

függéseire egyébként még visszatérek, hanem kétségeket támaszt az Alkotmánybíróságnak az alkotmányozási folyamat eljárási rendjével összefüggő határozatával szemben is.

A magyar politikai rendszerre jellemző ellentmondás, hogy a politikai pártok önfelértékelő magatartásával szemben áll a politikai pártot nem választóknak – a legutóbbi közvéleménykutatások szerinti – 50%-os aránya. Ez egyébként messze nagyobb kétséget tükröz a politikai pártokra alapuló képviselői rendszerrel szemben, mint amely a nyugati vizsgálatok adataiból következtethető. Természetesen lehetséges, hogy ez a közvéleménykutatás erősen kötődik a napjainkra jellemző szituációhoz, tehát nem hosszabb távra érvényes tendenciát, hanem egy időszakra igaz állapotot jelez, de így sem hagyható figyelmen kívül.

2. A demokrácia és a piacgazdaság feltételeinek és következményeinek összehangolása nehéz feladat még a hagyományosan a piacgazdaságra épülő és egyúttal demokratikus országokban is. Mi gyakorlatból tudjuk, Lester Thurow amerikai tudós röviddel ezelőtt megjelent könyvében pedig hangsúlyozta, hogy ez a feladat különösen problematikus a közép- és kelet-európai átmeneti társadalmakban. Ennek a nehéz feladatnak a folyamatos megoldását mindenütt vízióknak, gyakorlatilag is megvalósítható jövőképeknek kell vezérelniük, még akkor is, ha ideológiai megalapozottságúak. Mire használható a többpártrendszer – tette fel a kérdést Thurow (és ebben nem lát különbséget a régi és az új demokráciák között), ha a politikai pártok nem rendelkeznek a jelen és a jövő problémái megoldását segítő víziókkal? Ilyenek hiányában – folytatja – a demokrácia barátok és ellenségek, ígérető jelöltek versenyévé, sőt törzsi gyakorlattá válik, amelyben egyik törzset mint az ország problémáiért felelőset kiválasztják és megbüntetik. (Thurow 1996:225.)

Valóban, a mai Magyarországon világosan látható bizalmatlanság és ellen-szenv sok tényezőtől tevődik össze. Ebből a szempontból csak felszíni jelenség a pártok viselkedése az Országgyűlésben és azon kívül. Másodlagos jelentőségű a gátlástalan egymásra mutogatás, a racionális viták helyett az indulatok és nyilvánvaló hatalmi küzdelmek is, amelyek háttérbe szorítják az ország érdekeit. A valóságos probléma az, hogy ezek a pártok nem rendelkeznek akár ideológiai megalapozottságú, ám a gyakorlatban érvényesíthető víziókkal sem. Bár elvileg ideológiák mentén szerveződtek, ezek nem a képviselt ideológiáknak a modern Európában élő változatai, hanem jórészt idejét-múltak, tisztázatlanok, s mert azok, *nem is irányíthatják pártok magatartását*. A keresztény értékrendre vagy a nemzeti elvre, esetleg mindkettőre épülő konzervatív pártok időnként gátlástalan radikalizmusa éppen úgy nem felel meg az elvileg elfogadott eszmerendszereknek, mint a liberális polgárosodást képviselők türelmetlensége, kirekesztő magatartása, illetőleg a modern szociáldemokrácia híveinek koncepciótlansága a társadalmi szolidaritást tükröző szociális rendszerek kialakítására. Mindegyik politikai pártra jellemző azonban a *konfliktusra orientáltság* a kompromisszumkészség helyett, a kifejezetten csak

párthatalmi érdekű politizálás, az ezzel összefüggő klientúraépítés, a szakmai szempontoknak a pártérdekek mögé helyezése, összefoglalóan: a sokat emlegetett polgári magatartás és a politikai professzionalizmus hiánya. Mindebből következik, hogy alig képesek bizalmat ébreszteni önmaguk iránt, s ez – különösen az érdekösszefüggéseket, világnézeti jellegzetességeket világosan kifejező, s kiformalódott szavazótáborok hiányában – tragikus fejleményekre vezethet. Ez a helyzet *vészesen csökkenti a bizalmat a demokratikus intézményrendszer és működése iránt,* és felidézheti valamilyen nyílt vagy rejtett tekintélyuralom veszélyét.

Ne legyen félreértés. Egyrészt világos, hogy politikai pártok nélkül nem működhet a képviselői demokrácia, másrészt kétségtelen, hogy a demokratikus politikai rendszer megszilárdításához nem a legmegfelelőbb időszak a piacgazdaságra való áttérés, gazdasági problémáival és szociális feszültségeivel együtt. A társadalomban, a politikában a politikai pártok és a kormányzatok működésében sok visszasság közvetlenül erre a szituációra vezethető vissza. Találhatunk tehát mentőkörülményeket is, úgy hiszem azonban, most nem ezek keresése a feladatunk. Az alapszituációból ugyanis szinte vitathatatlan követelmény adódik.

Ez pedig annak belátása, hogy *az átmenet nem fejezhető be, s a konszolidáció nem lehet sikeres, ha a nemzet politikai erői éppen történelmének egyik legnehezebb, ám mégis egyik leginkább sikerrel kecsegtető időszakában képtelenek az együttes cselekvésre,* akárcsak 1989 megismétlésére is. Az 1990. évi választások utáni helyzetre még kínálkozik némi mentség. Az ugyanis, hogy a korábbi egypárti, illetőleg a választást közvetlenül megelőző, legalább egy évig gyakorlatilag pártvezetés nélküli kormányzással szemben indokolható volt a politikai váltógazdaság lehetőségének felmutatása. Anélkül, hogy akár az akkori, akár a későbbi kormányzat teljesítményét bírálnám, annyi megállapítható, hogy ez a kísérlet azóta sem vált be, jóllehet a mai kormányzat óriási parlamenti többséggel rendelkezik. A kormányzati dilettantizmus és parlamenti viharokat gerjesztő ellenzéki politika együttesen vezetik az országot az újabb indulatokkal teli választási kampányhoz, esetleg olyan újabb fordulathoz, amelyet mentálisan már nehezen viselhet el. Az eddigi kormányzatok tevékenysége, a politikai pártok indulatai nem feledtethették még el a lakosságban, s különösen a köztisztviselői karban a korábbi negyven év, sőt az azt megelőző időszakok állandó igazodási kényszerét, s a mögötte lappangó félelmet. S talán ismételnem sem kell Bibó István szállóigévé vált szavait, hogy a félelem légkörében nincs demokrácia. Sőt, a politikában a „félelem mechanizmusa” „lenyűgözi” „az értelem mechanizmusát”. A megoldás természetesen nem a pártok „megszüntetése”, a politikai „váltógazdaság” elvetése, nem feltétlenül szükséges, s aligha lenne lehetséges ma már a „nemzeti egységkormány” létrehozása sem. *Szembeíteni kell pártokat és eszméket, víziókat és a gyakorlati megoldási változatokat, de egyetértésre kell jutni a legalapvetőbb kérdésekben.*

3. Mik lehetnek ezek?

Tudomásul kell venni, hogy az ország gazdasága nem bírja el ismét a tulajdonviszonyok felborítását. Folyamatosan történtek hibák, sőt bűnök a privatizáció, a kárpótlás folyamatában is, ezek korrigálására azonban gazdasági megoldást kell találni. Nem viselhető el ebben a vonatkozásban sem a „zsákmányszerző” politika, s nem indulhat meg újra a klientúraszerveződés. Legalább fő vonalakban fel kell vázolni, hogy a kialakult struktúrára épülve milyen irányú gazdasági fejlődés lehetséges; mi a helye ebben a mezőgazdaságnak, az iparnak, a szolgáltató szektornak. A piacgazdaság legkényesebb pontja a jövedelemkülönbségek nagysága. Ám még a fejlett demokráciákban is nehéz megtalálni a fejlődést nem megállító, ugyanakkor azonban társadalmi feszültségeket sem gerjesztő arányokat. Sem a piacgazdaság, sem a demokrácia nem konszolidálódhat azonban, ha csak a rövid távú érdekek alapján gondolkodva, bizonytalan, s társadalmi támogatás nélkül marad ez az arány. Továbbá: az ország alkotmányos rendjére épülő stabil jogrendszer, s az ezt megvalósító jog- és közbiztonság nélkül nincs társadalmi nyugalom, kiszámítható élet, nem lehetséges tehát fejlődés sem. (Legfeljebb szűk réteg számára, igen drága áron.) Az Egyesült Államok bizonyos területein 1970-ben kétszer annyit költöttek a rendőrségre, mint a nálunk védő-őrző szolgálatnak nevezett magánrendőrségre, 1990-ben már fordított volt ez az arány. (Thurow 1996:264–265.) Bármennyire is példa lehet a fejlett Nyugat, ebben a vonatkozásban bizonyosan nem az. A jog- és közbiztonság azonban a társadalmi béke függvénye is, amely a gyűlöletre uszítás, a politikai fenyegetőzés légkörében nem valósítható meg. Aligha vitatható, hogy társadalmi béke nélkül a minimális politikai konszenzus sem várható.

Végül nemzeti összefogás szükséges az oktatás és a nagy szolgáltató rendszerek hosszú távon és koncepciózusan kialakított, ám fokozatosan megvalósítható modelljének kimunkálására is.

Legalább a felsorolt problémák megoldásának alapjaira kell konszenzust teremteni ahhoz, hogy a többi nagy kérdésre, mint pl. a népesedés mennyiségi és minőségi hanyatlására, a morális válságra, a szinte minden területen mutatkozó anómiára, kultúránk biztosítására és erősítésére, különös tekintettel arra, hogy az Európai Unión belül is megőrizhessük saját identitásunkat, választ találhassunk.

VI.

A politika összefüggéseit, játékszabályait, jelenségeit ismerve nem lehetek optimista. Addig, amíg az Országgyűlésben működő, tehát az országnak felelős pártok nem képesek megegyezni viszonylag kisebb súlyú kérdésekben sem, például az alkotmánybírói, vagy más, az Országgyűlés választását igénylő tisztségek betöltése ügyében; amíg a nemzet összefogását igénylő társadal-

mi követelést felelős politikusok a többpártrendszerű demokrácia elleni támadásnak tartják; amíg a legfontosabb alaptörvény, az alkotmány elkészítéséből kirekesztik a társadalmat, s a társadalom nyilvánvaló véleménye ellenére erőltetnek csak a pártérdekeknek megfelelő megoldásokat (lásd a köztársasági elnök nép által való választásának elutasítása), nehéz is optimistának lenni. *Az európai fejlődés fősodrába való végleges visszakerülés, ebben a nagy civilizációs egységben és politikájában az ország biztonságos jövője azonban túlságosan nagy nemzeti érték ahhoz, hogy jelenlegi közállapotaink tartós fennmaradásával kockáztassuk.*

Fernand Braudel három síkon látja a történelmet. Az első szinte mozdulatlan, az ember és környezete viszonyában „lassan változik, gyakran visszafordul, bizonyos ciklusokat szüntelenül újakezd ... E fölött a mozdulatlan történelem fölött kirajzolódik egy lassú ütemű történelem, a csoportok, a csoportulások története” – társadalomtörténetnek is nevezhetné, mondja – végül a harmadik a hagyományos történelem, az eseménytörténet: „a kavargó felszíné, a hullámoké, amelyeket a dagály tengermozgása hordoz. Ez a történelem rövid, gyors, ideges rezgésekből áll...” S a lényegi probléma: „hogyan lehet egyszerre megragadni a gyorsan változó és éppen változásai és látványossága miatt előtérben lévő történelmet és a mélyben zajló, a szemtanúk és szereplők által szinte nem is észlelt csendes történelmet, amelyen bármi történéj is, nem fog az idő múlása.” (Braudel 1996:I.4–5; 9.)

Ez a történetfelfogás a politikai tevékenység és a politika lehetőségeinek és korlátainak gyakorlati megértése és tudományos elemzése szempontjából is fontos.

Témánkra konkretizálva, a társadalom rövid távon elszámolási kötelezettséget vár el politikai rendszerétől, s ez a liberális demokrácia lényege. A hatalom azé, aki kormányoz, de csak meghatározott időre. A társadalom és a politikai rendszer viszonyában azonban ennél többről van szó: középtávú előreláthatóságra, s a kormánynak ennek érdekében stabil viszonyokat kell teremteni, amelyben a gazdasági és társadalmi élet kibontakozhat. Végezetül a politikának hosszú távú víziókat kell kialakítani a társadalmi fejlődés, az ökológiai veszélyek, a várható politikai változások következményeivel. Van olyan nézet, amely szerint a három időszakaszért az államhatalom három ága felel: a rövid távú, a kormányzati ciklust érintő feladatokért a végrehajtó hatalom, a középtávúakért a bírói szervezet, s a hosszú távú elgondolásokért a törvényhozás. Jóllehet ez a felfogás a politikai pártok és az érdekérvényesítő csoportok között is próbálkozik hasonló munkamegosztással (Gerlich 1996:62–63.), én nem látok ilyen „akkreditálható” feladatmegosztást. A politikai rendszer minden tényezőjének, a kormánynak, a pártoknak és az érdekvédelmi szervezeteknek mindhárom távlatban felelősen kell gondolkodni és cselekedni. Rövid távú – esetünkben ciklusméretű – döntések jelentősen befolyásolhatják a középtávú lehetőségeket, s nem tudható, hogy végül is hogyan érintik a hosszú távú előreláthatóságot, azokat a folyamatokat, amelyek végül is az

esetleges mellékágakat is visszaterelik a fősodorba, amelynek meglátása, s amely felé való rövid és középtávú ténykedéssel való sikeres törekvés kiemeli az államférfit a politikusok közül. Hogy ismét visszatérjek Braudelhez: „az a nagy ember, aki pontosan felméri szűk lehetőségeit, elhatározza, hogy ezekhez tartja magát, és saját lendületéhez annak súlyát is hozzáadja, ami elkerülhetetlen.” (Braudel 1996:III.1318.)

A bevezetőben feltett kérdésre most már – ha csak tézisek alapján is – válaszolhatunk. *Az átmenet első éveiben normative kialakított politikai rendszerünk valóban változtatásokat igényel.* Az Alkotmánybíróság hatékony közreműködésével e politikai rendszer alapja, az 1989. évi XXXI. törvény jól vizsgázott az átmenet éveiben. Az átmenetre alkotott alkotmánnyal és néhány más közjogi törvénnyel azonban a demokratikus berendezkedés hosszabb távra aligha konszolidálható. Nem felelhet meg tehát a társadalom három időtávra megnyilvánuló igényeinek. Intézményi változásokra van szükség, s ezek legfontosabb pontjait jeleztem. Közállapotaink azonban nem írhatók a normative hatályos politikai rendszer terhére. Működését a kettős átalakítás, a piacgazdaság kiépítése mindenképpen megnehezítette, de folyamatosan zavarja a politikai szereplők már jellemzett magatartása is. *Az ország pártpolitikai struktúrájának, eszmei és gyakorlati összetevőinek európaizálása, a politikai elit professzionalizálódása* tehát mindenképpen a feltétele annak, hogy a politikai rendszer megfelelhessen a három időtávon jelentkező feladatoknak. Enélkül – mint az alkotmányozási kísérlet példája nyomatékosan jelzi – nem fejleszthető a társadalmi igényeknek megfelelően a politikai rendszer, s a legjobb intézmények működése is eltorzul. Amíg ez nem változik, nem várható társadalmunk politikai kultúrájának változása sem.

Befejezésül:

Három esztendővel ezelőtt megjelent kis könyvemben (Kulcsár 1994), akkor közelebb is a választásokhoz, idéztem Thomas Jefferson első elnöki beiktatásakor, 1801. március 4. napján elmondott beszédét. Jóllehet az idézetben foglaltak akkor sem hatottak igazán, mégis közeledvén az újabb választásokhoz, sőt ezúttal hosszabb idő birtokában, „ceterum censeoként”, hadd ismételjem meg most is: „...állítsuk helyre a társadalmi érintkezésben azt a harmóniát és jóindulatot, amely nélkül sivár a szabadság, sőt maga az élet is. Töprengjünk el azon, hogy ha száműztük is országunkból a vallási türelmetlenséget, mely miatt annyit vérzett és szenvedett az emberiség, még kevesebbet nyerünk, ha szemet hunyunk egy éppen olyan zsarnok, kegyetlen és véres üldözésekre képes politikai türelmetlenség fölött...”

HIVATKOZÁSOK

- Bibó, I. (1986): *Válogatott tanulmányok*. I–III. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Braudel, F. (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Akadémiai Kiadó, Osiris Kiadó, Budapest. (A mű francia nyelven először 1949-ben jelent meg, a magyar fordítás a harmadik kiadás 1990. évi változatán alapszik.)
- Dubiel, H. (1996): Die Krise der liberalen Demokratie. In: Gerlich, P. – Glass, K. – Serloth, B. (herausg.): *Mitteuropäische Mythen und Wirklichkeiten*. Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien Verlag, Wien – Torun
- Eötvös, J. (1981): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. (Az első kiadás időpontja: 1851–1854) Budapest
- Fricz, T. (1994): A magyar parlamenti pártrendszer jellemzése és tipizálása. In: *Törésvonalak és értékváltszások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Gerlich, P. (1996): Democracy and Time. In: Gerlich, P. – Glass, K. – Serloth, B. (herausg.): *Mitteuropäische Mythen und Wirklichkeiten*. Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien Verlag, Wien – Torun
- Grande, E. (1996): *Demokratische Legitimation und europäische Integration*. Leviathan, Jahrg.24., Heft. 4.
- Huntington, S.P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York
- Inkeles, A. (1983): *Exploring Individual Modernity*. Columbia University Press, New York
- Inkeles, A. and Smith, D.H. (1974): *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Kissinger, H. (1996): *Diplomácia*. Panem- McGraw-Hill-Grafo., Budapest
- Klingemann, H.D. and Fuchs, D. (Eds.) (1995): *Citizens and the State*. Oxford University Press, Oxford etc.
- Kulcsár, K. (1994): *Kontinuitás és átmenet*. Töprengések az utóbbi évek magyar politikai gyakorlatáról. Savaria University Press, Szombathely
- Kulcsár, K. (1995): A magyar modernizáció politikai összefüggései. *Valóság*, XXXVIII. évf. 11. sz.
- Kulcsár, K. (1995a): A magyar értelmiség politikai szerepvállalása. *Tiszatáj*. 49. évf. 9. sz.
- Kulcsár, K. (1996): A jog és a modernizáció Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 3–4. sz.
- Kulcsár, K. (1996a): A közigazgatás és a társadalom. *Comitatus*, VI. évf. 12. sz.
- Kulcsár, K. (1997): A politikai reprezentáció és a kétkamarás Országgyűlés. In: Stumpf, I. (szerk.): *Féldőben*. MTA PTL, Századvég, Neumann Alapítvány. (Kiadás alatt)
- Przeworski, A. (1991): *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge
- Rokkan, S. (1975): Votes Count, Resources Decide. In: *Magt og Motiv*. Oslo
- Rotte, R. (1996): Die Reideologisierung der Politik und die Position der westlichen Demokratien. *Politik und Gesellschaft*. Nr. 2.
- Serloth, B. (1996): Der Mythos der liberalen Demokratie: Zwischen Individuum und Gemeinschaft. In: Gerlich, P. – Glass, K. – Serloth, B. (herausg.): *Mitteuropäische Mythen und Wirklichkeiten*. Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäischen Studien Verlag, Wien – Torun
- Thurrow, L.C. (1996): *The Future of Capitalism*. Nicholas Brealey Publishing, London
- Wallerstein, I. (1986): Societal Development or Development of the World System? *International Sociology*, Vol. I. No. 1.

THE POLITICAL SYSTEM AND HUNGARIAN REALITY

Summary

The opening question is how far the new political system, which has developed since 1989, has been able to solve the conflicts and problems of the society in the period of transition to market economy and how far it is able to consolidate the democratic set up. Further on: how far the phenomena of mistrust towards politics are related to the adequacy of the political system to Hungarian reality and how far they are related to political mistakes, to problems of the suitability of the elite operating the political system.

According to the answer the political system came into being under the conditions of the first years of transition, but the shortcomings in its institutions and actors have become clear. On institutional level the political parties have obtained excessive weight and practically expropriate the articulation of the political relations of the society. There is need for a second chamber of the national Assembly which is *not* composed on the basis of party politics, and which would be primarily based on the local, regional and public self-governments, so that politics may also appear in other cross-sections on national dimensions in the decision-making processes. For this purpose, but also from the angle of the modernisation of the Hungarian society the local governments should obtain greater importance, and the political parties should be eliminated from their election. Finally, an efficient mechanism of economic and social interest adjustment has to be evolved. However, all this is only possible if harmony is created between the ideological foundations and actual behaviour of the political parties, with the progress of their political professionalisation, and with the creation of the minimum of consensus necessary to the solution of the most important problems of the country.

SIMAI MIHÁLY

A RENDSZERVÁLTÁS, AZ ÁLLAM ÉS A GLOBÁLIS VÁLTOZÁSOK

*Ha valaki másoktól tanul, de nem gondolkodik, csapdába kerül.
Ha valaki gondolkodik, de nem tanul másoktól, veszélybe kerül.
Confucius*

A társadalomtudományi kutatások igen fontos feladata az, hogy reális választ keressenek és adjanak arra a kérdésre, mit oldottak meg, mit nem tudtak megoldani, s milyen új problémákat, gondokat hoztak az országnak a változások, amelyek a rendszerváltás folyamatában az eddigiekben történtek, reális és racionális alternatívákat ajánljanak a gyorsan növekvő vagyon- és jövedelemeloszlási egyenlőtlenségek, gazdasági és társadalmi feszültségek, vagy a világgazdasághoz való kötődés új formáival és nagyobb intenzitásával összefüggő problémák kezelésére, megoldására. A feladat megvalósításának előfeltétele az, hogy az átalakulást, ennek főbb következményeit megfelelő távlatokba ágyazva vizsgáljuk. Ebben az összefüggésben is igen fontos a belső átalakulás és a nemzetközi rendszer kölcsönhatásainak megértése, következményeinek reális értékelése, s ebből racionális következtetések levonása. Ehhez kívánok hozzájárulni tanulmányommal. A témát nemcsak azért tartom fontosnak, mert a XX. század végén az államok közötti kölcsönös függőség következtében társadalmi, gazdasági és kulturális életünk szinte minden területe lényegesen nyitottabbá vált, s ily módon a külső hatások intenzitása nőtt, s korlátozottabbá vált az „autonóm” döntésekhez szükséges eszközök köre és hatékonysága, hanem mert a nemzetközi környezetben is jelentős változások történnek. Mindezekén túl, szellemi életünket is sokban befolyásolják nemzetközi irányzatok és hatások, nemcsak a természettudományokban s a műszaki területeken, hanem a társadalomtudományokban is.

Az etatista szocialista rendszerek összeomlására, s a rendszerváltásra Közép-, és Kelet-Európában a világban végbemenő hatalmas átalakulás szakszában került sor. A rendszerváltás sok vonatkozásban ennek az átalakulásnak is következménye és része. Jelentős szerepet játszott ugyanis a volt szocialista országok gazdasági, társadalmi és morális válságában az, hogy képtelenek voltak alkalmazkodni a világméretű tudományos és technikai, valamint a politikai és gazdasági átalakulás új követelményeihez. Ez az alkalmaz-

ködés egyébként a világ fejlett ipari országaiban is rendkívül nehéznek és költségesnek bizonyult, s egyre több a megoldásra váró új probléma szinte minden területen. A politikai és gazdasági átalakulás térségünkben ugyanakkor a világtörténelem hosszabb szakaszát zárta le, s új társadalmi-politikai és gazdasági folyamatokat indított el.

ÚJ FEJLŐDÉSI SZAKASZ A VILÁGPOLITIKÁBAN S A VÁLTOZÁSOK HATÁSA MAGYARORSZÁGRA

A hidegháború befejeződése és a térségünkben kibontakozott rendszerváltás folyamata lényegesen jelentősebb következménnyel járt az eddigiekben a világpolitikában, mint a világ gazdaságban.¹ Tény persze az is, hogy a volt szocialista országok szerepe a rendszerváltást megelőzően is lényegesen nagyobb volt a nemzetközi politikában, mint a gazdaságban.

A Szovjetunió szétesésével lezárult az elmúlt néhány évszázadban kiépült birodalmak uralmának korszaka. A XX. század végére eltűntek bolygónkról a század elején még uralkodó szerepet játszó, több kontinensre is kiterjedő világhatalmak. Több mint 130 új ország született, vagy régebben létezett államok léptek ismét a színre. Ennek nyomán radikálisan megváltozott a világ politikai térképe, új intézmények és mechanizmusok váltak szükségessé az államközi kapcsolatokban.

További, rendkívül fontos és több dimenziós változás forrása a hidegháború befejeződése, amelynek következményeként megszűnt a világ politikai megosztottsága két szembenálló tömbre, amelyik évtizedeken át befolyásolta a nemzetközi kapcsolatrendszert. A világpolitikában a globális konfliktusok helyében kisebb, helyi, regionális háborúk, polgárháborús konfliktusok váltak a destabilizálódás fő forrásaivá. A világpolitikai viszonyok többpólúsúvá válásának hosszan tartó folyamatában, regionális nagyhatalmak, új, potenciális világhatalmak kialakulása jelzi a XXI. század világpolitikai változásainak egyik igen valószínű irányát. Ennek következményeként nem kizárt az sem, hogy a regionális hatalmak körül kis kliensállamok köre alakul majd ki. Földrészünkön a változások iránya e tekintetben nagymértékben függ majd az európai politikai integrálódás jövőjétől, ami ma még meglehetősen bizonytalan. Közvetlen térségünk jövőjének formálódásában alapvető kérdés, hogy mennyire sikerül megakadályozni azoknak a tradicionális problémáknak a felszínre törését és elhatalmasodását, amelyek évszázadunkban is súlyos válságok forrásai voltak, s hozzájárultak két világháború kirobbanásához. Az európai együttműködési szervezetek, s különösen a NATO ebben jelentős szerepet játszhatnak.

A nemzetközi politikai folyamatokban történt változások között igen jelentős az is, hogy a hidegháború befejeztével csökkent a katonai-politikai erő fontossága és megnőtt a gazdasági tényezők, a gazdasági versengés jelentősége a nemzetközi rendszerben. A hidegháborús tömbfegyelem eltűnése a

nemzetközi életből kiiktatta a gazdasági konkurenciaharc politikai következményeit korábban mérséklő szövetségi érdekközösségek szerepét. A hidegháború megszűnése nemcsak a fejlődő országok számára lehetetlenítette el a két rendszer közötti konfliktus „kihasználását” pozícióik erősítésére, hanem jelentősen csökkentette az egyes hatalmi tömbök kisebb, jelentéktelenebb tagjainak nemzetközi politikai fontosságát is. A világpolitikában, a külpolitika konfrontációs prioritásaival szemben mindenütt nagyobb súlyt kapnak az államok életében a belső tényezők. A világ vezető hatalmainál megkezdődött a nemzetbiztonsági érdekek újrafogalmazásának folyamata. A nemzetközi politikai változások már az eddigiekben is átalakították, évszázadunkban harmadszor Magyarország geostratégiai helyzetét is. Az ország – legalábbis átmenetileg – kikerült az ütközőállam szerepből. A világpolitikában még nem alakultak ki azok az új rendező erők, stabilizáló tényezők, amelyek a globális, demokratikus alapokon nyugvó jogrend fenntarthatóságát biztosíthatnák. Mindez nemcsak az ország nemzetbiztonsági érdekeinek újrafogalmazását teszi szükségessé, hanem ismét napirendre tűzte azt a kérdést, hogy hol helyezkednek el az új érdekhierarchiában a nemzeti érdekek², s ezek hogyan, milyen kérdések körül, kikkel közösen, s kikkel szemben fogalmazódnak meg. Ezt követelik az új európai realitások is, amelyek a Szovjetunió szétesésének következményeként, a déli szomszédunknál kialakult helyzet, valamint egyes, a hagyományos feszültségforrások felszínre törése nyomán kialakultak s térségünkben ismét destabilizációs folyamatokat indítottak meg. Fontos ezek világos megfogalmazása belpolitikai okokból is, hiszen ezek körül lehet leginkább nemzeti közmegegyezést kialakítani. Közhelyként hangzik, de szükséges hangsúlyozni, hogy Magyarország állami és nemzeti érdekei egy békés, demokratikus világ kiépítéséhez és fenntartásához fűződnek, amelyben tiszteletben tartják az emberi jogokat, s amelyik az államok egyenjogúságára, együttműködésére, gazdasági, társadalmi és ökológiai szempontból fenntartható globális fejlődésére épül. Meghatározó fontosságú érdekeink fűződnek hatékony és demokratikus nemzetközi szervezetek fennmaradásához és működéséhez, amelyek meghatározott mértékben képesek védeni a kisebb államokat. Alapvető érdeke az országnak a jószomszédi viszony fenntartása a környező államokkal a demokratikus jogrend alapján. Ugyanilyen alapon ugyancsak döntő fontosságú eleme az érdekhierarchiának az ország belpolitikai stabilitásának fenntartása és erősítése. Az ország alapvető érdekei közé tartozik az is, hogy a lakosság lehető legszélesebb rétegei számára normális és elfogadható életfeltételeket biztosítani képes gazdaságot működtessen, amelyik nemzetközi méretekben is versenyképes. A fentiek alapján célszerű vizsgálni és meghatározni viszonyunkat az euro-atlanti integrációhoz, értékelni kormányaink tevékenységét, a különböző programokat és ígéreteket. Különösen fontos az, hogy az ország érdekeit a részletekben is világosabban lássuk abban a folyamatban, amelyik Magyarország világgazdasági reintegrálódásaként fogalmazható meg.

MAGYARORSZÁG A GLOBALIZÁLÓDÓ ÉS LIBERALIZÁLÓDÓ VILÁGGAZDASÁGBAN

A világpolitikai átalakulás természetszerűleg közvetlenül és közvetve is hatott Magyarország világgazdasági helyzetére. Kiiktatták mindenekelőtt azokat a stratégiai korlátozásokat és megfontolásokat az államok közötti kapcsolatokról, amelyek a hidegháborús szembenállással függtek össze. A politikai megfontolások helyett a gazdasági érdekek váltak meghatározóvá a gazdasági kapcsolatokban a volt szocialista államokkal is. A keleti piac átmeneti összeomlása, s a partnerváltásra, kapcsolataink nyugati átcsoportosítására irányult erőfeszítések nyomán lényegében az ország második világháborút megelőző partnerei váltak ismét meghatározóvá külkereskedelmünkben. Elvileg mindez segítette Magyarország s más volt szocialista országok reintegrálódását is a nemzetközi piacgazdaságba. A folyamat azonban rendkívül összetettnek bizonyult.

Az elmúlt években egy átfogó globális kutatási programot irányítottam a volt szocialista országok, valamint Kína és Vietnam világgazdasági reintegrálódásáról. A program fő következtetései röviden úgy foglalhatók össze, hogy minden jelenlegi nehézség és bizonytalanság ellenére súlyos hiba lenne figyelmen kívül hagyni és elhalasztani azokat a történelmi lehetőségeket, amelyeket a volt szocialista országoknak a világpiaci reintegráció nyitott. Ezek realizálódása azonban lehetetlen rugalmas racionális és gyors alkalmazkodásra képes állami intézményrendszer s hatékonyan működő nemzetgazdaság nélkül. Ugyanolyan tévedés lenne azonban a túlságosan derűlátó következtetés a külső partnerek közvetlen és közvetett érdekeiről, szándékairól, a reintegrációs folyamat lehetséges sebességéről, közvetlen és általános előnyeiről, s a megrázkódtatások elkerülhetőségéről a társadalom, de különösen bizonyos társadalmi rétegek szemszögéből.

Az eddigi magyar tapasztalatok is arra utalnak, hogy a reintegrációs folyamattal kapcsolatos legdőntőbb változásoknak elkerülhetetlenül az átalakuló országok keretei között kell végbemenniük. Ezeknek az országoknak kellett vállalniuk az átalakulással kapcsolatos alkalmazkodási feladatok és terhek orozslánrészét. A külső partnerek segítsége ehhez képest rendkívül mérsékelte. A belső intézkedések magukba foglalják a világpiaccal összekapcsoló politikai és intézményrendszer kialakítását, a nemzetközi piaci viszonyokra ma jellemző liberalizációs gazdaságpolitika elkerülhetetlenségét, az árrendszert, a valutaárfolyamok alárendelését a világpiac normáinak, értékítéletének, a magánvállalkozás és a verseny feltételeinek biztosítását. Legalább ugyanilyen fontos azonban az is, különösen hosszú távon, hogy milyen mértékben lesznek képesek az adott országok versenyképes gazdaság, a XXI. század követelményeinek megfelelő rugalmas, alkalmazkodni tudó társadalom kiépítésére és a társadalmi stabilitás fenntartására. Az egyes országok közötti különbségek a képességeket illetően már ma is jelentősek.

A világgazdasági reintegrálódás, s az ezzel is összefüggő belső átalakulás komplex és bonyolult folyamatai sokoldalúan érintették már eddig is az egyéneket is. A változások az egyének szempontjából különösen sokrétű alkalmazkodást követelnek a liberalizálódáshoz, a világgazdasági nyitottsághoz, az elkerülhetetlenül megnövekedett kockázathoz és létbizonytalansághoz. Ez az új vállalkozókra, az újjgazdagokra éppúgy vonatkozik, mint az új szegényekre. Alkalmazkodóképességüket sok tényező befolyásolta, pl. szakmai képzettségük, képességeik, hajlandóságuk egy kialakult életforma és életszemlélet megváltoztatására, az átalakuláshoz kapcsolódó közvetlen nyereség vagy veszteség, vagyis közvetlen érdekeik, világnézeti, ideológiai megfontolások, anyagi helyzet, képzettségi szint stb. Az amerikai kormány közgazdászai egy sajátos komplex mutatóval jelzik a gazdasági nehézségek hatását az egyénekre, az ún. szenvedési indikátorral. Ennek két összetevője az évi munkanélküliségi ráta és az inflációs ráta összege. A mutató a főbb gazdasági problémáknak az egyénekre kifejtett legközvetlenebb hatását hivatott tükrözni. Magyarországra vonatkozóan az index számításom szerint a következőképp alakult:

1989	100
1990	172
1991	238
1992	194
1993	188
1994	172
1995	211
1996	188

Figyelemre méltó a mutató romlása 1989 és 90 között és két „csúcsa” 1991-ben és 1995-ben.

A magyarországihoz hasonlóan az átalakulás kezdeti időszakát a társadalom többségét illetően mindenütt jelentős veszteségek és megrázkódtatások kísérik. E tekintetben alig van különbség az államok között. Kérdés, hogy azokat a veszteségeket, amelyek a volt európai szocialista országokat az eddigiekben érték, mennyiben lehet a reintegrálódás számlájára írni, s egyáltalán, milyen mértékben lehetett volna mindezt elkerülni. Valószínűleg kisebbek lettek volna körültekintőbb gazdaságpolitika esetében. Nem vigasz, de tény, hogy Magyarországon a megrázkódtatások mérsékeltebbek voltak, mint a volt szocialista országok többségében. Tény az is, hogy a volt európai szocialista országok, köztük Magyarország is már évekkal a rendszerváltás előtt „csatlakoztak” a világgazdaságban a térvészítő, a lemaradó országok csoportjához, s bizonyos folyamatok, amelyeket egyesek a rendszerváltásnak tudnak be, pl. az elszegényedés, vagy a tudományos és műszaki lemaradás növekedése, már sokkal korábban megindultak. A gazdaság veszteségeinek egyik

igen fontos összetevője és eredője volt gyakorlatilag a 70-es évek óta a gazdasági egyensúly nagymértékű megbomlása, s ezen belül is a külső adósság alakulása. Némi javulás az eddigiekben e téren csak 1995 után történt.³ A rendszerváltással kapcsolatos problémák számottevően tovább gyengítették ezeknek az amúgy is alacsony versenyképességű államoknak a világgazdasági pozícióit. Az elmúlt 7 esztendő során a volt szocialista országok gazdaságát békeidőben történelmileg példátlan veszteségek érték.⁴

Az országok által elszenvedett veszteségek meghatározására meglehetősen egyszerű módszert használtam. Magyarország esetében pl. az 1989-es bruttó nemzeti terméket tekintettem bázisnak. Abból indultam ki, hogy mi lett volna, ha a termelés az 1989-es szinten marad és nem lett volna visszaesés, külső veszteségek. Ehhez viszonyítottam az 1990–96 közötti, évről évre bekövetkezett változásokat. A hanyatlás a közvetett és közvetlen veszteségek (termelés csökkenés, külső fizetések, tőkemenekülés stb.) halmozott értéke csaknem akkora, mint az 1989-es bruttó nemzeti termék volt, kereskedelmi árformán számítva mintegy 31 milliárd dollár. Hét év alatt tehát egy esztendő bruttó nemzeti terméke „esett ki”. A hanyatlás a termelés főbb ágai közül a legnagyobb mértékű a mezőgazdaságban volt. Az 1989-es szintet alapul véve e szektorban a halmozott veszteség két évi termésnek felelt meg. Az iparban a veszteség kisebb volt: az 1989-es szinthez viszonyítva 14 hónapi termelésnek megfelelő. Az ipari termelés hanyatlása igen szelektív módon alakult, s az 1993-tól megindult szerény termelésnövekedést is figyelembe véve, általában az ország gazdasági teljesítménye szemszögéből pozitív szerkezeti változásokkal párosult.

A meggyengült volt szocialista országok, köztük hazánk is, ugyanakkor egy sokkal nagyobb volumenű, sokkal nagyobb mértékben összefonódott, a tudományos és technikai forradalom nyomán megváltozott szerkezetű, erősebben kompetitív és lényegesen nagyobb minőségi követelményrendszerre épülő nemzetközi piaci rendszerbe reintegrálódnak, mint amilyenből fejlődésük korábbi szakaszában kiszakadtak. Ezért is mások a reintegrálódás feltételei és következményei.

Gyökeres átalakulás ment végbe a nemzetközi munkamegosztás területi, ágazati és szervezeti viszonyaiban. Az államok, főként a fejlett ipari országok keretei között új, a korábbinál sokkal összetettebb és nehezebben áttekinthető kapcsolat alakult ki a pénz- és értékpapírpiacon, az ún. papírgazdaság és reálgazdaság között. Az 1990-es évek első felében lezajlott világgazdasági recesszió is sok új, kedvezőtlen örökséget hagyott hátra. Mindezeket túl a liberális piaci viszonyok globális térhódítása együtt járt a rövid távú szemlélet uralkodóvá válásával a nemzeti és nemzetközi intézményekben. Ezek egyébként a korábbiaknál korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek a gazdasági és társadalmi gondok hatékony kezelésére.

Sajátos és gyorsan bővülő területe a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszernek az ún. fekete világgazdaság, a kábítószerek világforgalma, a hatalmas

méreteket öltő csempésztevékenység, márká-, áru- és pénzhamisítás, s a rendkívül kiterjedt szervezett bűnözés. A volt szocialista országok integrálódása a fekete világgazdaságba sokkal gyorsabb és intenzívebb volt, mint egyéb területeken. A gyors politikai és gazdasági nyitás, az országok felkészületlensége és tapasztalatlansága, valamint az erkölcsi züllés kiváló táptalajt jelentett a fekete világgazdaság globális szereplői számára.

Világgazdasági integrálódásunk konkrét körülményeit egyébként az is nagymértékben befolyásolja, hogy a globális gazdasági növekedés az 1960-as évekhez képest lassúbbá, ellentmondásosabbá vált s regionális súlypontjai is megváltoztak, Ázsiába tolódtak. A világ bruttó nemzeti terméke a hatvanas években évi átlagban 5%-kal, a 70-es években 3,6%-kal, a 80-as években 2,8%-kal bővült, a ez a 90-es évek első felében tovább lassult.⁵ Az ipari országokban az 1990-es évek elején a világgazdaság második világháború utáni fejlődésének egyik legjelentősebb visszaesése a világgazdaságban, számos ország tartós belső és nemzetközi egyensúlyi zavarai, a belső megtakarítások viszonylag alacsony szintje egyes főbb ipari országokban, az expanzív nemzeti gazdaságpolitikák lehetőségeinek korlátozottsága bizonytalanná teszik a világgazdasági fejlődés hosszú távú kilátásait. Ugyanakkor egyes térségek a világgazdaságban továbbra is igen gyorsan fejlődnek (pl. Kína és több délkelet-ázsiai ország). A lassabban bővülő és fejlődő világgazdaságban a fennmaradás, de különösen a piaci részesedés bővítése sokkal nagyobb követelményeket támaszt, mint a múltban. Éleződik a verseny, nő a gazdasági kockázat. A világgazdaságnak a fejlődés lassulásával is összefüggő új problémája lett az elhúzódó foglalkoztatottsági válság és a szociális viszonyok romlása is, amelyekben politikai, gazdasági és demográfiai tényezők is szerepet játszanak. Leküzdésük, a mainál jelentősebb és tudatosabb erőfeszítések esetén is csak hosszú távon volna lehetséges.⁶ A fejlődés lassulásával s egyensúlyi zavarai volt részben kapcsolatos az 1980-as évek első felében kibontakozott globális adósságválság, a gyorsan fejlődőkből és a lemaradókból álló kétpályás világgazdaság kialakulása is, amelynek belső következményei, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megnövekedett fontossága miatt a múltbelinél sokkal jelentősebbek. Rendkívüli módon megnöttek az egyenlőtlenségek a világgazdaságban. Az egy lakosra számított jövedelemkülönbség a fejlett és az elmaradott országok átlaga között az 1960-as 5700 dollárról 1995-re 15 000 dollárra emelkedett. Az országok keretei között a gazdag 20% aránya a világ jövedelmeiből 70%-ról 85%-ra nőtt, s a legszegényebb 20%-é 2,3%-ról 1,4%-ra csökkent.⁷

A nemzetköziesedés gazdasági következményei

A világgazdaság egyik legfőbb hosszú távú jellemzője nemcsak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok számottevően megnövekedett fontossága az államok gazdasági fejlődésében, a termelésben, s a termelt javak felhasználásában,

hanem minőségileg új folyamatok kibontakozása is. A változások alapja a gazdasági fejlődés nemzetköziesedése, amelyik mindenekelőtt a világtermelés és a világexport volumene viszonyának alakulásában tükröződik. Ezt illusztrálják a következő táblázat adatai:

	1870–1900	1900–1913	1913–1950	1950–1973	1973–1996
Világtermelés	2,9	2,5	2,0	4,8	3,1
Világexport	3,8	4,3	0,6	7,6	6,7

Forrás: R. Blackhurst, and D. Henderson (1993), *Regional integration agreements, world integration and the GATT*, St. Martin Press, New York, és UN Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, 1996.

A világgazdaság nemzetköziesedése évszázadunkban nem bizonyult töretlen és visszafordíthatatlan folyamatnak. A XX. század második felében azonban még az olajválság hatására sem tört meg. A világkivitel 1950-ben a világ bruttó termelésének (GDP) 6%-át, 1996-ban 18%-át tette ki. A világexportnak a termeléshez viszonyított különösen gyors bővülése az elmúlt közel 25 esztendő során részben a liberalizálódás következménye volt, részben pedig az Ázsiában zajló hatalmas gazdasági átalakulásé. A külkereskedelem fontosságának növekedését mutatja az is, hogy 1995-re a világ gyáripari munkahelyeinek 40–45%-a a szolgáltatásokban a foglalkoztatottság 12–14%-a a külkereskedelemtől függött. A nemzetköziesedés további mutatója a nemzetközi tőkeáramlások fontosságának növekedése is. A közvetlen külföldi tőkebefektetések több mint kétszer gyorsabban nőttek 1980 óta, mint a belső eredetű beruházások. A külső eredetű tudományos és műszaki ismeretek, információk volumenének jelentős emelkedését jelzi, hogy a szellemi tulajdon exportjából nyert jövedelmek a világkereskedelemtől 60%-kal gyorsabban bővültek. A külkereskedelem és a közvetlen külföldi tőkebefektetések az államok közötti jövedelem elosztásának alapvető fontosságú eszközeivé váltak. A nemzetköziesedés következményei, s egyben előmozdítói is azok a multilaterális megállapodások és szervezetek, amelyek a világgazdaságban különösen az elmúlt 2–3 évtized során lényegében a liberalizálódást ösztönözték. Az elmúlt évtizedek során jelentős mértékben megváltozott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intézményes szabályozása. Folytatódott a nemzetközi kereskedelem liberalizálódása. Az államok zöme csökkentette, esetenként lényegében gyakorlatilag megszüntette a külföldi tőkemozgásokkal kapcsolatos korlátozásokat.⁸

A magyar gazdaság nemzetköziesedése a rendszerváltást megelőző évtizedekben is igen jelentős volt. Az export aránya a bruttó nemzeti termékben pl. 1980-ban 39% volt, ami egyébként a rendszerváltást követően 1994-re 29%-ra esett vissza, miközben az import aránya 42%-ról 46%-ra nőtt.⁹ A gazdaságban végbemenő szerkezeti és institutionális változások hatására minőségileg is

változott az export, de különösen az import szerepe a gazdasági növekedésben.

A rendszerváltást megelőzően a nemzetköziesedés a magyar gazdaságban elsősorban a KGST államokkal kiépült sajátos kapcsolatrendszerben ment végbe, amelyben a viszonylag primitív árucserére épült külkereskedelem volt meghatározó. A külföldi közvetlen befektetések szerepe minimális volt. A nemzetközi tőkepiacokkal Magyarországot döntően a jelentős méreteket öltő eladósodás kapcsolta össze. Az eladósodás közvetlen és közvetett következményei sajátos harapófogóba szorították a magyar gazdaságot a rendszerváltást megelőző években is. Ebből azóta sem tudtunk lényegében kikerülni.¹⁰

Globalizáció és transznacionalizálódás

A nemzetköziesedésre épül két másik folyamat, a globalizálódás és a transznacionalizálódás. Hazánk gazdaságára e két folyamat hatása intenzívebben csak a rendszerváltás után bontakozhatott ki. Magyarországon a XX. század végén a nemzetköziesedés, a globalizáció és a transznacionalizálódás folyamataiban meghatározó szerepet játszanak a viszonylag lassan fejlődő, s jelentős egyensúlyi s foglalkoztatási problémákkal küszködő nyugat-európai országok, a transznacionális társaságok és bankok, a világ gazdasági együttműködés multilaterális szervezetei, de mindenekelőtt az Európai Unió. Az uniós tagság egyidejűleg követeli a gazdasági intézményrendszer univerzalizálását a szervezet normái szerint s teszi ki az országok gazdaságát az élesebb nemzetközi versenynek, ugyanakkor meghatározott mértékben segítséget is jelent a felmerülő új problémák kezeléséhez.

A globalizálódás egyrészt a nemzetközi kapcsolatrendszer terebélyesedésének, másrészt a liberalizálódás folyamatának következménye. A gazdasági globalizálódás¹¹ olyan áramlások és folyamatok kialakulása és bővülése, amelyek ugyan az államok keretei közötti tevékenységekhez kapcsolódnak, de azokra az egyes államok befolyása minimális, tehát általuk gyakorlatilag, a ma alkalmazott eszközökkel ellenőrizhetetlenek. A globalizálódás a gazdaságban mindenekelőtt a pénzpiacra és a nemzetközi információs rendszerekre jellemző. A nemzetközi pénz- és tőkepiacok évi forgalma, amelyik még pár évtizeddel ezelőtt alacsonyabb volt, mint a világkereskedelem volumene, az évszázad végére annak sokszorosára nőtt. A nemzetközi valutáris tranzakciók napi volumene az 1970-es 15 milliárd dollárról 900 milliárdra emelkedett. A pénzpiacok globalizálódásának egyik jele, hogy az elmúlt 30 év során (1964-től) a nemzetközi pénzintézetek, bankok, biztosító társaságok üzleti forgalma a harmincszorosára nőtt s 1994-ben elérte a 10 000 milliárd dollárt, ami több mint kétszerese volt az adott évben a világexportnak.

A nemzetközi pénz- és tőkepiacok rendkívül gyors bővülése és globális összekapcsolódása, a nemzetközi áru- és szolgáltatás-forgalom növekvő füg-

gósége a tőkeáramlásoktól és a nemzetközi vállalati rendszerek stratégiájától, igen jelentős új lehetőségeket nyitott, de új kockázati- és versenyfeltételeket is teremtett. Tovább növelte az államok közötti egyenlőtlenségeket, szakadékokat is. A transznacionális pénz- és tőkepiacok a világ gazdaság nélkülözhetetlen s egyben legsebezhetőbb hálózatát alkotják. A műveletek technikája és gyorsasága különösen megnehezítette az ellenőrzést. Mindehhez járulnak a valutáris rendszer gyengeségei és az árfolyammozgások bizonytalansága. A nemzetközi gazdasági kapcsolati rendszer egyik lényeges problémája lett az, hogy a világ gazdasági viszonyok alapvetően piacorientált fenntartása mellett lehetséges-e az új globális pénzpiaci kockázati tényezők hatékonyabb kezelése, s ennek milyen intézményes formái a célravezetőek. Sajátos helyzet alakult ki. Egyrészt a világ vezető államai és nagyvállalatai továbbra is szükségesnek tartják a dereguláció folytatódását és a liberalizálódást a nemzetközi pénzpiacokon, másrészt növekvő biztosítékokat szeretnének elsősorban a spekulatív tőkemozgásokkal és az árfolyamváltozásokkal összefüggő kockázat csökkentésére. A világ gazdaságban olyan valutáris rendszerre lenne szükség, amelyik rugalmasabb, mint a Bretton Woods-i rendszer volt, de nagyobb mértékben kiszámítható, s nagyobb fegyelemre készíti az államokat, mint a jelenlegi. Ehhez az 1990-es évek közepén hiányoznak a nemzetközi intézményes feltételek, de nem alakult ki még a nemzeti elkötelezettségek megfelelő szintje sem.

A transznacionalizálódás, a nemzetgazdaságok termelési és jövedelmi viszonyainak alakulására olyan közvetlenül ható folyamat, amelyik lényegében az államok érdekeitől független nemzetközi vállalati döntési centrumokból indul ki, s globális vállalati érdekeknek rendeli alá a különböző nemzetgazdaságokban folyó műveleteit. Ennek hatására a világ gazdaságban globálisan integrált termelési és szolgáltató szektor alakult ki. Ma mintegy negyven-ezer globális döntési centrum működik a világ gazdaságban, sebből több mint 15 000 Magyarországon¹².

A nemzetköziesedés, a globalizálódás és transznacionalizálódás térbeli kiterjedése is fontos változások forrása. Az elmúlt évtizedekben egyre újabb államok s vállalatok kapcsolódtak be a világkereskedelmi rendszerbe és a nemzetközi tőkeáramlások hálózatába. Ez a folyamat az 1990-es években a világpiaci kapcsolatrendszer fő területeiről korábban kirekedt volt szocialista országok, Kína és Vietnam integrálódásában fejeződött ki. Jelentős változásokhoz vezetett azonban a világpiacon az is, hogy korábban elmaradottnak számító államok képesnek bizonyultak gyors műszaki és gazdasági átalakulásra és jelentősen megnövelték világ gazdasági szerepüket, versenyképességüket. (Az „új tigrisek” Ázsiában, a modern szektorukat gyorsan bővítő latin-amerikai államok, India.) Növekvő szerepük legalább olyan jelentős feszültségek forrása lehet, mint Japán volt a korábbi évtizedekben. Ezek az államok fontos és erős versenytársai a nemzetközi piacokon a volt szocialista országoknak is. Az új világ gazdasági hatalmi struktúra, a globális rendszer versen-

gő tömbökre eséséhez, kereskedelmi háborúkhöz, új protekcionista hullámokhoz vezethet. Igen jelentős átalakulás ment végbe a világgazdaság mikroszférájában. A gazdasági folyamatok globalizálódása általában erősítette a transznacionális társaságok szerepét s segítette új transznacionális társaságok létrejöttét. Az „új jövevények” a mikroszférában mindenekelőtt a tudományos és technikai átalakulás új vívmányaira, valamint a fogyasztás és a termelés ágazati és térbeli elhelyezkedésének változásaira építik pozícióikat a versenyben.

A nemzetköziesedést, globalizálódást és a transznacionalizálódást nem a láthatatlan jötevők kezei irányítják. E folyamatok megértése és következményeinek elemzése rendkívül fontos minden ország számára. Eddigi hatásai rendkívül összetettek. Soha nem látott lehetőségeket nyitottak egyes vállalatoknak és országoknak. Kelet- és Dél-Ázsia, a tőkeerős vállalatok, mindenekelőtt a transznacionális társaságok, a rugalmasan alkalmazkodni képes kis és középvállalatok, a K+F terén élenjárók, a nemzetközi pénzvilág hatalmasságai, a magasan képzett munkaerő a folyamatok fő haszonélvezői. Ugyanakkor a transznacionális társaságok által közvetített szerkezeti és szervezeti változások, a liberalizálás, a műszaki fejlődés és a verseny egyes következményei, különösen azokban az országokban, amelyek nem voltak képesek belső gazdasági problémáik megfelelő kezelésére, növelték a szegénységet, az egyenlőtlenségeket, gyengítették a nemzeti intézményeket, még nehezebb helyzetbe hozták az alacsony hatékonyságú állami szektort, illetve az ott dolgozókat, s általában a nehezen alkalmazkodó vállalatokat világméretekben. A világ nagy térségei közül az említett változások különösen súlyos problémákat okoztak Afrikában, Latin-Amerikában, a volt szocialista országok többségében. A nemzetköziesedés és a globalizáció folyamata hozzájárult a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének növekedéséhez nemzetközi méretekben s az államok keretei között is.

A transznacionalizálódás elmélyülésében nálunk is mérföldkő a politikai és gazdasági rendszerváltás. A nagy nemzetközi társaságok az elmúlt évtizedek során is fontos, esetenként a legfőbb nyugati kereskedelmi partnerei voltak Magyarországnak is. A rendszerváltás nyomán azonban minőségileg új feltételek alakultak ki, új lehetőségek nyíltak számukra termelő és szolgáltató vállalkozások kiépítésére. Egyes hazai vállalatok is „transznacionalizálódnak”, új vállalkozásokat létesítenek külföldön. A külföldi szektor bővülése különösen jelentős szerepet játszik a magyar gazdaság világgazdasági reintegrálódásának folyamatában, s nagymértékben meghatározza annak jellegét és következményeit. Ez több összefüggésben is megjelenik. A külföldi szektor számára a rendszerváltás, s ezen belül a privatizáció mindenekelőtt igen kedvező üzletet ajánlott, amelynek keretében a viszonylag olcsó vállalatokat és a belső piac egy részét megszerezheték. A magyar iparban, de a gazdaság más ágaiban is, a szerkezeti változások irányát és intenzitását növekvő mértékben határozták meg a közvetlen külföldi tőkebefektetések. A külföldi tulajdon aránya a

200 legnagyobb magyar vállalat esetében 1996-ban elérte a 98%-ot. A külföldi szektor aránya az ipari új érték előállításában 1995-ben már meghaladta a 40%-ot a járműipart is magában foglaló gépek és berendezések csoportban, megközelítette a 70%-ot, az élelmiszeriparban pedig mintegy 57%-ot tett ki. Ennek hatására a magyar gazdaság növekvő mértékben vált olyan nemzetközi folyamatok részévé, amelyekre a nemzeti intézmények befolyása minimális.

A nemzetközi eredetű vállalkozások „viselkedése” a fogadó országokban természetesen eleve igen összetett és gyakran válik különböző feszültségek forrásává, különösen abban az esetben, ha mindkét fél maximálni igyekszik hasznát az adott ügyletből. A konfliktusok azonban nemcsak az előnyök megosztásából adódhatnak, hanem számos más, a két fél stratégiai céljaival kapcsolatos különbségekből is. Ugyanakkor vitathatatlanok az érdekközösség bizonyos elemei is. Minél nagyobb a transznacionális társaságok súlya az adott országok gazdaságában, annál nagyobb a potenciális haszon lehetősége tevékenységük nyomán, de a károsodás kockázata is. Bebizonyosodott, hogy magasabb szintű világgazdasági integráció a transznacionális társaságok révén az országokat a nemzetközi kapcsolatok egyéb formáinál közvetlenebbül és nagyobb mértékben teszi ki a nemzetközi piaci folyamatok, ingadozások, verseny, spekulatív műveletek stb. hatásainak, nő külső függőségük. E hatások a korábbi évtizedekben sok kedvezőtlen elemet is tartalmaztak. A közvéleményben, illetve bizonyos társadalmi csoportok keretében a fentiek miatt is gyakran alakult ki tartózkodás, illetve szembenállás a külföldi társaságokkal szemben. A társadalom radikális körein és szervezetein túl, amelyek e téren a legaktívabb szereplők, a nemzeti vállalkozók, amelyek rendszerint gyengébbek, mint transznacionális versenytársaik, gyakran kerültek nehéz gazdasági helyzetbe piacaik elvesztése, lehetőségeik korlátozódása miatt.

Elvileg a transznacionális társaságok érdeke vállalkozásaik minél szervezettebb integrálása a fogadó ország nemzetgazdasági környezetébe. Vállalkozásaik azonban egy nemzetközi rendszer részei. Létrehozásukat nem a fogadó ország, hanem az adott nemzetközi vállalati rendszer érdekei diktálják. Ebben nemcsak a fogadó országhoz való viszony, hanem az anyavállalat versenystratégiája, más nemzetközi vállalkozásokhoz való viszonya is szerepet játszik. Ez nemegyszer legalább olyan fontos, mint a fogadó országhoz való viszony. Az eddigi magyar tapasztalatok még nem adnak elegendő alapot annak megvilágítására, hogy milyen területeken s mértékben harmonizálódnak a magyar gazdaság és a külföldi vállalatok érdekei, illetve mennyiben áll ellentétben nemzetgazdaságunk érdekeivel és céljaival a vállalati központok által diktált tevékenység. A válasz csak hosszabb távon, a konkrét tények és körülmények elemzése alapján lehetséges. Az eddigi kezdeti tapasztalatok ugyanis egyes területeken kedvezőek, másutt viszont nem. Lehet, hogy ez a jövőben sem alakul másként. Az elmúlt néhány esztendő azonban a kölcsönös tanulás és ismerkedés időszaka.

A külföldi szektor már ma is növekvő mértékben befolyásolja az állam és a lakosság jövedelmeit, a foglalkoztatottságot és a műszaki fejlődést. A külföldi tulajdonú vállalatok hatása a kereskedelmi és a fizetési mérlegre ugyancsak tovább nő exportjuk, importjuk s a profitok repatriálása nyomán. A külföldi szektor jelenlétének és tevékenységének természetesen jelentősek a kedvező következményei. Valószínű, hogy még nehezebb lenne a magyar gazdaság helyzete, s még nagyobb mértékben romlott volna nemzetközi versenyképessége a külföldi tulajdonú vállalatok nélkül. A magyar intézményrendszer, de különösen a lakosság azonban nincs még kellő mértékben felkészülve a külföldi szektor ilyen méretű jelenlétére és tevékenységére a magyar gazdaságban. A privatizáció kapcsán kialakult helyzet, amelyik a külföldi szektor gyors növekedésében meghatározó szerepet játszott, nemcsak a magyar tárgyalási pozíciók gyengeségének és a feltételezett korrupciónak volt következménye, hanem a hazai szakértelem és tapasztalatok hiányának is a transznacionális társaságokkal való kapcsolatokban.¹³ A jelenleg még folyó bankprivatizációval kapcsolatos állami döntések, amelyek a külföldi stratégiai befektető jelenlétét tartották elsőrendű fontosságúnak pl. nem abból indultak ki, hogy az miként szolgálja az átfogóbb, az ország gazdasága, üzleti élete, versenyhelyezete javításának céljait, s az ország szükségleteinek megfelelő méretű és struktúrájú, versenyképes bankok kialakítását. Azt is alig vizsgálták, hogy elősegíti-e a pénz- és tőkepiacok hatékonyabb működését, legfeljebb feltételezték, hogy az állami befolyás gyengülése racionálisabbá teszi a bankok hitelműveleteit, növeli azok profitabilitását.

Jóllehet a nálunk befektető transznacionális társaságok főleg meglévő vállalatokat vásároltak meg és döntő céljuk volt a belső piac megszerzése is, bizonyos területeken már bekapcsolták magyarországi vállalataikat is nemzetközileg integrált termelési rendszereikbe. Ezzel összefüggésben is megfogalmazódik az a kérdés, hogy a transznacionális társaságok segítik-e az ország modernizálódását és különösen gazdaságának felzárkózását a világ fejlettebb részéhez s hogy ebből milyen haszna van a magyar társadalomnak.

Az eddigiek még nem adnak kellő alapot a határozott válaszhoz. A nemzetközi tapasztalatok alapján a következők fogalmazhatók meg: a technikai és gazdasági modernizálódás és a felzárkózás alapvető fontosságú tényezője a vállalat. A folyamat csak a gazdaság egyes szektoraiban és vállalataiban zajló változások sorozataként megy végbe. A kormányzat bölcsességétől és hatékonyságától függ, hogy ezeket mennyire tudja támogatni és az általános felemelkedés érdekében hasznosítani. Ennek feltételei nem könnyűek. Gyenge és beteg gazdaságok, tehetetlen kormányok tapasztalatai a fejlődő világból arra utalnak, hogy a külföldi vállalatok működésének hatására a gazdaság könnyen dualizálódhat, szétválhat egy modern szektorra, amelyik a gazdaságban szigeteket képvisel. A transznacionalizálódás kezdetei egyébként szinte minden kevésbé fejlett gazdaságban e tendenciát erősítik. A változások nyomán a magyar gazdaságban sem lehet még kizárni ezt a tendenciát, ami az ország gazdaságá-

nak növekvő mértékű kettészakadását jelentheti: az egyik oldalon a fejlett ipari országok gazdaságához integrálódó magasan fejlett technikai rendszerű vállalatokra, s a döntően nemzeti tulajdonban lévő, sok esetben lemaradó vállalatokra. A lemaradás a nemzetközi tapasztalatok szerint kifejezésre jut a termelékenységben, a minőségben, a technikai szintben, a szervezettségben és a jövedelmekben.

Bonyolítja egyébként a külföldi szektor szerepét a magyar gazdaságban az is, hogy a tulajdonosok között elég sok az olyan közép- és kisvállalkozó, vagy pénzcsoport is, akiket elsősorban a vagyonszerzés és a gyors meggazdagodás céljai ösztönöznek, és nem kínálnak olyan potenciális előnyöket, mint a transznacionális társaságok. Igaz, hogy legalábbis az eddigiekben ezek is csak mérsékelt hozzájárulást képviseltek azokban a szektorokban, amelyek a csúcstechnikára épülnek.¹⁴

Az évtized végére azok a tényezők, amelyek a privatizációval összefüggésben a nemzetközi társaságokat a rendszerváltást követően Magyarországra vonzották, lényegében megszűnnek hatni. Az új befektetéseket növekvő mértékben a magyar gazdaság új realitásai határozzák meg. Ezek a realitások több irányba is befolyásolhatják a transznacionális társaságok stratégiáját. Éles verseny folyik ugyan a befektetők között a kedvező lehetőségekért, piacokért, képzett munkaerőforrásokért. Verseny folyik azonban az államok között is a külföldi tőkebefektetésekért. Ebben a versenyben egyes volt szocialista országok pozíciói gyorsan javulnak. Egy további fontos tényező az is, hogy a külföldi szektor maga is pár éven belül nagyobb mértékben integrálódik a magyar gazdaságba, s kapcsolja azt a világ gazdaságához, de mindenekelőtt az európai térséghez. Ugyanakkor kedvező, illetve kedvezőtlen tapasztalatok is nyilvánvalóbbakká válnak a külföldi szektor és a magyar gazdaság számára. Mindez elkerülhetetlenül bizonyos korrekciókat eredményez majd mindkét oldalon, pozitív és negatív irányban. Egyes társaságok valószínűleg kivonulnak a magyar gazdaságból, újak pedig felfedezik azt. Más esetekben a kormány kényszerül majd arra, hogy határozottabban szerezzen érvényt a közérdeknek, s fellépjen a monopolista törekvésekkel, illetve gyakorlattal szemben. Nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a külföldi vállalkozók és a kormányok, illetve a fogadó ország viszonya nem állandó, s azt sem, hogy ez kölcsönösen alku tárgya. A pozíciók sem állandóak az alku folyamatában.

Az, hogy a magyar gazdaság milyen mértékben fogja vonzani a külföldi társaságokat a jövőben, milyen szektorokba s technikai szinten, s ebből milyen hasznot húz, nagymértékben függ attól is, hogy mennyire tud képzettebb munkaerőt, szakembereket, fejlett infrastruktúrát, kedvező jogrendszert és intézményrendszert, stabil politikai és gazdasági környezetet ajánlani. E tekintetben igen tanulságos Írország pozitív példája. Éleződni fog a verseny is térségünk államai között a külföldi tőkebefektetésekért. A tőlünk keletre eső térség államainak gazdasági konszolidációja, ami legalábbis 8–10 éves távlatban valószínűsíthető, új befektetési lehetőségeket nyithat az európai társaságok számára is. Minden valószínűség szerint a magyar EU tagság is része

lesz az új realitásoknak. Ez nemcsak a magyar vállalatok nemzetköziesedését mozditja elő, hanem abból a szempontból is fontos lehet, hogy Magyarország kompetitív előnyeit miképpen hasznosíthatják nem EU bázisú, pl. japán, koreai, orosz s más transznacionális társaságok az EU keretében, illetve, hogy a magyar gazdaságnak e társaságok mennyiben ajánlanak kedvezőbb feltételeket és alternatívákat, mint az EU bázisú társaságoknak.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Feltételezve, hogy a világgazdaság integrálódásának folyamatai tovább folytatódnak, s nem futnak zátonyra a megoldatlan szociális gondok, valamint az államok közötti növekvő egyenlőtlenségek szikláin, Magyarországnak is egy, a mainál sokkal nagyobb mértékben nemzetköziesedett, jobban integrálódott, igen sok megoldatlan problémával küszködő, a versengést és az együttműködést egyidejűleg fenntartó, hierarchikus világra kell felkészülnie, amelyben azonban az államok továbbra is alapvető politikai egységek maradnak. Ebben a világban minden állam gazdaságpolitikájának elérhető céljait, az alkalmazható eszközöket növekvő mértékben meghatározzák és behatárolják a nemzetközi szabályok, kötelezettségek és a külső feltételek.

A várható nemzetközi politikai és a világgazdasági változások és a magyar fejlődés összefüggéseit vizsgálva, a jövőt illetően, érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen államok számíthatnak sikerre egy ilyen világban a XXI. században?

A válaszhoz szükséges természetesen azt is megfogalmazni, hogy mit értünk az erősödő kölcsönös függőség és éles verseny világában sikereken vagy kudarcokon egy állam szempontjából?

A siker értelmezhető más országokhoz viszonyítva s abszolút módon is. Ennek alapján a sikerességnek közismerten sok hagyományos mutatója van a nemzetközi összehasonlításokban, pl. a világpiaci térnyerés, a termelés és a termelékenység emelkedése, a jövedelmek növekedése, az életfeltételek javulása. Sok mutató jelzi a kudarcokat is: a világpiaci térvésztes, a gazdasági hanyatlás, a stagnálás, a gazdaság tartós egyensúlyhiánya, a lakosság elszegényedése. A Világbank szakemberei a sikereket a rendszerváltás szemszögéből vizsgálva a volt szocialista országokkal kapcsolatban a liberalizáltság mértékét, a privatizáció szintjét tartották meghatározó fontosságúnak. Ez hasonlít ahhoz, amikor az ötvenes évek elején a szocialista építés eredményeit sokan elsősorban az állami szektor súlya alapján értékelték. Az átmenet gyorsasága a piacgazdaságba önmagában aligha értékelhető sikernek a világpiaci versengésben. Egyetérthetünk viszont a Világbank 1996-os, a volt szocialista országok átalakulását értékelő *Világfejlődési jelentésének* megfogalmazásával, miszerint: „Végző soron az emberek számítanak. Végző soron az átalakulást annak alapján fogják megítélni, hogy jobban élnek-e az emberek, mint korábban.”¹⁵

Sikerre a következő évtizedek integráltabb világában valószínűleg azok az országok számíthatnak, amelyek kormányzását nem torzítják el szűk csoport-érdekek vagy merev, ideológiai megfontolások, amelyek gyakorlatiasan képesek nemzetközi helyzetük, lehetőségeik és nemzeti érdekeik reális mérlegelésére, képviselésére és céljaik reális megfogalmazására. Ehhez meghatározó fontosságú a demokratizmus és társadalmi kohézió küszöbértékének a közmegegyezés és a szakértelem szükséges minimumának biztosítása. Fontos követelmény, különösen a kisebb, a nemzetközi rendszertől függő országok esetében a képesség a partnerek megfelelő megválasztására nemzetközi kapcsolatokban, s hogy partnereik politikája, magatartása ne destabilizálja őket, hanem kedvező kereteket nyújtson fejlődésükhöz. Ez még az Európai Unió tagjai esetében is meghatározó fontosságú marad.

A siker lényeges feltétele nemzetgazdasági keretek között a képesség a makrogazdasági stabilitás, kiszámíthatóság és áttekinthetőség fenntartása, amely lehetővé teszi a gazdaság szereplői számára a racionális kalkulációkat, a nemzeti gazdasági növekedés elősegítésére, illetve a gazdasági szerkezet szükséges átalakítására az erőforrások lehető leghatékonyabb hasznosításával, a gazdasági és politikai versengés előmozdítása mellett, a profitmaximalizálási törekvések következtében fellépő, a közérdeket sértő tevékenységek korlátozásával, a társadalom tagjainak többsége számára munkaalkalmak biztosításával és a szociális biztonság fenntartásával.

Döntő fontosságú továbbá a közszolgálat minősége, rugalmassága, képessége a váltásra. Mindez igen nagy jelentőséget kölcsönöz az intézmények ezen képességeinek a szükséges változások megfelelő elősegítésében, menedzselésében. A lista hosszú, s az is nyilvánvaló, hogy nem sok állam lesz képes arra, hogy a fentieket megvalósítsa.

Mi várható nálunk? Az évtized végén, az eddigi változások nyomán a kormányrúdhöz ülők helyzete elődeiknél bizonyos vonatkozásban valamivel könnyebb lesz annak ellenére, hogy a lakosság tűrőképessége csökkent, a társadalom megosztottsága nőtt, s az ország belső és nemzetközi terhei jelentősek.

A piacgazdaság alapvető intézményei lényegében kiépültek, azok az illúziók, amelyek 1989/90-ben éltek arról, hogy az előző rendszer bukása s az új politikai elit fellépése nyomán (esetleg a Nyugat önzetlen segítsége révén) új aranykor köszönt a társadalomra, lényegében szertefoszlottak, s az átalakulás társadalmi költségeinek nagy részét is elszenvedte a lakosság, legalábbis azt, ami a közvetlen anyagi veszteségekben fejeződött ki. Végbement a nemzeti vagyon történelmileg szinte példa nélkül álló újraelosztása, sok tekintetben meghatározóvá vált a külföldi tulajdonú vállalkozások súlya a magyar gazdaságban s főként a szocialista korszak maszekjeiből, menedzsereiből, funkcionáriusaiból kialakult egy új, rendkívül heterogén vállalkozói réteg. Annak ellenére, hogy nincs még átfogó és meggyőző elemzés a privatizáció következményeiről, makro- és mikro-mérlegéről, nyilvánvaló, hogy új érdekviszonyo-

kat, új feltételeket és új konfliktusforrásokat teremtett az állam, a társadalom és a magánvállalkozás, a hazai és a külföldi vállalatok viszonyában.

A kialakult részleges gazdasági egyensúlyi helyzet, amely elsősorban a jövedelmek megnyírbálásával, s a privatizációs bevételek segítségével jött létre, kedvezőbb bázis lehet a következő időszakban a gazdaság növekedéséhez, mint az, amit a rendszerváltás óta hatalomra került kormányok örökölték elődeiktől. A restriktiókra épülő egyensúly folytatódása azonban, mint ezt sok ország tapasztalata bizonyította már, a gazdaságot olyan csapdába viheti, amely nem egyszerűen stagnálást, hanem tartós hanyatlást eredményez. Egyre súlyosabb és egyre kevésbé kezelhető társadalmi teherré válik ugyanis a szegénység, s az egyenlőtlenségek jelentős növekedése. 1997-re még világosabbá vált a politikaváltás szükségessége a gazdasági növekedés gyorsítása, a munkanélküliség, az elszegényedés megállítása, a szegénység csökkentése és a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének javítása érdekében. Szinte egybehangzó vélemény a szakértők körében, hogy mindehhez minimálisan legalább évi 4%-os tartós gazdasági növekedésre lenne szükség.

A politikaváltást a rövid, a közép- és a hosszú távon megoldásra váró feladatok különbözőségeinek és az ezzel kapcsolatos eltérő kormányzati lehetőségek figyelembevételével kell végrehajtani, oly módon, hogy az egyben segítse a demokrácia további stabilizálását, az emberi jogok érvényesítését, beleértve a nők és gyermekek jogait, valamint gazdasági, szociális és kulturális jogokat. A szegénység elleni harcban, a társadalmi erkölcs és biztonság erősítésében is igen lényeges azoknak a társadalmi csoportoknak a felemelése, amelyek kirekesztettségét az átalakulás tovább növelte. A tartós gazdasági növekedés feltételeinek biztosításában, az Európai Unióhoz való csatlakozás igen összetett és rázós útjain, s az államháztartás reformjának megvalósításában különös figyelmet kell fordítani a mezőgazdaságra és általában a vidéki településeken élők helyzetére. A kormánynak jobban fel kell készülnie a konfliktuskezelésre, hiszen szinte valamennyi megoldandó feladat egyben további társadalmi konfliktusok lehetőségét is hordozza. Számolniuk kell azazal is, hogy a várhatóan fellépő konfliktusok jelentős része a nagy elosztási rendszerekhez kapcsolódik s befolyásolja a jövedelmek újraelosztását, a társadalom különböző rétegei, csoportjai, a külföldi társaságok és a magyar vállalkozók között. Az újraelosztás körüli konfliktus tulajdonképpen minden társadalomra jellemző, a különbség a méretekben, az intenzitásban s a képességekben van azok megfelelő kezelésére. A gazdasági fejlődés szociális (beleértve az egészségügyet és az oktatást is) fenntarthatósága különösen átfogó jelentőségű kérdés, amelyik egyidejűleg befolyásolja a magyar társadalom jövőjét, távlatait, s hosszú távú versenyképességét is, s ezért igen fontos lenne a társadalomnak egyetértésre jutni e téren az állami kötelezettségvállalás mértékében és jellegében és elérni azt, hogy e szektor társadalmi hatékonysága javuljon.

A magyar gazdaság világpiaci integrálódásának kiteljesedését minden bizonnyal az Európai Unióban elnyert tagság jelzi majd. Erre optimális esetben valamikor a XXI. század első évtizedében kerül sor. Addigra nemcsak a magyar gazdaság intézményrendszerét, hanem a lakosságot is fel kell készíteni arra, hogy a magyar gazdaság a nemzetközi piaci rendszer része lett, amelyet nem jóindulatú láthatatlan kezek irányítanak. Ennek kapcsán már ma is egyértelmű, hogy a nyitott, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokról és az ország gazdaságában működő külföldi szektortól való függőség növekedése nyomán nemcsak a hibás döntésekért, tévedésekért, a politikai vagy a gazdasági zűrzavarért kell sokkal magasabb árat fizetni, mint korábban, hanem a gyors és rugalmas alkalmazkodás elmaradásáért vagy késéséért is. Erőfeszítéseinket a jelenleginél nagyobb mértékben kell az ezzel összefüggő nemzeti feladatokra összpontosítani. Erősíteni kell e téren is a hazai kutató és elemző munkát. Azok a nemzetközi szervezetek, amelyeket a világ vezető hatalmai bíztak meg a 90-es évek elején a rendszerváltás segítségével és bizonyos változások kikényszerítésével, jobban értik, illetve érzékelik ugyan, hogy az általuk megfogalmazott receptek, illetve feltételek között sok olyan is volt, amelyek nemcsak hogy nem voltak hatékonyak, hanem új, nehezen megoldható problémák forrásaivá váltak, ezért valószínű az, hogy nem ismétlik meg korábbi tévedéseiket. Ugyanakkor azonban az a támogatás és megértés, ami az évtized elejére sok külső partnert ösztönzött a nyugati világban a volt szocialista országok támogatására, lassan elhalványul, az átmenet időszaka lezárul, s az egyes volt szocialista országokat mint partnereket közvetlen politikai és gazdasági érdekeik alapján ítélik majd meg. A sikerebb országok mindenképp fontosabbak lesznek az Európai Unió számára is, mint azok, amelyeket a politikai bizonytalanság és a gazdasági zűrzavar jellemez.

A századvég élesen versengő világában csaknem 200 ország igyekszik a sikeresek közé jutni. Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy egyetlen ország sem lehet olyan rossz helyzetben, hogy annál mélyebbre ne csúszhaszon. A lemaradók helyzete a XXI. század világában összehasonlíthatatlanul rosszabb és kilátástalanabb lesz, mint évszázadunkban volt. A felkapaszkodás a sikeres államok sorába azonban mindig nehéz és keserves. Hazánk adottságai ma még nem rosszak. A magyar gazdaságban kialakultak gyorsan fejlődő területek is. A hanyatlás folyamatai lassultak, tényezői gyengültek, de még a lemaradók pályáján vagyunk.

JEGYZETEK

¹ E kérdésekkel foglalkozik az Egyesült Államokban 1994-ben megjelent könyvem: Mihály Simai (1994): *The Future of Global Governance. Managing Risk and Change in the International System*. Washington D.C.; U.S. Institute of Peace Press.

² Az országok és a nemzetek érdekei különösen soknemzetiségű államok esetében, vagy olyan esetekben, amikor egy nemzet tagjait a politikai viszonyok különböző országokba szórták szét, nem szükségképp esnek egybe. A legtöbb ilyen ország két, nemegyszer ellentmondó érdekhierarchiára épül, az államira és a nemzetire, s ez jelentős és tartós konfliktusok forrása lehet az államok között. A mai globális status quóra épült nemzetközi politikai struktúra prioritást ad az állami érdekeknek a nemzetiekkel szemben.

³ A belső és külső államadósság alakulásából is megállapítható, hogy az 1990-es éveket megelőző gazdaságpolitika, az 1990–95 közötti időszak kormánypolitikája hozzájárult az eladósodás növekedéséhez. 1990–1995 között a bruttó külföldi adósság mintegy 10 milliárd dollárral, tehát gyakorlatilag ugyanannyival nőtt, mint 1980–87 között, s 31 milliárd dollár fölé emelkedett. Számításaim szerint a külső tényezőkkel összefüggő belső jövedelemvesztés év átlagban a kereskedelmi árfolyamon számított bruttó nemzeti termék 3–3,5 %-ára tehető. Ez a veszteség igen súlyos teher az évek óta stagnáló gazdaság számára, hiszen rendkívüli módon nehezíti a fejlődést, s a belső piac bővítését, az infrastruktúra felújítását és a gazdasági szerkezet modernizálását.

⁴ A volt szocialista országokban bekövetkezett változások sajátos új kutatási területet nyitottak a közgazdaságtudományban, amit egyik tanulmányomban a „hanyatlás politikai gazdaságtanának” neveztem. A kutatás ez esetben olyan kérdésekre keres választ, hogy a hanyatlás folyamatában milyen szerepet játszottak a gazdasági, társadalmi, politikai, külső és belső tényezők, hogy a folyamat mennyire szelektív, illetve mennyire általános, milyen hatással van a hanyatlás a belső jövedelem- és vagyoneelosztásra, az adott országok politikai stabilitására, intézményeire, nemzetközi pozícióira.

⁵ ENSZ statisztikai évkönyvek alapján számítva.

⁶ Részen a világ gazdasági fejlődés lassulásával, s a magas munkanélküliséggel függ össze az is, hogy az államok keretei között számos régi és új szociális probléma vált élesebbé s a korábbinál nehezebben kezelhetővé. Az államok költségvetési problémái miatt leépülőben vannak a jóléti államok vívmányai és intézményei. Ezt ösztönzi az erősen piacorientált gazdaságfilozófiák globális térhódítása is. A műszaki fejlődés, a racionalizálás és ennek hátterében a globális verseny a termelési költségek csökkentéséért, a munkanélküliség növelését és tartóssá válását eredményezi a világ számos országában. Magyarországon a szociális problémák növekedésében szerepet játszó külső és belső tényezők sajátosan ötvöződtek. A rendszerváltással kapcsolatos veszteség igen súlyos teher volt az évek óta stagnáló gazdaság számára, hiszen rendkívüli módon nehezíti a fejlődést s a belső piac bővítését, az infrastruktúra felújítását s a gazdasági szerkezet modernizálását. Hosszú távú következményeit tekintve is komoly szociális és gazdasági probléma a veszteségek és terhek belső „eloszlása” is a különböző társadalmi rétegek között. Legközvetlenebbül a költségvetésen keresztüli újraelosztásból élő személyeket és az ily módon finanszírozott szolgáltatásokat sújtja, gyakorlatilag azonban minden olyan réteget, amelyik nem rendelkezik eszközökkel és lehetőségekkel ahhoz, hogy fenntartsa vagy növelje részesedését a „nemzeti tortából”. 1989–1995 között, tehát 6 év alatt, az ENSZ „Human Development Report” adatai szerint Magyarország a 28-ik helyről az ötvenedikre esett vissza a szociális viszonyokat illetően a világ államai között. Az adatokban az 1995 tavaszától kezdve bevezetett stabilizációs intézkedések még nem játszottak jelentős szerepet.

⁷ UNCTAD *Handbook of International Trade and Development Statistics*, különböző évfolyamai. UNDP Human Development Report, 1995, 1996.

⁸ A GATT keretében folytatott globális tárgyalások a nyolcvanas évek második felében, még liberálisabb megközelítésben, a világkereskedelemmel és a nemzetközi szolgáltatásokkal kapcsolatban jutottak új megállapodásokra. Az 1995. január elsején megalakult Világkereskedelmi Szervezet keretében tovább liberalizálták a világkereskedelmet, a tőkeáramlásokat. Az új szervezet határozatainak végrehajtá-

sát szankciók is segítik. E megállapodások jelentős új kötelezettségeket képviselnek Magyarország számára is, egyebek között pl. az agrártámogatás leépítésében.

⁹ *From Plan to Market. World Development Report*, 1996. The World Bank, 1996. 213., 217.o. alapján.

¹⁰ Magyarország 1980-ban a 31-ik helyen volt a külső adósságnak a bruttó nemzeti termékhez viszonyított nagyságát tekintve, 1989-ben még csak a huszonhetedik helyen. 1994-re már a huszadik helyre emelkedett (vagy süllyedt) az államok ranglistáján. Még feljebb került egy másik fontos mutató tekintetében: globálisan ötödik lett Magyarország az adósságszolgálat arányát (törlesztés és kamatok) tekintve a folyó exportban, 38–39%-os részesedéssel (1980-ban 18,5%-os részesedéssel a 33-ik, s 1989-ben 26,3%-kal a 24-ik volt.) Az 1980-as 24-ik s az 1989-es 31-ik helyről, a hetedik lett a külföldre fizetett kamatok exportban kialakult arányát tekintve (13–14%). Kedvezőbb volt Magyarország helyzete a külső adósság és az export viszonyát illetően. 216%-os aránnyal 31-ik helyen áll. (1980-ban azonban 95%-os aránnyal az 55-ik helyezett, s 1989-ben a hatvanhatodik volt), de relatív helyzetünk e téren is lényegesen rosszabb lett. Romlott az ország hitelképességének megítélése is. A 90-es évek első felében magasabb kockázati kategóriába lépett. Mindezek ellenére a nemzetközi szervezetek a világgazdaságban Magyarországot még nem sorolták a „súlyos adósságszolgálati gondokkal küzdő” országok közé. A belső és a külső adósság azonban súlyos teherként nehezedett s nehezedik továbbra is a 15 éve gyakorlatilag stagnáló magyar gazdaságra. Sem az 1990-ben, sem pedig az 1994-ben hatalomra került politikai koalíció nem volt képes megszabadulni a nemzetközi adósságproblémák által kiváltott csőlétástól, s gyakorlatilag minden gazdaságpolitikai döntést meghatározó módon befolyásolt az adósságszolgálathoz szükséges, s a bruttó nemzeti termék tekintélyes százalékának megfelelő pénz előteremtésének nyomása.

¹¹ A globalizálódás fogalmát szélesebb értelemben olyan univerzális folyamatok összességeként definiáltam, mint a tudományos és műszaki átalakulás, az államok integrálódásának erősödése a tömegkommunikáció, információáramlások, világkereskedelem, nemzetközi tőkeáramlás, a termelés és a fogyasztás homogenizálódása, szabványosodása, a transznacionális társaságok üzleti műveletei, a piacok összekapcsolódása, s az államközi szervezetek tevékenysége nyomán. A globalizálódás következményei kifejezésre jutnak a világ valamennyi országát érintő ún. globális problémák fontosságában, pl. a globális természeti erőforrások és természeti környezet gondjai, amelyek csak közösen kezelhetők. (Mihály Simai (1994): *The Future of Global Governance. Managing Risks and Change in the International System*. Washington D.C.; USIP Press.)

¹² *UNCTAD World Investment Report*. 1995, 1996.

¹³ Sokan állítják azt, hogy a privatizáció során a magyar nemzeti vagyon jelentős része elfecsérelődött, mert tényleges értéküknél lényegesen alacsonyabban adtak el gazdasági létesítményeket külföldi és magyar vállalkozóknak. Valószínűleg realisabban lehetett volna értékelni a privatizált javakat körültekintőbb, lassúbb, átgondoltabb magánosítás esetén. A vagyonértékelési gyakorlat bizonytalansága és titkossága is felelős a következményekért.

¹⁴ Nemcsak Magyarország, hanem azok a volt szocialista országok, amelyek jelentős K+F szektort fejlesztettek ki, arra számítottak, hogy ez vonzóerőt képvisel majd a külföldi beruházók számára. Nem nagy érdeklődés mutatkozott azonban az eddigiekben a transznacionális társaságok részéről a volt európai szocialista országok K+F potenciáljának hasznosítására. Ez egyelőre főként az oroszországi katonai-stratégiai rendeltetésű és a polgári termelésben is felhasználható innovációk, találmányok megszerzésére, valamint kiváló szakemberek alkalmazására összpontosult. Oroszországban pl. 1995-ig az összes külföldi beruházás 2,5%-a irányult kutatásigényes tevékenységekbe. A közép- és kelet-európai országok közül az eddigiekben egyedül Magyarországon, a Tungsram keretében került sor jelentősebb K+F kapacitás hasznosításának előirányzatára a General Electric egész vállalati rendszere keretében. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni a General Electric európai műszaki igazgatójának véleményét: „Magyarország logikus választás volt a GE kutatásainak koncentrálásához az adott területen. A szakképzett magyar munkaerő fordulatot hozott a társaság európai világítástest üzletében. A magyar bázis lehetővé tette a legújabb izzólámpa-család kifejlesztését. A magyar szakértelem párosítása a GE amerikai technikai hálózatával egész globális tevékenységünket segíti.” *The Wall Street Journal*. Apr. 18, 1994. 6.o.

¹⁵ *From Plan to Market. World Development Report* 1996. World Bank., 1996. Washington D.C.

SYSTEMIC CHANGE, THE STATE AND GLOBAL CHANGES

Summary

After the systemic change the Hungarian economy is being increasingly reintegrated into the system of the international market. In all probability the completion for reintegration will be marked by membership gained in the European Union. The paper analyses the changes that have taken place after the systemic change and studies what new interrelationships and mutual influences have developed in the Hungarian economy during the course of reintegration between domestic and international politics and the economic processes. It sheds light on the fields where the effect of the processes of internationalisation, globalisation and trans-nationalisation has already improved the situation of the Hungarian economy, and where have new problems, losses and conflicts of interest emerged. During the course of reintegration it has become a particularly important question for Hungary as well which countries may expect success in the world of the 21st century, and what tasks await solution in the economy, in the development of institutions and in building international relations.

A FÜGGETLEN ÉS SEMLEGES KÖZSZOLGÁLAT LEHETŐSÉGE MAGYARORSZÁGON: EREDMÉNYEK, HIÁNYOSSÁGOK, PERSPEKTÍVÁK

I.

Az 1989-ben megkezdődött és máig is tartó rendszerváltás legfőbb sajátossága nálunk és a többi európai exszocialista országban egyaránt az, hogy olyan politikai, társadalmi és gazdasági mintát próbál követni, amely más országokban sikeresnek bizonyult: a piacgazdaság, a demokratikus kormányzás, a plurális politikai berendezkedés modelljét. Az ilyen típusú átalakulásnál a legfontosabb feladat az adott viszonyokra leginkább adaptálható, a célkitűzések megvalósítását legjobban segítő modellek és módszerek kiválasztása, amennyiben van lehetőség a választásra.

Az átalakulás első percétől nem volt kétséges, hogy mindenekelőtt a végrehajtó hatalom magja, a közigazgatás intézmény- és eszközrendszere szorul átszervezésre. Az is köztudott, hogy a közigazgatás társadalmi szerepéről, súlyáról, funkcióiról világrészenként, országonként, korszakonként, tudományos irányatonként eltérő leírások, értékelési rendszerek alakultak ki. A nyolcvanas évek közepén és végén is a számba vehető országok közigazgatását a gazdaság, a kultúra és a társadalmi élet más területén is kimutatható sajátosság, az angol-amerikai és a kontinentális nyugat-európai modell egyidejű létezése, e modellek különbözősége, s ennek ellenére sikeres funkcionálása jellemzi. A történeti körülmények miatt filozófiájában, intézményrendszerében és eszközeiben karakterisztikusan eltérő közigazgatások vázlatos leírására dolgozatom záró részében vállalkozom, már most szükségesnek tartom azonban jelezni, hogy mindegyik modellnek volt számos önzetlen és nemegyszer nem is oly önzetlen hazai és külföldi támogatója. A politika-, az állam- és jogtudományban folyt talán a legönzetlenebb és legjámborabb vetélkedés a két modell közti választás ajánlásában, az igazság kedvéért azonban el kell mondani, hogy a tetszőleges modell iránti elkötelezettség sokszor nem is komoly elemző munka és egybevetés eredményeként alakult ki, hanem a nyelvismeret szűkösségéből és egyoldalúságából adódott.

A politikai és társadalmi átalakulást döntően befolyásoló politikai erők – emlékezzünk rá – az erősebb hatás kedvéért harciasabban igyekeztek érvényt

szerezni elképzeléseiknek, ami azonban tiszta formában az erőviszonyok viszonylagos kiegyensúlyozottsága miatt nem sikerült. A kompromisszumos megoldások az állami intézményrendszer átalakításában különféle modell-elemek és modell-forgácsok keveredését eredményezték, melynek következményeivel senki se számolt. Most kezdjük gyanítani, hogy kormányzási gondjaink az elmúlt 7–8 évben részben a végig nem gondolt példakövetés eklektikusságából fakadnak.

Elsőként az állam és a civil szféra kapcsolatában érvényesülő eltérő értelmezésekre és megoldásokra utalnék. Az angol-amerikai felfogásokat csupán erős fenntartással lehet azonosaknak nevezni, szervezés-orientáltságuk, hatékonyság-centrikusságuk, közigazgatási prerogatíva-ellenességük, az üzleti menedzsment iránti elragadtatásuk, az egyéni jogokkal és szabadságokkal szembeni tiszteletük miatt azonban egymáshoz közelieknek minősíthetők, ami abban is érzékelhető, hogy a közösségi ügyek igazgatásában jelentősebb szerepet szánnak a civil szervezeteknek, a társadalmi önszerveződéseknek, mint az erre a célra létrehozott, az adófizetők adóiból működtetett államigazgatási szerveknek. Itt nem részletezhető okok miatt egészen más a társadalom, a politika és a tudomány minősítése a közigazgatásról a kontinentális Európa országaiban, különösen a két vezető államban, Franciaországban és Németországban. Az állam ezekben az országokban a nemzeti fennmaradás és kiteljesedés legfontosabb eszköze és kerete, ahol ilyen van, ott a nemzeti dicsőség előidézője és védelmezője, ahol balsors jellemzi a múltat, ott a széthullás elleni oltalom. Az államot, a közigazgatást mint a magasabbrendű érdek, a közérdek megtestesítőjét privilégiumok illetik meg, az állam teljhatalmát törvények korlátozzák, a jogszerű állam, a jogállam tehát az ideális közösségi forma, amelynek védőszárnyai alatt az állampolgár és szervezetei tevékenységüket kifejtetik.

A rendszerváltás intézményeiben mindkét felfogás érvényesült, anélkül azonban, hogy a választás iránya egyértelmű lett volna. A kettős hatás következtében az az eredmény állott elő, hogy az állam terjedelmesebb lett, mint bármikor (a közigazgatás civil állománya 70 ezerről 108 ezer főre nőtt 1989-től 1993-ra), de sokkal erőteljesebb, részben az állam és szervei elleni politikai, ideológiai, tudományos és áltudományos bírálatok, támadások hatására, részben a racionalitás elvének, ideértve a hatékonyság, gyorsaság, kiszámíthatóság és költségkímélés princípiumait, majdnem teljes mellőzése miatt, mindezt azonban nem ellensúlyozta a civil szervezetek megerősödése a közösségi ügyek intézésében, mivel az önálló magyar államfejlődés történetében – a nyugat-európai helyzethez hasonlóan – mindig pusztán kisegítő, kiegészítő feladatokat láttak el, ezért hiába kaptak jelentős erkölcsi, kevésbé jelentős anyagi támogatást tengeren innen és tengeren túlról, történelmi hagyományok és gyökerek nélkül marginális szervek maradtak. A kettős hatás nem túl szerencsés elegyítése miatt végül is nagy, de gyenge állam és igazgatás állt össze, nagyszámú, de formálisan működő civil szervezettel az oldalán.

Még egy példát szeretnék említeni a modellválasztás eklektikusságnak igazolására. Köztudott, mennyire jelentős a központi kormányzati és a helyi népakaratot kifejező helyi igazgatás megfelelő viszonyának kialakítása. Az önkormányzati törvény szakértői vitájában a pártok delegáltjai is részt vettek, ezért itt is, de még inkább a parlament bizottsági és plenáris vitáiban jól dokumentálható volt, mely pártok képviselői tértek vissza rövid időtartalmú amerikai, illetve német-francia tanulmányútról, s melyik párt nem kapott meghívást egyik országba sem, ezért az egyébként 1945 előtt nem létezett helyi magyar önkormányzati intézmények újrakodifikálását ajánlotta. A különböző történelmi körülmények között kialakult felfogások és megoldási módok összevegyítése egyrészt olyan hierarchia és ellenőrzés nélküli helyi önkormányzati rendszert eredményezett, amely minden külföldi látogatót meglep, másrészt olyan központilag irányított helyi államigazgatási rendszer kiépülését, amellyel a kormányzat az országos jelentőségű feladatok helyi megvalósítását próbálja irányítani, de amely pusztán létevel is fenyegeti az önkormányzati szervek autonómiáját.

Az ellentmondások bemutatását még számos példával lehetne folytatni, rátérnék azonban a közszolgálat sajátos gondjainak felvázolására, az ambivalens modellválasztás következményeinek itteni elemzésére.

II.

Az első kérdés, amelyet ezzel kapcsolatban szeretnék felvetni: helyes és megalapozott-e a demokratikus közigazgatás axiómájává tenni a független és semleges közszolgálatot? A legújabb kori történelemben ugyanis ismétlődően megfogalmazódik az a szintén demokratikusnak nevezett társadalmi elv is, amely a fentiekkel teljes mértékben szemben áll, az nevezetesen, hogy a közszolgálat a politikának alávetett, azzal belsőleg azonosuló állami szakszolgálat legyen. Az Amerikai Egyesült Államokban 1805-től mintegy 80 éven át kizárólag ez a felfogás érvényesült, s még napjainkban is a politikusnak szolgáló, attól teljes mértékben függő hivatalnokként kezelik a köztisztviselőt a tagállamok sokaságában, a helyi adminisztrációkban és a föderális szervek vezető posztjain egyaránt. E rendszer filozófiáját Jackson elnök fogalmazta meg olyképpen, hogy a nép által szabadon és titkosan választott végrehajtó hatalom feje, az elnök nem tud eleget tenni a lakosság többségét kitevő választók akaratának, azaz nem tud demokratikusan kormányozni, ha az előző elnök által kiválasztott, vele szemben hűvösen semleges vagy egyenesen ellenséges érzületű hivatalnokok szolgálatára támaszkodhat. Szabad kezét kell kapnia elképzeléseivel azonosuló, politikai irányvonalával teljes mértékben egyetértő, lojális és megbízható tisztviselők kiválasztására, az adminisztrációt a pártharcot megnyerő elnök politikai zsákmányaként kell értelmezni, a zsákmány pedig mindig a politikai győzelemé.¹

A szocialista állam 70 éven keresztül majdnem ugyanilyen érveléssel tartotta legfontosabb kritériumnak a politikai megbízhatóságot, s működtette rejtettebb és titkoltabb formában a maga zsákmányrendszerét.

Napjainkra elvesztette-e érvényét ez a fajta felfogás, avagy a reakciójaként kialakult semlegesség követelménye nevezhető kizárólagosnak? A válasznál abból kell kiindulnunk, hogy a zsákmányrendszer részben azért vált tarthatatlanná, mert erősen kompromittálódott. Kiderült, hogy a legmegbízhatóbb tisztviselők zömmel családi, baráti és házastársi körből kerülnek, kerülhetnek ki, akik tisztában vannak helyzetük átmenetiségével, ezért rövid négyéves mandátumuk alatt igyekeznek szert tenni mindazokra a földi javakra, amelyek más rendszerben egy teljes életút eredményeként állhatnának elő.

A zsákmányrendszer szükségszerű felváltásának igazi oka azonban mégsem ez. A patronázs-rendszer arra a feltételezésre épül, hogy a közigazgatás olyan adminisztrációs tevékenység, amely elemeire, egyszerű nyilvántartásra és kötelezésre bontható, így az állampolgárok bármelyike elláthatja. Nem éri sérelem tehát az állam szakszerű működésével szemben támasztott igényeket, ha gyakran cserélődő, laikus személyek végzik az adminisztrációt. Sőt, a demokráciát külön erősíti, ha a periodikusan ismétlődő cserékkel a lakosság egyre növekvő hányadának nyílik lehetősége a hatalom személyes gyakorlására.

A múlt század végére – a hatalmat még csak áhító baloldal kivételével – mindenki számára világossá vált, hogy az igazgatási tevékenység egyre összetettebb, egyre technicizáltabb, mennyiségileg folyamatosan növekvő, mind gyorsabb ütemben változó, laikus elemekkel tehát elláthatatlan. Az állami adminisztrációk csődjei győzték meg a világot szinte egy időben, az 1880-as évek elején arról, hogy a dilettantizmust a szakértelemmel kell felváltani, a sűrű rotációt a stabilizálással, a politikának való teljes kiszolgáltatottságot az autonómiával, a hűvös távolságtartással.²

A politikától független, semleges közigazgatás gondolatának valóra váltása voltaképpen soha, sehol nem sikerült, de a hozzátartozónak vélt következmények vagy előfeltételek, mint az alkalmazási stabilitás, a hozzáértés-szakértelem igényének érvényesítése, ha hosszabb harcok árán is, megteremtődtek.

Magyarország 1883-ban, néhány évvel Anglia után, Amerikával egy időben nyitott új korszakot, amikor törvényben rögzítette, hogy érdemi ügyintézői tevékenységet csak egyetemi diplomával rendelkező személy láthat el, s ezzel megteremtette a személyes érdemek alapján történő kiválasztási és alkalmazási rendszer alapjait. Teljesen azonban sohasem alakult ki semleges és független közszolgálat Magyarországon, 1949 és 1989 között éppen hogy ellenkező irányzat érvényesült. Ezért indultak meg a nyolcvanas években a közszolgálati munkaviszonyok külön törvényben történő szabályozását célzó előkészületi munkák, melyek fő célkitűzését az 1992-ben elfogadott törvény preambuluma összegezi: „...pártpolitika-semleges, törvényesen működő, korszerű szakmai ismeretekkel rendelkező, pártatlan köztisztviselők...” intézzék a közügyeket.

Amint látható, annyira a politikai befolyásolás közömbösítése az uralkodó szándék, hogy az összesen egy mondatnyi preambulumban kétszer is (párt-politika-semleges, pártatlan) ennek kinyilvánítása olvasható a demokratikus közigazgatás tisztviselőivel szemben támasztott legfontosabb követelmények között. Pedig az előzmények nem utaltak ilyen egyértelmű végkövetkeztetésre. A „tavaszi nagytakarítás” jelszava éppen hogy a korábbi rendszer kiszolgáltatásában kompromittálódott, a politikai megbízhatóság elvén kiválasztott vezető tisztviselői garnitúra leváltását, a hatalomra jutott új politikai elit számára megbízhatóbbnak tartott személyekre való cserélését jelentette volna, vagyis a politikai zsákmányrendszer változatlan továbbélését. A köztisztviselői törvény koncepciója, első szövegvariációja már 1990 elejére elkészült, mégiscsak jó két évvel később fogadta el az Országgyűlés, éppen a dilemma ismétlődő felújulása miatt: szabad-e a leváltott rendszer köztisztviselői számára védeltséget, stabilitást biztosítani, avagy csupán az új politikai irányzat híveinek garantálhatók az alkalmazási prerogatívák? Az idő múlásával a vita a vezetők szűk körére szűkölt, ennek megfelelően már csak arról folyt, hogy hol húzható meg a politikai elkötelezettséget és a politikai semlegességet igénylő munkakörök és beosztások határa? Pontos adataink nincsenek a politikai motivációk miatti felmentésekről, számuk nem lehet jelentős, részben a helyzetüket bizonytalannak érzők önkéntes távozása, a munkajogi védelem megerősödése, részben pedig a tisztviselői kar szolidaritása miatt. A legfontosabb visszatartó ok mégis annak felismerése volt, hogy a közigazgatás hozzáértő, a politikával kommunikálni képes rétege igen vékony, s a politika önnön hatékonyságát rontja, ha e réteget foglalkozásának megváltoztatására presszionálja.

Az amerikai gyökerű zsákmányrendszer térhódítása ellen hatottak a magyarországi szocialista zsákmányrendszer még frissen élő emlékei is, pusztán az érdekesség miatt jegyezzük meg, hogy a képviselői visszahívás intézményét ugyanilyen reminiscenciák alapján utasította el ebben az időben a törvényhozás.

1992-re végül is a már idézett köztisztviselői törvény preambulumban a pártpolitika-semleges köztisztviselő ideálját kodifikálja, nem teremti meg azonban a szükséges garanciákat. Mindenekelőtt hiányzik annak a választóvonalnak a meghúzása, amely alatt a köztisztviselő a semlegesség zónájába kerülhet. E lebegtetés miatt akár minden tisztviselő, beosztására és képzettségére tekintet nélkül, politikai kritériumok alapján kezelhető, noha jól tudjuk, erre senki nem gondolt. Az értelmezés eme variációját erősítheti mégis a pártkapcsolat-létesítés teljes szabadsága, annyi fenntartással, hogy a köztisztviselő párttagságot nem viselhet, párt nevében vagy érdekében közszereplést nem vállalhat. Ha országgyűlési, illetve az önkormányzati választásokra jelölteti magát, még ez alól a korlátozás alól is felmentést kap. Ami végképp formálisá teszi a politikai neutralitás követelményét, az annak a minimumnak a kihagyása a törvényből, amely a köztisztviselői törvényekben Nyugat-Európában nem hiányozhat: a tisztviselő hivatali ténykedése során semmilyen pártelvre, pártszempontra nem lehet tekintettel.

1992-re tehát a civil közigazgatásban csak jelszóként realizálódik a pártsemlegesség, az intézményi garanciák hiányoznak. A politikai ráhatásnak nem állja útját a kiválasztási és alkalmazási rendszer sem. Később visszatérek a gondolat kifejtésére, itt csak utalásszerűen említeném meg, hogy a politikai semlegességgel konform kiválasztási módszer, a kötelező, nyilvános és központonként ellenőrzött pályázati rendszer, amivel a titkosságot kedvelő politikai ráhatások kizárhatók vagy legalábbis csökkenthetők, csupán megengedő formában került be a törvénybe.

A közigazgatás ún. rendészeti szerveinél – a fegyveres erők, a rendőrség és a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományú tagjairól van szó – valamint az igazságszolgáltatás szerveinél – bíróság és ügyészség – a politikához való viszonyt az 1989. évi XLII. törvény, vagyis a nagyrészt hatályban lévő alkotmány sokkal egyértelműbben határozta meg: nem lehetnek tagjai semmilyen pártnak és politikai tevékenységet nem folytathatnak.

A civil közigazgatásnak nemcsak a politikával szembeni kapcsolata szabályozott hiányosan és bírálhatóan, hanem a gazdasági élethez való viszonya is rendezetlen. A köztisztviselői törvény előkészítésében közreműködő szakértőket igencsak meglepte, amikor felfedezték, hogy a törvényből a legutolsó pillanatban kihagyták – a legjobban érintett két minisztérium vezetőjének nyomtatékos kérésére – a gazdasági összeférhetetlenség ama szabályainak rögzítését, amelyek miatt a korrupciós gyanúk eleve csak etikai jellegű vizsgálatok megindítását eredményezhetik. A tervbe vett módosítás súlyának érzékeltetésére csak annyit jegyeznek meg, hogy lényegesen enyhébb feltételeket szab minden gazdasági tevékenység folytatásához, mint a parlamenti képviselők nemrég elfogadott idevonatkozó törvénye.

A hagyományos jogállami védelem a túlzott politikai ráhatás ellen nemcsak a nyilvános, pályázati rendszeren alapuló, intellektuális rátermettség szerinti kiválasztással, a pártokhoz való kapcsolódás tilalmával vagy bizonyos mérvű korlátozásával, hanem az alkalmazás biztonságával, vagyis az állam vagy önkormányzat részéről történő felmondás korlátozásával valósul meg. Ebbe az irányba is tett a magyar törvényhozás egy bátorítatlan lépést azzal, hogy felsorolta a felmondás lehetséges indokait, meggátolva a tetszés szerinti, akár politikai, akár költségvetési vagy más okokból történő elbocsátásokat. A felmondási indokok köre azonban jóval szélesebb, mint azokban az államokban, ahol az alkalmazás stabilitásával akadályozzák az igazgatási szakértők politikai szempontok szerinti cseréjét. Az ún. karrier jellegű közszolgálati rendszerekben, ahol tehát a tisztviselő életre szólóan köt szerződést (ilyen a francia, német) felmondani csak két ok alapján lehet a tisztviselőnek: alkalmatlanság és a nyugdíjkorhatár elérése esetén.

A magyar megoldás igen-igen sajátos: ingadozik az 1989 előtti magyar szabályozási elvek, a nyugat-európai és az amerikai koncepciók között. Lényegében csupán eljárási akadályokat épít a versenyszférában szokásos korlátok nélküli felmondás érvényesítése elé, ugyanakkor általánossá teszi a

végkielégítés adományozását, ami az azonnali felmondás fájdalomdíja a magánszférában. Annak kifejtésébe most ne menjünk bele, hogy miként törik meg az egységes közzszolgálati rendszer logikája, azt azonban jelezni szükséges, hogy a különböző modellek közti választás bizonytalansága ezen a téren is olyan mixtúrát eredményezett, amelyen egybefolyik a köz- és a magánigazgatás közelségét és összeférhetetlenségét, a nyugat-európai, amerikai modellek együttes alkalmazását és ennek lehetetlenségét hirdető nézetek mindegyike.

III.

A politika és a közzszolgálat kapcsolatára még visszatérve emlékeztetnék arra a korábbi megállapításomra, hogy a közigazgatást végül is soha, sehol sem sikerült politikailag semlegesíteni, egy lépéssel továbbmenve azt is mondanám, de itt még nem említek igazolására érveket, hogy szerencsére, a kapcsolat közvetlenségének lazítása önmagában nem is volt cél.

A *minőség* javítását, az alaposabb, megfontoltabb kiválasztást szerették volna általa elérni. Ha egybevetjük a szoros és a laza politikai ellenőrzés alatt álló korszakait a közigazgatásnak, látjuk, hogy a legnagyobb különbség a közzszolgálat képzettségi mutatóiban, közvetve a közigazgatás felkészültségében, az állam és az állampolgár kapcsolatának alakulásában mutatható ki. Igazolására a magyar történelem adja a legjobb példát.

Magyarország 1883-ban azzal próbált véget vetni a közigazgatási patronázrendszernek, a születési előjogok burkolt formában történő továbbélésének, hogy minden érdemi ügyintéző számára előírta – minimumként – az államtudományi államvizsga letételét. Ez ugyan alacsonyabb követelmény, mint a bírákra előírt jogtudományi államvizsga, fel is rótták Tisza Kálmánnak és kormányának, hogy a közigazgatást előzőnlík a jogi tanulmányaikat nem teljesen befejező, jogakadémiai végzettségű tisztviselők, ezzel az egyoldalúan képzett, már abban az időben sem a legkorszerűbb szakmai összetételű személyi állománnyal is sokkal jobb teljesítményre képes azonban a magyar közigazgatás, mint a korábbi korszakokban. A két világháború között a József Nádor (mai Műszaki) műszaki és gazdaságtudományi egyetem közgazdaságtudományi karán létrehozott közigazgatási szak, a gyakorlati közigazgatási vizsga bevezetése szintén a képzettebb köztisztviselői kar kialakulására hatott.³ 1945 fordulópontot jelent e tekintetben is. Nem menve bele annak elemzésébe, hogy indokolt volt-e, s ha igen mennyiben a képesítési előírások eltörlése az új közigazgatási rend kialakításának első lépéseként, a közzszolgálat teljes mérvű politikai alárendelése, a funkciók szinte mindegyikének politikai kritériumok és erőviszonyok szerinti felosztása, iskolai végzettség szerinti összehasonlításban azt eredményezte, hogy az 1945 utáni tisztviselői kar csak a nyolcvanas évek közepére éri utol – bizonyos belső átrendeződéssel – a háború előttit.⁴ A köztisztviselői állomány minőségi összetétele jelentősen

megromlott, nem véletlen, hogy a közigazgatás, a pálya társadalmi presztízsét elveszíti. A helyzetképet a szocialista zsákmányrendszernek az egypárti politikai szisztémából adódó sajátossága javítja: hiányzik a politikai rotáció, emiatt a köztisztviselői kar helyzete stabil: ha politikai elkötelezettsége változatlan, nem fenyegeti egy más politikai orientáció, személy iránti elkötelezett hivatalnoki réteg általi leváltásának veszélye az általános választások eredményének kedvezőtlen alakulása esetén, mert az események nem alakulhatnak kedvezőtlenül. A politikai hűség végül is alkalmazotti stabilitást eredményez, a klasszikus amerikai modellől eltérően, s mindez lehetőséget ad a minőség lassú, fokozatos javítására. A rendszer tehát nem lehetetleníti el magát azzal, hogy személyi állománya egyre alkalmatlanabbá válik intellektuális felkészültségének hiánya miatt az állami feladatok ellátására, hanem – felismerve a képzettség jelentőségét – elkezdi ösztönözni, elsősorban a már hivatalban levőket ismereteik gyarapítására, s ezzel együtt emeli az ún. képesítési követelményeket, vagyis az alkalmazási feltételeket.

1990 után e tekintetben nem történt más, mint a nyolcvanas évek végére intézményesült helyzet törvényben történő rögzülése, vagyis a politikailag elutasított közszolgálati rendszer minőségi kritériumainak helybenhagyása. Lehetne vitatkozni arról, hogy az előző rendszert dicsérik, a jelenlegit minősítik, vagy egyszerűen a reális, néhány év alatt megváltozhatatlan helyzetet tükrözik azok a mutatók, amelyek szerint az iskolai végzettséget tekintve nem mentek végbe pozitív változások a személyi állomány összetételében. A továbbképzési rendszer összeomlása, a rendszerváltás utólag indokolatlannak minősíthető pánikhangulata, s ennek következtében előálló pályaelhagyások tulajdonképpen inkább rontják az összképet.

A pártsemlegességet – amint láttuk – a közszolgálati törvény előírja, de betartása ellenőrzésének feltételeit nem teremti meg, a hiányt nem pótolja az alkalmazás stabilitásának biztosításával, a tisztviselői állomány minőségének javításával sem, így tehát legfontosabb célkitűzései ez idáig nem valósultak meg.

IV.

Nem is valósulhattak meg ilyen rövid idő alatt, mert részben irreálisak, részben túlzóak voltak. A személyi állomány minőségének javítása nyilvánvalóan hosszú, összetett és időigényes feladat. Csak a példa kedvéért említem meg, hogy az 1883-as törvény előírásai 1930 körül valósultak meg, ekkorra is azért, mert a húszas évek elején több ezer diplomás köztisztviselő menekült át az elcsatolt országrészekből. A célkitűzés realizálása előtt állást kellene foglalni a közigazgatás alapvető sajátosságait érintő kérdésekben, amelyekre előadásom bevezető részében már utaltam: végrehajtó vagy menedzseriális jellegű modell választunk-e? A végrehajtó jellegű közigazgatás a jogi szabályozott-

ság, a jogállamiság, a kiszámíthatóság, a hierarchia elveire épül, legtisztább formájában a kontinentális Európában, főként Franciaországban és Németországban található. Ez a fajta igazgatás a közsféra és a magánsféra szembenállását, eltérő érdekeit és értékeit jeleníti meg a másik nagy igazgatási rendszerrel, a menedzseriális jellegűvel szemben, amely nem respektálja a közjó, a közhasznúság, a közérdek szempontjait. A *civic culture administration* a piaci, vállalkozási szemléletet akarja érvényesíteni a közigazgatásban, a taylori munkaszervezés elveit: versenyt a belső egységek között, profit-termelést, standardizált munkafolyamatok kialakítását. A *new public management, reinventing government* és más hangzatos elnevezésű akciók azért tartják legfontosabbnak az igazgatási feladatok privatizálását, mert a költségvetési források leghatékonyabb felhasználását a vállalkozási menedzsment filozófiáját alkalmazó magánigazgatástól remélik.⁵ A klasszikus, jog uralta közigazgatásból azért kell kivonni e szerint a teória szerint a feladatok ellátását, mert – amint ezt egy amerikai kézikönyv írja – „a jog a hatékonyság gátja”.

A kontinentális Európában a közigazgatást tudományosan elemzők és oktatók zöme nem titkolt averzióval figyeli a megállíthatatlanul burjánzó, (olykor jelszó tömörségben összefoglalható, mint pl. „Kis állam – kevesebb közigazgatás” Thatcher és Reagan idejében, „Nem kisebb, hanem jobb közigazgatás” napjainkban) angol-amerikai teóriákat.⁶ A főként német és francia ellenvetések elsősorban a kísérletezések öncélúságára mutatnak rá, hangoztatván, hogy az állam és az igazgatás nem tekinthető kísérletezési terepnek. Ha már elérték egy meghatározott teljesítményszintet, mint Európában, igen nyomós okokra lenne szükség az új elképzelések szerinti átalakításhoz. A stabil közigazgatás a garanciája minden politikai változás sikerességének. Annál is inkább, írja König professzor, a Speyeri Közigazgatási Akadémia rektora, mert a sokat emlegetett piaci erők messze nem fejtették kis sehol Európában, különösen nem az egyesült Németországban, azt a hatást, amelyet az új politikai rezsím kialakításában vártak tőlük.⁷ A közfeladatok privatizálását tehát elutasítva nem vonják azonban kétségbe a közigazgatás belső hatékonysága növelésének szükségességét a költségvetés, az állami számvitel, az ellenőrzési rend korszerűsítése, hatékonysága javításának módszerével. Ugyanebben a szellemben terjesztette az ENSZ közgyűlése elé jelentését Guy Braibant, a Közigazgatástudományok Nemzetközi Intézetének elnöke, először hangsúlyozva, hogy a társadalmi programok megvalósításában, az átmenetek fájdalommentes és gyors lebonyolításában, a válságok leküzdésében a közigazgatás szerepe általában még mindig mélyen alábecsült.⁸ Az információk begyűjtése, rendszerezése, értékelése, a folyamatok ellenőrzése, azaz az adminisztráció nélkül a politika légüres térben mozog. Nem szabad azonban azt gondolni, mint hitték sokan, hogy a közigazgatás szabályai univerzálisak, helytől és időtől függetlenül bárhol alkalmazhatók.⁹

Számunkra a legfontosabb tanulság az lehet, hogy a közigazgatás sikeres működéséhez mindenképp előtti stabilitás szükséges, az állandó változások szét-

zílálják szerkezetét, működési rendjét, a helytelen példaválasztás, vagy a példakövetés gyakori változtatása destabilizálja.

A politika-semlegesség értelmezésében tehát mindenekelőtt a modell választásban kell tudatosságra törekednünk, számolva jövőbeli elkötelezettségi szándékainkkal Európához, mely nagymértékben szűkíti is választási lehetőségeinket. Le kell számolni továbbá olyan elképzelésekkel, melyek a közigazgatást teljesen kivonnák a politika uralma alól, hiszen ezáltal maga a politika vesztené értelmét, a hatalom gyakorlásának és az ehhez szükséges gépezet irányításának lehetőségét. A közigazgatás teljes függetlensége a társadalomtól való elszakadást is jelentené, a közügyek intézése ellenőrzésének megszűnését, a közösségi célok megfogalmazásának átengedését egy technokrata rétegnek. A politika, szupremáciájának megőrzésére törekedve, felügyeli a közigazgatást, meggátolva, hogy helyette bármilyen más társadalmi alakulat gyakorolja a közérdekű igazgatási tevékenységet. Ha a vállalkozói menedzsment fékezhetetlen mohóságára gondolunk, örülhetünk, hogy létezik olyan jelentős társadalmi erő, a politika, amely ugyan szintén önös érdeket követve, de társadalmi megbízással és a leváltás fenyegetésével maga előtt útját állja a sokkal nagyobb veszély kiteljesedésének, annak, hogy állami szervezetek a legközvetlenebbül magáncélú gazdasági érdekek kiszolgálói legyenek. A független köztisztviselői kar éppen hogy a legitim kormányzati-politikai hatalom lojális, hűséges szolgája, összeférhetetlennek és etikátlannak minősül minden ezzel ellentétes magatartás. A lojalitás biztosítja a köztisztviselő munkahelyi stabilitását, ez utóbbi hiánya esetében teljes megalapozottsággal lehet számítani a lojalitás gyengülésére. A mai magyar közszolgálatban – már utaltam rá – a stabilitás alacsony fokú általában, alkalmanként pedig – központilag elrendelt jelentős létszámcsökkentés esetében – nem létező, ehhez igazodik a lojalitás mértéke. A gyengülő lojalitás a politika rotációs szándékainak erősödését provokálja ki, ebből az ördögi körből csak a köztisztviselők biztonságérzetének növelésével lehet kitörni.

A független és semleges közszolgálat demokratikus társadalomban mindenki számára nyitott, törvényben előírt feltételek megléte esetén egyenlő esélye van minden állampolgárnak hivatalviselésre. Különböző technikai eszközök biztosítják az esélyegyenlőséget, mindenekelőtt a megüresedett köztisztviselői álláshelyek nyilvános pályázati úton való betölthetőségének kötelezővé tétele. Ha van az elmúlt száz év magyar politikai rendszereiben közös, a pályázati rendszer elutasítása az. A politika és a közigazgatás vezető garnitúrája összefogva hangoztatja a pályázati rendszer körülményességét, költségességét, noha valójában a politikai patronázs és a főnöki kiválasztási diszkréciónak kizárását, illetve szűkebb körre szűkítését segítené elő.

A közösségi feladatok megoldatlansága, a lakosság aggasztó csökkenése, a gazdasági folyamatok komplexitásának erősödése, a nemzeti keretek fölé kiépülő, a jelenségek globalizálását követő nemzetközi igazgatás kialakulásának kényszere, az urbanizáció folytatódása, a közbiztonság erősítésének az

egységes igénye mind-mind a közigazgatás erősítését, munkájának javítását kívánja meg. A kis állam vágya illuzórikus, noha bizonyos előnyökkel járhatna, egészében véve azonban társadalmi anarchiát eredményezne. Erős organizatórikus és szolgáltató feladatokat ellátó közigazgatás, szigorú társadalmi ellenőrzés alatt, öntevékeny civil szervezetek aktív közreműködésével oldhatja meg mindazokat a feladatokat, amelyekkel a magyarság a közel- és a távol jövőben szemben találja magát.

JEGYZETEK

¹ Vö. Shafritz, Hyde, Rosenbloom (1986), *Personnel management in government*, Marcel Dekker, Inc., New York, 5. és köv.

² Vö. Magyary Zoltán (1942), *Magyar közigazgatás*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 59. és köv.

³ Vö. Mártonffy Károly (1937), *A közszolgálat utánpótlása*, Magyar Közigazgatási Intézet kiadványa, Budapest, 158. és köv.

⁴ Vö. Lőrincz Lajos (1995), A szocialista zsákmányrendszertől a merit-system küszöbéig, in: *A magyar közszolgálat*, Budapest, 101. és köv.

⁵ Lásd: Klaus König (1996), Unternehmerisches oder exekutives management – die Perspektive der klassischen öffentlichen Verwaltung, *Verwaltungsarchiv*, 1. szám, 19–37.

⁶ Ezek tömör és színvonalas leírását adja F. F. Ridley (1995), Die Wiedererfindung des Staates – Reinventing British Government, *Die Öffentliche Verwaltung*, 14. szám, 569–578.

⁷ Vö. König, i. m. 28.

⁸ Guy Braibant (1996), Administration publique et développement, *Revue Internationale des Sciences Administratives*, 2. szám, 201–215.

⁹ Vö. Jean-Luc Bodiguel, Luc Rouban (1991), *Le fonctionnaire détroné?* Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 37–49.

**THE POSSIBILITY OF AN INDEPENDENT AND NEUTRAL
PUBLIC SERVICE IN HUNGARY:
RESULTS, SHORTCOMINGS, PERSPECTIVES**

Summary

The paper surveys the most important types of public administration in the major countries of the world and points out their advantages as well as their limitations. The author shows that no pure system is possible, eclectic features crop up in each system. Next the paper surveys the disputes about the type of public administration Hungary wishes to develop. After the spoils system of socialism the most vocal opinions were for a politically neutral and highly professional public administration. However, it has not yet been created. In view of the history of public administration and the recent political developments in Hungary what is most urgent is to decide what model is to be followed. It is rather discouraging to see that the system of selection by competition is practically rejected. Thus the establishment of an independent and neutral public administration has again become uncertain, whereas accession to the European Union and further modernisation require a large, well trained, committed and efficient public administration the members of which consider their work as a vocation and life-long job. Though at present the growth of the membership of administration is visible, there is little stability of the service, and much exposure to political will. Whereas only a strong public administration, capable of performing tasks of organisation and offering services, under strict social control, and with the active participation of civil organisations, can solve all those tasks with which the Hungarian society will be confronted in the near and more distant future in a globalising world and at the threshold of EU-membership.

RENDSZERVÁLTÁS – GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS – ELITEK

Bevezetésképpen azt szeretném indokolni, hogy a rendszerváltás, a gazdasági átalakulás folyamatának elemzésében miért kulcsfontosságú az elitek metamorfózisának és arculatának elemzése. Más megközelítésben: miért fontos az, hogy Jeffrey C. Alexander kifejezésével élve – elméleti attitűdünk „kollektivistából” „individualistábbá” váljon.¹ Vagyis a társadalmi-gazdasági folyamatok társadalmi makroszerkezeti meghatározottságának tételezését az egyének – és kiemelten az elitek – viszonylagos szabadságának, társadalomalakító képességének tételezése váltsa fel.

Történelmi példák sora bizonyítja, hogy stabil, kialakult, megállapodott hatalmi és társadalmi-gazdasági viszonyok között a társadalom makroszerkeztéhez kapcsolódó szervezeti struktúrák jórészt meghatározzák a bennük helyet foglalók gondolkodását, magatartását, érdekérvényesítésük módját. Átmenei korszakokban azonban, amikor a régi makroszerkezet és a hozzá kapcsolódó szervezeti struktúrák legalábbis meginognak vagy felbomlanak, nagyrészt a társadalmi szereplők – elsősorban az elitek – formálják meg az új társadalmi makroszerkezetet és az ahhoz kapcsolódó régi vagy új szervezetek és kapcsolódásaik arculatát.

A számos elitértelmezés közül a sajátoméhoz legközelebb C. Wright Mills definíciója áll közel. Mills szerint az elit tagjai abban a helyzetben vannak, hogy országos jelentőségű (azaz a társadalom egészét érintő) döntéseket hozhatnak. A különböző elitcsoportok számos szállal kapcsolódnak egymáshoz, belső kohéziójuk igen erős. Ez részben pszichológiai sajátosság, a szocializációs folyamat hasonlóságából fakad. A kohézió másik forrása az elitek mögött álló intézményes hierarchiák összefonódása. Mills gazdasági, politikai és katonai elitet különböztet meg, magam a szakirodalomban általánosan elfogadott szerint politikai, gazdasági és kulturális elitet.²

A hatalom közvetlen gyakorlása mellett az elit másik funkciója – és itt elsősorban Paretóra támaszkodom – társadalmi magatartásminták felmutatása.³

Mills elitértelmezésétől nem áll távol Pierre Bourdieu definíciója, bár ő nem elitről, elitekről, hanem domináns osztályról beszél. A domináns osztály azokból tevődik össze, akik a legtöbb társadalmi erőforrással rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak a vizsgált társadalmi berendezkedésben legin-

kább értékelt tőketípusok. Ezek a szociális tőke, a kulturális tőke és a gazdasági tőke, valamint az ezek egymásra való átválthatóságát biztosító szimbolikus tőke. A domináns osztály határozza meg az egyes tőketípusok átváltási arányát, és intézményesíti azt a tőkét, melyen legitimációja nyugszik.⁴

Rátérve a hazai folyamatok elemzésére, állításom az, hogy a magyarországi elitek az 1980-as évek, az államszocializmus elsősorban gazdasági feszültségek képében megjelenő strukturális válságának felszínre kerülése óta sajátos metamorfózisokon ment keresztül. E folyamatot és hatásait, melyet széles empirikus bázisra támaszkodva kutattam,⁵ itt és most csupán tézisszerűen tudom ismertetni.

Az 1980-as évek elejétől az államszocializmus strukturális válságának bázisán három társadalmi ellenelit csoport születik, melyek döntő szerepet játszanak az államszocializmus hatalmi szerkezetének bomlasztásában, majd a politikai rendszerváltás beindításában és végrehajtásában. E három társadalmi ellenelitcsoport a késő-kádári technokrácia, az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék.

Az ún. „kommunista nomenklatura” már az 1980-as évek elejétől felbomlóban van. Sáncain belül születik meg a késő-kádári *technokrácia*, melynek tagjai a híres-nevezetes beat-nemzedék, a „nagy” generáció tagjai. A késő-kádári technokráciát az elit korábbi nemzedékénél magasabb szintű szakértelem, határozottan nem kommunista, hanem baloldali liberális, majd konzervatív liberális, pragmatikus, technokrata értékrendszer jellemzi. Ugyanakkor szocializációs örökségként erősen vonzódik az informális különalkuk világához, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez. Mindezzel összefüggésben társadalmi beleérzőképessége fejletlen, demokráciaigénye nemigen terjed túl az „okos” emberek szabadságának igenlésén.

A *demokratikus ellenzék* politikai okokból marginalizált, vagyis a hatalmi intézményeken kívül elhelyezkedő, megszerveződésének időszakában alapvetően baloldali liberális értékrendszert képviselő, szintén a „nagy” generációhoz tartozó értelmiségiekből jön létre.

Az *új reformer értelmiség* az előbbi két ellenelitcsoport közötti térben helyezkedik el. Tagjait állami állásaikban megtartják, de attitűdje és értékrendszere egyik csoportjában a demokratikus ellenzékéhez, másik csoportjában a népi írók táborához áll közel.

E három elitcsoport 1980-as évek elejétől létrejött látens szövetségének – és hozzá tartozó informális kapcsolatrendszerének – alapja az, hogy a késő-kádári technokrácia a demokratikus ellenzékben és az új reformer értelmiség liberálisaiban saját ideológusait véli felfedezni – az adott politikai keretek között azok fő törekvése az övékéhez hasonlóan az állampárt-pártállam hatókörének jelentős szűkítése és a piaci viszonyok kiszélesítése. Ugyanakkor eme viszony ambivalens, és a késő-kádári technokrácia, ha érdeke úgy kívánja, lelkiismeretfurdalás nélkül feláldozza értelmiségi szövetségeseit. Az 1980-as évek elejétől kezdve mindhárom csoport egyre növekvő informális hatalomra

tesz szert, korábban nem tapasztalt erejű teleologikus igényekkel lép fel. Az 1980-as évek második felétől már csúcshatalmi pozíciók meghódítására törekszik – a késő-kádári technokrácia a formális hatalmi jogosítványok megragadására, a másik két elitcsoport az informális befolyás jelentős kibővítésére.

A három elitcsoport attitűdjének, értékrendszerének közös vonása egyrészt az erős küldetéstudat, mely az ifjú évek baloldali elkötelezettsége és belső rendszerkritikája után – annak kompenzálásaként – egy alapvetően liberális (bár mint arról szó volt, különböző típusú liberális) nézetrendszerben és programokban, valamint ehhez kapcsolódóan a liberális demokráciák idealizálásában jelenik meg. Másrészt mindhárom csoport erős vonzódást mutat az informális kapcsolatok, az informális hatalomgyakorlás iránt.

A politikai rendszerváltás főszereplői az államszocializmus méhéből megszülető három ellenelitcsoport. Ők a rendszerváltó elitek. A politikai rendszerváltás idején rivalizációjuk következtében szövetségük felbomlik. Hatalmi harcuk nyertese a szürke harmadik, a Magyar Demokrata Fórum.

A politikai rendszerváltás lezárultával bomlási folyamat indul el magukon az egyes rendszerváltó eliteken belül is. A rendszerváltó elitek struktúrája a következő alakot veszi fel: politikusok, állami bürokraták, üzletemberek, pártokhoz kötődő értelmiségiek és független értelmiség. A legutóbbi kis létszámú csoportot kivéve radikális rendszerváltó szerepüket szociális, ezen belül politikai tőkéjük megtartása (kiterjesztése) mellett gazdasági és kulturális tőkévé konvertálják.

A Magyar Demokrata Fórum vezette koalíció hatalomra kerülése után megkezdí saját, elsősorban gazdasági klientúrája kiépítését, ennek megerősítésére azonban nincs sem elég ereje, sem elég ideje. Mindazonáltal az 1990–94 közötti időszak legfőbb konfliktusa a pozícióiban csak részben meggyengült késő-kádári technokrácia és a keresztény-konzervatív klientúra harca.

Az 1990 és 1994 közötti időszakban részben a szélsőjobboldali fenyegetés hatására, de döntő részben a közös szociokulturális örökség és a hatalmi törekvések megjelenéseként megkezdődik a rendszerváltó elitek kapcsolatának regenerálódása. Az újraintegrálódás – Demokratikus Charta keretében elinduló, de más szférákra is kiterjedő – intézményesülésének csúcspontja az új kormánykoalíció létrejötte 1994 tavaszán.

A parlamenti választások és a koalíción belüli szereposztás nyomán a főhatalmat az MSZP szerzi meg. És rajta keresztül a késő-kádári technokrácia, mégpedig olyan felállásban, hogy a politikai hatalom egy része a késő-kádári technokrácia másod-harmadvonalának, a gazdasági főhatalom ezen technokrácia krémjének kezébe kerül. A kulturális főhatalom birtokosává pedig a demokratikus ellenzék és új reformer értelmiségi szövetségeseinek utóda, az SZDSZ válik.

Az így kialakuló szereposztásban az 1980-as évek viszonyai rekonstruálódnak: némileg leegyszerűsítve, a demokratikus ellenzék, valamint az új reformer értelmiség irányt mutat és ideologizál, a késő-kádári technokrácia pedig gyakorlati formát szab és cselekszik.⁶

Elemzésem további részében a késő-kádári technokrácia szerepére koncentrálok.

A késő-kádári technokrácia társadalmi szerepét hosszabb távon elsősorban sajátos értékrendszer jelöli ki.

A késő-kádári technokrácia egyik szeme a piacon, a másik az állami bürokrácián és a párteliteken – pénz és hatalom egyaránt fontosak számára. Az 1994-es választások után is erősödő gazdasági hatalmát politikaivá, politikai hatalmát gazdasági és kulturális hatalommá képes konvertálni.

A kulturális főhatalom birtokosai által is támogatott ideológiája a neoliberalizmus, Bokros Lajos nevével fémjelzett, de azóta is folytatott stabilizációs gazdaságpolitikája ennek feleltethető meg.

A neoliberalizmus határozott társadalomátalakító igénnyel fogalmazódik meg – igen keveset bízna a láthatatlan kézre. Célja a társadalom átnevelése, éretté tétele a könyvekben olvasott neoliberális normák betartására. De felszínre jut benne a késő-kádári technokrácia autoriter, etatista szociokulturális öröksége is – a társadalmi normák radikális átstrukturálódásának igénye részben az erős, beavatkozó állam ethoszának megjelenése.

A neoliberális ideológiát és a neki megfelelő monetarizmust egy túlracionalizált gazdasági és társadalomkép alapozza meg. A neoliberális monetarista számára a gazdaság szinte „vegytisztá” fogalmakkal – költségvetési hiány, fizetési mérleg, infláció, kamat stb. – és szinte „műszaki” pontossággal leírható szerkezet, melybe azért lehet (és kell) államilag beavatkozni, mert – mivel minden önérdekét követő szereplője racionálisan cselekszik – a beavatkozások hatásai egyrészt a tervezőasztal mellől, logikai úton előrejelezhetőek, másrészt már rövid távon képesek megváltoztatni a racionális viselkedés kritériumait.

Mint arra Szelényi Iván rámutat, érdekes analógiák fedezhetőek fel a monetarizmus és a marxizmus szerkezete között. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is egyszerű és gyors megoldásokat kínál. A monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. „A szebb jövő nemcsak hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból”, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt, titkon feltehetően kommunisták.⁷

Konkrétabban vizsgálva a késő-kádári technokrácia társadalmi szerepét, a késő-kádári technokrácia számára a csúcshatalom birtoklása nem jelent valódi szabadságot – korábbi államszocialista kötöttségeit a nemzetközi nagytőkétől való függéssel váltja fel. (Stabilizációs politikájának egyik legfőbb célja a munkaerő költségeinek leszorítása, nemzetközi versenyképességének rövid távú javítása.⁸) És amilyen mértékben szembefordítja önmagával a társadalom különböző csoportjait, ilyen mértékben egyre inkább rá is kényszerül erre.

Másrészt nem mond le legfőbb szociokulturális örökségéről, az egyéni, informális alkumechanizmusok működtetéséről – a szabad, önszabályozó piac elvein nyugvó neoliberális ideológiája valóban csupán ideológia. A valóság a gazdasági hatalom növekvő koncentrációja, a kartellezés, a piac ellenőrző szerepének korlátozása.

A késő-kádári technokrácia a gazdasági elit egészének mintaadója. Ami értékeiből és magatartásmintájából leginkább beépült a gazdasági elit többi csoportjának értékrendszerébe, az elsősorban a piac, a pénz és a hatalom iránti azonos vonzódás, és ennek megfelelően a piaci és bürokratikus értékek átláthatatlan keveredése. Pontosabban, eme öröklött tudathasadásos állapot megerősítést nyer, miközben a benne rejlő konfliktusok a piaci értékek legalábbis deklarált erősödése következtében jóval élesebbé válnak. Így alakul ki az a helyzet, hogy a gazdasági életben a siker és kudarc kritériumai minden korábbinál bizonytalanabbá, homályosabbá válnak. Ily módon a formálódó kapitalizmusban egyelőre sem az előrejutás, sem a visszavonulás etikája nem fogalmazódhat meg, sőt inkább a káosz állapota látszik erősödni.⁹

A késő-kádári technokrácia a multinacionális cégek tulajdonosaival és menedzsereivel, valamint a hozzájuk kapcsolódó hazai gazdasági elitekkel együtt a gazdasági hatalom egyre nagyobb részét koncentrálja. Ez részben oka, részben következménye a követett, belső piacot korlátozó monetáris gazdaságpolitikának, mely a már kialakult külpiaci kapcsolatokkal rendelkező multinacionális cégeknek és hazai nagyvállalatoknak kedvez, a belső piachoz kötődő, vagy exportja szempontjából a belső piac támogatására ráutalt közepes és kisebb vállalkozások lehetőségeit viszont folyamatosan szűkíti.

A gazdasági elit vezető erői egyre növekvő erőfölényre tesznek szert a politikai és kulturális elitel szemben, így megfigyelhető az a törekvésük is, hogy a politikai és kulturális elitet saját szolgálatukba állítsák.

A döntően a késő-kádári technokráciából rekrutálódó szociálliberális kultúra – elsősorban az MSZP gazdasági holdudvarának oldaláról – erősebb, mint az eddigi létrejövő klientúrák bármelyike. Ennek két oka van.

Egyrészt a késő-kádári technokrácia, valamint a koalíciós pártok vezető erői közötti informális kapcsolatok történelmi múltra tekintenek vissza – az 1994-es választásokat megelőző időszakról kezdődően csupán mozgásba hozni, megszilárdítani, intézményesíteni kellett azokat.

Másrészt a megszorító gazdaságpolitika rákényszeríti a gazdasági elitet és a különböző érdekcsoportokat arra, hogy felmentésekért, kedvezményekért a politikusokhoz forduljanak, mely folyamat a klientúraépítés új bázisa.

Az 1994 körüli időszaktól a gazdasági elit erős csoportjai már jelentős tőkével léptek be a „hálóba” – és többek között ez lehetővé tette számukra, hogy mára már elhódították a főhatalmat a politikai elitől. Vagyis a létrejövő szociálliberális klientúra – erős lobbyk sokaságába szerveződve – egyre inkább elszakadt patrónusai akarától.

A gazdasági eliten belüli erőviszonyokat a mindenki harca mindenki ellen jellemzi. A másik megelőzésének, legyőzésének vágya nyíltan vállalt érték-

ként jelenik meg. A rendiesülés és az erősödő versenyszellem alkalmi, rövid távú érdekek érvényesítését szolgáló lobbyk tömegének születésében szervesül, melyek immár jóval kevésbé kényszerülnek a társadalmi érdek álruháját ölteni, mint államszocialista elődeik. (Mindazonáltal a gazdasági hatalom erősödő koncentrációja hosszabb távon az erőviszonyok megszilárdulását, a rendiség felülkerekedését, a belső verseny gyengítését, sőt teljes felszámolását eredményezheti.)

A gazdasági elit erős differenciálódása részben oka, részben következménye a társadalom kettészakadásának. Hipotézisem szerint ugyanis a Kádár-rendszerben létrejött felemás középosztály szétesése elsősorban a gazdasági elit kettészakadása mentén jön létre. A középrétegeknek az a része tud megkapaszkodni, illetve felemelkedni, amely valamilyen szálon a gazdasági elit felfelé menő konglomerátumához kapcsolódik. Ez együtt jár azzal, hogy a kettészakadás az egyes középrétegeken (értelmiségiek, szakmunkásokon, kisvállalkozókon stb.) belül is végbemegy, antagonisztikus viszonyokat hozva ezzel létre.

A TÁRKI legújabb „Magyar háztartási panel” vizsgálata¹⁰ szerint a magyar társadalomban mára végbementek a legfontosabb, rendszerszerű strukturális változások: az ajtók záródnak. A belföldön realizált jövedelmek visszafogását célzó Bokros-csomag késleltetetten jelentkező hatásával összefonódva elsősorban ezzel magyarázhatóak az ez év elejétől szaporodó demonstrációk, tiltakozó akciók. Némileg kiélezetten fogalmazva: a lecsúszó, de még konfliktusképes társadalmi csoportok még utoljára megpróbálnak helyzetükön javítani. Mint arra Lengyel László és Tamás Pál is rámutat¹¹, e csoportok hangsúlyozzán nem a növekvő arányú szegénység köréből kerülnek ki – a szegények ugyanis nincsenek abban a helyzetben, hogy megszerveződhessenek és érdekeiket artikulálni tudják. Nem véletlen, hogy a korábbiaknál konszolidáltabb imázst felmutató szélsőjobboldal immár nem a társadalom periferiájára szorítottakat, hanem a leszakadó, de még erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportokat törekszik megszólítani.

Mindazonáltal a szaporodó demonstrációkban és tiltakozó akciókban a társadalom széles rétegeinek elégedetlensége is kifejezésre jut, vagyis lényegesen nagyobb köré, mint akik hangot képesek adni ellenérzéseiknek. A mostani elégedetlenség más típusú, mint például a taxisblokád idején volt. Akkor elsősorban arról volt szó, hogy a politikai rendszerváltástól a társadalom – részben tudattalanul – életkörülményeinek és a hatalmi döntési mechanizmusok áttekinthetőségének szinte azonnali javulását várta, és ezen várakozásaiban szükségképpen csalódnia kellett. Most viszont, amikor az eliteken belüli küzdelem a politikai elit egészének tekintélyét gyengítő módon kiéleződött, és a reáljövedelmek drasztikus csökkenése után, valamint az új társadalmi struktúra megszilárdulása előtti pillanatokban vagyunk, az emberek növekvő részét keríti hatalmába a teljes reményvesztettség lelkiállapota. Ennek bázisán megjelenik a „rend” utáni vágy, mely keményen autoriter hatalmi törekvések társadalomlélektani katalizátorává válhat.

Előadásom további részében két elméleti tézist szeretnék röviden ismertetni.

1. Empirikus kutatásaim szerint az államszocializmus utáni korszakban a három elitcsoportba, vagyis a politikai, gazdasági és kulturális elitbe való bekerülés a szociális, gazdasági és kulturális tőke közül legalább kettő birtoklását igényli. Vagyis a szociális elitbe való bejutáshoz szociális és gazdasági vagy szociális és kulturális, a gazdasági elitbe való bekerüléshez gazdasági és szociális vagy gazdasági és kulturális, a kulturális elitbe való bejutáshoz pedig kulturális és szociális vagy kulturális és gazdasági tőke birtoklása szükséges.

Az elitpozíció fenntartását és kiterjesztését illetően alapvetően két elmélet fogalmazódott meg. Az egyik Szelényi Iváné, aki szerint az elitpozíció alapja a kulturális tőke¹², a másik többek között Böröcz Józsefé és Róna Tas Ákosé, akik a szociális tőke részét képező kapcsolati tőke kiemelt szerepét hangsúlyozzák.¹³ Valóban, mindkét tőketípus jelentős szerepet játszik az elitpozíció stabilizálásában és erősítésében, magam azonban úgy vélem, hogy komplexebb jelenséggel állunk szemben. A három elitcsoport tagjainak érdekérvényesítő képességét elsősorban az jellemzi, hogy képesek az egyes tőketípusok egymásra való konvertálására. Vagyis pozícióik megtartásának és kiterjesztésének alapja – bourdieu-i értelemben – a szimbolikus tőke.

2. Korábban megfogalmazott tételém szerint az ország szerves modernizációjának, és annak, hogy komparatív előnyei mentén tagozódhasson be a világ gazdaságba, alapvetően három feltétele van, illetve lett volna. Az egyik az, hogy az elitek gazdagodhassanak, és a gazdasági elitnek érdekében álljon jövedelmét visszaforgatni a gazdaságba. A másik ezzel összefüggésben az, hogy a középrétegek legalábbis megőrizhessék életszínvonalukat, vagyis a hazai kereslet oldaláról is támaszt nyújtsanak a gazdasági elit befektetései és külpiaci terjeszkedése számára. A harmadik pedig az, hogy a szegények létfeltételei se inogjanak meg alapvetően, legyen mód a szegénység státusából való kitörésre.

Mit értek az ország komparatív előnyeinek? Elsősorban az államszocializmus utolsó korszakában a középrétegekben felhalmozott szaktudást és a második gazdaságban elsajátított piaci készségeket.

Tételém az, hogy az adott külső egyensúlyi feltételek, pontosabban az azokhoz való passzív alkalmazkodás, valamint a külföldi tőke gazdaságpolitikai koncepció által nem koordinált beáramoltatása mellett – márpedig a magyarországi rendszerváltást ez jellemezte –, szükségképpen bekövetkezik a középrétegek nagy részének leszakadása és a szegények további lesüllyedése, kitörési lehetőségeik teljes felszámolódása. Mert újraelosztható többletjövedelem hiányában, az önérdéküket keményen érvényesítő elitek és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi csoportok csak a társadalom többi részétől való jövedelem-átszivattyúzással képesek a maguk számára méltányosnak ítélt nyugati életmód és jövedelem realizálására.

E tételhez kapcsolódóan két további tételt fogalmazok meg.

2.1. Komoly következményei vannak annak, hogy a rendszerváltás folyamatában nem volt jelen egy olyan elit, amely morális indítékot érzett volna az önkorlátozásra, az áldozathozatalban való példamutatásra, sőt inkább azt sugározta a társadalom felé, hogy annak kötelessége magát feláldoznia az ő érdekeiért. A következmények nemcsak a társadalomra, de magukra az elitekre nézve is súlyosak lehetnek. Fennáll a veszélye politikai és gazdasági elszigetelődésüknek.

2.2. A rendszerváltás folyamatában hibás elgondolásnak és lépésnek bizonyult a gazdaság és társadalompolitika teljes kiiktatása, valamint a „minél kevesebb az állam, annál jobb” teóriája, és ezzel összefüggésben az a monetarista elgondolás is, hogy a belső piac beszűkítésével még segíteni, gyorsítani is lehet és kell azt a folyamatot, melyben a régi intézmények összeomlanak, hogy új, egészséges csíráknak adják át helyüket. Az állami bürokrácia lassú visszaszorításában, a mindenkori kormány centralizációs törekvéseiben ezért nem pusztán azok önvédelme és hatalmi aspirációi, hanem valós társadalmi igények is megjelennek. Torz, mert átgondolás nélküli formában. És részben éppen a túlhárítás következtében öröklődnek át az államszocializmus államának lényegi vonásai, az erős terjeszkedési hajlam és a részérdekeknek való kiszolgáltatottság.

Többek között erre a dilemmára kínál alternatívát Ladányi János és Szelényi Iván, amikor egy új típusú állam, az esélyteremtő-beruházó állam stratégiáját vázolják fel.¹⁴ Ezt az államot pedig – bár korántsem lép fel a piaci mechanizmus erős korlátozásának igényével – határozott társadalom- és gazdaságpolitikai elképzelések és gyakorlat jellemzi. Bár a koncepció számos ponton vitatható, jó kiindulópontot kínál a disputára. És mai korunkban erre égető szükség van.

JEGYZETEK

¹ Részletesen lásd Jeffrey C. Alexander (1987) könyvét. *Twenty Lectures: Sociological Theory After World War II*. Columbia University Press, New York

² Mills C. Wright (1972): *Az uralkodó elit*. Gondolat, Budapest

³ Pareto Willferdo (1917): *“Traité de Sociologie Générale.”* Lausanne – Paris

⁴ Bourdieu Pierre (1983): *The Forms of Capital*. In: John G. Richardson: *Handbook of Theory and Reserach for Sociology of Education*, New York

⁵ Ennek során az 1980-as évek közepétől csaknem hatszáz mélyinterjút készítettem a mindenkori hatalmi szerkezet szereplőivel, sajtóelemzést folytattam, és feldolgoztam a szakirodalmat.

⁶ A társadalmi ellenelit születését és metamorfózisait részletesen elemzem *The Metamorphosis of Elites* című tanulmányomban. In: Király, Béla (ed.) (1995): *Lawful Revolution in Hungary 1989–94*, Columbia University Press, New York

⁷ Részletesen lásd Szelényi Iván – Gil Eyal – Eleanor Townsley (1996): *Posztkommunista menezserezimusz: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai* című tanulmányt. *Politikatudományi Szemle* 2.

⁸ Részletesen kifejti ezt: Augusztinovics Mária (1996): Újraelosztás és jóléti állam. *Társadalmi Szemle* 2.

⁹ Az üzleti morál normáinak gyengeségét jelzik Lengyel György kutatási eredményei: 1993-ban a gazdasági elit tagjainak mintegy fele találta igaznak azt a megállapítást, hogy „aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon.” (Lengyel György (1995): A magyar gazdasági elit a '90-es évek első felében. In: *Magyarország politikai évkönyve*. Demokráciakutatók Magyar Központja Alapítvány).

¹⁰ Magyar Háztartási Panel. Műhelytanulmányok, 8. „Az ajtók záródnak (!)”. *Jelentés a magyar háztartáspanel 5. hullámának eredményeiről*. (1997) (Szerk.): Sik Endre és Tóth István György. Budapest január

¹¹ Lengyel László (1997): Mozgalmak magányossága. *Népszabadság* március 1.; Tamás Pál (1997): A középosztály zendülése. *Heti Világgazdaság* március 8.

¹² L. 7. sz. lábjegyzet

¹³ Böröcz József and Róna-Tas Ákos (1995): Formation of New Economic Elites: Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society*, 24/5.

¹⁴ Ladányi János – Szelényi Iván (1996): Vázlat az „esélyteremtő állam” elméletéhez. A jóléti államon és a neokonzervativizmuson túl. 2000, 8. évfolyam, 12. szám.

SZALAI, ERZSÉBET

SYSTEMIC CHANGE – ECONOMIC TRANSFORMATION – ELITES

Summary

It is the interpretation of the elites by C. Wright Mills which is closest to the author of the paper. The starting point of this writing is that the elites of Hungary have been undergoing curious metamorphoses since the 1980s, when the structural crisis of state socialism, primarily manifest in the garb of economic tension, came to the surface. In the period after state socialism joining the political, economic and cultural elites requires the possession of at least two of social, economic and cultural capital. The ability to assert their interests by the members of the three elite groups is primarily characterised by conversions from any of the types of capital into another one. In other words, it is symbolic capital in the sense of Bourdieu, which is the basis of retaining and expanding their position.

VÁRI ANNA

TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL ÉS TANULÁS AZ ENERGIASZEKTORBAN: A LITÉRI SZEKUNDER TARTALÉK GÁZTURBINÁS ERŐMŰ TELEPÍTÉSE

A TELEPÍTÉS HÁTTERE

Röviddel az 1990-es rendszerváltást követően napirendre került a magyarországi villamosenergia-ellátás diverzifikálása, ami lényegében a magyar villamosenergia-rendszer egyoldalú keleti függőségének megszüntetésére irányul. Az előző kormányzati ciklusban megfogalmazott, jelenleg is érvényben lévő energiapolitikai koncepcióban kiemelt célkitűzés, hogy Magyarország csatlakozzon a nyugat-európai országok együttműködő villamosenergia-rendszeréhez, az ún. UCPT-rendszerhez. A csatlakozásnak azonban szigorú műszaki feltételei vannak, többek között követelmény, hogy minden tagországnak rendelkeznie kell megfelelő, gyorsan mobilizálható tartalékokkal arra az esetre, ha az adott ország egyik erőművében valamely okból termelés kiesés következne be. E követelmény teljesítésének kényszere indította arra a Magyar Villamos Művek Rt.-t (a továbbiakban: MVM Rt.-t), hogy gyors indítású, ún. szekunder tartalék erőművek telepítését kezdeményezze. Az alábbiakban a Litéren tervezett erőmű telepítésének történetét foglaljuk össze és elemezzük, elsősorban a társadalmi részvétel és konfliktuskezelés szempontjából.

DÖNTÉS AZ ERŐMŰ ÉPÍTÉSÉRŐL ÉS TELEPHELYÉRŐL

Az UCPT-rendszerhez való csatlakozás egyik műszaki feltétele, hogy a csatlakozni kívánó ország a területén működő legnagyobb erőművi egység által termelt energiának megfelelő, gyorsan (max. 15 perc alatt) mobilizálható tartalékokat képezzen. Mivel Magyarországon a Paksi Atomerőmű egy-egy blokkja a legnagyobb ilyen egység, ennek megfelelő 460 MW kapacitású szekunder tartalék képzésére van szükség. Az MVM Rt. elképzelése szerint ebből 150 MW energiát import útján célszerű biztosítani, 110 MW pedig a meglévő erőművek forgótartalékából nyerhető (azaz abból, hogy az erőműveket fo-

lyamatosan a névleges teljesítményük alatt üzemeltetik). A maradék 200 MW energia termelésére vonatkozóan az a döntés született, hogy e célból két, egyenként 100 MW-os gázturbinás erőművet kell építeni.

Felvetődött a kérdés, hol kellene az erőműveket elhelyezni. A telephelyek kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy közel legyenek a meglévő hálózathoz, s ezen belül olyan csomópontokhoz, amelyekre minél alacsonyabb feszültségen lehet csatlakozni (minél magasabb ugyanis a csomópont csatlakozási feszültsége, annál nagyobbak a hálózati veszteségek). Az MVM Rt. 11 alternatív telephelyet vizsgált meg részletesen, majd 1994-ben négy telephelyet választott ki, amelyekre koncepciótervet is készített. E négy telephely Litéren, Sajószögeden, Pakson és Martonvásáron volt, valamennyi egy-egy hálózati csomópont közelében. A martonvásári csomópontot azonban hamarosan kizárták a további vizsgálatokból, mivel ott a 120 kV-os hálózat túlterheltsége miatt csak a 400 kV-os hálózatra lehetett volna csatlakozni, ami nagyon megnövelte volna a veszteségeket. A másik három telephelyre az MVM Rt. 1994-ben megvalósíthatósági tanulmányt és előzetes környezeti hatástanulmányt dolgoztatott ki.

Időközben az erőmű létesítésének finanszírozásával kapcsolatos tárgyalások is megkezdődtek. Mivel a beruházáshoz nem állt rendelkezésre elegendő hazai pénzeszköz, külső forrásokat kellett felkutatni. 1995-ben eldőlt, hogy az erőművek építéséhez a Világbank fog hitelt folyósítani. A Világbankkal folytatott tárgyalások során azonban kiderült, hogy a bank nem támogat olyan beruházást, amely atomerőműhöz kapcsolódik, ezért a további vizsgálatokból ki kellett zárni a paksi változatot is. Így 1995-ben az MVM Rt. a litéri és a sajószögedi telephelyekre kezdeményezte az engedélyezési folyamatot. A továbbiakban a Litéri Szekunder Tartalék Gázturbinás Erőmű (a továbbiakban: az erőmű) tervezett beruházásával foglalkozunk.

AZ ENGEDÉLYEZÉS JOGI KERETEI

Magyarországon energetikai létesítmények telepítését, illetve fejlesztését az adott időszakban – az egyéb létesítményekre vonatkozó engedélyezési előírások mellett – az alábbi jogszabályok szabályozták:

- A villamos energia termeléséről, szállításáról és szolgáltatásáról szóló 1994. évi XLVIII. törvény (a továbbiakban: villamosenergia-törvény) és az ennek végrehajtásáról rendelkező 34/1995. (IV.5.) Kormányrendelet,
- A környezetre jelentős hatással bíró villamos és hőenergia fejlesztésére szolgáló berendezések létesítése egyes kérdéseinek átmeneti szabályozásáról szóló 146/1992.(XI.4.) Kormányrendelet, valamint
- Az egyes tevékenységek környezeti hatásvizsgálatának átmeneti szabályozásáról szóló 86/1993. (VI.4.) Kormányrendelet, és az ezt módosító 67/1994. (V.4.) Kormányrendelet.

A villamosenergia-törvény előírja, hogy – a 20 MW-nál kisebb teljesítményű közcélú erőművek kivételével – erőmű létesítése, bővítése, tüzelőanyagának változtatása, megszüntetése, valamint a villamos energia termelése, szállítása és szolgáltatása engedélyköteles tevékenység. Az engedélyt a Magyar Energia Hivatal adja ki, amennyiben a kérelmező valamennyi érintett szakhatóság egyetértő állásfoglalását, illetve engedélyét megkapta, és a Hivatal a kérelmezőt az adott tevékenység ellátására pénzügyi-gazdasági szempontból alkalmasnak minősíti.

Mivel villamos erőművek létesítése hatásvizsgálat-köteles tevékenység, az engedélyezési folyamat kezdetén a beruházónak az illetékes környezetvédelmi felügyelőséghez előzetes környezeti hatástanulmányt kell benyújtania. Ennek jóváhagyása esetén folyamodhat a beruházó a Magyar Energia Hivatal előzetes létesítési engedélyéért. Az előzetes engedélykéréshez be kell nyújtani az erőmű megvalósíthatósági tanulmányát, az előzetes környezeti hatástanulmányt és az illetékes környezetvédelmi felügyelőség hatástanulmányra vonatkozó állásfoglalását.

A villamosenergia-törvény úgy rendelkezik, hogy az előzetes engedély birtokában a beruházó kezdeményezheti – a külön jogszabályban meghatározott esetben szükséges – közösségtájékoztatást, illetve az azt követő közmeghallgatást. A villamosenergia-törvényben hivatkozott fenti jogszabály a vizsgálat időpontjában a 146/1992. (XI.4.) Kormányrendelet volt. E rendelet szerint az 50 MW-os, illetve az azt meghaladó teljesítményű energetikai berendezések létesítése, átalakítása, illetve bővítése esetén a beruházónak tájékoztatnia kell az érintett közösséget a tervezett építés, átalakítás, bővítés, illetve a létesítmény üzemeltetésével és leszerelésével járó környezeti, gazdasági és társadalmi hatásokról.

A rendelet előírja, hogy a közösségtájékoztatás előkészítésével és lebonyolításával szakértő szervezetet kell megbízni. A szakértő szervezet munkáját, a tájékoztatás hitelességét, az érintett lakosság bevonásának korrektségét, az esetlegesen kialakuló konfliktusok kezelésének módját egy a beruházótól független szakértőkből álló bizottság (a továbbiakban: Független Szakértő Bizottság) bírálja el. A bizottság állásfoglalást készít a döntésre illetékes hatóságok és a beruházó számára.

Az engedélyezési eljárás következő fontos lépése a környezetvédelmi engedélyezés. Ezt a vizsgálat időpontjában a fent említett 86/1993. (VI.4.) Kormányrendelet szabályozta. A rendelet értelmében a részletes hatástanulmány benyújtását követően az illetékes környezetvédelmi felügyelőségnek a hatásviselő települések lakossága számára a hatástanulmányt közzé kell tennie és nyilvános tárgyalást kell tartania. A rendelet azt is előírja, hogy a felügyelőség a környezeti hatások megítélése szempontjából lényeges lakossági észrevételeket köteles érdemben vizsgálni. A felügyelőség mindezek figyelembevételével dönt arról, hogy a környezetvédelmi engedélyt kiadja-e.

A LITÉRI ERŐMŰVEL KAPCSOLATOS KÖZÖSSÉGTÁJÉKOZTATÁSI PROGRAM

A Litéren tervezett erőmű létesítésére vonatkozó engedélyezési folyamat első lépéseként 1995-ben az MVM Rt. beadta az előzetes környezeti hatástanulmányt a Közép-Dunántúli Környezetvédelmi Felügyelőséghez, majd ennek jóváhagyása után előzetes létesítési engedélyért folyamodott a Magyar Energia Hivatalhoz. Ennek kiadását követően kezdte meg az érintett települések lakosságának tájékoztatását a tervezett erőművel kapcsolatosan.

A litéri erőmű közösségtájékoztatási programjának megtervezésével és lebonyolításával a beruházó a Rátky és Társai Kft.-t (a továbbiakban: PR szervezet) bízta meg. A tájékoztatás a beruházó és a Független Szakértő Bizottság által érintettnek minősített települések, Litér és Királyszentistván lakosságára terjedt ki. A két kis település (lakossága 1788, illetve 354 fő) a Balaton-felvidéken, Balatonfűzfő, illetve Veszprém vonzáskörzetében helyezkedik el. A települések szép természeti környezetben fekszenek, a környéken működő üzemek, illetve autópályák következtében azonban levegőjük meglehetősen szennyezett.

Az 1996 elején tartott közösségtájékoztatás elsősorban PR eszközökkel folyt. A programban egyrészt a lakossággal való közvetlen kapcsolat kialakítását célzó események (pl. tájékoztató iroda, fórumok, találkozók), másrészt írásos anyagok (pl. tájékoztató kiadványok, plakátok, szórólapok, cikkek a helyi sajtóban), harmadsorban egyéb média (pl. dokumentumfilm) alkalmazásai szerepeltek. A kampány egyik vezérmotívuma, a „Mindennapi energiánk” a „Mindennapi kenyerünk”-re rímelt, azt sugallva, hogy civilizációnk nélkülözhetetlen része az energia. Egy másik ilyen jelszó volt a „Csatlakozásunk Európához a térség polgárainak is közös ügye!”, amely a lakosság Európai Unió csatlakozási vágyán kívül a közös ügyekbe való beleszólás igényére is épített. Talán e jelszavaknak is köszönhetően elmondható, hogy a közösségtájékoztatás mindvégig a civilizált hangvétel és a kölcsönös tolerancia jellemezte.

A nyilvános eseményeken a helyiek viszonylag nagy számmal vettek részt. A fórumok résztvevői számos problémát vetettek fel a tervezett létesítménnyel kapcsolatosan. Sokan azzal érveltek, hogy a térségben már most is erősen szennyezett a levegő, több ipari létesítmény, elsősorban a balatonfűzfői ipartelep kibocsátása miatt. A legnagyobb gondot az ülepedő porterhelés jelenti. A terhelés további növelését méltánytalannak éreznék a helyiek. Azt is felvetették, hogy a beruházások soha nem úgy valósultak meg, ahogy azt a hatástanulmányok leírták, a számos esetben kiszabott környezetvédelmi büntetés pedig nem segít a településeken.

A kérdések, észrevételek egy része a lakosság aggodalmát és bizalmatlanságát tükrözte mindenfajta újabb beruházással szemben. Gyakran felvetődött az a kérdés, hogy milyen negatív környezeti hatások, illetve milyen előnyök várhatók az új létesítménytől. Amikor kiderült, hogy az erőmű sem új munkahelyeket, sem jelentősebb adóbefizetéseket nem eredményez, a lakosság a

negatív hatások egyéb típusú ellentételezését (pl. pénzbeni, illetve természetbeni kompenzáció) kezdte sürgetni. A fórumok résztvevői gyakran firtatták a lakossági kontroll lehetőségét (pl. referenciaüzemek látogatása, mérődetektorok felállítása) is.

A beruházók hajlandóságot mutattak a lakosság észrevételeinek a tervezésben való figyelembevételére. Nem zárkoztak el például az erőmű helyének kismértékű megváltoztatásától, a jelenleginél szigorúbb előírások betartásától, a kéménymagasság megnövelésétől, valamint a kibocsátások folyamatos mérésétől. Nem vállalták viszont egy immisszió-mérő állomás létesítésének és üzemeltetésének költségeit.

A beruházó ugyancsak nyitottnak mutatkozott a közösségtájékoztatás folytatására az engedélyezési folyamat további lépéseiben, a lakossági kontroll támogatására az építkezés és üzemeltetés során, valamint referenciaüzemek látogatásának megszervezésére. Nem zárkozott el a beruházó pénzbeli vagy egyéb kompenzáció nyújtásától (pl. a csatornahálózat bővítésétől) sem. Ennek hatására megindultak a tárgyalások a litéri és királyszentistváni önkormányzatok, valamint az MVM Rt. között a két község csatornázásához, illetve egy szennyvíztisztító építéséhez való hozzájárulás lehetőségéről.

A KÖZMEGHALLGATÁSTÓL A KÖRNYEZETVÉDELMI NYILVÁNOS TÁRGYALÁSIG

A közösségtájékoztatást követően, 1996. februárjában a tájékoztatás szakszerűségét és korrektségét ellenőrző Független Szakértő Bizottság közmeghallgatást tartott Litéren. A közmeghallgatáson a lakosság nagy számban vett részt. A hozzászólások az érintettek vegyes érzelmeit tükrözték az erőművel kapcsolatosan. A korábbi fórumokon felvetett ellenző érvek továbbiakkal bővültek. Több hozzászóló kifogásolta az előzetes környezeti hatástanulmányban szereplő adatok pontatlanságát. Kiderült például, hogy a tervezett erőmű Litér községtől mindössze 1200 m távolságra fekszik, szemben a hatástanulmányban szereplő 4 km-es értékkel. A felszólalók számításokkal támasztották alá azt is, hogy a szennyezőanyag-kibocsátási adatok egy része pontatlan és az NO_x szennyezés túllépi a határértéket. Élesen kifogásolták az előzetes hatástanulmányban szereplő azon javaslatot, hogy a határérték-túllépés kérdését oly módon oldják meg, hogy kevésbé szigorú egyedi határértéket határoznak meg, arra való tekintettel, hogy az erőmű nem folyamatos üzemben fog működni. A közmeghallgatás végén egy hozzászóló népszavazást követelt az ügyben, többen pedig felvetették egy, a beruházást ellenőrző társadalmi bizottság felállításának szükségességét.

A közmeghallgatást követően a Független Szakértő Bizottság állásfoglalást adott ki a közösségtájékoztatással, illetve annak eredményével kapcsolatosan. Az állásfoglalás korrektnek minősítette az eddigi tájékoztatást, de azt

javasolta, hogy az érintett lakossággal való párbeszédet a beruházó folytassa tovább.

Márciusban az erőmű telepítésének ellenzői a már korábban aktív természetvédelmi tevékenységet folytató aktivistákkal közösen megalapították a Bendola Természet- és Környezetvédelmi Egyesületet. Céljuk az erőmű létesítésének megakadályozása volt. A helyi és országos sajtó segítségével sikerült ráirányítaniuk a figyelmet az ügyre. A sajtóban megjelent cikkek arra hívták fel a figyelmet, hogy a lakossággal közölt információ nem volt megfelelő, az önkormányzatot megvásárolták, a döntések az emberek feje fölött születnek és az erőmű kibocsátása a már amúgy is magas levegőszennyezést elfogadhatatlan mértékben megnöveli. Az egyesület májusban lakossági fórumot rendezett, amelyre műszaki, környezetvédelmi és egészségügyi szakértőket hívtak meg. A szakértők nem tudtak határozott választ adni a felmerülő kérdésekre, mivel a beépítendő erőművi berendezésekkel kapcsolatos információk még nem álltak rendelkezésre.

1996. júniusában az – erőműhöz kapcsolódó kompenzációt remélő – önkormányzat saját hatáskörében „közvéleménykutatást” szervezett. A képviselő-testület tagjai végigjártak minden családot és elbeszélgettek mindenkiel. A testületi tagok megpróbálták meggyőzni az érintetteket az erőmű előnyeiről. A beszélgetést követően megkérdezték a családokat, hogy beleegyeznének-e az erőmű telepítésébe, (1) ha az a környezetvédelmi előírásoknak megfelel és a falu fejlődését szolgálja, (2) ha a falu lakosságának többsége egyetért vele, illetve (3) semmilyen körülmények között nem egyeznének bele. A jelentés szerint a megkérdezettek 84%-a támogatná az erőmű létesítését. Megjegyezzük, hogy a tájékoztatás és a közvéleménykutatás módszere nem felel meg a szakszerűség minimális követelményeinek sem (pl. nem névtelenül történt a megkérdezés, a kérdezők igyekeztek a válaszadók véleményét befolyásolni stb.).

Az MVM Rt. a független bizottság ajánlásainak megfelelően a közmeghallgatást követően is folytatta a közösség tájékoztatását. Litéren megnyitottak egy, az erőművel kapcsolatos kiállítást, a Litéri Hírmondóban pedig rendszeresen tájékoztatták a lakosságot az erőművel kapcsolatos fejleményekről (pl. a berendezésekre kiírt tenderről). A PR munka a médiára is kiterjedt, a helyi kábeltévében híradások jelentek meg a beruházás fejleményeiről és a helyi újságírókat is igyekeztek folyamatosan tájékoztatni.

A beruházó 1996. júliusában látogatást szervezett a lakosság számára a Kelenföldi Erőműbe. Az erőműlátogatást meglehetősen alacsony érdeklődés kísérte, mindössze kb. ötvenen vettek rajta részt.

A közösségtájékoztatással egyidejűleg az MVM Rt. folytatta a tárgyalásokat a litéri és királyszentistváni önkormányzatokkal. Az önkormányzatok csatornázás és szennyvíztisztító építés finanszírozását kérték kompenzációként a beruházótól, 200 millió Ft értékben (a kompenzáció a tervezett mintegy 10 milliárd Ft-os beruházási összegnek kb. 2 százaléka). Mivel a két település

veszélyeztetett vízbázison, a Balaton-felvidéki karszton fekszik, a szennyvíztisztítás meglehetősen fontos környezetvédelmi kérdés.

A tárgyalások folyamán további települések is jelezték igényüket a kompenzációra. A közelben fekvő Balatonfűzfő és Sóly önkormányzatai tárgyalásokat kezdeményeztek az MVM Rt.-vel arról, hogy számukra is rendezzenek tájékoztató programokat és juttassanak a kompenzációs összegből. Egyebek között azzal érveltek, hogy körzetükben olyan területeket érint a levegőszennyezés, amelyek jelenleg zártkertek, de a tervek szerint a jövőben üdülőterületté nyilvánítanák őket. Az MVM Rt. mindkét településen tartott tájékoztatót és nem zárkózott el némi kompenzáció nyújtásától sem, de jelezte, hogy e települések kompenzációját az adott 200 millió Ft-os keretből – azaz Litér és Királyszentistván rovására – kívánja megvalósítani.

Megjegyzendő, hogy Balatonfűzfő és Sóly utólagos jelentkezése egy általános problémát, a hatásterület körülhatárolásának technikai nehézségét, illetve jogi szabályozatlanságát veti fel. A hatásvizsgálati jogszabály ugyanis csak a részletes hatásvizsgálati szakaszban írja elő a hatásterület körülhatárolását, a községtájékoztatás viszont az előzetes hatástanulmány eredményeire épül. Mivel az érintett települések körét az előzetes szakaszban semmilyen hatóságnak nem kell jóváhagynia, ezek kijelölése később támadható.

A KÖRNYEZETVÉDELMI ENGEDÉLYEZÉS

1996 nyarán az MVM Rt. benyújtotta a részletes környezeti hatástanulmányt a Közép-Dunántúli Környezetvédelmi Felügyelőséghez. A hatásvizsgálatra vonatkozó 86/1993. (VI.4.) Kormányrendelet előírásainak megfelelően a felügyelőség 1996. októberében Litéren nyilvános tárgyalást tartott.

A tárgyalás vezetőjéhez a Bendola Környezetvédelmi Egyesület előzetesen levelet juttatott el, amelyben az egyesület nevében tiltakozott a tervezett erőmű létesítése ellen. A tárgyaláson meglehetősen indulatos vita alakult ki az erőművet támogató, illetve az azt ellenző helyiek között. Úgy tűnt, hogy kialakultak a szemben álló táborok. A beruházás mellett állnak a terület iparosításában érdekeltek (pl. a balatonfűzfői Nitrokémiában dolgozók, akik az erőmű üzemeltetéséhez szükséges ioncserélt víz előállításában érintettek, illetve azok a szolgáltatók, akiknek az építkezésen dolgozók forgalomnövekedést jelentenek), valamint azok, akiknek a szennyvízkezelés számukra ingyenes megoldása különösen fontos. A beruházás ellenzői között elsősorban azokat találjuk, akik a környék természeti értékeiért, illetve a lakosság egészségi állapotáért aggódnak (ide tartoznak a helyi környezetvédőkön kívül pl. a sólyi üdültulajdonosok is).

A környezetvédők egyebek között azzal érveltek, hogy az érintett területen jelenleg nincs folyamatos immisszió-mérés, ezért a tanulmányokban szereplő valamennyi immissziós adat bizonytalan. A környezeti alapállapot, valamint a

berendezések műszaki paraméterei ismeretének hiányában minden további adat kétséges, így a hatástanulmány bizonytalan információkra épül. További érvként hangzott el, hogy a községek az ország legszennyezettebb 10–11%-nyi területén fekszenek, ahol már így is elég magas bizonyos (főleg máj-) megbetegedések aránya, ezért a telepítés ellentmond a környezetvédelmi törvényben szereplő „méltányos teherviselés” elvének.

A környezetvédők azt javasolják, hogy a környezeti hatástanulmányt elbírálásra terjesszék az MTA Környezetvédelmi Bizottsága elé. Azt is kérték, hogy a beruházó létesítsen egy helyi immisszió-mérőállomást, amely lehetővé tenné a terhelés folyamatos mérését. A tárgyalásvezető szerint a felügyelőség számára a döntésre rendelkezésre álló idő e kérések figyelembevételét nem teszi lehetővé. A beruházó nem zárkózott el az elől, hogy az önkormányzattal szerződést kössenek az építés és a működtetés lakossági ellenőrzésére, nem vállalták azonban az immisszió-mérőállomás finanszírozását.

A Közép-Dunántúli Környezetvédelmi Felügyelőség a környezetvédelmi engedélyt 1996. decemberében kiadta. Az erőmű telepítését a továbbiakban várhatóan semmi sem akadályozza.

KÖVETKEZTETÉSEK

A döntéshozatali folyamat értékelése

A Litéri Szekunder Tartalék Gázturbinás Erőművel kapcsolatos döntési folyamat hazai viszonylatban participatívnak, ugyanakkor hatékornak is értékelhető. A sikeresség legfőbb tényezői a következőkben foglalhatók össze:

1. A beruházó MVM Rt. *proaktív módon közelítette meg az érintettek tájékoztatását.* Felismerték, hogy a lakosság tájékoztatását akkor célszerű elkezdeni, amikor még alternatív megoldások lehetségesek (pl. a lakosság vétója esetén viszonylag könnyen lehet egy másik telephelyre „áttérni”, illetve mód van a technológia, a berendezések, az üzemmód stb. megváltoztatására), és nem egy már kész megoldást kell megvédeni. A beruházót mindvégig a nyitottság jellemezte, például nem zárkózott el a sólyi, illetve balatonfűzfői lakosság utólag felmerült tájékoztatásától.

2. További lényeges tényező, hogy a beruházó már nem először folytatott közösségtájékoztatási programot. Menedzsereinek többéves tanulási folyamat során *sikerült azokat a kommunikációs készségeket elsajátítaniuk*, amelyek a lakossággal való hatékony párbeszédhez szükségesek. Munkájuk segítésére egy jól felkészült PR szervezetet vettek igénybe, amelyik igen körültekintően tervezte meg és hajtotta végre az érintett közösségek tájékoztatását.

3. A beruházó a lakossággal, az önkormányzattal és a Független Szakértő Bizottsággal való tárgyalások során *nagy rugalmasságról tett tanúbizonyságot.* Szinte valamennyi felmerült kérést teljesítette, például a kompenzációra, a lakossági ellenőrzésre, az erőműlátogatásra vonatkozóan.

4. A litéri és királyszentistváni lakosság többsége anyagilag érdekelt az erőmű megépülésében, elsősorban a kompenzációként létesítendő csatornahálózat, illetve szennyvíztisztító miatt. Néhányan beszállítóként, illetve szolgáltatóként is érdekeltek. Az önkormányzat igen hatékonyan, kész tervek birtokában kezdett tárgyalni a beruházóval, nem sokkal azután, hogy az erőmű létesítésének terve felmerült. A lakosság többsége számára az anyagi érdekesség fontosabbnak bizonyult, mint a környezeti kockázatok miatti aggodalom, ezért a környezetvédők kis csoportja hamar elszigetelődött.

5. A kommunikáció és a tárgyalások sikerességét jelentősen segítette a 146/1992. (XI.2.) Kormányrendelet által biztosított jogi keret. A rendelet fő erényei, hogy (1) még az előzetes engedélyezés fázisában előírja a közösségek tájékoztatását, (2) erre a célra szakértő szervezet bevonását teszi kötelezővé, (3) a Független Szakértő Bizottságon keresztül biztosítja a tájékoztatás kontrollját.

Ezzel kapcsolatban lényeges kiemelni, hogy a bizottság a tájékoztatás korrektségének ellenőrzése mellett elsősorban energiapolitikai és környezetvédelmi kérdésekre koncentrált. Így az országos energiapolitikai érdekek képviseletében *jelentős legitimációs tényezőt képviselt*. A legitimációt erősítette, hogy a bizottság arra is felügyelt, hogy a kompenzáció nem egyes helyi személyek, illetve csoportok „megvásárlását” jelentse, hanem lehetőleg közösségi célú beruházások finanszírozását. Végül azt is meg kell említeni, hogy a meglehetősen gyenge helyi környezetvédelmi szervezet és a környezetvédelmi hatóságok mellett a bizottság volt az, amelyik a környezeti érdekek védelmében leginkább fel tudott lépni (pl. a kompenzáció területén a „környezetért környezetet” elv érvényesítését ki tudta harcolni). Ez azért is figyelemre méltó, mivel a bizottság sem hatósági, sem szakhatósági jogkörrel nem rendelkezik az engedélyezési folyamatban.

A társadalmi részvétel értékelése

A tájékoztatási program lehetővé tette, hogy a lakosság – a lehetőségekhez képest – megfelelő mennyiségű információhoz jusson a tervezett beruházást illetően. A különféle írásos tájékoztatókon kívül az érintettek számára mindvégig hozzáférhető volt az erőmű előzetes környezeti hatástanulmánya és megvalósíthatósági tanulmánya is. A lakosság jelentős számban és igen aktívan vett részt a tájékoztatókon, egyesek alaposan áttanulmányozták és bírálták a környezeti hatástanulmányt. Ily módon valódi vita alakulhatott ki a lakosság és a beruházó szakemberei között.

Ennek egyik haszna, hogy a beruházó számára még a részletes tervek elkészítése előtt módot nyújtott az érintettek aggodalmainak és javaslatainak megismerésére. A lakossággal való folyamatos párbeszéd elkerülhetővé tette későbbi konfliktusok kialakulását, és olyan technológiai megoldások, kom-

penzációs- és kontroll-mechanizmusok kiválasztását eredményezte, amelyek a többség számára elfogadhatóak voltak.

Kétségtelen pozitívumai ellenére a társadalmi részvétel nem volt problémamentes. Egyik nehézséget a hatásterület és az érintett közösségek behatárolása jelentette. Egyetlen jogszabály sem ad megfelelő választ arra a kérdésre, hogy kinek az illetékességi körébe tartozik a közösségtájékoztatásban érintett önkormányzatok és lakosság meghatározása. Ez a bizonytalanság természetesen további konfliktusok lehetőségét rejtje magában.

Ennél is súlyosabb problémát jelentenek a környezeti alapállapotra vonatkozó adatok bizonytalanságai. A megfelelő mérőrendszer és adatok hiánya a közölt információk egy részét hiteltelenné teszi. Hozzájárul ehhez, hogy a korábbi beruházások közismert környezetszennyező hatásai miatt az ipar szereplőiben és a hatóságokban való bizalom egyaránt igen gyenge. Az MVM Rt.-nek a továbbiakban is komoly erőfeszítéseket kell tennie azért, hogy az eddigiekben megszerzett törekeny bizalmat fenn tudja tartani.

JEGYZETEK

¹ Megjegyezzük, hogy a vizsgált időszak óta a szóban forgó rendeletek közül több érvényét veszítette. A 146/1992. (XI.4.) Kormányrendelet a 73/1996. (V.22.) Kormányrendelet, a 86/1993. (VI.4.) Kormányrendelet a környezet védelméről szóló 1995. évi LIII. (ún. környezetvédelmi) törvény és annak 152/1995. (XII.12.) számú végrehajtási rendelete váltotta fel. A vizsgált beruházás azonban még az előbbi két jogszabály hatókörébe esik.

HIVATKOZÁSOK

A Kormány 146/1992. (XI.4.) Korm. rendelete a környezetre jelentős hatással bíró villamos- és hőenergia fejlesztésére szolgáló berendezések létesítése egyes kérdéseinek átmeneti szabályozásáról.

A Kormány 86/1993. (VI.4.) Korm. rendelete egyes tevékenységek környezeti hatásvizsgálatának átmeneti szabályozásáról.

Bizottsági állásfoglalás a Magyar Villamos Művek Rt. Litér 100 MW teljesítőképességű gázturbinás szekunder tartalék erőmű létesítésével kapcsolatban. Budapest, 1996.

Fábián R., Vári A. (1996): *Zárójelentés a Litér településen tervezett szekunder tartalék gázturbinás erőmű telepítésével kapcsolatos közösségtájékoztatási program megvalósításának tapasztalatairól*. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. Budapest

Rátky és Társai Kft. (1996): *Zárójelentés a litéri szekunder tartalék gázturbinás erőmű-blokkok tervezett beruházásához kapcsolódó Európa 2000 közösségtájékoztatási program lebonyolításáról és tapasztalatairól*. Budapest

Vári A. (1995): *Társadalmi részvétel energetikai létesítmények telepítésével kapcsolatos döntésekben*. Tanulmány, készült a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából. Budapest

**PUBLIC PARTICIPATION AND SOCIAL LEARNING IN THE ENERGY SECTOR:
THE SITING OF A SECONDARY RESERVE GAS-TURBINE POWER PLANT IN LITÉR**

Summary

Since the political transition, a number of new laws have been enacted in Hungary to create a framework for public participation in environmentally related decisions. For example, the 1990 law on local self-governments includes a provision which instructs the representative body to hold public hearings on matters of public interest. Agency accountability was increased by the data protection law of 1992 which prescribes the disclosure of public interest data. The EIA regulations of 1993 provided for public notice, the opportunity to comment, and public hearings. In 1992, special regulations were passed for the energy sector which prescribe the conduct of public information programmes in the preliminary phase of siting or development of certain facilities, and the establishment of an independent expert committee by the government to oversee the public information programme.

It is against this backdrop that the requirement of establishing two 100 MW secondary reserve power stations emerged in the early 1990s when the government decided to connect the Hungarian electric energy system to the united system of Western Europe (the so called UCPTE system). Based on the analysis of documents, participatory observation, and a series of semi-structured interviews, the paper describes the history of siting a secondary reserve gas-turbine power station in Litér between 1994 and 1996. By focusing on the practice of public participation, (1) the factors of the legal, social, and political background which promote or hinder the implementation of competent and fair procedures, and (2) the social learning processes taking place in the field of communication, collaboration, and conflict management are investigated.

SZÉLJEGYZETEK A NONPROFIT TÖRVÉNY KONCEPCIÓJÁHOZ*

A Magyar Hírlap 1996. augusztusi mellékletében megjelent a nonprofit törvény koncepciója. Üdvözlendő, hogy az állami és a piaci szervezetek mellett az ún. harmadik szektorról való gondolkodás annyira megerősödött, hogy az e szféra iránt elkötelezettek immár törvényhozási úton is segíteni kívánják az ebbe a körbe tartozó szervezeteket. Külön tisztelet illeti a Művelődési és Oktatásügyi Minisztériumot, amelyik az előkészületeket felvállalta és Civilkapcsolatok Igazgatóságaként szervezetébe is integrálta.

A koncepció elkészítői láthatóan hatalmas munkát végeztek. Érezhetően tudásuk nagyobb, mint amennyit leírtak, de vélhetően ez okból több állításuk nincs kellően indokolva, illetve megvilágítva.

Így nincs alátámasztva az az állítás, hogy a nonprofit szervezetek növekvő szerepet játszanak a közéletben. Ez az állítás valószínűleg a szervezetek számának statisztikai növekedésén alapul, csak hogy ez nem feltétlenül jelent egyben „súlybeli” növekedést, illetve növekvő szerepet. Tudjuk ugyanis, hogy a növekedés egy része az adómegkerülésre létrehozott alapítványok és állami támogatás(ok) megszerzésére létrehozott szervezetek jelenlétéből adódik (Salamon–Anheier 1995:143, Sükösd 1996:4, 5.), amely jelenség aligha szolgálhat alapul a növekvő szerep megfogalmazásához. Meglehet, hogy a nonprofit szervezetek érdemileg is növekvő szerepet játszanak a közéletben, véleményem szerint azonban ennek illusztrálásához néhány tény említése szükséges volna, hogy ez pontosan miben jelentkezik és mely szervezetekre terjed ki.

Idekapcsolódik az a megfogalmazás, miszerint a nonprofit szervezetek létszáma, forrásfelhasználása, tevékenységük gazdasági és társadalmi értéke elérte azt a szintet, amelynél már önálló nonprofit szektorról beszélhetünk. De hogy kik állapították meg ezt a szintet és milyen kritériumok alapján, arról nincs információ. A sok fantom- és álszervezet miatt a nyers taglétszám nem lehet irányadó. A szakirodalomban még a nonprofit szervezet fogalma sincs egyértelműen tisztázva, és nincsenek tisztázva a szektor méretei, szerkezete és pénzügyei sem (Salamon–Anheier 1995:27). Nem lett volna tehát felesleges ezekre a kérdésekre röviden kitérni.

*F 18209 OTKA-kutatás.

A koncepcióból nem derül ki, hogy miért pont ezekre a szervezetekre (egyesületek, alapítványok, közalapítványok, közhasznú társaságok) terjedne ki a nonprofit-törvény. Véleményem szerint itt a közalapítványokkal és a közhasznú társaságokkal (kht) kapcsolatban merülnek fel problémák. A közalapítványt ugyanis az állam vagy államigazgatási szerv hozhatja létre jogszabállyal, ennél fogva magánszervezetnek eleve nem minősíthető. Ha az állam vagy a hatóság közalapítványt hoz létre, nem világos, miért kell az így létrehozott szervezeteket kedvezményekkel még támogatni, hiszen az állam vagy a hatóság módjában áll, hogy ezeket már eleve a megfelelő kondíciókkal ellássa, miért kell ezen túlmenően is, duplán elősegíteni a működésüket. A kht intézménye csak az 1993: XCII. tv. óta létezik. A koncepcióból nem derül ki, hogy az eltelt idő elegendő volt-e annak megállapításához, hogy a gyakorlatban ez a szervezettípus mit is fed tulajdonképpen, ezek a szervezetek beilleszthetők-e a koncepció készítőinek nonprofit szervezetekkel kapcsolatos elképzeléseibe, és végül is milyen alapon, hiszen ezek a szervezetek gyakorlatilag nyereséget (papíron) nem kimutató kft-k. Ugyanakkor a koncepcióban a nonprofit szervezetek körébe nem kerülnek bele a köztestületek, bár ha bekerültek volna, a közalapítványnál mondtak rájuk is érvényesek lennének. De nem kerülnek bele a kamarák és a kölcsönös biztosító pénztárak sem, pedig a szakirodalom szerint ezek is nonprofit szervezetek (Bocz 1995:465). A koncepcióban nevesített szervezetek sokkal több vonásukban különböznek, mint hasonlítanak, ezért felvetődik, hogy ezek a szervezetek egyáltalán értelmesen egy csoportba vonhatók-e pusztán egyetlen közös vonás, a nyereség felosztásának tilalma alapján.

A szervezetek hierarchikus osztályozásával kapcsolatban nem derül ki, hogy milyen alapon lehet közhasznúnak tekinteni olyan szervezeteket, melyek a koncepció megalkotói számára sem tekinthetők „szigorú értelemben” közhasznúnak, mivel csak tagjaik számára nyújtanak szolgáltatásokat. Igen fontos lenne arra példákat hozni, hogy a magyar gazdaság és a nonprofit szektor jelenlegi helyzete ezt hogy alapozza meg, hiszen így a koncepcióból akár az is következhetné, hogy elvben bármilyen szűk csoportérdek támogatási igénnyel léphetne fel az állammal szemben, mert a koncepcióból nem kerül ki, mi indokolhatja egy önellátó, „részleges közhasznú” szervezet támogatását.

Érthető lehet bizonyos közszolgáltató szervezetek támogatása az állam részéről például szociális okokból. A magyar fejlődésben is volt példa erre 1945 előtt. Dobrovits adatai szerint az állam elsősorban a közegészségügyi egyesületeket támogatta, ezután következtek a sport-, a jótékony- és az önszegélyező egyesületek (Dobrovits 1936:81). Ebből az ismerhető fel, hogy az állam azokat az egyesületeket támogatta elsősorban, amelyek fennállásához politikai érdekei fűződtek (testnevelés mint katonai előképzés, Szabó János 1983), amelyek fennállása csökkentette a szociális feszültségeket (közvetett politikai érdek), vagy olyan költséges egészségügyi intézményeket fenntartó egyesületeket, melyek tönkremenetelének közvetlen (anyagi) és közvetett (szociális) kihatá-

sai jobban terhelték volna az államot, mint a támogatás rendszeres folyósítása (pl. Stefánia Szövetség). 1945 után az egyesületeket jórészt felszámolták, vagy „hajtószíj-szervezetekké” degradálták, ezzel fenntartásuk is nagymértékben állami feladat lett. 1989 után az állami támogatások elosztása koncepciótlan, „ad hoc”, politikai erőviszonyokon alapuló osztogatósdivá vált (Krémer 1996:46), ahol a közhasznúság nem jelent mást, mint egy politikai hatalommal rendelkező csoport érdekeit.

Elismerésre méltó, hogy a koncepció készítői ezen a helyzeten változtatni kívánnak, és a támogatás megadását a közhasznúság fennforgásához kívánják kötni. Mivel minden magát *papíron* nyitottnak deklaráló, jogi személyiségű szervezet részlegesen közhasznúként támogatásra tarthatna igényt a koncepció szerint, el kellene döntenie, milyen kritériumok szerint járjon több támogatás, illetve milyen alapon részesüljenek előnyben az egyes szervezetek. A szervezet taglétszáma nem igazán jó mutató, mert lehet, hogy nem valós, és ha valós, akkor sem biztos, hogy például egy kis létszámú betegcsoport egyesületét kevésbé kellene támogatni, mint mondjuk egy jóval nagyobb létszámú közművelődési egyesületet. Nem is beszélve az olyan nonprofit szervezetekről, amelyeknek csak néhány tagjuk van, de ezek részben vagy teljesen jogi személyekből állnak. Ezeknél nem is csak az összemérhetőség problémája vetődik föl, hanem az is, hogyha költségvetési szervek szervezetéről van szó, akkor erről a szervezetről joggal föltehető, hogy forrásai döntően a tagszervezetek valamilyen „elsíbol” költségvetési forrásmegtakarításából származnak, kérdés lehet tehát a további támogatási igény indokoltsága is. Ugyancsak a kettős támogatás vetődik fel azoknál a nonprofit szervezeteknél, amelyek döntően eleve állami forrásból léteznek vagy erőteljesen szponzoráltak állami és/vagy piaci szervezetektől (a már említett közalapítványok mellett például sportegyesületek is tartozhatnak ide). Felvetődik a kifejezetten helyi igények kielégítésére létrejött szervezet közhasznúsága is, és az is, hogy ha ezeket már támogatja az önkormányzat, milyen esetekben indokolt még az állami támogatás is. A koncepcióból hiányzik az országos tevékenység kritériumainak pontos meghatározása, enélkül pedig aligha kétséges, hogy minden helyi településszépítő egyesület alapszabályában meg fog jelenni az országos szervezetiség igénye is (vagy eltűnnek a lokális szerveződések). Nem tisztázott a külföldi szervezetek magyar nonprofit tagszervezeteinek támogatási lehetősége sem.

A közhasznúság fogalmának megragadásához segítséget nyújthatnak a külföldi minták. A német jogrendszerben például – az USA-hoz hasonlóan (Salamon–Anheier 1995:117) – az ottani legjelentősebb nonprofit szervezetek, az egyesületek közhasznúsága adójogi fogalom (Zimmer 1994:25–29). Németországban az adókötelezettség alól tehát azok az egyesületek kivételek, amelyek az adójog értelmében közhasznúnak minősülnek. Ezt az illetékes pénzügyi hatóság dönti el az adózási rendről szóló törvény alapján (nem pedig egy külön állami felügyeleti hatóság). Eszerint adómentességet azok az egye-

sületek kapnak, melyek céljai közhasznúnak (gemeinnützig), jótékonyak (mildtätig) vagy egyházinak (kirchlich) mondhatók. A törvény megfogalmazása szerint azok a célok közhasznúak, amelyek „a közösséget (Allgemeinheit) anyagi, szellemi vagy erkölcsi téren önzetlenül támogatják”, így különösen a tudomány, kutatás, oktatás, nevelés; az ifjúság, az idősek és a sport, valamint a szabadidős kisállattenyésztés (Tierzucht) és a kertészkedés (Kleingärtnererei) támogatása jelenti a közhasznúságot. Jótékony céloknak „személyek önzetlen támogatása” minősül, méghozzá olyan személyeké, akik testi vagy lelki fogyatékoságban (Gebrechen) szenvednek, vagy anyagilag rászorultak. Az egyházi célok akkor relevánsak, ha az egyesület tevékenységével a két nagy vallási közösség (a protestáns és a katolikus) egyikét támogatja. Az adómentesség szempontjából azonban ezek a célok csak akkor vehetők figyelembe, ha az egyesület ezeket a célokat – együttesen fennálló (konjunktív) feltételként – önzetlenül (selbstlos), kizárólagosan (ausschließlich) és közvetlenül (unmittelbar) gyakorolja. Önzetlenül akkor végzi a tevékenységét az egyesület, ha önálló gazdasági céljai nincsenek, azaz a szervezet nonprofit, kizárólagosan akkor, ha tevékenysége közhasznú, illetve jótékony vagy egyházi célokra korlátozódik, közvetlenül pedig akkor, ha e célokat direkt vagy segítő személyek (Hilfspersonen) útján (tehát nem közbeiktatott szervezet(ek) révén) végzi. A pénzügyi szervek ezeknek a követelményeknek a meglétét az alapszabály és a tényleges ügyvitel alapján ellenőrzik, jogellenes tevékenység észlelése esetén pedig a közhasznúság elismerése vissza is vonható. Ezenfelül korlátozottan adókötelesek a közhasznú egyesületek üzei, ha az egyesületi célok elérését szolgálják (pl. egy rokkantfoglalkoztató műhely vagy egy idősek otthona), és az évi 60 000 DM bevételt nem lépik át. Végül az egyesületi tevékenység eszmei vonatkozásai teljesen adómentesek, ami a tagdíjak, adományok és ingatlanok adómentességében jelentkezik. De még ezt a jól átgondolt rendszert is joggal éri kritika gumifogalmi (pl. önzetlenség), egyes közhasznúnak minősített tevékenységek (sport), és a csak két nagy egyházra való korlátozódása miatt.

A koncepcióhoz visszatérve, ezek után szintén indokolásra vár véleményem szerint a vámkedvezmények biztosítása, mivel ez komoly importtevékenységet feltételezne, kérdés viszont, hogy az import lebonyolítása beilleszkezhet-e egy nonprofit szervezet tevékenységébe, már csak azért is, mivel az egyesülési jogról szóló törvény kizárja, hogy társadalmi szervezet elsődlegesen gazdálkodási célra alakuljon. (Ez a rendelkezés szintén kht-k nem ebbe a koncepcióba illeszthetősége felé mutat.) A vámkedvezmények biztosítása emelt profitorientált szervezeteket arra csábíthat, hogy valamely egységüket nonprofit formában működőnek tüntessék fel. Ugyancsak számtalan visszaélésre adhat módot a kiemelten közhasznú kategória bevezetése.

Nem világos, mit akarnak a koncepció megalkotói elérni a jogi személyiség nélküli egyesületek helyzetének rendezésében. Az egyesülési jogról szóló törvény (Etv.) szerint jogi személyiség nélkül Magyarországon egyesület nem alakulhat, a jogi személyiség a nyilvántartásba vétellel jön létre, amit

nem lehet megtagadni, ha a kérelmező csoportosulás a feltételeknek megfelel. A német jog ezzel szemben a jogképes egyesületek mellett ismeri a jogi személyiséggel nem rendelkező, nem jogképes egyesület típusát is (Zimmer 1994:20–21). Ez utóbbi esetben mindegyik egyesületi tag a jogok és kötelezettségek hordozója, amiből lényeges következmények fakadnak:

- a jogi felelősséget (pl. egy szerződésért) az aláíró viseli, aki egész vagyonával felel,
- ingatlantulajdon esetében mindegyik tag tulajdonostársnak minősül,
- a csoport saját nevében nem indíthat keresetet, csak a tagok egyedileg.

Ezek miatt a forgalmi hátrányok miatt általában csak egész kis, többnyire szabadidős egyesületek és klubok tartoznak ebbe a körbe, mint például egy tekeklub vagy kártyakör, amelyeknek nem érdemes jogi személyiséggel rendelkezni, és nagyobb jogügyletet nem szándékoznak lebonyolítani. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy Németországban nem rendelkeznek jogi személyiséggel egyes politikai pártok és a szakszervezetek, amelyek elutasítják az állami ellenőrzést és ebből kifolyólag nem folyamodnak jogképességért. Szladitstól tudjuk (Szladits 1903:25–35), hogy a német jogban ez a kettős megoldás olyan megfontolásokra nyúlik vissza, melyek szerint veszedelmes volna szociálpolitikai és vallási egyleteket minden esetben jogképességgel felruházni, mert a magánjogi jogképességük révén kontrollálhatatlan erőre tehetnének szert. Ezzel szemben a magyar magánjogi gondolkodásban az a felfogás vált uralkodóvá, hogy elsősorban az egyesületi tagok érdekeinek védelme indokolja, hogy a közjogi szabályok értelmében megalakult egyesület már ennél fogva elnyerje a jogi személyiséget, és ezt bárki egy nyilvános jegyzékből közhitelességgel megismerhesse. Ezt a felfogást ismeri el a hatályos Etv. is. A koncepciónak az az elképzelése, hogy az esetleg hatályba lépő nonprofit törvény a Polgári Törvénykönyv (Ptk.) ellenében jogalanyisággal ruházza fel a jogi személyiség nélküli egyesületeket, meglehetősen nonszensznek és az előbbieken alapján indokolatlannak is tűnik. Ha a koncepcióban említett jogi személyiség nélküli egyesülések a magánjogi jogviszonyok alanyai kívánnak lenni, vállalniuk kell az egyesületként való bejegyeztetést és az ezzel járó előnyöket, illetve többtelektelezettségeket.

A koncepció más furcsának tűnő megoldásokkal is kísérletezik. Például, hogy a megszűnő közhasznú szervezet kincstártól származó vagyona újra kincstári vagyonná változzon. Ez a megoldás felismerhetően az ági örökösdés mintáját próbálja a nonprofit szervezetek közé átültetni, amely e rendi jogintézmény továbbélését szolgálná, és az a baj vele, hogy sérti a tulajdonnal való szabad rendelkezési jogot, és esetleg hosszú bizonyítási eljárásokat tenne szükségessé a vagyon eredetére vonatkozóan. Az a koncepció képviselte álláspont pedig, hogy szabályozott lehetőséget kell biztosítani a nonprofit szervezetek gazdasági társasági formává való átalakulásához, egyenest a pénzműködés intézményes biztosításának a lehetőségét veti fel. Az átalakulás hároméves befagyasztásának elképzelése ezt nem küszöböli ki, hanem a nagy

tőkeerővel rendelkező szervezeteknek kedvez, mert százmilliós és afölötti nagyságrendnél a három év nem elriasztó, főleg, ha a részletszabályok a kamatozást lehetővé tennék. Inkább megfontolandó ezzel kapcsolatban Harsányi László korábbi javaslata, mely szerint a nonprofit szervezeteknek forprofit szervezetekké való átalakulásuk esetén utólag vagyongyarapodási adót kellene fizetniük (Harsányi 1992:41). Sok kisördög rejtőzhet még a kidolgozásra váró részletszabályokban, például a közhasznúsági besorolási eljárás részletszabályainál, a kifizetések rendjének meghatározásánál, vagy a vállalkozási tevékenység kereteinek megállapításánál.

Nem lehet egyetérteni a koncepció azon megállapításával, hogy a hatályos jogi szabályozás „különösebb rendező elvek nélkül” alakult ki. Az egyesülési jog mint alapvető szabadságjog megfogalmazása az Etv. 1. §-ában nem egy *különösebb* rendező elv? Ennek köszönhető, hogy ma az állam túrni köteles a törvénybe nem ütköző egyesületek, egyesületek létrejöttét és hogy ezek tevékenységét csak a büntetőjog korlátozhatja. Ugyanakkor megfelel a koncepcióban foglaltaknak, hogy a hatályos szabályozásban nem biztosított a profit-szétoztás tilalma, és egyet lehet érteni az összeférhetetlenségi szabályok megalkotásának igényével is.

A koncepció tele van olyan homályos megfogalmazásokkal, amelyek lehet, hogy a koncepció készítőinek egyértelműnek és „pozitív” értelműnek tűnnek, egy külső olvasóban azonban, mivel a megfogalmazások nem egyértelműek, kétségeket ébresztenek. Mit jelent például „jogszerű működésük és hatékonyabb gazdálkodásuk jelenleginél kiegyensúlyozottabb biztosítása” a nonprofit szervezetek esetében, vagy a rendező elvek biztosítása a közteherviselés stb. érdekében? Mik is lennének a tovagyrúzó pozitív hatások és a társadalmi kisugárzás? A „bennfentes ügyletek” kitétel ügyletként sem világos. Mit jelent, hogy a támogatásokat elosztó közalapítványnak nem lenne szüksége *jelentősebb* titkársági apparátusra? A tapasztalatok szerint az apparátusok létszáma mindig viszonylagos. Kik lennének a nonprofit szakemberek? Természetesen feltételezhető, hogy a koncepció megalkotói azt akarják kiküszöbölni, hogy a nonprofit szféra teljes egészében politikai akarnokoknak legyen kiszolgáltatva. A kérdés mégsem felesleges, hiszen a szakértő elnevezéssel vissza lehet élni, lásd a „hány szakértő van a kormányban” kérdést. Felsőfokú nonprofit szakember képzés az országban nincs, ennek hiányában pedig bármelyik hatósági bürokrata nonprofit szakembernek minősítheti magát, ha egy ilyen szervezettel kapcsolatos ügyiratot valaha már rászignáltak.

Ahhoz, hogy egyes közhasznú magánszervezetek költségvetési támogatásban részesüljenek, véleményem szerint világosabbá kellene tenni az ezzel kapcsolatos törvény célját is. A nonprofit szervezetek gazdasági alapjai biztosításának elősegítése érthető törekvés lehet e szervezetek részéről, de nem biztos, hogy az állam szempontjából minden jogi személyiséggel rendelkező, nyitott, „részlegesen közhasznú” nonprofitszervezet költségvetési támogatása kötelezettséget kellene hogy jelentsen. A nonprofit-törvénnyel önmagában aligha lehet elérni a koncepcióban megfogalmazott olyan célkitűzéseket, mint

az adatváltozások nyomon követése, adatok hozzáférhetőségének biztosítása, visszaélések megakadályozása, mert kellő ellenőrzési lehetőségek hiányában az állami szervek ezt a gazdasági szervezetek vonatkozásában sem tudják megvalósítani. A nonprofit szervezetek működésének anyagi feltételeit csak egy növekvő gazdaság, egy vagyonos polgári réteg teremthetné meg, az osztogatás csak azt éri el, hogy létrejön egy sor fantom-, illetve álszervezet a „lenyúlható” támogatások megkaparintása érdekében, ahogy ez sok esetben napjainkban is előfordul (Kósa 1996:23). Az a kérdés is felmerül, hogy szabad-e osztogatni a nonprofit szervezetek kiadásainak ismerete nélkül, költségvetési forrásfelhasználásainak hatásvizsgálata nélkül, egyszerűen alapos kutatási eredmények nélkül.

Feltétlenül részletesebb kidolgozásra vár a nonprofit-törvény viszonya az Etv.-vel és a Ptk.-val. A jogi személyek gazdasági életben való részvételének szabályozása a magánjogi jogalkotásra tartozik, ettől eltérően a nonprofit szervezetek nem kezelhetők, mert megszűnne a forgalmi biztonság.

A koncepció még több más ponton is kínál támadási felületet. Véleményem szerint a sok tisztázatlanság – a koncepció készítőinek érezhető jószándéka ellenére – ez ideig nem tudott eloszlatni a tervezettel kapcsolatban felmerült olyan rossz érzéseket, mint például:

- az esetleges törvény a nonprofit szféra mozgásterét beszűkíti, túlszabályozza és az államnak kiszolgáltatja,
- a koncepcióban szereplő Nonprofit Felügyelet csak egy újabb, idővel felduzzadó, állampolgárok adójából fenntartott költségvetési szerv lesz, ahová stílbútor kell, hivatali autó kell (húszezer km után leselejtezhetően) és ahol csak újabb, szakértőknek kinevezett párt- és állami bürokraták kapnak majd jól fizető állásokat,
- az állami vagyon eddigi, alapítványokba való „kimentése” már túlságosan közismert, ezentúl a pénzek átmosása inkább az egyesületeken vagy a jogilag még meglehetősen megalapozatlan közhasznú társaságokon keresztül történhet,
- a koncepcióban érdekcsoportok költségvetési pénzelszívásának igénye találkozik az államnak a nonprofit szférát kézben tartani akaró törekvéseivel és más érdekcsoportok vagyonátmentési elképzeléseivel,
- a koncepcióval úgy akarnak egy amerikai intézményt adaptálni, hogy nem vetnek kellőképpen számot a magyar fejlődés sajátosságaival,
- a közhasznúság megfogható adóügyi helyett elmosódó politikai kategória lesz, és mint ilyen címkének elsődleges rendeltetése nem lesz más, mint az elvbarátok, illetve szervezeteik vagyonhoz juttatásának egy megoldása.

Csak reménykedhetünk, hogy ezeket a rossz érzéseket a koncepció készítőinek hamarosan sikerül eloszlatniuk.

1996. október

HIVATKOZÁSOK

- Bocz János (1995): Nonprofit szervezetek Magyarországon. *Statistikai Szemle* 6. 465–486.
- Dobrovits Sándor (1936): Budapest egyesületei. *Statistikai Közlemények* 74/3. Budapest
- Erekly István: A jogi személyek. *Városi Szemle* 1928:49–112., 773–827., 939–1000.
- Halmi Gábor (1990): *Az egyesülés szabadsága*. Budapest
- Harsányi László (1992): A nonprofit szektor szabályozásának vitás kérdései. In: *A nonprofit szektor Magyarországon*. Nonprofit Kutatások 3. Budapest
- Kósa Eszter (1996): A nonprofit szervezetek pénzügypolitikája. *Mozgó Világ* 9. 19–26.
- Krémer Balázs (1996): Ami az állam és a civil szféra között van: (z)űr. *Mozgó Világ* 9. 31–50.
- Páskándy János (1931): *Egyesületi (egyesülési) és gyűlekezési jogszabályok kézikönyve*. Budapest
- Salamon, Lester M. – Anheier, Helmut K. (1995): Szektor születik. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban. *Nonprofit Kutatások* 4. Budapest
- Sükösd Miklós (1996): Információszabadság, pénz és hatalom. Az állami és a nonprofit-szektor. *Mozgó Világ* 9. 3–19.
- Szabó János (1983): *A levelezőintézmény szellemi környezetéről*. Bölcsészdoktori disszertáció
- Szabó Lajos dr. (1992): *Az egyesületi élet jogi és gyakorlati problémái*. SOLEX Kft., Dorog
- Szladits Károly (1903): *Az egyesületi jogról*. Budapest
- (1941): *Magyar magánjog*. Budapest
- Zimmer, Anette (1994): *Grundformen organisierter Interessen: Vereine*. Fernuniversität – Gesamthochschule – in Hagen

LAKI LÁSZLÓ

FÖLDBIRTOKVISZONYOK EGY KÖZSÉGBEN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN HAT ÉVVEL*

A több mint fél évtizede végbement hazai politikai rendszerváltás egyik legtöbb indulatot és vitát kiváltó törekvése és intézkedéssorozata az államszocialista viszonyok közt évtizedekkel azelőtt szintén politikai indíttatásra és nyomásra „átszervezett” mezőgazdaság ismételt – de azzal gyökeresen ellentétes – „átszervezése” volt.

Tanulmányunkban nem kívánunk foglalkozni sem a rendszerváltó politikai erők korabeli indulataival, elképzeléseivel és vízióival, sem a meghozott törvényekkel, az új „földreform” tényleges országos hatásaival és következményeivel, avagy a mára kialakult agrárhelyzettel – amelyet jól illusztrálnak az elmúlt hetek agrártüntetései, az érdekképviselések megosztottsága, vagy az, hogy a politika most kezd el foglalkozni a nemzeti agrárprogrammal –, csupán azt szeretnénk bemutatni, hogy a jelzett indulatok, intézkedések és törekvések eredőjeként mára egy magyar faluban milyen földbirtok- és gazdálkodási viszonyok alakultak ki.

A kutatásra 1996 őszén került sor egy alföldi községben, ahol a település összes család-háztartását bevontuk a vizsgálatba.

A település történeti elhelyezkedéséről és történetéről röviden annyit mondánánk, hogy az az Alföld közepén található, egy olyan régióban, amely „kimaradt”, pontosabban „gyengén” kapcsolódott a múlt század végi – e század eleji hazai kapitalizálódási folyamatokhoz. Ennek megfelelően mindig is a mezőgazdaság volt a legfontosabb megélhetési forrás a faluban, amit jól mutat az a tény, hogy az 1941. évi népszámlálás szerint a foglalkoztatottak 85 százaléka ebben a szektorban dolgozott; részben (42%) önálló birtokosként (a segítő családtagokat is ideértve), részben (58%) cselédként és napszámosként. Az önálló birtokosok zöme meglehetősen kicsi földterületekkel rendelkezett, hiszen 1–5 kat. holdja a birtokosok 41, 5–10 kat. holdja 23, 10–20 kat.

* A kutatás az OTKA támogatásával készült.

holdja pedig 18 százalékanak volt. Ezzel szemben a tulajdonosok 6 százaléka birtokolt csupán 20–50 kat. hold, további 3 százaléka pedig 50 kat. hold feletti földterületet. Ez utóbbiak között több nagybirtokos is volt.

Az 1945-ös földreform során 2961 kat. hold földet osztottak szét, melynek nyomán ugyan sokan jutottak birtokhoz, és sokak birtoka növekedett, azonban a birtokszerkezet továbbra is a törpe- és kisbirtokosok túlsúlyát mutatta, amennyiben a tulajdonosok közel négyötöde (78%) 1–10 kat. holddal rendelkezett csupán. (A 10–25 kat. hold közötti birtokosok aránya 18, a 25. kat. hold felettieké 2 százalék volt.)

Miután a kisebb birtokok egy-egy családot nem voltak képesek eltartani – nem beszélve arról, hogy az új birtokosoknak nem voltak lovaik, gépeik és eszközeik a földműveléshez –, továbbá 1948-ban a téesz-szervezés is megkezdődött, egyre többen kerestek munkaalkalmat a településen kívül. Ily módon a foglalkoztatottak 17 százaléka már 1960-ban, 25 százaléka pedig 1970-ben ipari, építőipari stb. munkahelyeken dolgozott, zömében heti ingázóként, mivel a környéken nem volt ipari munkaalkalom, illetve a rendkívül rossz közlekedés miatt a napi ingázásra nem nyílt mód.

A környéken csak a hetvenes évektől kezdve került sor ipartelepítésre – melynek kedvező foglalkoztatási hatásai a községben csak a nyolcvanas évek elejétől érződnek igazán –, következésképpen a heti ingázók egy részének elköltözése és a képzettebb fiatal generációk kiáramlása miatt a település lakossága fogyni kezdett. Ez a tendencia azonban nem öltött látványos formát, tekintettel az itt élő cigány lakosság számottevő természetes szaporodására, ami ellensúlyozni tudta az elvándorlási különbözetet. Így az 1960-as népszámlálás során regisztrált háromezer fős népességszám 1970-ben is ugyanennyi maradt, és csak ezután kezdett el csökkenni. 1990-ben 2700 főt regisztráltak a községben.

A nyílt munkanélküliség intézményesülése érzékenyen érintette a települést, hiszen a távoli munkahelyeken dolgozó heti és napi ingázók elvesztvén állásukat, visszaözlöttek lakóhelyükre, ahol szintén nem találtak munkát. 25 százalék körüli hivatalos munkanélküliség állandósult. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tényleges munkanélküliség magasabb a hivatalosnál, illetve, hogy a hivatalos munkanélküliek zöme tartósan kiszorult a munkaerőpiacról, és mintegy négyötödük (78%) évek óta jövedelempótló támogatásban részesül.

DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐK

Az elmúlt évtizedek jelzett demográfiai és foglalkoztatottsági folyamatai következtében a településen élő lakosság etnikai és életkori összetételében számottevő változások mentek végbe, melyet a község szinte valamennyi család-háztartásra kiterjedő vizsgálatunk jól mutat. (Különböző okok miatt mintegy 30 családdal nem sikerült az adatfelvétel.)

Nos, a 732 család-háztartás közel egyharmada (31%) cigány. Ezekre a családokra az a jellemző, hogy a háztartásfők zöme fiatal – 62 százalékuk 40 év alatti, 25 százalékuk 41–60 év közötti –, a családok többségében gyerekeket nevelnek, és a családok jó része népes. (44 százalékukban ötnél többen élnek együtt.) Ezzel szemben a nem cigány családokban a háztartásfők többsége idős – a 61 évnél idősebbek aránya 43, a 41–60 éveseké 36% százalék –, ezért csak kevés családban van gyerek, és a családok közel háromötöde (58%) egy, illetve két főből áll. Az életkori megoszlásból és a kialakult foglalkoztatási helyzetből adódóan a nem cigány családfők több mint fele (55%) nyugdíjas, csaknem egyharmada (31%) állásban van, és egytizede (14%) ténylegesen munkanélküli. A cigány családfők között viszont a ténylegesen munka nélkül lévők vannak a legtöbben (57%), őket követik a nyugdíjasok és leszázalékoltak (31%), míg az állásban lévők aránya alig haladja meg az egytizedet (12%). Az elmondottakból következően a település lakossága megélhetésében rendkívüli fontossággal bírnak az állami járadékok és segélyek (pl. nyugdíj, jövedelem pótló támogatás, munkanélküli segély, családi pótlék, GYES stb.), melyek összege köztudottan nem mondható magasnak, így a földtulajdon szerepe a családok megélhetésében és gazdálkodásában nagy fontossággal bír.

FÖLDBIRTOK- ÉS GAZDÁLKODÁSI VISZONYOK

A továbbiakban a településen kialakult földbirtok- és gazdálkodási viszonyokat ismertetjük, előrebocsátva, hogy vizsgálatunk esettanulmány, és adatai így értendők és értelmezendők. Tekintettel arra, hogy a cigány és a nem cigány családok között sok tekintetben számottevő különbségek mutathatók ki, az adatokat ilyen bontásban közöljük.

Úgy gondoljuk, hogy mindazok, akiknek volt valamilyen pozitív előfelvetése és víziója a politikai rendszerváltást kísérő „földreformról”, a kárpótlás és a vagyonnevesítés társadalomformáló erejéről, a mezőgazdaságban dolgozók és általában a falun lakók ily módon történő földhöz juttatásáról, ennek igazságosságáról, erkölcsösségéről és a jövőbe mutató gazdasági racionalitásáról, egy új társadalmi réteg és gazdálkodási forma (családi farmgazdaság) tömeges kialakulásáról vagy a falvak társadalmi rétegződésére, foglalkoztatási viszonyaira és a munkanélküliségre gyakorolt jótékony hatásairól, némileg meglepődve méregetik és mérlegelik az alábbi adatokat. (Lásd az 1. táblát.)

Egyfelől azt, hogy ebben a községben, amely hagyományosan mezőgazdasági jellegű térségben fekszik, amelyben a mezőgazdasági foglalkoztatásnak mindig is jelentős szerepe volt, és amelyben a kárpótlás és a vagyonnevesítés procedúrái a törvény előírásai szerint és konfliktusok nélkül végbementek, a család-háztartások kétharmadának (68%) nincs semmiféle földbirtoka.

Másfelől azt, hogy e kevés földbirtokosnak is közel a fele (45%) három hektár (kb. 5 hold) vagy az alatti földtulajdonnal rendelkezik, vagyis a két világháború között használt besorolási kategóriát használva „törpebirtokosnak” minősíthető. Tekintettel arra, hogy a szakirodalom szerint ilyen nagyságú birtokon már a század elején sem volt képes a tulajdonosok zöme megélni és családját eltartani, és ezért e családok tagjainak rendszeresen bérmunkát kellett vállalniuk, az ekkora családi birtokokat – csupán a nagyságuk alapján – többségében ma sem tekinthetjük piac- és életképes családi gazdaságoknak. Nem mintha a 3,1–10 hektáros földtulajdonokat ilyen gazdaságoknak lehetne tekinteni, mindenesetre a birtokos családok 36 százaléka bír ekkora földterülettel. Ennél nagyobb – tehát jelentősebb – birtokkal a földtulajdonos családok mindössze egyötöde rendelkezik, többségében 10,1–20 és 20,1–50 hektárossal, és két család 50 hektárnál is nagyobbbal. (A földtulajdonok megítélésénél érdemes számításba venni azt, hogy a földek zöme nem igazán jó minőségű, ugyanis egy hektár szántó átlagosan 15–16, egy hektár legelő átlagosan 7–8 aranykorona-értéknek felel meg.)

1. tábla

A cigány és nem cigány család-háztartások megoszlása a tulajdonukban lévő földterület nagysága szerint (százalékban)

A földbirtok nagysága	Nem cigány családok	Cigány családok	Összesen
nincs földje	87,6	59,6	68,3
1 hektár és alatti	2,2	9,5	7,3
1,1–1,6 hektár	2,2	3,4	3,0
1,7–3 hektár	3,6	4,0	3,8
3,1–5 hektár	2,2	6,1	4,9
5,1–10 hektár	1,3	8,7	6,4
10,1–20 hektár	0,9	4,3	3,3
20,1–50 hektár	–	4,0	2,7
50,1 hektár feletti	–	0,4	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A község etnikai megoszlásából – a családok egyharmada (31%) cigány –, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó földművelési és paraszti gazdálkodási kultúra elterjedtségéből kiindulva persze könnyen ellenvethető, hogy a föld nélküliek ilyen magas aránya sokkal inkább „természetes”, mint „meglepő”. Az érvelés azonban csak részben ad magyarázatot a kialakult földbirtokviszonyokra. Az ugyanis igaz, hogy a cigányság körében jóval magasabb a föld nélküliek aránya, amennyiben a cigány családok közel kilenctizede (88%) valóban nem rendelkezik földtulajdonnal. És bár ez lényegesen rontja a községi

átlagot, végül az is tény, hogy a nem cigány családok háromötödének (60%) sincs földbirtoka. Vagyis, mi ezt a 60 százaléknyi földtelent is „magas” aránynak tekintjük a községben.

Nézzük most meg, hogy mi jellemzi e földtulajdont és birtokosait. Mindezekelőtt jeleznénk, hogy a földtulajdon zöme kizárólag szántóterületet foglal magában. A tulajdonos cigány családok 93, a nem cigány családok 72 százaléka csak szántóval bír. Ez utóbbi családok között „jelentősebb” – ami persze néha csak 6–8 családot jelent – még a szántó és gyümölcsös (4%), a szántó és szőlő (6%), a szántó és rét, legelő (4%), valamint a szántó és erdő (3%) birtokosok aránya.

A földbirtok döntően (88–95%) a családfő és/vagy házastársa tulajdonában van, melyhez elsősorban nevesítés, öröklés, árverés vagy vétel útján jutottak hozzá. Adataim szerint a cigány családok négyötöde (79%) nevesítéssel került birtokon belülre, míg egytizedük (11%) vétellel. Ezzel szemben nevesítéssel a nem cigány családoknak csupán kétötöde (39%) jutott földbirtokhoz, a többiek öröklés (17%), vétel (13%) útján, illetve jó néhány család ezek valamilyen kombinációjával. Vegyük figyelembe, hogy a családok különböző nagyságú és művelési ágakba tartozó földeket birtokolhattak már a politikai rendszerváltás előtt is – például a cigány családok 14, a nem cigány családok 24 százalékanak 1990 előtt is voltak saját tulajdonú földjei –, így a tulajdonszerzés különböző módjaival való élést természetesnek tekintjük. A földbirtok nagysága és a tulajdonba kerülés módja között azonban mégis van kimutatható összefüggés. Például az 1 hektáros vagy az alatti birtokok fele (49%) vétel, kétötöde pedig öröklés útján került jelenlegi tulajdonosához. Ezzel szemben az 1,1–3 hektár közötti birtokok háromnegyede (75–77%), de még a 3,1–5 hektárosok háromötöde (58%) is kizárólag a vagyonnevesítésnek köszönheti létrejöttét. Az 5,1–20 hektáros birtokoknak azonban már kevesebb mint a fele (46–47%) jött létre nevesítéssel, a többiek kialakulásában az árverés, az öröklés és a vétel is több-kevesebb szerepet kapott. Az 50 hektár feletti tulajdonok azonban kizárólag árverés, illetve árverés és nevesítés útján alakultak ki.

Ha a birtokszerkezetet a tulajdonos családok családfőinek életkora szerint vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a jelentősebb birtokok zömében idős emberek kezében vannak. Amennyiben 60 évnél húzzuk meg a határt, úgy az 5,0–10 hektáros földtulajdon 49, a 10,1–20 és 20,1–50 hektárosok 45 százalékát, és az 50 hektáron felülieket teljes egészében ennél idősebbek birtokolják. Ha tíz évvel leszállítjuk a korhatárt, akkor már az 5,1–10 hektáros birtokok kétharmadát (65%), a 10,1–20, illetve a 20,1–50 hektárosok 70 százalékát találjuk 50 évnél idősebbek kezén. Bár, mint szó volt róla, a községben sok az idős ember és ez a földbirtokosok életkori megoszlásában is természetszerűen jelentkezik – az 50 évnél idősebb családfők aránya 48, a 60 évnél idősebbeké 34 százalék a településen – adataink tanúsága szerint a földtulajdonos családfők között e nem túl alacsony átlagoknál is magasabb az idősek aránya.

Úgy tűnik, hogy a község iskolázottabb és a mezőgazdasági termeléshez értőbb rétegei másoknál jobban tudtak és akartak élni a földbirtokszerezés lehetőségével. Azt látjuk ugyanis, hogy amíg a kisebb – az 5 hektár alatti – birtokok főként az alacsony iskolázottságú, az általános iskolát vagy azt sem végzett családfejek tulajdonában vannak, addig az igazán jelentős földtulajdonok az iskolázottabb birtokosok kezén. Így a 20 hektár feletti birtokok egyharmadának (32%) szakközépiskolát, technikumot, főiskolát vagy egyetemet végzett tulajdonosa van, jóllehet az ilyen végzettségű családfejek községen belüli aránya nem éri el az egytizedet (8%).

Érdekes és nagyon is sokatmondó képet kapunk a földbirtoklás községen belüli állapotáról, ha a családfejek gazdasági aktivitása és munkanélkülisége oldaláról közelítünk a kérdéshez. A családfejeket a vizsgálat idején e szempontok alapján fennálló állapotuk szerint három nagy csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akik dolgoznak, pontosabban állásban vannak. A családfejek egynegyede sorolható ide. A másik nagy csoportot a 48 százaléknyi nyugdíjas családfejek alkotja. A harmadik csoportba a ténylegesen munka nélkül lévő családfejeket soroltuk, vagyis a munkanélküli járadékosokat, az átképzésen lévőket, a jövedelempótlókat, az alkalmi munkát vállalókat, a közhasznú foglalkoztatásban részt vevőket, a háztartásbelieket, a GYES-en vagy egyszerűen az „otthon lévőket”. Ők a családfejek további egynegyedét (26%) teszik ki.

Adataink arról tanúskodnak, hogy a földtulajdonosok szinte kizárólag a nyugdíjasok és az állásban lévők közül kerülnek ki, míg munkanélkülit alig találunk köztük. Számszerűen: az 1 hektárnál nagyobb földbirtokok tulajdonosainak 55 százaléka nyugdíjas, 39 százaléka állásban van, és mindössze 6 százaléka munkanélküli. Az elmondottak számos fontos összefüggésre utalnak. Egyfelől arra, hogy a munkanélküliek valamilyen oknál fogva – nem volt jogalapjuk a földhöz jutáshoz; nem is akartak földet szerezni; volt jogalapjuk erre, de vagy ezt, vagy a tényleges földet gyorsan eladták stb. – tömegesen „kimaradtak” az erőforráshoz jutás e falusi formájából. Másfelől arra, hogy a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás és földnélküliség szoros együttjárása nyomán kialakult vagy kialakulóban van egy többszörösen hátrányos helyzetű, a falusi társadalom legelesettebb csoportjait magában foglaló réteg. Aztán arra, hogy ez a mára kialakult tulajdon és erőforrás nélküli állapot, illetve az ehhez kapcsolódó mentalitás és munkakultúra tömeges újratermelődése várható körökben, ami nemcsak az érintettekre vonatkozik, hanem e réteg generációs reprodukciójára is.

Mindezek után nézzük meg azt, hogy milyen nagyságú és típusú családok kezén vannak a földbirtokok, hiszen ezek sok mindent elárulnak arról, hogy a családok mennyire képesek saját maguk megművelni a tulajdonukban lévő földjeiket.

Tekintettel arra, hogy a községben magas a kis létszámú családok aránya – az egyfős családok aránya 20, a kétfősöké 26, a háromfősöké 18, és a négy

főből állóké 16 százalék – a birtokok többsége is a kis létszámú családok kezében van. Az 50 hektár feletti tulajdonokat a két főből álló családok birtokolják. A 20,1–50 hektáros birtokok egytizede egy, közel fele (45%) kettő, és egynegyede háromfős családok tulajdonában van. Hasonló a helyzet a 10,1–20 hektáros földbirtokok esetében is.

Ha a birtokok megoszlását az érintett családok munkaképes korú tagjainak gazdasági aktivitása szerint kialakított típusai alapján vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az 5,1–10 hektáros birtokok 45, a 10,1–20 hektárosok 38, a 20,1–50 hektárosoknak pedig 50 százaléka csupa nyugdíjasokból álló család kezén van. Az 50 hektár feletti két birtok közül az egyik nyugdíjasokból, a másik egy nyugdíjasokból és egy aktív dolgozóból álló házaspár tulajdonában van. Ugyanakkor azon földtulajdonok aránya, amelyeket csupa aktív dolgozóból álló családok birtokolnak, az 5,1–10 hektáros birtokok esetében 13, a 10,1–20 hektárosoknál 17, a 20,1–50 hektárosoknál pedig 25 százalék. Kérdés tehát, hogy ezek a zömében 50 évesnél idősebb földtulajdonosok, és az esetek jó részében csupa nyugdíjasokból álló egy-két fős családjaik mennyire képesek maguk megművelni földjeiket.

A pontosabb válaszhoz persze ismerni kell azt, hogy a földtulajdonosok milyen mértékben rendelkeznek a műveléshez nélkülözhetetlen gépekkel és felszerelésekkel.

GÉPESÍTÉS

Nos, a településen összesen 14 család birtokol kéttengelyes nagy traktort, 7 család kéttengelyes kis traktort, egytengelyes kerti traktora 6, kombájnja 3, pótkocsija 14, egyéb betakarító gépe 3, fejőgépe 6, motoros kapája 25, teherautója pedig 6 családnak van. A termények tárolásához szükséges építménnyel 51 család rendelkezik. Ezek az adatok egyfelől azt mutatják, hogy a birtokosok döntő többségének egyszerűen nincs gépe és felszereltsége, másfelől arra utalnak, hogy géppel rendelkező tulajdonosok zöme sincs a családi gazdálkodáshoz elégséges szinten felszerelve. A részletesebb feldolgozás alátámasztja ez utóbbi feltételezést. Például a 10,1–20 hektáros földtulajdonosok közül csak 2, a 20,1–50 hektárosak közül csak 3 család birtokol kéttengelyes nagy traktort, és az 50 hektár feletti birtokos családok közül is csupán az egyik. Ugyanakkor négy föld nélküli család is rendelkezik ilyen traktorral, vagyis ezek a munkagépek nem kizárólag a földtulajdonos családok kezében vannak. Jellemző, hogy más-más családok birtokában vannak a kéttengelyes nagy-, a kéttengelyes kis traktorok és – egy kivételével – az egytengelyes kerti traktorok is. Másként fogalmazva: szinte nincs olyan földtulajdonos család, amelyik egynél több vonógéppel rendelkezne.

Jellemző az is, hogy a három kombájn közül csak az egyik van egy jelentősebb – 50 hektár feletti – földbirtokos család kezén, a másikat egy 3,1–5

hektáros, a harmadikat pedig az egyik föld nélküli család birtokolja. És bár motoros kapát 25 család birtokol, ez nem sokat javít a gépesítettség alacsony szintjén, hiszen ezekkel a gépekkel jelentősebb földterületet nem lehet megművelni. E gépek tényleges használhatóságát jelzi, hogy közülük 7 földbirtok nélküli, 5 pedig 1 hektár alatti területtel rendelkező családok kezén van.

Mindezek után aligha lehet csodálkozni azon, hogy a tulajdonosok többsége nem maga, pontosabban családi keretek között műveli meg a földjét. Mint a 2. tábla tanúsítja, tulajdonképpen az 1 hektár alatti birtokos családok kivételével minden más birtokkategóriára áll ez a megállapítás. Így az 1,1–1,6 hektáros birtokok háromötödét (59%), vagy az 1,7–3 hektárosok háromnegyedét csakúgy nem a tulajdonos család műveli, mint a 10,1–20 hektárosok 57, vagy a 20,1–50 hektárosok 60 százalékát.

2. tábla

A községben élő földtulajdonos családok megoszlása aszerint, hogy földjük mekkora részén gazdálkodnak (százalékban)

A tulajdonos által megművelt terület nagysága	A földtulajdon nagysága (hektár)							
	1 ha. alatti	1,1–1,6 ha.	1,7–3 ha.	3,1–5 ha.	5,1–10 ha.	10,1–20 ha.	20,1–50 ha.	50,1 ha. feletti
– az egész birtokán gazdálkodik	72	36	21	19	21	30	20	50
– a birtoka háromnegyedén gazdálkodik				3				
– a birtoka felén gazdálkodik	2	5		11	2			
– a birtoka egyharmadán gazdálkodik					4		5	
– a birtoka negyedén gazdálkodik				6	13	13	15	50
– nem gazdálkodik a birtokán	26	59	79	61	60	57	60	
Összesen	100 (N=53)	100 (N=22)	100 (N=28)	100 (N=36)	100 (N=47)	100 (N=24)	100 (N=20)	100 (N=2)

Ennek megfelelően a tulajdonukban lévő föld egészen gazdálkodó családok aránya meglehetősen alacsony; a jelentősebb – 5 hektár feletti – birtokkategóriában 20–30 százalék között mozog, ami a településen összesen 22 családot jelent.

A tulajdonos családok elsősorban a helyi szövetkezetnek adják bérbe földjüket. Az 1–5 hektáros birtokok esetében kizárólag a szövetkezet a bérlő, és csak az ennél nagyobb tulajdonosok közül adják néhányan vállalkozónak vagy rokonnak bérbe földjüket vagy annak egy részét.

ÁLLATTARTÁS

A község családjainak gazdálkodásáról sokat elárul az, hogy háromötödük (59%) nem tart tyúkot és négyötödük (81%) nem tart kacsát. Más baromfit nem is nagyon találunk a településen, hiszen libával mindössze 12, pulykával 5 család foglalkozik.

A családok közel kétharmadának (64%) nincs sertése, juhot csupán 22, szarvasmarhát 18, lovat 1 család tart.

A cigány és nem cigány családok állattartási szokásai némileg eltérnek egymástól. Egyfelől ez abban érhető tetten, hogy a cigány családok közül jóval kevesebben foglalkoznak állatokkal, mint a nem cigány családok közül. Így a cigány családok 86 százalékának nincs tyúkjá, 92 százalékának nincs kacsája, 80 százalékának nincs sertése, juhot 1, szarvasmarhát pedig egyetlen család sem tart. Ezzel szemben a nem cigány családok csupán 46 százalékának nincs tyúkjá, 76 százalékának nincs kacsája, 57 százalékának nincs sertése és 96 százalékának birkája vagy szarvasmarhája.

Másfelől a tartott állatok mennyiségében is különbségek mutathatók ki a cigány és a nem cigány családok közt. Például, amíg a tyúkkal foglalkozó cigány családoknak csupán 16 százaléka tart jelentősebb – 21 és 100 darab közötti – mennyiséget, addig a nem cigány családoknak több mint az egynegyede (27%). Hasonló a helyzet a sertésekkel is, amennyiben a sertést tartó cigány családok döntő többsége 1–2 darabbal foglalkozik csupán, és mindössze 3 családnak van ennél több, 3–5 darabnyi sertése. Jóllehet a sertéstartó nem cigány családok zöme (72%) is megelégszik 1–2 darab felhízolásával, de körükben mégis 28 százaléknál több sertéssel foglalkozó családok aránya.

Fontos tény, hogy ezzel ki is merült a cigány és a nem cigány családok állattartási szokásai közti különbség, ami azt jelenti, hogy az árutermelés szempontjából nincs köztük eltérés. Vagyis a nem cigány családok ugyan általában több állattal foglalkoznak, mint a cigány családok, ennek a célja azonban körükben csakúgy nem a piacra termelés, mint az utóbbiaknál. Másként fogalmazva a 40–60 tyúk, a 15–20 kacsá, a 4–5 sertés csakúgy a háztartási szükségletek kielégítését szolgálja, mint az ezeknél kevesebb, a 10–20 tyúk, az 5–8 kacsá vagy az 1–2 sertés. Olyan családot, amely eladásra is termel, a tyúktartók közül kettőt, a sertéstartók közül hatot, a szarvasmarhatartók közül ötöt, a malactartók közül tizenegyet, a juhtartók közül négyet találtunk.

Úgy tűnik, hogy az árutermelés visszaszorulásán túl annak jellege is megváltozott az utóbbi években. Legalábbis abban az értelemben, hogy a termelők számára bizonyos területeken – például az egy évtizeddel ezelőtt oly sikeres sertéshizlalásban, amikor évente körülbelül 2000 darabot vittek el a háztájiból – a piacot nem a külső felvásárlók jelentik elsősorban, hanem a településen belüli kereslet. Az eladásra szánt két, három vagy négy sertést nem leszerződik, hanem az év különböző időszakaiban levágják, és a húst az ismerősök és szomszédok közt – a szükségleteknek megfelelően – kimérik. Így többnyire mindig friss húshoz lehet jutni a faluban anélkül, hogy az áruért az üzletbe kéne menni, és az ottani magas árat meg kéne fizetni.

3. tábla

A cigány és nem cigány családok megoszlása állattartási szokásaik szerint (százalékban)

A család által tartott állatok	Cigány családok	Nem cigány családok	Összesen
Semmiféle állatot sem tart	65,3	38,5	46,7
Csak tyúkot tart	3,1	8,7	7,0
Tyúkot és más baromfit is tart	1,3	5,5	4,1
Csak sertést tart	18,2	6,7	10,2
Sertést és tyúkot tart	4,9	18,3	14,2
Sertést, tyúkot és más	6,2	13,8	11,5
Baromfit is tart			
Szarvasmarhát és más állatokat is tart	–	2,2	1,4
Minden egyéb	1,0	6,3	4,9
Összesen	100	100	100

Ha a családok által tartott állatokat nem külön-külön, hanem együttesen vesszük számításba, akkor azt találjuk, hogy a település családjainak közel a fele (47%) – a cigány családok kétharmada (65%), a nem cigány családok kétötöde (39%) – semmiféle állattartással sem foglalkozik. Tekintettel arra, hogy falusi településről van szó, továbbá számba véve a munkanélküliség és az alacsony pénzbeli jövedelmek miatt a természetes önellátásra való ráutaltság kényszerét, rendkívül magasnak tartjuk azon családok arányát, amelyek semmiféle állatot nem tartanak.

A település állattartásának további jellegzetessége, hogy a baromfiak, pontosabban a tyúk, továbbá a sertés, illetve ezek kombinációi uralják az állományt, és más, egyébként a környéken is ismert és korábban kedvelt fajok – például a szarvasmarha vagy a juh – ma már szinte teljesen hiányoznak. A

szegényes állapotokra jellemző, hogy sokan ezek közül is csak egy vagy két fajta állatot tartanak, és a nagyobb választékot jelentő sertés, tyúk és kacsa, esetleg liba együttes tartására meglehetősen kevesen vállalkoznak.

A cigány családok körében láthatóan még egyoldalúbbak az állattartási szokások, hiszen tyúkot alig tartanak, így az állattal foglalkozók jó részének csaknem kizárólag disznaja van.

Az állattartási szokások átalakulásának okaival nem kívánunk foglalkozni, de megjegyezzük, hogy abban a helyi megélhetési lehetőségek romlásának és a szegénységnek is jelentős szerepe van. Ugyanis az 5 vagy 10 ezer forintos egy főre jutó családi jövedelmekből nem nagyon lehet állatot tartani, mert ebből nem futja takarmányra, továbbá sokan azért mondanak le még a tyúkokról is, mert az éhező helybeliek elloppják azokat.

NÖVÉNYTERMESZTÉS

Adataink szerint növénytermesztéssel többen foglalkoznak a községben, mint állattartással, ami persze csak viszonylagosan több, hiszen a családok 36 százaléka így sem művel földet és így sem termel semmit. És ha ehhez hozzászámítjuk azt, hogy a családok további 50 százaléka egy hektár alatti földterületen termel csupán – döntően a lakóházakhoz tartozó néhány száz négyszögöles telken –, akkor már megközelítően a település családjainak kilenctizedénél (86%) járunk, mint amelyeknek a termelése legfeljebb a háztartási szükségletek részleges kielégítésének a szintjéig terjed. Igazán jelentős termelőket – mint már jeleztük –, melyeket akár „gazdaságoknak” is nevezhetünk, nagyon keveset találunk a faluban.

A cigány családok földművelési szokásai eltérnek a nem cigány családokétól. Egyfelől körükben rendkívül magas (57%) azoknak a családoknak az aránya, amelyek nem termelnek semmit. (A nem cigány családoknál ezek aránya „csak” 28 százalék.) Másfelől egy család kivételével nincs köztük igazán jelentős gazdálkodó.

Ez a család 10,1–20 hektár közötti földterületet művel. A döntő többség – a gazdálkodók 88 százaléka – tehát kizárólag a háztartási szükségleteik saját erős kielégítésére állt rá. Jóllehet a nem cigány családok zömére is ez jellemző, azonban – mint már szó volt róla – körükben több a jelentősebb területen gazdálkodó családok száma. Továbbá a nem cigány családok között magasabb az árutermelők aránya. Amíg ugyanis közülük 5 család termelt dinnyét, 5 család burgonyát, 4 család kukoricát, 16 család búzát, 4 család napraforgót, 16 család hagymát és 53 család tököt (mag) elsősorban vagy kizárólag eladásra, addig a cigány családok között 1 család termelt burgonyát, 3 család kukoricát, 2 család búzát, 3 család hagymát és 11 család tököt ugyanezzel a céllal.

Egyébként a növényi kultúrák elterjedtsége is alátámasztja azt, hogy a családok zöme a háztartási szükségletek részbeni kielégítését tartja legfőbb

céljának, hiszen a legelterjedtebb növények a zöldségfélék és a burgonya. A legtöbb háztartás termel mindkettőből, továbbá a nem cigány családok zöme ezt még kiegészíti saját termelésű gyümölccsel is. A cigány családok körében a gyümölcstermelés kevésbé elterjedt.

Ezekről a növényfélésekről élesen elválnak a faluban mára már meghonosodott, „divatos” piaci növények – a tök, a hagyma és a dinnye –, továbbá a nagyobb gazdaságok tömegtermelésének produktumai: a búza, a kukorica és a napraforgó. Az előbbieket kisebb földterületet igényelnek, de több élőmunkát, míg az utóbbiakat jelentős földterület és gépesítettség mellett lehet gazdaságosan termelni. És mellettük megtaláljuk a helyi piacra termelőket, akik néhány holdon vagy hektáron kukoricával, árpával vagy burgonyával foglalkoznak, és a maradékkal ellátják a pár tyúkot, kacsát vagy sertést tartó családokat.

Összesítve az állattartási és növénytermesztési adatokat, végül is azt látjuk, hogy a község családjainak egynegyede (26%) – a cigány családok közel fele (45%), a nem cigány családok csaknem egyötöde (18%) – sem állattartással, sem növénytermesztéssel nem foglalkozik.

4. tábla

A cigány és nem cigány családok megoszlása a mezőgazdasági termelés típusa szerint (százalékban)

A mezőgazdasági termelés típusa	Cigány családok	Nem cigány családok	Összesen
Állatot sem tartanak, növényt sem termelnek	45,3	17,8	26,2
Csak baromfiakat tartanak	0,4	2,2	1,6
Sertést, és esetleg baromfit is tartanak	10,2	6,5	7,7
Zöldséget, burgonyát és esetleg gyümölcsöt is termelnek	18,7	18,9	18,9
Zöldséget és burgonyát termelnek, továbbá baromfit tartanak	2,7	11,0	8,5
Zöldséget és burgonyát termelnek, továbbá baromfit és sertést tartanak	16,4	22,3	20,5
Zöldséget, burgonyát és szántóföldi növényeket termelnek, továbbá baromfit és sertést tartanak	2,7	14,2	10,7
Zöldséget, burgonyát és szántóföldi növényeket termelnek, továbbá baromfit, sertést és szarvasmarhát is tartanak	–	2,0	1,4
Minden egyéb	3,6	5,1	4,5
Összesen:	100	100	100

A gazdálkodás legjellemzőbb formái a növénytermesztés kizárólagossága, vagyis a zöldség- és burgonyatermesztés, esetleg kiegészítve a gyümölccsel (19%), a zöldség- és burgonyatermelés melletti baromfi és sertéstartás (21%);

továbbá a zöldség- és burgonyatermesztés kiegészítve szántóföldi növényekkel (pl. kukorica, búza), illetve baromfi és sertéstartással (11%). Míg az utóbbi formában a hagyományos paraszti gazdálkodás önellátásra, minden termelésre és minden tartásra törekvő beállítódása sejlik fel, addig az előbbiekből ez már egyértelműen hiányzik. Itt a termelés elsődleges célja a háztartások élelmiszer-szükségletei vagy azok egy részének a kielégítése, a pénzbeli bevételek ezáltal kiváltása, a megélhetés minél olcsóbbá tétele, és az alacsony pénzjövedelmektől való függés lazítása. Mint a 4. tábla tanúsítja, a cigány és a nem cigány családok tipikus gazdálkodási formái több ponton eltérnek egymástól, és közülük az egyik éppen az, hogy a jelzett hagyományos paraszti gazdálkodási mentalitás szinte kizárólag csak a nem cigány családok körében mutatható ki.

A gazdálkodásra vonatkozó adatok alátámasztják a háztartások között e téren kimutatható szándék, lehetőség és mentalitásbeli különbségeket. Itt például arra gondolunk, hogy a mezőgazdasági termelés során jelentkező munkák döntő részét a cigány családok 97, a nem cigány családok 87 százalékában a háztartások tagjai végzik. A gazdálkodó családok közül csupán 3 százalék jelezte, hogy „néha a rokonok és szomszédok is segítettek”, 6 százalék, hogy a „nagyobb munkák idején alkalmi munkásokat is alkalmazott”, és mindössze két család azt, hogy egy-egy állandó alkalmazottat foglalkoztatnak. A háztartások zöménél tehát sem a megművelt terület nagysága, sem a növényi kultúrák, sem a termelés volumene nem teszik szükségessé külső munkaerő alkalmazását. Ennek igénye az árutermelésre beállt nagyobb gazdaságok esetében jelentkezik, és közülük a legnagyobbak már állandó alkalmazottat is kénytelenek tartani.

Hasonlóképpen sokatmondó adat, hogy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó cigány családok alig közel háromötöde (57%), a nem cigány családok 70 százaléka jelzett csupán termelő beruházásokat, vagyis, hogy a talajmunkáért, a vetésért, a vetőmagért, a vegyszerekért stb. kiadásai voltak. Valószínű, hogy a gazdálkodók közül ennél több családnak voltak kiadásai a termeléssel kapcsolatban, azonban ennek összege oly alacsony lehetett, hogy említésre méltónak sem tartották. Mindenesetre a vizsgált család-háztartások anyagi lehetőségeit, termelési kapacitását és céljait jól minősíti az a tény, hogy a családok éves termelő beruházásának háromötöde (59%) 10 ezer forint alatt maradt. Ha meggondoljuk, hogy ennyi pénzért mennyi szolgáltatást (pl. szántás, vetés), eszközt (pl. ásó, kapa) – a motoros kapát már nem is merjük említeni –, vetőmagot, műtrágyát vagy növényvédőszert lehet kapni, nem nagyon lehetnek illúzióink sem a termelőket, sem a termelést illetően. A gazdálkodók további 14 százaléka 11–30 ezer, illetve 12 százaléka 31–60 ezer forintnyi termelő beruházásra szánta rá magát az elmúlt évben, ami szintén nem tekinthető jelentős összegnek. Természetesen a 10, 30 vagy 50 hektáron felüli gazdaságok 200 ezer forint feletti termelési célú kiadásokat jeleztek –

sőt, a legnagyobb az 1 milliót is meghaladó összeget –, de ezek egy hektárra vetített értéke sem tűnik túl nagyoknak.

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozó családok alig több mint egyharmada (37%) – a cigány családok 29, a nem cigány családok 39 százaléka – jelzett bevételt a tevékenység után. (A község egészére vetítve ez az összes család közel egynegyedét (23%), a cigány családok egytizedét (12%), a nem cigány családok 28 százalékát jelenti.) A bevételek természetesen arányban vannak a kiadásokkal: a többség (63%) bevételei nem érik el az évi 60 ezer forintot, és mindössze nyolc családé haladja meg az 500 ezret.

ÖNELLÁTÓ GAZDÁLKODÁS?

A magyar gazdaság, ezen belül a mezőgazdaság helyzetét, a helyi lakosság állapotát, és a mezőgazdasági termelésnek a családok megélhetésében betöltött tényleges szerepét véleményünk szerint hűen fejezi ki az a tény, hogy a családok kilenctizedének nem áll szándékában növelni mezőgazdasági termelését. Hűen, hiszen a termelésüket növelni szándékozók zöme – közel kétharmada (63%) – cigány család, méghozzá azok, amelyek eddig egyáltalán nem, vagy csak néhány száz négyszögölön termeltek, és amelyeknek az egyedüli célja a család megélhetésének, élelmezésének a segítése, egyszerűen nyomorának az enyhítése. Hűen, hiszen a nem cigány családok mindössze 5 százaléka jelezte ezt a szándékát, de körükben sem elsősorban a jelentősebb gazdaságok tulajdonosai, hanem itt is azok, akik vagy eddig sem gazdálkodtak, vagy néhány száz négyszögölet megművelők. Hűen, mivel a mezőgazdasági termelésüket fejleszteni nem szándékozók döntésüket főként az „anyagiak” (17%), és a „feltételek (föld, gépek stb.) hiányával” (11%) indokolják, továbbá azzal, hogy „nem éri meg termelni” (12%), és kevésbé „idős korukkal” és „egészségi állapotukkal” (23%). És hűen azért is, mert az önellátó mezőgazdasági termelésre leginkább rászoruló cigány családok közül a legtöbben (30%) az „anyagiak hiányára” hivatkoznak, arra a már jelzett tényre, hogy a rendelkezésre álló rendkívül alacsony egy főre jutó családi bevételekből erre már nem telik.

Az elmondottakat röviden összefoglalva tehát megállapítható, hogy a községben élő családok többsége a rendszerváltás „földreformja” után semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezik. A „többség” a cigány családok közel kilenctizedét (88%), a nem cigány családok háromötödét (60%) jelenti. A kevés földbirtokos fele is kicsi, 5 hektár alatti tulajdonnal bír, míg az igazán jelentős, vagyis a 20 hektárnál nagyobb birtokos családok aránya mindössze 10 százalék (22 család).

A földtulajdonok döntően (90%) a családfők és/vagy házastársuk tulajdonában vannak. A birtokos családfők között sok az idős, az 50 év feletti ember, és így jelentős (55%) a nyugdíjasok aránya. Miután a nyugdíjas családfők általában házastársukkal vagy egyedül élnek, a földbirtokok megművelése sokszor ezen kis létszámú és idős emberekből álló család-háztartásokra hárulna. Ráadásul döntően olyan családokról van szó, amelyek nem rendelkeznek a földek megmunkálásához minimálisan szükséges gépekkel, felszerelésekkel és épületekkel sem.

Ezek a családok nyilvánvalóan nem képesek még a 3 hektár alatti „törpe-birtokaikat” sem maguk megművelni, hiszen ehhez sem a családi munkaerő mennyisége, sem munkavégző-képessége és teljesítménye, sem a gépesítettsége, sem pedig a tőkeereje nem elégséges. Így nem meglepő, hogy az 1 hektár alatti földbirtokok kivételével a tulajdonosok 70–80 százaléka nem maga gazdálkodik a földjén, hanem egészében vagy részben bérbe adja azt. Ezekről a birtokosokról már csak életkoruk és nyugdíjas voltuk miatt sem lehet elvárni, hogy a tulajdonukban lévő földekkel kapcsolatban hosszabb távon gondolkodjanak; jelentősebb tőkebefektetésekre szánják el magukat, és perspektivikusan is versenyképes családi gazdaságokat alakítsanak ki. Annál is kevésbé, mert legtöbbjük az ilyen léptékű beruházásokhoz elégséges tőkével nem is rendelkezik, kora és nyugdíjas státusa miatt már nem hitelképes, mint ahogy kevéske földje és felszereléslen gazdasága sem teszi azzá a bankok szemében. Továbbá sokuknál egy működő- és életképes családi gazdaság kiépítését feleslegessé teszi az is, hogy nincs kire átörökíteni azt. Ez nem azt jelenti, hogy ne lennének ezen vagyonoknak és gazdaságoknak örökösei, hanem azt, hogy az érintett családokból a gyerekek és az unokák már nem laknak a faluban, és vélhetően nem is kívánnak ide visszaköltözni csak azért, hogy 10, 20 vagy 30 hektáros gyenge minőségű földeken a kezdő mezőgazdasági kisvállalkozók alacsony életszínvonalú és bizonytalan életét éljék.

Ezzel szemben azok a földtulajdonos családok, amelyeknek egy-két, esetleg három munkaképes korú tagja is van, az örökös generáció is a faluban él, többnyire a szülőkkel együtt, továbbá ők maguk is a családi gazdálkodás irányában keresik boldogulásukat, vagy – alternatívák hiányában – a tulajdonukba került földek megművelésére kényszerülnek, nagyobb hajlandóságot mutatnak a családi gazdaság kiépítésére, megszervezésére és az önálló gazdálkodás kialakítására. Az ilyen családok száma azonban nagyon kevés a községben, hiszen mindössze 22 olyan családról tudunk, amely 5 hektárnál nagyobb földbirtokon maga gazdálkodik. Ezen gazdaságok perspektivikus életképességéről ma még korai nyilatkozni.

Mindenesetre az adatok azt jelzik, hogy a faluban nem alakult ki egy olyan számottevő létszámú csoport, amely a többnyire nem is igazán jelentős nagyságú birtokait maga, pontosabban kizárólag családi munkaerőre és családi gazdaságára alapozva meg tudná művelni. Hasonlóképpen nem alakult ki

egy olyan réteg sem, amely saját földjei mellett vagy ezek híján, de saját gépparkjára támaszkodva, a mások tulajdonát képező földeket bérelni tudná. Pillanatnyilag a helyi szövetkezet az egyedüli, amely tőkéjére, gépparkjára, kapcsolataira, piacaira és egyéb szolgáltatásaira alapozva bérelni képes a tulajdonosok többsége által megművelni nem tudott vagy nem kívánt földterületeket. És ebben az összefüggésben a kapcsolatokat és a piacokat külön is érdemes hangsúlyozni, hiszen az alacsony iskolázottságú, érdemleges személyes és piaci kapcsolatokkal nem rendelkező nyugdíjas földtulajdonosokról aligha tételezhető fel, hogy tulajdonossá válásuk után ilyenekre tömegeken szert tettek vagy szert tudnának tenni. Márpedig a kapcsolatok és a piacok a családi gazdaságok kiépítése szempontjából legalább olyan fontosak, mint a földtulajdon vagy a tőke.

SZÁNTÓ MIKLÓS

II. A SZOCIOLÓGIA „ALBÉRLETBEN”*

(A szociológiai részleg a Filozófiai Intézetben 1960-tól 1963 tavaszáig)

Molnár Erik levélhagyatékában található az a feljegyzés, amelyben a filozófiai front klikk-harcoktól zűrzavaros állapotáról ír és arról is szót ejt, hogy az MTA Filozófiai Intézete Fogarasi Béla halála után, igazgató nélkül válságos helyzetet él át. Ebben az írásban olvasható a következő – témánk szempontjából – lényeges mondat: „Folyamatban van a Filozófiai Intézet belépése a Nemzetközi Szociológiai Szövetségbe”¹, ám a feladatok közt – amiket felsorol – még nem szerepel a szociológiai részleg megszervezése. Ezt már az intézet új igazgatója, Szigeti József hozta létre 1960 elején.

Hogyan került erre sor, milyenek voltak akkor a nemzetközi politika erőviszonyai? Mindenekelőtt a szovjet–amerikai kapcsolatok, amelyek meghatározták a Szovjetunió kelet-európai lépéseit, milyen volt ezen belül a magyar gazdasági, politikai, ideológiai helyzet, amely a tudomány, ezen belül a társadalomtudomány ár-apály mozgásait előidézte és vezényelte, amelynek következménye és mutatója volt a szociológia, mint intézménycsira „beültetése” is a Filozófiai Intézetbe.

1960

Mozgalmas év ez; a hatvanas évtized első esztendeje, teljes üzemben a világpolitikai libikóka: úgy kezdődik, hogy enyhülést, csúcstalálkozót vár a világ, innen lendül az inga a háborús feszültségig, azután az év végére az új amerikai elnök, Kennedy és Hruscsov újra eljutnak a higgadt tárgyalásokra való készség hangoztatásáig.

Olyan az első néhány hónap, mint egy görög sorstragédia. A Népszabadság újévi számában elkészült a mérleg 1959-ről és az előrejelzések óvatosságot sugallnak. Joggal. Eisenhower Camp Davidben fogadta

* Készült az OTKA támogatásával. A jelen tanulmány a Társadalomkutatás 1996/3–4. számában a szerző tollából megjelent írás folytatása.

Hruscsovot, Moszkva várja az USA elnökét. Január végén közlik is a látogatás pontos dátumát: részt vesz a párizsi négyhatalmi értekezleten, utána elmegy a szovjet fővárosba. Az elnök kongresszusi üzenete azonban felemás érzéseket kelt a másik félben: kész tárgyalni, de csak az „erő helyzetéből” és közli, hogy a hadikiadások rekordszinten maradnak, noha a költségvetés deficitje nő. Mindezt pedig hivatkozva a szovjet technikai fölény fenyegetésére. A szovjet vezetés erre „beerősít”; óriás rakétákkal kísérletsorozatot indít, új szovjet fegyverekről adagolnak híreket, s ez arra készteti az amerikai hírszerzést, hogy meggyőződjön róla: valóság-e ez, vagy csak blöff? Útra kelnek a sebezhetetlennek vélt U/2 felderítő repülő. És mit tesz Isten? Közvetlenül a négyhatalmi konferencia előtt a szovjet légvédelem lelövi az egyik ilyen gépet, a pilótát, Powerst foglyul ejtik, de ezt titokban tartják. Az USA vezetése tagad, abban a hiszemben, hogy Powers halott. Csattan a leleplezés: él és vallott. Világbotrány tör ki. A szovjet fél ennek ellenére reménykedik a csúcsban, Hruscsov elmegy Párizsba, találkozik is az angol és francia vezetőkkel, de Eisenhowerrel nem, mert az nem hajlandó azt mondani, hogy sajnálja az ügyet. A közvetítés nem sikerül, a búcsúzó, év végén lelépő elnök nem kockáztatja „arcát” és ezzel feszültségbe csúszik. Nyugat-Berlin körül zajlik az ideológiai küzdelem, előtérbe kerül a németkérdés, egyik szovjet javaslat a másik után, mindet elutasítják. Cserében Kuba ellen indul cukorblokád, idegháború. Mozgásba lendül minden mellékhadszíntér, Laoszban kitör a polgárháború. És miközben egymás után veszi fel az ENSZ tagjai közé az új afrikai független államokat – élükre általában a fegyveres függetlenségi harcok vezetői kerülnek – Kongóban és Algériában is kenyértörésre kerül sor a volt gyarmati hatalmakkal, Franciaországgal és Belgiummal. Hruscsov száguldozik a világban, sorra veszi az ázsiai hatalmakat Indiától Burmáig, körutat tesz Franciaországban, kétszer is találkozik De Gaulle-lal. Közben az angol miniszterelnök és az olasz elnök is Moszkvába látogat; ezalatt az USA-ban elnökválasztásra készülnek, Nixon és Kennedy lesz a két vetélkedő párt jelöltje. (Nixon hidegháborús beszédeket tart, Kennedy pedig kijelenti, hogy ő Eisenhower helyében bizony bocsánatot kért volna a Szovjetuniótól a kémrepülésért.)

Hruscsov helyzete megszilárdult; az úrsikerek táplálják ugyan nemzeti büszkeségét, de a főtitkár azt is felismeri, hogy a rakétákat nem lehet megenni. A háborús romokat el kell tüntetni, lakásokat építeni. Termékbőséget ígér, jóléti társadalmat, rövidebb munkaidőt. A szovjet mezőgazdaság gyenge, az ország gabonabehozatalra szorul, az ipart – a hadiipart kivéve – gúzsba köti a bürokrácia. Hruscsov saját illúzióinak rabja: nem fogja fel a létrejövő új afrikai államok törzsi természetét, elemi gondjait és elhiszi saját szakértőinek elemzését az USA gazdaságának hanyatlásáról, a dollár válságáról, lebecsüli a Nyugat gazdasági, politikai és ideológiai tartalékait. Odahaza pedig a sztálini ihletésű pártapparátus blokkolja le reformterveit.

A teljes leszerelés jelszava ugyan jól cseng világszerte a háborús veszélytől riadt emberek fülében, de ez nem igazi politikai tényező, csak hangulat. A

szociáldemokrata pártok – tartva a szovjet jóléti intézkedések hatásától – kidolgozzák a nyugati, polgári jóléti társadalmak modelljét és ezzel egyetértenek a gazdasági vezető körök. A hadiipar – amely a motorja a gazdasági fejlődésnek – nem akar leszerelést. Hruscsov türelmetlenné válik. Abban reménykedik, hogy az új, független államok segítségével keresztülviheti az ENSZ reformját. Ezért megy el az ENSZ-közyűlésére kora ősszel és erre az útra elkísérik a szocialista tábor országainak vezetői, köztük Kádár is, sőt Castro is megjelenik, fel is szólalnak. A siker érdekében udvarol Hruscsov Nehrunak, Sukarnónak, békül ki Titóval újra, szeretné maga mögött tudni az akkor komoly politikai súlyt jelentő „el nem kötelezett blokkot”. Az áttörés azonban nem sikerül, Hruscsov reformjavaslatát leszavazza a többség. (Kínát nem veszik fel az ENSZ-be, felmelegítik a magyar kérdést is.)

Az év vége felé aztán az enyhülési illúziók ingája ismét átlendül: Kennedy lett az USA elnöke; csekély többséggel győz a hidegháborús Nixon ellen.

Ami pedig Magyarországot illeti, a külpolitikában kis lépéseket tesz, de szívósan építgeti a kapcsolatokat. Kádár ENSZ-szereplése bonyolult képlet a Hruscsov vezényelte kórusban, övé az egyik szólószám, pusztán azzal, hogy volt bátorsága elmenni és az ellene folyó tüntetések ellenére – beszédében vállalni a maga lépéseit. Más volt azonban a hatás itthon. Nemcsak az egyszerű emberek, de az értelmiség jó része is úgy vélekedett, hogy felszólalhatott, tehát beletörődtek Nyugaton abba, ami történt. Meg kell kötni vele a különbékét, mint a kisebb rosszal. Kádár vállalta, hogy a repressziók után tárgyaljon, amnesztiát ígért. (Valószínű, hogy ezt például Illyés Gyula is végiggondolta és a kompromisszumot a hangadó értelmiség elfogadta. Mutatja ezt az, hogy 1960 közepétől Illyés újra publikálta verseit, jegyzeteit a *Kortárs*-ban.) A gazdasági helyzet javult, hozzákezdtek a nagyszabású lakásépítéshez, emelkedett az életszínvonal, az üzemekben bevezették a teljesítmény-prémiumot. Ezt a hangulatot kihasználva, viszonylag rövid idő alatt, többnyire önként, sok helyen kényszerrel betelepítették az egyéni paraszti gazdaságokat a termelőszövetkezetekbe.

Ez a bonyolult esztendő a Kádár-korszak vajúadásának éve még. Ezt a sokféle ellentmondásokkal teli időszakot jól tükrözi a zavaros ideológiai front, amelyben megszületik újra a szociológia is.

A PUBLIKÁCIÓK

A vázolt politikai feltételek és mozgások határozták meg az elemzett év során az ideológiai mező frontszakaszának belső erőviszonyait; ezen a küzdőtéren csaptak össze a különböző irányzatok és a küzdelem kimenetele eredményezte a szociológia intézményesedésének első, megvalósult formáját. Az eszmék publikációkban öltöttek anyagi alakot, valamint hangzottak el az erre szervezett vitafórumokon.

Kezdjük azzal, hogy végigtekintjük, hogyan csapódott le mindez tanulmányok, beszámolók, recenziók vagy csak egyszerűen hírek formájában az akkori idők fontos társadalomtudományi orgánumaiban. Az MSZMP Központi Bizottságának irányadó, súlyos (de mint látni fogjuk, nem „fajsúlyos”) folyóiratával, a *Társadalmi Szemlével* indul most ez a seregszemle.

A *Társadalmi Szemle* 1960-as számaiban a szociológiával csupán két vonatkozásban találkozhattunk. Vagy – megnevezés nélkül – mint hangoztatott valóságfeltáró igénnyel vagy – nevesítve – mint bírálat tárgyával; ellenséges polgári szociológiával.

A májusi számban van N. Iribadsakov *A mai burzsoá filozófia és szociológia* című írása, amelynek megállapításai – röviden – a következők: a burzsoázia érdeklődése az orosz forradalom 1917-es győzelme után erősödött meg a szociológia iránt. Milyen kérdések merültek fel? Van-e a történelemnek objektív törvénye? Lehet-e hatni a történelmi fejlődésre? Van-e haladás a történelemben?

A válaszok egy része – Spengler nyomán – a Nyugat alkonyáról beszél. A mai szociológia már nem hisz a haladásban; tagadják, hogy a történelemben létezne bármilyen objektív okozati összefüggés, legfeljebb egyesek azt mondják: az élet feladat és lehetőség, de a kimenetel megjósolhatatlan. Lábra kaptak a harmadik utas nézetek: sem kapitalizmus, sem szocializmus, hanem valamiféle konvergencia, kiegyenlítődés következik.

A júliusi számban Szigeti József Marx és Engels műveinek II. kötetéről írt recenziójában hiányolja a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, amelyben az elidegenedés fontos témaköre található. (Ha arra gondolunk, hogy a hatvanas évek közepén milyen hasznos vita folyt az elidegenedésről, megjegyezhetjük, hogy a téma exponálása ezzel az ismertetéssel kezdődött.)

Az augusztus-szeptemberi számban találjuk a Filozófiai-Elméleti Munkaközösség téziseit. Miután gondosan felsorolják a Lukács-csoport tagjainak revizionista elhajlásait, név szerint is bírálják Heller Ágnes és másokat, elmarasztalva őket a pártosság hiányáért, kiemelik a gyakorlat elemzésének fontosságát. Ezzel összefüggésben hangsúlyozzák, hogy harcolni kell a polgári szociológia irányzatai ellen. Hruscsovra hivatkozva fogalmazzák meg, hogy a szellemi erőt a hazai, szocialista építés, a tudományos fejlődés legfőbb szükségleteire kell koncentrálni. E munkában konkrétságra kell törekedni. Csak ezek után következik a témánk szempontjából lényeges mondat: „A filozófusok vegyenek részt aktívan a jelen társadalmi és kulturális problémáinak konkrét szociológiai kutatásaiban.”²

(Ugyanebben a számban Ripp Géza *A demokratikus szocializmus és a marxizmus* című hosszú írásában a szociáldemokrata pártok ideológiáját bírálja és szemükre veti, hogy az empirizmust tolják előtérbe – pedig végcél nélkül ez csödbe viszi őket, mint a kapitalizmus megmentőit.)

Csak a decemberi számban olvashatjuk az első olyan cikket, amely az adott valóság ellentmondásait feszegeti. (A *lakosság foglalkoztatásának néhány*

kérdéséről.) Mit kell értenünk a „munkaképes kor” fogalmán? Mit jelent a „termelő és nem-termelő” szektor? Megállapítják, hogy a jólét emelkedésével nő a nem-termelő ágazatok dolgozóinak létszáma. Közik, hogy a mezőgazdaságban már csak a keresők 39,4%-a dolgozik, folyik az átáramlás az iparba, sok nő vállalt munkát. Emelkedőben az életkor és – bár a nyugdíjasok egy része tovább dolgozik – egészében növekszik a nyugdíjasok aránya.

A *Magyar Filozófiai Szemlére* térve, az első két szám láthatóan még az előző év anyagaiból készült. Két szerző – Makai Mária és Földesi Tamás – szokatlanul nagy terjedelemben tárgyalják Heller Ágnes etikai nézeteinek elvetendő revizionista tételeit, de úgy, hogy közben a „mestert”, Lukács Györgyöt támadják ezekért.

E számban Márkus Mária írt egy évvel korábbi, Moszkvában megjelent tanulmánykötetről, mely a korai vallásos hiedelmekkel foglalkozott és részletesen ismertette – vitázó széljegyzetekkel – a mágiáról és a korai vallásformákról készült munkákat.

Garai László írt dicsérő beszámolót a szovjet szociológus Oszipov új könyvéről, kellő teret szentelve annak, ahogyan a szerző a nyugati, polgári szociológia technika-fétisizmusát bírálja: „Az automatizáció a társadalmi különbségek kiegyenlítődéhez vezet, a középrétegek társadalmához. Vannak elméletek viszont, amelyek a technika fejlődésében pesszimizmust keltő tendenciákat látnak: a robotok óráját”, vagyis azt a kort, amikor az ember által egyre jobban tökéletesített automaták önállósítják magukat alkotójuktól.³

Ami új ezekben az elméletekben, az a technokrácia mint korszak elmélete, amely szerint „menedzser-társadalom” váltja fel békésen a kapitalizmust. Oszipov kimutatja ezen szociológiák kispolgári gyökereit: „a tulajdonviszonyok ignorálásával jutunk el a két rendszer közötti *minőségi* különbség tagadásához, amivel céljuk a burzsoázia ellen folytatandó konkrét osztályharc helyettesítése a bürokrácia és a „technokrácia” elleni elvont hadakozás szólamával”.⁴ Garai azért bírálja Oszipovot, mert a helyes álláspont kifejtését elválasztja a kritikától, az idézetek abszurdítására bízva önmaguk cáfolatát.

A külföldi folyóiratok bő ismertetése jellemző erre a számra. A legérdekesebb talán Viktor Perlo amerikai közgazdász tanulmánya a *Voproszi Filozofii* 1959/11. számából a tudományos-technikai forradalom társadalmi következményeiről. Perlo szerint ez az egész világra kiterjedő folyamat más helyzetet teremt Nyugaton, mint Keleten. Az USA adataira alapozva állítja, hogy ugyanannyi iparág szűnik meg, mint amennyit létrehoz; az automatizálás nem hozta magával a munkások szakmai szintjének emelését, előrehalad az úgynevezett technikai munkanélküliség.

Egy angol filozófiai folyóiratból szemléztek egy izgalmas írást az értelmiség helyzetéről a mai társadalomban. A szerző – J.F. Mora szerint a modern társadalmat a krízisek jellemzik. Az értelmiség előtti három válaszút: a beletörődés, a szentesítés és a lázadás.

A második szám vezércikke Lenin 90-ik születésnapjára készült szerkesztői írás, amelyben már a kétfrontos harcra helyezik a hangsúlyt: a revizioniz-

mus és a dogmatizmus egyformán veszélyes. Az új kérdésekre új válaszokat sürget, a bonyolult valóság sajátosságait kell – pártosan – elemezni; eljáratítani mindazt, amit az új jelenségek feltárásában Nyugaton elértek, de bírálva egész „vonalukat”.

E szám folyóiratszempléiből egyetlen írást szükséges kiemelni: az Ojerman–Okulov szerzőpáros készített beszámolót az 1959. őszi, stressai IV. Szociológiai Világkongresszusról. A központi téma, amelyet mintegy ezer szociológus megvitatott: a társadalom és a szociológia jelentősége. (Ismerve azt, amit a Kongresszusról Molnár Erik tollából az előbbiekből olvashattunk, érdekes lehet, amit a szovjet szerzők kiemelnek. Feltűnő az a szinte diadalmas hang, amit használnak.) Az ipari szekciónak az automatizálás társadalmi hatásairól folytatott eszmecseréjét úgy idézik fel, hogy elsőprő vereséget szenvedtek azok, akik a társadalmi tervezésnek a társadalmi rendszerektől független voltát emlegették. Az „irányított kapitalizmus” elvét hangoztatták, azt állítva, hogy az ösztönös fejlődés összeegyeztethető a tervszerűséggel. Hasonló tónusban írtak a politikai szociológiai szekció vitájáról, ahol a marxisták sikerrel leplezték le az ellenséges irányzatokat: például az osztályok fogalmának felcserélését a politikai elit fogalmával.

A harmadik szám már foglalkozik azzal, hogy Magyarországon létrejött a Filozófiai Intézet szociológiai műhelye. A Debrecenben működő Molnár László írt a május közepén megtartott filozófus aktív vitájáról. (Az értekezlet feladata tulajdonképpen az volt, hogy megvitassa a Filozófiai Munkaközösség tézis-tervezetét a filozófiai front helyzetéről és feladatairól, a pártosság és a kétfrontos harc alapján.)

Írásában Molnár úgy szövegez: „Többen foglalkoztak azzal, hogy a filozófiai munkát a szocialista építés problémáinak filozófiai elemzésén keresztül közelebb kell vinni a társadalmi-politikai gyakorlathoz. Ennek egyik módja a szociológiai kutatómunka fejlesztése, amely egyben a filozófia és a társadalomtudományok közötti kapcsolat kérdését is felveti.”⁵

Idézte azt, amit a kérdésről Szigeti József, a Filozófiai Intézet igazgatója mondott: „A Filozófiai Intézet Szociológiai Csoportja már megindította az ilyen irányú kutatómunkát, de a szociológiai kutatás nálunk még nem nyert teljes mértékben polgárjogot. A Szovjetunióban általános elvi síkon beható munka folyik a különböző társadalmi ellentmondások vizsgálata terén. E munka jelentős mértékben abba az irányba fejlődik, hogy magában az életben, a társadalmi fejlődésben mérjék fel a problémákat. Ilyen vizsgálat nálunk is található párt- és állami vonalon, például a munkásosztály helyzetének felmérésével kapcsolatban. Elméleti síkon azonban nagyon kevés történik. A megjelent cikkek inkább szociográfiai jellegűek, amelyeknek maguknak is módszerbeli megalapozásra van szükségük. A párt közvetlen gyakorlati munkája számára igen értékes lehetne a konkrét szociológiai kutatás módszerének kidolgozása.”⁶

Molnár ismertette saját hozzászólását is a témához: „A marxista szociológia kutatómunkának vannak alapvető elméleti problémái – a történelmi mate-

rializmus és a szociológia kapcsolatának részletekbe menő tisztázása, a marxista szociológiai kutatás sajátos módszerének kimunkálása, a szociológia és szociográfia, demográfia, etnográfia között viszony meghatározása stb. –, amelyekkel foglalkozni kell, elsősorban filozófusoknak. A fő kérdés ma a szociológiai fejlesztés területén: a konkrét szociológiai kutatások kiépítése. Ilyen konkrét szociológiai kutatási témák: az osztályviszonyok alakulása egy-egy helyen és időben, egy-egy ipari vagy mezőgazdasági nagyüzem különböző társadalmi problémáinak feltárása stb. A konkrét szociológiai kutatás a jelen társadalmi viszonyok különböző területeinek konkrét, egzakt felmérésével anyagot szolgáltat a történelmi materializmus törvényei és kategóriái kidolgozásához, a szocialista építés problémáinak filozófiai általánosításához. A marxista szociológiai kutatás fejlesztése elősegíti a filozófia és a társadalmi szaktudományok közötti szoros kapcsolat kiépülését.”⁷

A harmadik szám vezető tanulmányát Gedő András írta. Címe: *A revizionizmus ösztönösségkultusza és a szocialista építés tudatos törvényei*. (A szerző fontos ideológusa a korszaknak, a folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja.) Gedő keményen támadja írásában a jugoszláv ideológusokat és Lukácsot, elmarasztalja a polgári szociológia nagyjait is. Támadja Max Weber racionalitásfogalmát és „ideáltípusát”. Gurvitch egyik írásából idézi és elveti a szervezett és a spontán társadalmi ellenőrzés közötti minőségi különbség tételezését. Molnár Erik sem marad ki a sorból: a társadalmi törvényszerűségről kidolgozott felfogását teszi bírálat tárgyává.

A folyóiratok ismertetése során kiemelik a *Voproszi Filozofii* 1960. ötödik számából azt a Szemjonov-írást, amely az osztályok és az osztályharc kérdésével foglalkozik a kapitalista országokban. A monopóliumok létének következménye: a tőkés osztályok számának csökkenése. Elismeri, hogy a proletárok száma apad, de szerinte az inkább a mezőgazdasági munkásokra vonatkozik. A középrétegek valóban gyarapodtak, de nem ez a döntő: „A középrétegek sem egynemű tömegekből állnak. A városi és falusi kispolgári rétegekre a versenyképtelenség és így a lesüllyedés a jellemző, ezzel szemben a tisztviselők és az értelmiségi réteg számbeli súlya valóban megnőtt.”⁸

A szovjet folyóirat hatos számában A.K. Uledov *A társadalmi közvélemény kialakulásáról* írt. A téma új a szovjet társadalomtudomány irodalmában, tárgyalása azonban meglehetősen sematikus.

A *Magyar Filozófiai Szemle* év végi száma azért fontos számunkra, mert ezzel születik meg a szociológia intézményesítésének újabb fontos eleme: a folyóirat a szociológiai publikációnak is fórumává válik. Vezető írásként ugyanis Hegedűs András cikkét hozza. Címe: *A mikroszociológiáról és a szociometriáról*. Ebben nagy terjedelemben foglalkozik a polgári szociológia ezen irányzataival. (Minthogy nem egészen egy évvel később, 1961. októberében megjelent könyvének első harmada majdnem szó szerint azonos ezzel a tanulmánnyal, a következő év tárgyalásakor kerítünk sort könyvének értékelésére.) A szociológiai részleg vezetője – e sorok írója –, akinek munkaköri feladata

lett a folyóirat szociológiai témájú cikkeinek szervezése és szerkesztése, ugyan-
csak ebben a számban viszonylag részletes beszámolót adott a júniusi első
szociológus seregszembről. (Erre a beszámolóra a későbbiekben még vissza-
térünk.)

A *Valóságnak* 1960-ban 6 száma jelent meg és mindegyikben találhatóunk
fontos szociológiai tanulmányokat, megelőzve a Filozófiai intézetbeli részleg
megalakulását, folyamatosan követve annak működését, elsőnek adva tájé-
koztatást az említett konferenciáról is. Az első folyóiratszámában Erdei Ferenc
cikke – *A tudomány szerepéről és feladatairól a XXI. kongresszus kapcsán* –
még csak a valóság felé való fordulás igényét emeli ki a társadalomtudo-
mányok kapcsán, hangsúlyozva azt is, hogy a társadalomtudományok műve-
lői a polgári és kispolgári eszmeáramlatok ellen védelmezzék és fejlesszék a
marxizmust.

A második számban Kulcsár Kálmán folytatta az előző évben elkezdett
tanulmányát a budapesti ifjúság kulturális életéről. Ezúttal a könyv, a színház,
a zene fogyasztásáról adott beszámolót. Nem, foglalkozás, származás szerinti
bontásban mutatják be táblái a munkás- és tanulóifjúság művelődési szoká-
sait. Megállapítja, hogy a lányok összességükben kevesebbet olvasnak, mint
a fiúk, ám közülük az olvasást kedvelők többet olvasnak. A nem-olvasók nagy
része paraszti származású. A nőtlenek, hajadonok többet forgatják a könyve-
ket, mint a házas gyermektelenek és nagy a visszaesés a gyermekes fiatalok-
nál. Ebben a számban találjuk Mód Aladárné írását a hazai fogyasztás és
életszínvonal alakulásáról. Az adatok azt mutatják, hogy 1945 és 53 közt gyors
volt a nemzeti jövedelem növekedése, a lakosság életszínvonala azonban
stagnált. 1954 és 60 közt viszont – a többszöri visszaesés ellenére – a fogyasz-
tás mindvégig emelkedett. A javuló életszínvonal jele, hogy az élvezeti cikkek
fogyasztása nőtt a legerősebb mértékben.

Témánk szempontjából különösen fontos az a részletes beszámoló, ame-
lyet Garai László adott J. Moreno szociometriai irányzatáról, egy olyan cikk-
gyűjtemény kapcsán, amely a marxizmus elleni polémiaát szolgálja. Moreno
szerint a marxizmussal vannak közös vonások: mindkettő hangsúlyozza a
gyakorlat szerepét, forradalmi, mert a nép aktív részvételére épül. Egyaránt
elismerik a gazdasági, kulturális és lelki tényezők szerepét, kapcsolódásait.
Garai vitatja a közös vonásoknak ezeket a hangsúlyait és a kétféle gyakorlat
lényegi eltéréseire mutat rá. A nép aktív részvételét is egészen másként értel-
mezi a marxizmus, Moreno pedig nem fogadja el a társadalom osztálytagozó-
dásának, az osztályharcnak döntő szerepét. Ugyanakkor a recenzens értékes-
nek tartja a szociometria konkrét módszereit, a lelki betegségeknek pszicho-
drámák segítségével történő gyógyítását.

Ez a szám még egy fontos cikket ismertet a lengyel filozófiai folyóiratról.
C. Cherry írta, a címe: *Az információelmélet társadalmi alapjai és szociológiai
alkalmazása*. A szerző szerint azok a találmányok az igazán lényegesek, ame-
lyek az emberi érintkezési viszonyokra hatnak, általuk nő a világ integrációja.

Ilyen a telekommunikáció, általa kiterjed a kultúra hatóköre; ezek az eszközök jelentős társadalmi-politikai erővé válnak. Az információszolgálat nagysága a társadalmi haladás objektív mértéke. A telekommunikáció elmélete nem tisztán technikai tudomány, hanem része társadalomtudományunknak is. (Hiszen nem a telefonok érintkeznek, hanem az emberek.) Ezért szükséges e folyamat és hatás szociológiai, pszichológiai és közgazdasági tanulmányozása. A kvantitatív módszerek belépnek olyan területekre is, amelyeken eddig csak leírásra volt lehetőség. Konkrét szociológiai vizsgálatokkal lehet feltárni például azt, hogy milyen az információáramlás egy társadalmi egységen belül, gyárban, lakótelepen, milyen ennek a természete, hogyan hat a személyes kapcsolatokra, milyen társadalmi következményekkel jár.

A negyedik számban két szociológiai tanulmány is olvasható. Hegedűs András – megelőzve a *Magyar Filozófiai Szemlét* – rövidített formában adta közre készülő könyvének néhány részletét, számítva a *Valóság* jóval szélesebb, egészen más összetételű olvasóközönségére. Írásának címe: *A mikroszociológia és a társadalmi valóság*. Mondanivalója „felvezetésében” hivatkozik arra, hogy megnőtt nálunk a polgári szociológia iránti érdeklődés. Ennek két okát nevezi meg: az egyik az, hogy az ideológiai harcban a szociológia fontos terület, ezért is szükséges a konkrét irányzatok konkrét kritikája. A másik ok az, hogy a szociológiai jellegű vizsgálatok időszerűvé váltak a szocialista társadalmakban is és megfelelő kritikai szemlélettel sok kutatási módszer vehető át a polgári szociológia eszköztárából.

Hegedűs hivatkozik a marxista szociológia tárgyáról, kategóriáiról folyó szovjet vitákra is. Azért foglalkozik a mikroszociológiával és szociometriával, mert ezek most a modern polgári szociológia tipikus irányzatai. (Tehát a nemrég megjelent Garai-recenzió után újra Moreno nézeteinek ezúttal részletes ismertetése és bírálata. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: amikor Hegedűs még Moszkvában ismerkedett a szociológiával, jelent meg 1958-ban M.D. Kammari könyve, amely a mikroszociológiáról és a szociometriáról szólt, és mindenekelőtt Moreno nézeteit bírálta.) Ugyanakkor az üzemszociológiával foglalkozó kutató már jelentősen tovább is lép és saját terepén nézi át a polgári szociológia szakirodalmát. Ennek kritikai feldolgozásából születik tanulmányának az a része, amely az üzemszociológia divatos nyugati irányzatát, a *human relationst* elemzi.

Tanulmánya végén néhány általános következtetést is levon a polgári szociológia kutatási módszereinek változásairól. Megállapítja, hogy eltűnőben van a társadalomstatisztika, amelynek helyét az interjúk vették át. Ez a módszer – megfelelő feltételek esetén – nálunk is használható és összekapcsolva a társadalomstatisztikával jó kiegészítő szerepe lehet. A *human relations* kutatási technikája is adaptálható, a szociometria is, a matematikai módszerekkel együtt, hiszen annak feltárása, hogy egy munkacsoporton belül ki a tekintélyi vezető, ki kinek segít, a mi körülményeink közt is fontos: elhatárolódás és kritikával való adaptálás, így foglalható össze Hegedűs álláspontja. A pol-

gári szociológia részjelenségeket vizsgál, nemegyszer eredeti, önmagában jó eszközökkel; miután azonban ezeket kiszakítja társadalmi környezetéből, nem juthat valóságos általánosítható eredményekhez.

A másik említett tanulmány – a szerző e sorok írója – a szociológiai konferenciáról szóló beszámoló, amely e folyóirat széles olvasói táborának szóló üzenet volt: van már intézményes formája a magyar szociológiának.

Az ötödik számban Kulcsár Kálmán adott áttekintést saját kutatásáról *Egy szociológiai vizsgálat módszertani tapasztalatai* címmel. A munkásfiatalok 1957 évi házassági trendjeit elemezte az állami anyakönyvek szociológiai feldolgozásával. Azt hangsúlyozza, hogy a szociológia felhasználja a statisztika és a néprajz módszereit, de saját technikájával mélyebbre képes hatolni a társadalmi szerkezetbe. Milyen tényezők befolyásolták a párválasztást? Véggöveztetése: „A munkásifjúság házasságkötésében megmutatkozó társadalmi kapcsolatokat a földrajzi környezet, a lakóhely ipari összetétele motiválják legerősebben. Az iparágon belül az üzemi kapcsolatok hatnak, hiszen egy-egy gyár kulturális és szórakozási központ is.”⁹ A vizsgálat során a személyes megfigyelés, az interjú technikáját is alkalmazták, kiemelkedő szerepe volt az esettanulmányoknak. Érdekes a befejező rész: Kulcsár sorra veszi a kérdőíves felvétel előnyeit és buktatóit, a mintavétel, a reprezentáció formáit. Tapasztalatait így összegzi: „Az empirikus társadalomvizsgálat még nem szociológia; a technika nem azonos a szociológiával. Szükséges a további elméleti munka, milyen keretek, határok közt használható fel a konkrét társadalomkutatás, hogyan illeszkedik a használt módszer és technika a marxista társadalomtudományok általános módszertanához.”¹⁰

Ebben a folyóiratban egy szociográfiai kísérletről olvashatunk: Katona Tamás és Szabó György a *Lélek és kenyér* című Illyés-mű nyomdokain haladva feltették pusztán élő gyerekeknek a költő 1939-ben alkalmazott kérdéseit; kíváncsian arra, hogy tükrözik a feleletek a pusztai élet jelentős pozícióváltozásait.

Jelentkezett egy később nagy befolyású, hangadó szociológusunk is egy korai „zsengével”. Huszár Tibor írásának címe: *A modern ifjú ideálja*. Ebben amerikai szociológusok különböző kijelentéseit gyűjtötte csokorba; olyan állításokat, melyek az amerikai társadalom felbomlásának gyorsuló folyamatát sejtetik! A növekvő kriminalitást a tőkés társadalom általános bomlásából vezeti le. „Egy dinamikus, versenyre épített és anyagi nyereséget hajszoló társadalom, amelyben a kizsákmányolás általános jellegű, szükségszerűen nagyszámú bűnözőt termel ki.” Vagy: „Ez az életforma menekülés az idegen, félelmetes, megérthetetlen világból”. Ezért számol az özönvízzel a beteg társadalom, amelyben a mámoros mának élés, a halálédes érzékiség illata érezhető. A szerző azt is felveti, hogy ennek az életformának miért van hatása nálunk is? Ez azért lehetséges, mert vannak deklasszált családok, háborús félelem, cinizmus. Hat a nyugati életstílus „áramvonalas” korszerűsége.

Az esztendő utolsó számában újabb Hegedűs-írást közölnek. Címe: *Az imperializmus társadalmi válsága és a modern polgári szociológia*. (Az olvasó-

nak az az érzése támadhat, hogy ez egyenes folytatása, bővítése a Huszár által megpendített témának a kapitalista társadalom végóráiról; ám ne felejtsünk meg arról, hogy mindezt a korszak adott feltételei között kell megértenünk. Ez a feltételezés nyilván a szovjet technikai sikerek, a túlszárnyalás hruscsovi tételének egyik szellemi hozadéka.)

Hegedűs szerint az imperializmus válsága az irodalomban úgy tükröződik, hogy a világ végtelen, sötét alagút lett. A polgári szociológiában ugyanez az életérzés másképp jelentkezik. Visszatérő gondolat, hogy az ember gyökeretlen. Kis csavar a nagy gépezetben. Sodródik, atomizált, elszigetelt, magányos. A szociológiai elméletekben erre a jelenségre sokféle magyarázat található:

- a) Megnőtt a horizontális és vertikális mobilitás. Ezt a műszaki haladás váltotta ki. (Az USA-ban az 1953-as évkönyv szerinti 30 millió ember változtatott lakást, a keresők 30%-a szakmát váltott.)
- b) Ortega „tömegembere” valóság lett: az emberek megtanulják hol, mit, hogyan kell mondani. Idézi W. Mills-t, aki úgy vélte, hogy minden társadalomban van alkalmazkodás, de a konformizmus mostani eluralkodása az elembertelenedett, elidegenedett ember menekülése, egyéniségéről való lemondása új, veszélyes jelenség.
- c) Osztálytagozódás helyett rétegekről beszélnek. R. Dahrendorf a réteghez tartozást úgy határozza meg mint helyzetazonosságot egy hierarchikus társadalmi skálán, a jövedelem, a presztízs, az életmód szerint. Ennek kiterjesztése az új középosztályról szóló, divatos elmélet. Alapja egyrészt az önbesorolás, másrészt az, ahogy mások megítélik az embert. A vizsgálatok adatai azt mutatják, hogy az emberek túlnyomó többsége önmagát középre helyezte, innen már csak egy lépés az az elmélet, hogy a hatalom a középosztály, a menedzserek kezébe ment át. Ebből pedig az következik, hogy a kiút az emberi viszonyok javításán át vezet. Erre épít az üzemszociológiában a *human relations* irányzat. Van, ahol ez az állampolitika rangjára emelkedik: 1959-ben a francia kormány irányelveket dolgozott ki arra, hogy a munkásokat érdekeltté kell tenni a vállalatok eredményességében.

E számban olvashatjuk Pernye András cikkét *Zene és közönség* címmel, amely azt is jelzi, hogy a szociológiai gondolkodásmód szélesedett és mélyült. A kitűnő írás arról szól, hogyan vált szét a zeneszerző és a hangszeres virtuóz; hogyan emelte be a hangversenykultúra a múltat a jelenbe; hogyan változtatta meg a közönség ízlését, felelve annak igényeire és nevelt közönséget magának. Hogyan alakította át mindezt az új technika: a hanglemez, a magnó, a rádió, megsokszorozva a zene mint művészet hatását.

A *Magyar Világ* rovatban Faragó Vilmos írt az albertfalvai új lakótelep életéről; Tanner József Egerszalókról. A könyvismertetések közt beszámolnak egy lengyel családszociológiai vizsgálatról, amelynek megállapításai nyilván felidézhetnék a hasonló magyar tendenciákat. A dolgozó anyák száma nőtt, a

városokban korábban házasodnak, terjed a kétkeresős családforma, több a válás, csökken a gyerekszám; ebben az „előbb tollasodni” mentalitás érvényesül. Átalakulnak a családfunkciók, ugyanakkor a család mint intézmény változatlanul szilárd.

A *Világosság* című TIT folyóirat 1960 novemberében indult. Az első szám-ban a szerkesztő, Lukács József írt tanulmányt *Technika, magányosság, vallá-sosság* címmel. Széljegyzeteket fűz néhány nyugati vallásszociológiai íráshoz és ezek fő megállapításait így foglalja össze:

- a) A *homo technicust*, a jelen jellemző embertípusát a termelékenység, a hasznos fialó termelés foglalkoztatja, tárgyilagos és illúziótlan. Úgy érzi, létezhet Isten nélkül, gyengült a jelképek iránti érzéke. (A marxista meg-győződésű embereknel a technika, a műveltség kultusza hasonló mó-don jelentkezik.)
- b) Az életszínvonal-növekedés hatása, a jólét, a hitelekre épült gazdaság, a fogyasztásközpontúság erkölcsi veszteségekkel járnak.
- c) Csökkent a társadalmi tagozódás nyomása, ezzel a munkásöntudat régi szerepe. Tapasztalható a magányosság terjedése, az unalom, az élvezet-ek hajszolása, az ezzel járó kiábrándulás, erről a kétségbeesett kiátkere-sés sok jele árulkodik.

A *Kortárs* 1960-ban is folytatta valóságfeltáró szociográfiák közlését. A már-ciusi számban Demény Ottó *Vaskuti távlatok* című riportja, Katona Évának a Telefongyárról készített riportja jelent meg, Molnár Géza a Maros-parton járt, Seres József Sárvárról számolt be, táblázatokkal, demográfiai adatokkal.

Májusban Tóth Sándor középiskolás diákok válaszait adta közre arról, mi-lyennek látják jelenüket, hogyan képzelik jövőjüket. Júniusban Szabó Pál ír Nagygyanté községről. Júliusban Illyés Gyula is kezdett publikálni, Rácegresről készített jegyzeteit közli. Augusztusban Földeák János pesterzsébeti riportja, szeptemberben Csoóri Sándor írása kerül az olvasókhoz. Nagyhörcsög-pusztá a színhely, a falukutatók módszerét használva íratott dolgozatot általános iskolásokkal, arról: mi az örömük, mi a legrosszabb az életükben, milyen pályát látnak maguk előtt? (A fiúk mérnökök, agronómusok, orvosok; a lányok tanítónők, óvónők, varrónők.) Egyetlen nyomasztó írást sem talált, összegzi Csoóri, a múltból azonban csak szólamokat írtak.

A későbbi számokban Kónya Lajos Óhídról, egy új tsz-faluról írt riportot, Fülöp János pedig Móricz Zsigmond egykori útját követve rajzolja meg a megváltozott élet új jelenségeit.

A folyóirat „direktben” is foglalkozott a szociológiával. Szabó Imre, az MTA alelnöke tartott előadást *Lenin és a társadalomtudományok* címmel és ebből közölte a júniusi szám azt a részletet, amit a marxista szociológiáról mondott. Fontos írás ez, mert a befolyásos államjogász ebben a korai, vajdúd időszak-ban állást foglalt a szociológiáról folyó vitában. (Ha emlékezetünkbe idézzük a vele készült interjúból azokat a kijelentéseket, hogy számolt az esetleges esz-

mei konfrontációkkal, a nyugati partnerekkel, de azzal is, hogy a szociológia léte felkavarja majd a társadalomtudományi közéletet, mégis az ISA-ba való belépést szorgalmazta, akkor érthetjük meg e cikke mozgatórugóit és „üzene-tét”.)

Írása elején felveti a kérdést: mi a szociológiának mint tudománynak a lényege, hol húzódnak határai. A tisztázás sürgős, mert az egyes szaktudo-mányokban már végeznek bizonyos szociológiai jellegű kutatásokat vagy ilyen-eket igényelnek. Ebben veszélyeket is lát. Így fogalmaz: „Szükség van annak elhárítására, hogy szociológia címen ne a burzsoá szociológia kérdésfelveté-se és módszere kerüljön vissza társadalmunk életébe”.¹¹ Sokfelé folyik esz-mecsere a szocialista országokban a szociológiáról és a fő kérdés a követke-ző: a szociológia egybeesik-e a történelmi materializmussal vagy ennek konk-retizálása az egyes társadalmi-gazdasági alakulatokban? Ha az utóbbi a he-lyes, akkor is ki kell zárni, hogy a szociológia letérjen a történelmi materializ-mus alapjairól. A modern polgári szociológia ellen azért kell küzdeni, mert annak fejlődését ma az jellemzi, hogy „keresi ugyan az egyes részjelenségek elemzésének új technikáját, de ugyanakkor át is siklatja a társadalomkutatást a társadalom másodlagos jelenségeinek elemzésére irányuló módszerek vizs-gálódási síkjára”.¹²

Nekünk az a feladatunk, hogy megtaláljuk eme újszerű vizsgálati módok helyét, ahol eredményesen használhatók, de ez nem azonos magával a társa-dalomtudománnyal. A pártosság az irányadó, azaz a materializmus igazságá-nak felismerése a társadalomban és egyben ez küzdelem is ennek érvényre juttatásáért. Szabó egyaránt óv a dogmatizmustól, amely eltorzította a pár-tosságot és a revizionista elhajlástól, amely az objektivizmus, a tudományos-ság jelszóval elvetette azt. Írása végén állást foglalt amellet, hogy a békés egymás mellett élés és versengés körülményei közt legyen gyakori az érint-kezés, de nem lehet ideológiai megbékélés: eszmei harc szükséges a szocia-lista és a tőkés társadalomtudósok között.

Vagyis lehántva a korszak nyelvezetének felületi rétegét, kell és lehet szoci-ológia Magyarországon, de csak a történelmi materializmus alapján művelt marxista szociológiáról lehet szó. A polgári szociológia technikája átvehető, de csakis kritikailag feldolgozva; olyan alapokra helyezve, amelyek elismerik a társadalmi-gazdasági alakulat, az osztályharc elsődlegességét és ez irány-adó a nemzetközi tanácskozásokon részt vevők számára is.

Az *Élet és Irodalom* irodalmi és közéleti hetilap is „beszállt”: négy számá-ban folytatólag közölte Almási Miklós *Világnézet, magyarság, emberség* cím-mel írt beszámolóját egy kérdőíves vizsgálatról, amelyben 300 budapesti érett-ségiző diák felelt a kutató kérdéseire. Almási – mint megfogalmazta – arra volt kíváncsi, hogyan él ez a generáció, hova tart, milyen gondolatok vezérlik ebben a heves, átmeneti korszakban. Módszereit úgy jellemzi, hogy az szoci-ográfia, de nem a polgári tudomány értelmében, hanem az értelmes dedukci-óra törekvő marxista kutatás szerint. A Belvárosban, Lágymányoson, Csepelen

tanuló fiatalokat arról faggatta, miben látják az élet értelmét, vannak-e ideál-jaik? Ilyen kérdéseket is feltett: Ha 10 ember sorsa függ a vallomásodtól, mit csinálsz? Végrehajtánád-e a kivégzési parancsot egy elfogott emberrel szemben? (És mindezt alig néhány évvel 1956 után tette fel a kutató.) Talált cinizmust és ellenzékiiséget; a feleletek az értelmes élet vágya és az élet élvezete körül szóródtak: az eszmények hátrább szorultak, a hivatás fontossága került az első helyre.

A *Demográfia* 1960-as első számában Kulcsár Kálmán tanulmánya található: *A demográfiai tényezők szerepe a bűnözésben*. Ezúttal a felnőtt bűnözésről írt. Megállapítja, hogy demográfiai szempontból minden korcsoportnak megvannak a sajátosságai, amelyek a társadalomban meghonosodott szociológiai szereppel érvényesülnek. (Például 18–20 évesen azok a bűncselekmények dominálnak, amelyekben a fizikai erő, a vakmerőség jelentős hangsúlyt kap, gyakran bandaszerű elkövetéssel.) Elemzi a férfi és női bűnözés különbségeit, a családi állapot hatását. A „nagycsalád” nálunk is eltűnőben van, a család mint termelő egység felbomlóban; ez a jelenség Nyugaton és Keleten egyaránt tapasztalható. Nálunk szoros az összefüggés a megnövekedett mobilitás és a bűnözés közt. A polgári szociológia szerint a mobilitás újraalkalmazkodást követel és ez mentális problémákkal jár, konfliktusokat okoz. A társadalmi ellenőrzés csökken, a bűnözés növekszik. A helyzet nálunk jobb, de nem problémamentes az emelkedő életszínvonal, az erőteljes művelődés ellenére sem.

A demográfiai tényezők szociológiai szerepének valósághű elemzéséhez szociológiai vizsgálatokra lenne szükség, de ilyenekre még nem került sor. A bűnözést a társadalom osztályviszonyai határozzák meg, a szocializmusban a társadalomellenesség csökkenő. (A kommunizmus felépítése után pedig a bűnözés majd anakronizmussá válik.) Nyugaton viszont a tőkés társadalmi válságok miatt a helyzet fokról fokra romlik. A szerző többször is hangsúlyozta írásában, hogy a demográfiai összefüggésekre, a statisztikai – mennyiségi – adatokra alapozott kutatásoknak túl kell menniük ezen a szinten a minőségi sajátosságok feltárásáig, a társadalmi viszonyokba való beágyazottságig és ehhez szociológiai módszerekkel lehet eljutni. Kulcsár használja a későbbiekben, az évtized során elfogadott, normává váló szóösszetételt: a marxista szociológiát. Példaként hozza fel az öregek helyzetének különbségeit a két ellentétes rendszer viszonyai közt. A szocialista társadalmakban – véleménye szerint – az öregekről való gondoskodás olyan mérvű, hogy azt a legfejlettebb kapitalista biztosítási forma sem éri el és ez nemcsak anyagiakban nyilvánul meg, de a társadalmi megbecsülésben is. Ezt a polgári szociológia nem veszi tudomásul: Burgess pszichológiai okokkal magyarázza az öregkori elmagányosodást, Bauer biológiai tényezőkkel. Ezek az okok valóságosak ugyan, de a társadalmi meghatározottság alapvető.

Ebben a folyóirat-számban is van Kulcsár-recenzió: Glaser és Rice tanulmányát ismerteti, amelyben megfogalmazza azt a hipotézist, hogy szemben

1930-cal, amikor a fiatalkori bűnözés nem volt összefüggésben a munkanélküliséggel, hanem sajátos szubkultúra volt, a jelenben ez megváltozott és ez rendszerfüggetlen, a Szovjetunióban is fennáll. A recenzens vitatja ezt: szerinte a Szovjetunióban a munkakerülők bűnöznek.

Kulcsár ezekben az években nagyszámú – főleg amerikai és német – szerző munkásságát ismertette és a marxista szociológia szemszögéből válogatott, állást foglalva a korszak fő vitatémájában: a polgári szociológia elméletileg nem használható, mert tagadja az osztályviszonyok döntő szerepét, de a kutatási technika „semleges”, empirikusan kipróbált, átvehető, nem kell újra kitálatni azt, ami bevált.

A második számban újabb két Kulcsár-beszámoló olvasható: az amerikai családrendszeréről szóló könyv, eklektikus és felületes. A másik M.D. Clinard, neves kriminálszociológus könyve: *Az elhajló viselkedés szociológiája*, amely divatos téma a polgári szociológiában. Kulcsár úgy véli, hogy a legtöbb deviáns viselkedés összefügg a társadalmi viszonyokkal: a bűnözés osztálykategória, a mentális megbetegedés nem az. Vannak olyan viselkedési formák, amelyek a monopolkapitalizmus fokozódó társadalomhasadásával kapcsolatosak. Ezzel együtt – teszi hozzá – a könyv tanulságos, hasznos, mert beágyazza a társadalmi elhajlás jelenségeit a mai amerikai társadalomba.

A harmas-négyes szám fő tanulmánya is Kulcsár tolla alól került ki, sőt szinte valamennyi recenzió is tőle származik. Tanulmányának címe: *A közvélemény és összefüggése a demográfiai tényezőkkel*. Úgy vezeti fel, hogy a téma előtérbe került Nyugaton, de fontos nálunk is; a közvélemény fogalmáról nincs marxista meghatározás. Áttekinti a polgári szociológia kutatásait a közvéleményről, amelyet a kutatók politikai kategóriaként kezelnek.

A tőkés társadalom viszonyai közt vált fontossá, összefüggésben a képviselési demokráciával. Empirikusan vizsgálják sokan, hogyan lehet befolyásolni a közvéleményt, amelynek vannak tudatos és szervezett, szervezetlen, spontán megjelenési formái. Idézi Berger véleményét: közömbös dolgokról nincs vélemény. A szerző szerint a közvélemény a társadalom értékítélete, differenciált, kapcsolatban a demográfiai tényezőkkel.

A marxista megközelítés időszerű, ezt mutatja a szovjet kutatók érdeklődése is (Uledovra hivatkozik). A szovjet szerző szerint a közvélemény „a társadalmi tudat kifejeződésének formája bizonyos társadalmi problémákkal kapcsolatban”. Szerinte a szocialista társadalomban az alapvető kérdésekben egységesedés tapasztalható; az osztálytényezők mellett a demográfiai faktorok másodlagosak.

A Kulcsár-recenziók sokféle témát ismertetnek. Például egyik a társadalmi kapcsolatok kutatási módszereiről szóló tanulmánygyűjtemény, amely részletesen foglalkozik a kutatási folyamat lépcsőzetes menetével, a hipotézis megfogalmazásától az adatgyűjtésen át az elemzésig. A következő: egy nevelési konferencia anyaga a család szerepéről a jelenkori társadalomban. A harmadik K. M. Bolte munkája a társadalmi emelkedés és hanyatlás vizsgálatáról, a

mobilitás és a társadalmi presztízs oldaláról. A recensens szerint nálunk, ahol nagyarányú a vándorlás és vertikális mobilitás, szükség lenne a társadalmi pozíciók rangsorának kutatására és átvehető lenne a szubjektív presztízs-skálák módszere. Végül egy német tanulmányt ismertetett a Ruhr-vidék ipari népességének kialakulásáról.

A *Statisztikai Szemle* 1960-as számaival lapozgatva is sok szociológiai vagy ehhez közeli témával találkozhatunk, gazdag az információs blokk.

Az első számban Ferge Zsuzsa ismerteti két francia szerző írását a városi és vidéki férjes asszonyok időbeosztásáról, a többműszakos munkaszervezet módosító hatásáról. A használt módszerről is szól: családi kérdőív, időmérleg napi 24 óráról, ötperces bontással, megfigyelés kombinálása. (Előmunkálat a készülő hazai felvételhez: *A nők helyzete a munkahelyen és otthon.*)

A márciusi számban Mód Aladárné írt cikket: *A lakosság társadalmi rétegek szerint való csoportosításának néhány kérdéséről*. Hivatkozott arra, hogy a mezőgazdaság átszervezése sok változást hozott, megnőtt a kettős jövedelmű családok száma; ez a családtípus már átmenet a munkás-alkalmazotti és paraszti jelleg közt, megváltozott az életmód is. A termelősövetkezeti tagok közt pedig van már alkalmazotti státus és munkás is.

Lengyel László a különböző munkás-alkalmazotti háztartások jövedelmi helyzetével foglalkozott, megállapítva, hogy a nők munkába állásának üteme erősödött, nőtt a keresők száma és a családok jövedelmi szintjét az határozza meg, mennyi az egy főre jutó jövedelem és a családnagyság. A trend az, hogy a családok a magasabb életszínvonal elérése érdekében kevesebb gyereket vállalnak. E szám *Irodalom* rovata hozta Cseh-Szombathy László beszámolóját az USA és négy európai ország vizsgálatáról, amelynek során a vásárlóérték becslésére pontosabb módszereket dolgoztak ki. A szerző, aki ekkor a KSH Nemzetközi és Tanulmányi Osztályának főelőadója, a júniusi számban tanulmányt jelentetett meg *Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításával alkalmazott mutatószámok kiválasztásáról*. A probléma az – írja –, hogy milyen mélyen értelmezhető a kategória: az elfogyasztott javak összessége-e, vagy belefoglalják-e a lakosság mindennapi életének nélkülözhetetlen olyan jelenségeit is, mint a lakáshelyzet, a kulturális és egészségügyi szolgáltatások. Különböző álláspontok alakultak ki Nyugaton és Keleten, változatokkal, amelyek nehezítik az összehasonlítást. Ugyanez a helyzet a használt összefoglaló és részmutatókkal is. A szerző hat mutatót tart célravezetőnek: az anyagi fogyasztást (étel, ruha), a lakást, a közlekedést, a kulturális viszonyokat, a munkalehetőségeket és munkakörülményeket. Mindegyiknél figyelembe kell venni az éghajlatot, korösszetételt, a hagyományokat, az ízlésbeli eltéréseket. (Például az egészségügyi viszonyok mutatói közt fontos az 1000 lakosra jutó kórházi ágyszám, de emellett a csecsemőhalandóságra, a várható élettartamra, a lakosság korösszetételére is gondolni kell.)

Az *Irodalom* rovatban egy ugyanezen témával foglalkozó szovjet tanulmány is szerepel, amelynek szerzője az életszínvonalba beleérti az ingyenes,

közvetett juttatásokat is. Érdekessége, hogy felmerül nála a kérdés: a jelenlegi viszonyok közt hogy kell értelmezni a nyugati munkásosztály elnyomordásának tendenciáit.

Az augusztus-szeptemberi számban Vukovich György írt az alkoholizmusról. Elmondja, hogy Franciaországban a borfogyasztás és az elmebaj, Németországban a sörivás és a szív-, vesebajok, nálunk a növekvő keményalkoholfogyasztás és a májzsugor közt találtak mérhető összefüggést. Az irodalomban vita van arról: a narkómánia egyik esete-e az alkoholizmus. Így definiálja a fogalmat: alkoholista az, aki szenvedélyéről önszántából lemondani képtelen és környezetének kellemetlenségeket okoz. Vizsgálata során az elvonókúrára jelentkezettek helyzetét mérték fel, de ez csak becslésekre ad alapot.

E számban szerepel egy tanulmány a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kétlakiságról. Elemezték ennek hatását az üzemekre és a családok helyzetére is. Az októberi számban Erdész Tiborné és Nagy Erzsébet a televízió elterjedésének folyamatával foglalkoztak. Az 1956-os kísérleti adást 1958. május elsején követték a rendszeres adások. 1960. június 30-ig 76 681 készüléket vásároltak meg, mégpedig a magasabb jövedelmű családok. Most indul az olcsó készülékek sorozatgyártása, felfut az export is.

A *Hír* rovatban fontos közlés: Megalakult az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága 22 taggal, más tudományágak képviselőiből is, elnöke Péter György. A magyarázat: a népesség-tudomány nemzetközi felértékelődése.

Az *Irodalom* rovat Ferge Zsuzsa recenzióját hozta egy francia tanulmányról, amely a fogyasztók vásárlási szokásairól szól, különbséget téve a tervezett vásárlás mint szándék és a tényleges vétel közt.

A novemberi számban Kovács Dénes tanulmánya érdekes: *A budapesti egyetemi hallgatók lakásvizonyai és kulturális körülményei*, közgazdászok és orvosok kikérdezése alapján. Hetven százalékuk újságolvasó, de a politika kevésbé érdekli őket, heti rendszerességgel mozijárók, egyharmaduk színház- és operalátogató.

Végül a decemberi számból egy hírt emelek ki: a KSH új elektronikus számítógépet kapott, szovjet gyártmányú, óránként 360 000 műveletre képes, 100 000 adatot tárolhat.

Az események sodrában akkor nem kapott a jelentőségének megfelelő hangsúlyt, hogy 1960 során megjelenhetett az első szociológiai mű, Kulcsár Kálmán könyve *A jogszociológia problémái* címmel a Közgazdasági és Jogi Kiadónál.

Túlságosan előtérben állt a szociológia szaktudományi léte vagy nem-léte, vagy talán a nagy nevek árnyéka fedte el. (A szerző akkor a befolyásos és konzervatív hírű Szabó Imre közvetlen munkatársa volt.) Most, hogy megismertük publikációinak számát és jellegét, azt mondhatjuk, joggal vett részt a szociológia újrászervezését előkészítő megbeszéléseken. (A könyv tulajdon-

képpen 1956-ban védett kandidátusi dolgozata, amelyhez 1959-ben írt előszót.) A bevezetőben annak okát keresve, miért szorult háttérbe a szociológia, a múlttól így ír: „A félf feudális Magyarországon a szociológiának mindig bizonyos radikális mellékíze volt és ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy száműzzék a hivatalos tudomány életéből”.¹³ Aztán elhatárolódik a polgári szociológiától, amely valójában soha nem volt radikális és nincs okunk arra, hogy az emberi haladással objektíve szembenálló elméleteit és tudományos funkcióját elismeréssel illessük. Meglehetősen homályosan siklik át az 1945 utáni helyzeten: „A felszabadulás után jó néhányan akadtak, akik a burzsoá szociológiát a szociológia általuk elképzelt változatával akarták azonosítani és a régi, feudális előítéletet, amely a szociológiát és a szocializmust szinonim fogalmaknak tekintette a maga korlátoltságában, ellenkező előjellel és ez még a jószándékúaknál is éreztette hatását. A társadalmi iskolázatlanság így részben a burzsoá szociológia és marxizmus azonosítására vezetett, részben pedig megkönnyítette a marxizmussal szembeni értetlenséget”.¹⁴ A szerző kétfelől is védi az általa vallott marxista jogszociológia pozícióit; hivatkozik arra, hogy jelenleg (azaz 1959 végén!) a marxizmuson belül előtérbe került a történelmi materializmus, a marxista szociológia fokozottabb alkotó jellegű művelése. Ez a korszakjellemző mondat felfogható úgy is, mint azonosítás, de úgy is, mint a szaktudományként művelendő szociológia melletti állásfoglalás. A bevezetés vége felé elmagyarázza, hogy a német jogelmélet által befolyásolt hazai elméleti munkákkal szemben miért állította középpontba az angolszász és különösen az amerikai jogszociológiát; indokolva azzal, hogy a második világháború után a tőkés társadalmak ideológiai életére az amerikai hatás a jellemző.

Az első fejezet a jogszociológia keletkezésének történelmi körülményeiről szól. Maga a szociológia a XIX. század végére lett jelentőssé és ezt annak köszönheti, hogy az egzaktság igényével lépett fel a társadalomtudomány területén. A szociológia fogalma August Comte műveiben jelent meg először.

„A tudományok hierarchiájában a legfelsőbb fokon álló tudomány az, amelynek Comte a szociológia nevet adta, szolgáltatja majd azokat az általános, egyben pozitív eszméket, amelyek alapján a társadalom tudományos megszervezése és átalakítása lehetővé válik.”¹⁵ Úgy fogta fel a szociológiát mint a REND és a HALADÁS szintézisét, amely feleslegessé teszi a társadalmi forradalmakat. (Kulcsár elismerően jegyzi meg, hogy nálunk először Szalai Sándor mutatott rá arra: Comte teljesen tudatosan a társadalmi bajok megszüntetésének orvosságaként tekintette szociológiáját.)

A továbbiakban a szerző a jogszociológia elméleti szakkérdéseit vizsgálja, ez túlmegy esszéink témakörén.

Izgalmas azonban számunkra az utolsó fejezet, amelyben először tesz kísérletet a hatvanas évtizedben arra, hogy a marxizmus klasszikusainak véleményét ismertesse saját korunk polgári szociológiájáról, hangsúlyozva azt is, hogy saját kutatásaikban – adandó alkalommal – felhasználták a polgári szociológia eredményeit. A jegyzetekben például idézi Engels 1895. január

másodiki levelét, amelyet F. Tönnies német szociológusnak írt és amelyben véleményét közli Comte szociológiai nézeteiről. Így fogalmaz: Comte a lángész és misztikus Saint Simon titkára volt öt éven át és főnöke azt remélte, hogy tanítványa képes lesz rendszerbe foglalni eszméit, amire ő maga képtelen volt, majd így zárja gondolatmenetét: „Comte minden zseniális eszméjét Saint Simontól vette át, de azzal, hogy a maga sajátos, személyes módján csoportosította, tönkrejavította őket, lefejtvén róluk a hozzájuk tapadó miszticizmust, egyúttal el is laposította és saját filiszteri felfogásának megfelelően dolgozta át őket.”¹⁶

AZ INTÉZMÉNYESEDÉS ELSŐ LÉPCSŐJE

Mint említettük, az intézményesedés kezdeti formája a Filozófiai Intézetben megszervezett szociológiai részleg volt. A részleg maga két főből állt, a történelmi materializmus csoport keretében működött, de kezdettől önálló arculattal. Vezetője – e sorok írója – akkor lett a *Magyar Hírek*, a Magyarok Világszövetsége lapjának főszerkesztője, s a szociológiai „alcsoporthoz” másodállásban irányította. A részleg – státusban dolgozó – tagja Márkus Mária volt, aki ezzel lépett elő dokumentátor-segédmunkatársból munkatárssá. Honnan kerültek posztjukra? E két életpálya önmagában is – esettanulmányyszerűen – mutatja be a szociológia újraindulásának rögzös útját.

Márkus Mária 1936-os születésű, lengyel fiatalasszony. 1952-ben, 16 évesen került Moszkvába, ahol filozófia szakot végzett. A filozófia oktatás során találkozott ugyan a szociológiával, de csak mint a polgári szociológia kritikájával. Egyrészt a lengyel szociológia hagyománya, másrészt ösztönös érdeklődés voltak a forrásai annak, hogy érdekelte ez a tudományág, amelynek mibenléte csak később körvonalazódott. Maga azonban az, hogy filozófiát tanult, nyújtott számára teoretikus készséget, alapokat is adott.

1957-ben végzett és – mert közben Márkus György filozófus évfolyamtársa felesége lett – férjével együtt Magyarországra telepedett át. Eleinte lengyel és orosz nyelvórákat adott, az ELTE-n tanított lengyelt, a lengyel nagykövetségben oroszot. 1959-ben a Magyar Filozófiai Intézetben dokumentátori beosztást kapott, az akkori igazgató – férje kedvéért – kreálta számára ezt az állást. Az igazgató meghalt, az új vezető, Szigeti József kérdésére, hogy mivel szeretne foglalkozni, kijelentette: szociológiával. Ezt Szigeti helyeselte, sőt felhívta a figyelmét arra, hogy a Közgazdaságtudományi Intézetben Hegedűs András kezdett hozzá gazdaságszociológiai kutatásokhoz, s ezzel el is indult évtizedes munkakapcsolatuk Hegedűssel. Empirikus vizsgálataikban a munkaszociológiát művelték, amiben volt véletlen elem is, de talán azért is, mert ez volt az a témakör, amely mindenfelé először kapott zöld utat; a munkásosztály helyzetének feltárását a pártvezetés fontos célnak tekintette. Hegedűsnek sok ismerőse volt a különböző iparágakban, ezek a kapcsolatok könnyebb hozzáférhetőséget és kevesebb kontrollt ígértek. Egyrészt tanulni akarták a szakmát,

ezért adaptáltak, megismételtek bizonyos klasszikus munkaszociológiai vizsgálatokat, másrészt már munkált e kutatások mögött egy komoly elméleti kérdés: a munka humanizációja, az emberekre való hatása.

Beszélgetésünk során – harminc évvel később – elmondta, hogy arra emlékszik: mi kettesben egy alcsoportot alkottunk, jó kollegiális viszonyban voltunk, az érdeklődésünk azonban más volt, nem alakult ki szakmai együttműködés. A részleg munkája mint közös feladat elhalványodott benne. Arról, hogy lett volna „szociológiai élet”, nincsenek emlékei.

Velem kapcsolatban is felmerülhet a kérdés, hogy kerültem a részleg vezetőjeként a Filozófiai Intézetbe?

1916-ban születtem, gimnáziumot végeztem, sokféle oka volt annak, hogy 1933-ban a munkásmozgalomba kerültem. A szokásos pályáiv – majd katonaság, munkaszolgálat után, számomra 1945 valóban felszabadulás volt. Sokféle középfunckcióban dolgoztam, mindig kulturális menedzserként, miközben sokat írtam. Fegyelmezetten vállaltam minden posztot, ahová a vezetés állított. Ez az alapállás jutott csődbe 1953-ban, a kialakult válság hatására lettem reformelkötelezett. 1955-ben a Lenin Intézetbe kerültem kétéves filozófiai aspirantúrára, a tanszékvezetőm Szigeti József volt. 1956 nyarán írtam – két hónapos terepmunkával – egy dolgozatot, amelyben három ipari város művelődési helyzetét elemeztem; interjúkkal, ösztönös szociológiai elemeket alkalmaztam. Ezt a tanulmányt elfogadták. Azt gondolom, erre emlékezett Szigeti, amikor felkért részlegvezetőnek. A kutatómunkához kedvet kaptam az aspirantúra során.

Egyébként 1957-ben az ELTÉ-n vizsgáztam és utána tanítottam is filozófiát, de újabb funkciót már nem vállaltam; újságíró lettem, egy napilap vezetője, majd 1960-ban a *Magyar Hírek*nél – amely kéthetenként jelent meg – főszerkesztő, ezzel az úgynevezett emigrációs politika elméleti szakértőjévé válsom is megkezdődött.

A filozófia akkor súlyos klikkharcokban szenvedett, én „kívülről” jöttem, a mozgalmi múltam miatt nem támadhatott a konzervatív oldal, amely ódzkodott a szociológiától.

Adódott tehát 1960 márciusában két – számomra testre szabott – nagyon nehéz, de érdekes feladat: egy „népfrontos” emigrációs politika elméleti alapjainak és gyakorlatának kidolgozása és a másik: közreműködés a magyar szociológia újjászervezésében. Létező valami volt a feladat pátosza.

De mit jelentett akkor nekem a szociológia? Az alapvető terminus, amiben hittem, amit természetesnek tartottam az volt, amit az évtized során marxista szociológiának hívtunk. Az én marxizmusom lényege a történetiség volt és az életfeltételek kondicionálta érdekek primátusa.

A három évtizeddel ezelőtti marxizmusképet homályossá teszi nemcsak az időtávolság, hanem az is, hogy az átélt történelmi összeomlás keltette porfelhőn át idézem vissza és ami akkor a világképem volt, az eseményekkel változott; illúziókkal restauráltam időnként, amelyek – köztudomásúan – nem tartós anyagok.

Ami pedig a szociológiát illeti, szaktudománynak tartottam, igyekeztem elolvasni, ami magyarul hozzáférhető volt, tanultam. (Szalai tanácsára lefordítottuk Duverger akkor széltében idézett szakszociológiai munkáját, de kiadása nem sikerült.) Nem pusztá szociotechnika volt számomra, hanem a csoportviselkedés valószínűségi törvényeivel foglalkozó tudomány, amelytől azt vártam, hogy a feltárt valósággal szembesülő politikai vezetés képes lesz figyelembe venni a bizonyított trendeket és ezek alapján megszülethetnek a szükséges reformok. Ez bizony kritikai alapállás volt, ugyanakkor vaskos illúzió is.

Hozzáteszem nyomban, hogy a szociológia tartalmáról, lényegéről való álláspontom szakasról szakaszra módosult, de a hatvanas években körülbelül olyannak tudtam, ahogy az imént írtam. Hittem abban, hogy lehetséges a rendszer reformja és abban is, hogy ehhez nélkülözhetetlen a társadalomtudományok növekvő szerepe és ez vonatkozik a szociológiára is.

Mit tehet az adott körülmények között egy „másfél” munkatársból álló részleg? Mindenekelőtt igyekszik felkutatni: hol, kik, milyen témákkal foglalkoznak és ennek alapján milyen közös teendőkre van lehetőség és szükség?

Ez a munka 1960. március elején indult és ugyanezen hónap tizenhetedikén már megszületett az első feljegyzés. Címe: *A szociológiával foglalkozó intézmények és önálló kutatók tevékenységéről*. Ez a dokumentum annyira jellemző az időszakra, a kezdet elszomorító, ma már talán derűt keltő viszonyaira, hogy teljes szövegében közlésre érdemes.

„Kulcsár Kálmán a Jogtudományi Intézet kutatója.

A SZOT statisztikai és közgazdasági osztálya szociográfiai bizottságot szervezett – főleg statisztikusokból – és a bizottság felelőse Kulcsár Kálmán lett. Részt vett a munkában Erdei Ferenc is. Két kísérleti vizsgálatot végeztek. Feldolgozták a munkásifjúság 1957-es házassági kimutatásait, hogy megállapíthassák az érvényesülő társadalmi tendenciákat. Ez másodlagos feldolgozás volt, amelynek alapján kb. 70 oldalas elemzés készült. A második vizsgálat 17 budapesti üzem és munkásszálló adatai alapján készült, saját kérdőívekkel. A munkásifjúság kulturális érdeklődésének alakulását próbálták meg feldolgozni. Ebből az anyagból a mozi-látogatottságra való elemzés készült el kb. 30–40 oldal terjedelemben. A SZOT lapja, *A munka* és a *Valóság* c. folyóirat hozott a felmérések alapján 2–3 cikket. A munka azóta abbamaradt és megfelelő támogatás hiányában a bizottság szétesett.

Hegedűs András, Közgazdaságtudományi Intézet.

Hegedűs András a munkásbérezés rendszeréről készített elemző munkája közben botlott szociológiai problémákba. Az üzemi szociológia érdekelte és feldolgozta a vonatkozó nyugati irodalmat. Ennek alapján a *Filozófiai Szemle* részére tanulmányt készített *Mikroszociológia és szociometria* címmel. Jelenleg részt vesz a Statisztikai Hivatal felmérési munkálataiban és önállóan folytat „kiscsoport” vizsgálatokat.

Népművelési Intézet

Az Intézet tudományos osztálya, amelynek vezetője Szarvas Aladár, a népművelés területén folytat szociográfiai felméréseket. Tavaly a vasas, textiles és építőipari munkásszállásokon folytattak kérdőíves felmérést. Idén két nagyobb üzemben folyik a munka, a Beloiannis és a Láng-gyárban. Ugyancsak vizsgálat folyik a sajátos településű Nyergesújfalun. Felmérik a debreceni tanyavilág és Heves megye két szőlőtermelő községe, Atkár és Nagyréde művelődési helyzetét. Ezt a munkát a debreceni egyetem munkatársai végzik. Az Intézetnek erre a kutatómunkára az idei költségvetésben 10 000.- Ft keret áll rendelkezésre. A tudományos osztályon egy kutató függetlenül foglalkozik a területtel, egyébként külső munkatársakkal dolgozik."

Közös problémák

Az eddigi megbeszéléseken meglepő egyöntetűséggel merült fel annak az igénye, hogy a szociológiai munkát legalizálni kellene, kiemelni az elhanyagoltságából. Azt várják a Filozófiai Intézettől, hogy fórumot ad a vizsgálatokhoz, lehetővé teszi a szétszórt tevékenység összehangolását, elősegíti az elvi tisztázódást és a közös módszertani problémák megvitatását.

További tervek

1. Folytatni kell az országban folyó hasonló jellegű tevékenység felkutatását.
2. Előkészítünk egy munkaértekezletet június elejére, amelynek napirendjén a szociológia tárgyával kapcsolatos elvi feljegyzés (Hegedűs András készíti) és a módszertani problémákról készítendő rövid dolgozat (Kulcsár Kálmán írja) szerepel.
3. Az eddig megkérdezett kutatók valamennyien szívesen vennének részt egy nagyobb komplex kutatásban 1961-ben. Egy megye és egy viszonylag szélesebb körű üzemi felmérés terve alakult ki. A folyó évet arra kellene felhasználni, hogy előkészítsük a szükséges kérdőíveket, kidolgozzuk a szükséges módszereket, biztosítsuk a szükséges anyagi alapot."¹⁷

Június 30-án valóban sor került az újrainduló magyar szociológia első seregszemléjére, de a napirend teljesen más lett: a főszerepet a filozófusok játszották. A Filozófiai Intézet igazgatója elnökölt, mondott zárszót; a vitaindítót Molnár Erik – az ISA Tanácsában Magyarország képviselője, történész-filozófus – tartotta. Szigeti József rövid megnyitójában adta meg az alaphangot: a gyakorlati kérdéseket előzze meg annak tisztázása, ami akkor a szovjet társadalomtudományi életben és ezt követően valamennyi testvérországban a fő vitatéma volt: a történelmi materializmus és a szociológia viszonya.

A jegyzőkönyv alapján – erősen rövidítve, a lényegre összpontosítva – így zajlott le a fontos tanácskozás:

„Az ankétot Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója nyitotta meg: Először tartunk olyan megbeszélést, amely a szociológia kérdését tűzi napirendre. Ezt a konferenciát a Filozófiai Főbizottság kezdeményezésére a Filozófiai Intézet hívta össze. Megbeszélésünk célja kettős: egyrészt az, hogy a lehetőség szerint tisztázzuk a szociológia viszonyát a történelmi materializmushoz, másrészt pedig a kutatás előtt álló konkrét gyakorlati problémákat vessük fel és egy, az eddiginél összehangoltabb álláspontot alakítsunk ki arra vonatkozólag, hogy milyen szervezeti keretben, milyen formákban és milyen tartalommal induljon meg ez a kutatás.”¹⁸

Bevezetőjében Molnár Erik előbb ismertette a Kelet-Európa-szerte folyó eszmecsere során megfogalmazott különböző nézeteket, majd saját álláspontját ismertette: „...először az, hogy a történelmi materializmus nem filozófiai tudomány, de ugyanakkor a történelmi materializmusban egységbe olvad a marxizmus filozófiája, a dialektikus materializmus és a társadalomtudomány.

Másodszor: a történelmi materializmus szociológia és a történelmi materializmus nem más, mint a marxizmus szociológiája.

Harmadszor: mint a marxizmus szociológiája egyformán ki kell hogy terjedjen a társadalom általános fejlődéstörvényeinek kutatására és az egyes formációk különleges fejlődéstörvényeinek kutatására.

Ezek után fennmarad az a kérdés, hogy a történelmi materializmus mint a marxizmus szociológiája, hogyan viszonyul az egyéb társadalomtudományokhoz? Szerintem a történelmi materializmus mint általános szociológia előfeltétele az összes társadalomtudományoknak és módszertanul szolgál az összes társadalomtudományokhoz. Ugyanakkor ezekre a különleges társadalomtudományokra támaszkodik, ezekből meríti anyagát, és pedig elsősorban a történelemből, ezen belül is elsősorban a gazdaságtörténetből.

Még egy utolsó kérdést lehet felvetni. Azt ti., hogy az úgynevezett szociográfiai kutatás, a falusi szociográfia vagy az ipari üzemek szociológiájának kutatása hogyan viszonyul a szociológia általános most kifejtett fogalmához. Mondjuk vizsgálom egy üzemben a munkások rétegződését és vizsgálom a munkások világnézeti tájékozódását ennek a rétegzettségnek megfelelően. Én azt hiszem, hogy az ilyen természetű szociográfiai munka segédanyaga, segéd tudománya a történelmi materializmusnak mint szociológiának, mert anyagot gyűjt, anyagot készít elő feldolgozásra, amit azután a történelmi materializmus mint szociológia általánosít...”

Az első hozzászóló Kulcsár Kálmán volt. „A marxista szociológiának háromféle értelmezést tulajdoníthatunk. Mindenekelőtt felfoghatjuk a marxista szociológiát mint *tudományt*, helyesebben mint *tudományágat*, jelentkezhethet a marxista szociológia mint *szemlélet*, és végül mint *módszer*.

A marxista szociológia *mint tudományág* az emberi társadalommal mint olyannal, annak fejlődésével, törvényszerűségeivel, vonásaival, különböző jelenségeivel foglalkozik.

A történelmi materializmus magában foglalhatná a marxista szociológiát is, amennyiben azonban azt kívánjuk alatta érteni, amit eddig, akkor véleményem szerint szükség van egy külön szaktudományra, marxista szociológiára, amely a társadalom szaktudománya lenne, és amelynek elemei, problémái a marxista klasszikusok műveiben is feltalálhatók már. Természetesen ez a szociológia mint szaktudomány sem szakadhat el a történelmi materializmustól....

A szociológia mint *módszer* ma problémát jelent és ez abból adódik, hogy nem vittük következetesen véghez a marxista társadalomtudományokban általában – ahogyan pedig Marx, Engels és Lenin véghezvitték – azt a szociológiai szemléletet, amelyet úgy jelölhetnénk meg, hogy a társadalom jelenségeit *konkrét megjelenésükben* kell vizsgálni és így kell következtetni a lényegi folyamatokra. Röviden: a társadalomtudománynak a társadalom valóságára kell építeniük.

Ma a konkrét szociológiai kutatások terén *technikai problémákkal* küzdünk. Milyen módszerekkel lehet a társadalom jelenségeit felmérni, milyen módszerekkel lehet kutatási eredményeket feldolgozni, elemezni?

Helyes lenne megállapítani, mit dolgozott ki módszer tekintetében a burzsoá szociológia és hogyan hasznosíthatók ezek a legtöbbször technikai jellegű, de kidolgozott módszerek a marxista szociológiában. Eltérések adódnak a társadalom lényegének eltérő voltából, a szocialista társadalom eltérő vonásaiból és eltérő lényegéből. De az eltérő lényegen túlmenően még bizonyos egyéb megfontolások vannak, amelyek a burzsoá szociológia módszereinek felhasználását bizonyos fókig korlátozottá teszik. Ezek elsősorban az ilyen vizsgálatok szokatlanságából erednek, tehát bizonyos fokú bizalmatlanságból keletkeznek. Probléma annak megállapítása, mik a különböző matematikai elemző módszerek alkalmazásának *határai* a marxista kutatások szempontjából és milyen hasznuk lehet ezeknek a minőségi vizsgálatok szempontjából. Ebből nyomban adódik a következő probléma. Éspedig az, hogyan lehet felhasználni a marxista szociológiai kutatásokban a szocialista statisztika módszereit.

További feladat azoknak a konkrét módszereknek felkutatása, amelyek a számszerűleg nem mérhető társadalmi jelenségek felmérésére vagy megközelítésére alkalmasak lehetnek. Véleményem szerint ennél a pontnál léphetne – a módszer tekintetében – különösen előre a marxista szociológia a burzsoá szociológiával szemben.”

Szalai Sándor, az MTA levelező tagja, felszólalásában elfogadta Molnár Erik azon megállapítását, hogy a történelmi materializmus az összes társadalomtudományok marxista művelésének általános módszertana, viszont kételetyét fejezte ki további következtetéseivel szemben: „Abból, hogy a történelmi materializmus a társadalomtudományok *általános* módszertanát nyújtja, semmiképpen sem következik az, hogy azonos volna a szociológiával – értsd: a marxista szociológiával –, hiszen a szociológia *nem* a társadalomtudományok

általános módszertana, hanem egy sajátos munkaterülettel rendelkező *szaktudomány* a társadalomtudományok sorában, amelynek éppúgy megvan a maga specifikus, bár a többi társadalomtudományi területtel magától értetődően mindenoldalúan összefüggő tárgya, mint akár a közgazdaságtannak. Molnár Erik egy konkrét példán úgy tüntette fel, mintha például egy üzem – vagy akár egy nagyobb egység: mondjuk egy ország – ipari munkássága rétegződésének szociológiai felvételezés alapján történő vizsgálata valamiféle „segédtudomány” körébe tartoznék, amelynek feladata az, hogy „anyagot szállítson” a történelmi materializmus számára, amit ő a marxista szociológiával azonosnak tekint. Dehát ilyen alapon a történettudományt is csak valamiféle „segédtudománynak” tekinthető....

Bizonyos értelemben tehát a marxista szociológia ma még csak *törekvés-ként* van meg – *feladatként*, amely előttünk áll, de amelynek megoldását a legkülönbözőbb konkrét tényezők sürgetik.”

Sorolta a megoldatlan kérdéseket: „...mi a rétegnek az osztályhoz való viszonya, mennyiben érvényesül például az osztályhoz tartozás meghatározó ereje mellett a rétegbeli vagy egyéb társadalmi csoportbeli hovatartozás ereje is. Az anyagi termelés, amelyet a marxista közgazdaságtan vizsgál, csak az *egyik* tényező – persze döntően fontos tényező – az emberek társadalmi magatartásának és általában a társadalom szervezeti-szerkezeti felépítésének, a társadalmi élet jelenségeinek meghatározásában. De ott van mellette – mint már Engels is mondja – az „embertermelés” is, amely a család és az összes más társadalmi csoportok, közösségek vizsgálatát igényli. Mi foglalkozna ezzel, ha nem a marxista szociológia? S milyen lényegessé tud válni ez a tényező a legkonkrétabb gazdasági kérdések szempontjából! Nemcsak kapitalista, hanem – más vonatkozásban és más feltételek között – *szocialista* tapasztalat például az, hogy egy üzem termelékenységét nemcsak gazdasági tényezők, mégcsak nem is az üzem hivatalos szervezete, hanem az üzemben uralkodó „nem-hivatalos” emberi viszonyok, csoportközi és csoporton belüli viszonyok nagymértékben befolyásolják és a termelékenység megjavítása úgyszólván sohasem érhető el tisztán technikai és gazdasági eszközökkel (például jobb gépek beállításával és a bérezési rendszer megváltoztatásával), ha nem vizsgálják és alakítják megfelelően éppen ezeket a *szociológiai* adottságokat.”

Befejezésül utalt arra, hogy nagyon örvendetes a sokféle kezdeményezés, de káros, hogy a szociológiai oktatás, kiképzés 1950 óta megszűnt és sürgette, hogy legyen mód a szociológiai szakismeretek elsajátítására.

Hegedűs András: „A tudományok fejlődnek, differenciálódnak és a tudományok fejlődése során új ágaik lépnek fel a szintéren és tudományágakból tudománycsoportok alakulnak ki. Lenin idejében teljes mértékben igaz volt az, hogy a marxista szociológia egyenlő volt a történelmi materializmussal. Ugyanúgy, mint ahogyan Marx idejében a marxista közgazdaságtudomány egyenlő volt a politikai gazdaságtannal. De a marxista közgazdaságtudomány közben fejlődött és kifejlődtek olyan ágazatai, mint az agrárgazda-

ságtan, ipargazdaságtan, belkereskedelem-tan, amelyek a maguk fogalomkörét, törvényszerűségeit mint általánosból, a politikai gazdaságtan törvényszerűségeiből vezetik le. Szerintem valami hasonló áll fenn a marxista szociológiában is... A történelmi materializmusból kifejlődőben van egy olyan tudománycsoport, amit már nem helyes továbbra is összefoglaló néven történelmi materializmusnak nevezni. Különböző elméleti és gyakorlati okokból nem... Helyesebb marxista szociológiának nevezni analóg módon, mint hogy a közgazdaságtant mint tudománycsoportot marxista közgazdaságtudománynak nevezzük. Ebben a tudománycsoportban a történelmi materializmus *továbbra is vitathatatlan prioritással* rendelkezik. Szerintem a történelmi materializmust nem lehet kiragadni a marxista szociológiából mint tudománycsoportból. Nem lehet kiragadni, mert akkor elválasztanánk az általános törvényszerűségeket, az általános módszereket, az általános mozgásformákat a különös módszerek, sajátosságok és törvényszerűségek tanulmányozásától."

Az üzemszociológia például: „Mozgástörvényeket, mozgási sajátosságokat vizsgál, a felépítménybe tartozó viszonyok kialakulását, a társadalmi-gazdasági tényekkel való kölcsönhatását kutatja. Tehát nem leíró tudomány, nem szociografizálás, hanem konkrét társadalmi jelenségek és társadalmi viszonyok kutatása. Ezért helyesebb szerintem az e kérdésekkel foglalkozó tudományt úgy tekinteni, mint a marxista szociológia egyik ágazati tudományát, mint üzemszociológiát. Lényegében ugyanezt mondhatnám el az agrárszociológiáról is...

Ennek a tudományosztályozási és tudományrendszerezési vitának abban van jelentősége, hogy elhárítja az akadályokat, ha vannak ilyenek, a konkrét kutatások előtt. El kell hárítani az akadályokat a szocialista társadalom különös összefüggéseinek konkrét kutatása és konkrét vizsgálata előtt."

A néprajzos Bodrogi Tibor a szociológia és a néprajz viszonyáról beszélt, majd Acsádi György, a KSH kutatója a vizsgálandó témákra igyekezett terelni a vitát. A családokkal kapcsolatos új jelenségeket említette.

„Köztudomású, hogy a család történelmileg változó kategória, s hogy formája, szervezete, tartalma, funkciói társadalmunk gyors és mélyreható változásainak sodrában nem maradhatnak változatlanok. A múltban – különösen a városokban domináló – polgári családforma vagy az ezzel sok rokon vonást mutató paraszti, akár posztfeudálisnak is nevezhető családforma ma felbomlóban van, s kialakulóban vannak, de még nem formálódtak ki az új családtípusok. Az átalakulásnak ezt a folyamatát tudományosan nem vizsgáltuk és érthető, hogy nemcsak az érdekelt tudományágak, hanem a társadalom vagy az egyén is bizonyos fókig tájékozatlanul áll néhány jelenséggel szemben. Milyen jelenségekre gondolok? Ilyen jelenség például az, hogy a fiatalok egyre korábban házasodnak.

Van egy másik jelenség, a válások évente ugyan ingadozó, de növekvő tendenciája. Ez elég kézzelfogható jele a családi kötelékek labilitásának. Szociológiai közhely, hogy a családok jó része még néhány évtizeddel ezelőtt hazánkban is gazdasági, termelési egység volt. Ma inkább egyesülési egység...

A másik témakör, amelyet a meginduló gyakorlati kutatások középpontjába állítani javasolok, a társadalmi átrétegződés, a társadalmi változások kérdése. S itt nem elsősorban a társadalmi formációk vizsgálatára gondolok – bár vitathatatlanul rendkívül érdekes kérdés, hogy egy-egy réteg, csoport milyen elemekből áll –, hanem a folyamatok, a változások vizsgálatára, s ezek következményeinek lemérésére. Tudjuk például, hogy az 1950-es években hatalmas tömegek áramlottak a mezőgazdaságból az iparba, hogy a nők tíz és százazrei vállaltak munkát, hogy igen sokan változtatták meg a szakmájukat, foglalkozási körüket, s mentek át ezzel együtt az egyik változó életformából a másik, ugyancsak változó életformába. A nők közül sokat, akik korábban szinte az elsődleges társadalmi munkamegosztás alapján a családban dolgoztak, most szakmát tanultak, egyetemet végeztek, s csaknem minden munkahelyen megtalálhatók. Ez természetesen megváltoztatja helyzetüket, de megváltoztatja a szociális formációkat is. Hogyan, milyen mértékben, ezt már nem tudjuk pontosan. Az említett átalakulásoknak részben a vándorlások a hordozói.”

Mátrai László, az MTA levelező tagja a történeti szempontokra hívta fel a figyelmet: „Szerintem az a tény, hogy a polgári szociológia a múlt század derekán kezdett elfogadott tudománnyá válni, egyenes következménye annak, hogy a polgári ideológusok érezték a marxizmus konkurenciáját és apologetikus céllal hozták létre a polgári „társadalomtudományt”, a polgári szociológiát.

Ennek a polgári szociológiának kimondottan idealista, közelebbről kantianus alapja az az filozófiai világnézet, hogy a természet és a társadalom világa egymástól kínai fallal van elválasztva és e két külön világnak két külön tudománya van.”

Vitába szállt Szalai László: „Nagyon vigyáznunk kell arra, hogy a „múltat” és a „jelent”, tehát a történetfilozófiát és a szociológiát ne válasszuk el egymástól olyan metafizikus élességgel, mint ahogy a maga jól felfogott érdekében a polgári ideológia annak idején elválasztotta. Én például Szalai Sándor felfogásában, ahogy a jelent és a múltat, tehát a szociológiát és a történetfilozófiát így konfrontálja, ennek a veszélyét látom fennforogni.”

Szabó Kálmán közgazdász elmondotta, hogy „...néhány önként vállalkozó hallgatójával kísérletképpen olyanféle módszeres tanulmányozást indítottak el, amely közel áll az üzemszociológiai kutatás jellegéhez. Ezek a hallgatók azt vállalták, hogy egyetemi tanulmányaik ideje alatt, a kötelező tananyagok elsajátítása mellett, öt IX. kerületi üzem egy-egy szocialista brigádjának életét vizsgálják egységes módszerek szerint... *A marxista szociológiai módszerek megismerése és alkalmazni tudása a gyakorlatban – persze először szerény keretek között – arra is megtanít, hogyan lehet a valóság mélyebb megértésére és aktív formálására irányuló készséget aprópénzre váltani kinek-kinek a maga munkaterületén. Azt az irányt volna szükséges kifejleszteni, hogy tehetséges diákjaink a már elsajátított elméleti tudás birtokában minél többen mérjék le erejüket az élet közvetlen vizsgálatán.*” Lassúbb a gazdaság előre-

haladása, mint különben lehetne. Itt tűnhet ki „...a szociológiai módszerek tömeges átgondolt és célratörő alkalmazásának nagy jelentősége. *Odáig vinni akár a parasztcsalád viszonyainak a termelőszövetkezet létrejötté során bekövetkező változásaira, akár az üzemi dolgozók munkaviszonyaira vonatkozó kutatást, hogy abból előbb-utóbb mennyiségileg általánosítható következtésekre juthassunk, hogy tehát a gazdasági tervezés és irányítás a szubjektív, a másodlagos, de korántsem elhanyagolható tényezők terén is tudjon mind több szilárd, kielemezett és ellenőrzött tapasztalatra támaszkodni.* Így vehetnének részt a szociológiai kutatók általános fejlődésünk meggyorsításában.”

Sándor Pál filozófus a marxista klasszikusokat említette, kiemelve a Plehanov használta kategóriákat. Ha a negyedik kategóriát veszem például „...amit röviden talán úgy lehetne jelölni, hogy pszichológiai rend, akkor megkapom a polgári szociológia teljes tematikáját, kezdve a családi formákon, folytatva az erkölcsön, a szokásokon, az illemen, a divaton és más ilyen szociológiai kutatási területeken. A polgári szociológia eme teljes témaköre a marxizmus filozófiai rendszernek csak egyik szűk ága lesz.”

Azt ajánlotta, tisztázni kell a különbséget a szociológia és a nálunk nagy hagyományú szociográfia között.

Barla Szabó Ödön közgazdász arra hívta fel a figyelmet, hogy „még a Műszaki Egyetemen is nagy jelentősége van annak, hogy a hallgatókat bizonyos szociológiai készséggel ruházzuk fel. Mert nem mindegy az, hogy egy mérnök vagy egy orvos hogyan dolgozik, van-e szociológiai érzéke, látásmódja, vagy nincsen. Azt is szükségesnek tartanám – és ez is az elvi tisztázáshoz tartozik –, hogy ki kellene dolgozni a magyar szociológiai irodalom kritikáját. A felszabadulás előtti falukutató irodalomét is, mert erről annyiféle nézet van. Az idősebb nemzedék – és én is odatartozom – fejlődésére pozitívan hatott a szociológiai irodalom, legalábbis olyan értelemben véve, hogy érdeklődésünket a társadalmi kérdésekre irányította. Nem hiszem, hogy ezt az igazi tudományos szociológiának nevezhetjük.”

Zárszavában Szigeti József így összegezte a vitában elhangzottakat: „Mind a különbség ellenére, ami az egyes hozzászólásokban tapasztalható volt, azt az egyezést megállapíthatjuk: azon az állásponton állunk, hogy a szociológia nem szakítható el a történelmi materializmus alapjaitól és a szociológiát mint marxista szociológiát kell művelni.”

„A szociológiának mint a gazdasági, társadalmi területek egyes oldalaival foglalkozó tudománynak, feltétlenül empirikusabb jellege van, mint azoknak a nagyfokú általánosításoknak, amelyek a történelmi materializmus filozófiai színvonalán jönnek létre. Hogy ilyen empirikusabb jellege van, veti fel éppen a *módszertan* mellett a *módszerek* kérdését, azt, hogy egyes konkrét társadalmi jelenségeket milyen módszerekkel, ha tetszik, milyen módszertani fogásokkal tudunk vizsgálni. Többen használták a technika szót. Ezek a technikák, módszertani fogások kétségtelenül nem azonosak a metodológiával. A metodológia összefoglalja és rendszerezi a technikai fogásokat a történelmi ma-

terializmus módszertani felismerései alapján, kijelöli az egyes technikák helyét, jelentőségét, meg tudjuk ítélni, úgyszólván eleve körül tudjuk határolni az egyes fogások horderejét, heurisztikus értékét. Például az interjú-módszer nem lehet számunkra egyedül üdvöztető módszer, mert itt a megkérdezett alany tudata mutatkozik meg a dolgokról, és tudjuk, hogy sem az egyes emberek, sem pedig az osztályok léte és tevékenysége nem azonos azzal a tudattal, amit önmagukról hirdetnek. Egy ilyen értelmezés már bizonyos körülhatárolása az interjú-módszernek. Ez nem azt jelenti, hogy ne éljünk ilyen módszerekkel. Hiszen rendkívül érdekes az, hogy az emberek mit képzelnek önmagukról, és ha tevékenységüket összehasonlítjuk az önmagukról alkotott nézettel, ebből sok mindent tudunk megállapítani. Azt gondolom, hogy ilyen értelemben lehetne kritikailag felülvizsgálni az egyes technikai fogásokat, amelyeket az objektív kutatásra törekvő szociológusok alkalmaznak és természetesen, hogy ebből sok mindent át lehetne vennünk. Amennyire nem lehet átvenni azt a felfogást, hogy leszakítsuk az egyes társadalmi jelenségek vizsgálatát gazdasági alapjukról, elsősorban a tulajdonviszonyokról, annyira lehetséges az egyes technikai fogások, módszerek ilyen kritikai átvétele.”

Szalai Sándornak válaszolva a szociológia oktatásáról, így fogalmazott: „Az a kívánság, hogy oktassuk a szociológiát, mutassuk meg kritikailag a polgári szociológia módszereit, ezek racionális magvát és így tovább. Ez nem olyan dolog, amit mi tudnánk elintézni. Mi elsősorban abban adhatunk segítséget, hogy bizonyos vitalehetőséget teremtsünk azok számára, akik a hallgatókat oktatják, akik maguk már oktatók. Az oktatók oktatásának formája azért mégiscsak az, hogy tudományos kollektívákba tömörülve vagy tudományos eszmecserére összeülve megbeszéljenek elvi kérdéseket és kicseréljék tapasztalataikat.

Ez az, amit mi adhatunk, s nem egy szervezett tanfolyamot. De a viták számának szaporításával vagy egyes munkacsoportok összehozásával elő tudjuk segíteni ezeknek a kérdéseknek a megoldását.”

A konkrét kutatási témákra vonatkozóan egyetértett Acsádival: „Bizonyos kutatási témákat már eleve mint komplex témákat kellene kitűzni mint olyan témákat, amelyekben közgazdászok, filozófusok, néprajzosok együttműködnek. Család vagy más kérdésekben, ezek a több tudományág oldaláról érkezettek összefogva, egy-egy jelenség teljes vizsgálatára olyan eredményeket tudnának produkálni, ami azután útmutató lenne.”

A konferencia során a részleg vezetője beszámolt arról, hogy az országban hol, milyen kutatások folynak: „A SZOT keretében a munkásszállások körülményeivel, a munkásifjúság házasodási szokásaival, a Közgazdasági Intézetben a munkateljesítmények társadalmi háttérével foglalkoznak. A Népművelési Intézet kijelölt települések lakóinak szabadidő-felhasználását vizsgálja. A KSH-ban ötszáz család háztartás-elemzése folyik, ezenkívül a mérnökök és más műszaki értelmiségiek helyzetét térképezik fel. A Debreceni Mezőgazdasági Akadémián egy munkacsoport az egyéni és közösségi érdekek viszonyát kutatja kiválasztott termelőszövetkezetekben.”

Végül ismertette azokat a kutatási témákat, amelyek az eddigi megbeszéléseken felmerültek: „a) Egy budapesti középüzem üzemszociológiai vizsgálata, amelynek célja lenne a teljesítmények társadalmi háttérének kutatása. b) A szövetkezeti tulajdonhoz való viszony fejlődésének vizsgálata, a fejlődés más-más fokán álló két termelőszövetkezeti községben. c) Egy új budapesti lakótelep szociológiai vizsgálata, a szabadidő felhasználásának szempontjából. d) Sztálinváros városszociológiai vizsgálatainak megindítása. Itt az a cél, hogy a parasztból lett fiatal dolgozók szakmunkássá válásának ösztönző és gátló tényezőit vizsgáljuk meg.”¹⁹

Miért volt jelentős ez a tanácskozás? Először adott nyilvánosságot egy – a Rákosi-korszakban erőszakosan megszüntetett – társadalomtudományi szaknak és ezzel legitimálta az elmúlt két-három évben bűvópatakszerűen előtörő, majd enyhe rosszallásra is visszahúzódó szociológiai próbálkozásokat, amelyeket főleg a vidéki középvezetés bizalmatlanul fogadott. Ezek elszigetelt, egyéni és ösztönös kísérletek voltak. Gyakorlatlan kezek kérdőíveket készítettek, nem voltak tisztában sem a kikérdezés, sem a feldolgozás technikai buktatóival, még a különben használható adatok jó része is elveszett. Ebben a helyzetben tehát fontos volt az a tény, hogy az érdeklődők számára rendelkezésre áll egy tudományos műhely; akkor is, ha annak munkatársai maguk is tanulják azt a hivatást. Az ankét megfogalmazta az igényt, kimondta, hogy a szociológiát szaktudományos szinten lehet és kell művelni. Amikor a konferencia híre elterjedt és hivatkozni lehetett arra, hogy a politikai vezetés zöld utat adott és az MTA felkarolja, sok helyen egyszerre felélénkült a mozgás, a fővárosban és vidéken is. Egy jellemző példa: a Vízügyi Hivatal egyik jogásza levelet írt, hogy a gátőrökről szeretne szociológiai adatfelvételt készíteni, konzultációt kért. Biztattuk, beszélgettünk, megszervezte, megcsinálta, feldolgozta, megírta, megjelent. Így lett szociológus Szesztay András. (Életútja is példázza, milyen messziről, milyen kanyarokon át kerültek erre a tudományterületre a kutatók és az ő esete mintegy előképe annak, ahogyan a későbbi kutatócsoport sokszínű együttese kialakult.)

Fontos volt az ankét, mert ezen szerepelt először a szociológiai részleg mint működő intézmény, amely az ISA tagjai sorába való belépés idején még nem létezett. Most nemcsak bemutatkozott, hogy él, hanem azonnal felzárkózott a szocialista országokban szőnyegen forgó vitákhoz, állást foglalt az alapkérdésben: milyen a kapcsolat a történelmi materializmus és a szociológia közt? A vita kerete, az előadó és a főreferátum, a felvonult akadémiai tekintélyek súlya szerette volna biztosítani a filozófia domináns szerepét, de a tanácskozáson felszólaló gyakorlati szakemberek többsége legyengítette ezt az erős szándékot és lándzsát tört a szaktudományi felfogás mellett, a kutatásokra helyezte a súlypontot, a valóság feltárásának szükségességét hangsúlyozta és konkrét témákat ajánlott.

Lényeges volt a tanácskozás azért is, mert eleve a komplexitás jegyében folyt, a meghívottak több tudományágat képviseltek. Sőt, a Filozófiai Intézet

számára sem volt közömbös, hogy szociológiai részlege kitörhetett a „terep-re”, közelebb kerülhetett a gyakorlati élethez, növelte ezzel a filozófia bizony megkopott imázsát. Utólag is meglepő a tempó: három hónappal a részleg megalakulása után már szervezésre kerülhetett egy ilyen viszonylag széles körű megbeszélés, amely nemcsak egyszerűen seregszemle volt, de a fő kérdéseket is megfogalmazta: eligazítást adott abban is, hogy a polgári szociológia technikájának átvétele – megfelelő módszertani alapra helyezve – megvalósítható. A felmerült kutatási témák fontosságát minden résztvevő elismerte és erre programot lehetett építeni. Elindulhatott a publikálás az akkor rendelkezésre bocsájtott „hivatalos” orgánumban, a *Magyar Filozófiai Szemlében*, de mint a publikációkból kiderülhetett a szakmát gyakorló első nemzedék – Szalai Sándor kivételével, aki akkor még nem kapott közlési lehetőséget, viselve szilenciuma terhét –, minden erre teret adó folyóiratot felhasználta. A részleg megtervezte és megszervezte az első kutatásokat saját keretei közt, saját erőivel és a máshol folyó kutatásokat, ahol erre volt hajlandóság, koordinálta.

Végül – ha gondosan elemezzük a zárszót, feltűnő, milyen bizonytalanul fogalmazta meg Szigeti a szociológia helyét a Filozófiai Intézetben. Érdekes ebből a szempontból is Szalai hozzászólása, vitája nemcsak Molnár Erikkel, de maga az a tény, hogy említést tett az 1950-es évről, ezzel összefüggésben a szociológia azóta is hiányzó egyetemi oktatásáról; kimondatlanul is érzekeltette, hogy jogfolytonosság esetén igényt jelent be. Ezzel is jelezte – érthető óvatossággal –, hogy kétségesnek látja a Filozófiai Intézetben belül kialakított intézményi formát. A visszautasítás – Szigeti és Mátrai részéről – mutatta, hogy a „kesztyűt felvették”, de ebben a kérdésben még nem hangzott el az utolsó szó. (Szeretném hozzátenni, hogy mindezt nem láttuk akkor világosan.)

Ahhoz, hogy a részleg hullámzó helyzetét jobban megértsük, szeretnék egy mondat erejéig visszakanyarodni a filozófiai aktíva hozzászólásaihoz. Az MTA Filozófiai Főbizottságának elnöke, Mátrai László tett egy odavetett megjegyzést, amely az aktíváról szóló részletes beszámolóban nem szerepelt, saját feljegyzésemben viszont megeltem, hiszen magam is – meghívottként – ott lehettem. A gunyoros Mátrai-szúrás Szalaira vonatkozott, és így hangzott: „Mostanában kevés szabadidő jut az elmélyült alkotómunkára, tehetséges és megbízható kutatók számára. Szalait nem szabad és nem lehet felhasználni, így legalább van ideje nyugodtan dolgozni.”

(Amikor a „részlet vevő megfigyelő” pozíciójából való kutatásról elmélkedtem az esszé módszerei közt, ezekre a lehetőségekre gondoltam: A „megfigyelő” kifejezés nem is pontos, talán nem is cseng jól: ám a munkám során rendszeresen meg kellett jelennem az újságszerkesztőknek rendezett tájékoztatókon és ez azzal járt, hogy feljegyezzem azokat az információkat, amelyeket aztán el kellett mondanom munkatársaimnak. Megszoktam, újságírói létemhez tartozott a lényeg rögzítése és ezt alkalmaztam minden olyan esetben, ahol vitatkoznom volt szükséges vagy a végrehajtáshoz volt nélkülözhe-

tetlen a pontos jegyzet. Most, a feldolgozás során nem is egyszer támaszkodnom kell ezekre, ha nem maradt jegyzőkönyvi dokumentum vagy megtaláltam ugyan a feljegyzést, de az csak a teendőket rögzíti, nekem pedig sikerült megőriznem a szóban forgó ülésen szembesülő álláspontokat is. Ez a módszer kockázatos, növeli a felelősségem, de vállalnom kell.)

Visszatérve Mátrai megjegyzéséhez, azonnal felmerülhet a kérdés: ha olyan súlyú és pozíciójú ember, mint a Filozófiai Bizottság elnöke májusban, egy aktíván ezt mondja, hogyan lehetséges, hogy pár héttel később Szalai részt vehessen egy Filozófiai Főbizottság égisze alatt tartott konferencián, ahol Mátrai is jelen volt és felszólalt – sőt vitába bocsátkozzon a referátum előadójával is?

A magyarázat feltehetően ott található, hogy a vezetésen belül is folyt a küzdelem a különböző irányzatok közt és magas szinten lehettek támogatói Szalai bekapcsolásának. Erről beszélt is Cseh-Szombathy László a vele készített kiegészítő interjúban. Azok a reformerek, akik döntöttek abban, hogy legyen újra szociológia, feltehetően szorgalmazták Szalai Sándor részvételét is és ezzel jó ügyet szolgáltak.

A most feltárt dokumentumok más megvilágításba helyezik azt az eddig vallott álláspontomat, hogy a szociológia, mint „albérllő” a Filozófiai Intézetben természetes otthont nyert, három évre, amíg ki nem nőtte a kapott teret. A valóság ezzel szemben az, hogy megindulásához valóban nélkülözhetetlen volt a Filozófiai Intézet mint keret; ez volt a kézenfekvő szervezeti lehetőség, erre ösztönzött a szovjet példa is mint hivatkozási alap. Pár hónap után azonban már kétséggé vált, hogy megfelelő-e számára ez az otthon és nyíltan kifejezésre jutott helyzete átmenetisége. Már 1960 őszén felmerült, hogy meddig marad és ha megy, vajon hova, milyen formában? A következő két éven át az MTA II. osztályának vezetői csak elodázni voltak képesek a döntést. Mi bizonyítja ezt?

1960. szeptember 12-én Szigeti elküldte a Filozófiai Bizottság elnökének az Intézet jelentését és tervét. Ebben – a történelmi materializmus csoport betétjeként – szerepel a szociológia is, költségvetése is. Ez az előterjesztés rendhagyó volt, mert tartalmazta egy debreceni és egy gödöllői felmérés anyagi igényeit is, azaz kilógott az Intézet profiljából. Ezért a Filozófiai Bizottság úgy döntött, hogy a kérdést a II. osztály külön tárgyalja meg. Ez meg is történt.

1960. novemberében Szabó Imre feljegyzést küldött a Filozófiai Intézet igazgatójának arról, hogy az MTA elnöksége tárgyalni kívánja a hazai szociológia helyzetét és ehhez megfelelő elemzést kért.

„A tervek szerint e napirend tárgyalására az Elnökség meghívna a társadalomtudományok különböző művelőit is, s módot adna bizonyos, a szociológiával kapcsolatos elméleti kérdések megvitatására, ennek alapján pedig határozatot hozna a szociológiai kutatások megindításának szükségességéről, illetőleg ennek kereteiről és irányáról.

Az előkészítő anyagban a következőkre lehetne kitérni:

1. A szociológiai kutatások jelenlegi állása nálunk, illetőleg a szocialista államokban.
2. A szociológiával kapcsolatos elméleti problémák jelzése. Ezek körében tényleg csak jelezni kellene az eddig lezajlott irodalmi vitát a szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról, részletesebben lehetne viszont kitérni azokra a problémákra, amelyek a júniusban rendezett vitán nálunk felmerültek; ennek körében különösen a következő elemekre kellene figyelmet fordítani:
 - a) vannak törekvések, amelyek szociológiai jellegűnek tekintik lényegében mindazokat a kutatásokat, amelyek társadalmi jelenségekkel foglalkoznak, s így túlzottan kiszélesítik a szociológia fogalmát (ideértik például a néprajzot, a demográfiát, bizonyos közgazdasági vizsgáldásokat stb.);
 - b) vannak álláspontok, amelyek a szociológiai módszerek alkalmazását az egyes társadalomtudományokban szociológiának tekintik (ezért beszélnek például jogszociológiáról, üzemszociológiáról stb.).Ezekkel a felfogásokkal szemben, akár ideiglenes jelleggel is, meg kellene határozni a szociológiai kutatások körét, jelezni kellene elméleti alapjait, viszonyát a szaktudományokhoz.
3. Anélkül, hogy túl messzire mennék, ki kellene jelölni viszonylag rövid időre és távolabbi időre egynéhány legfontosabb olyan témát, amelyre a kutatást összpontosítani kell; e témák egy része állhat kisebb egységek szociológiai vizsgálatából (termelőszövetkezet, község, gyár stb.), más részének azonban általánosító jellegű témákból kellene állnia (az osztályviszonyok alakulása hazánkban, a társadalmi tudat bizonyos jelenségeinek konkrét alakulása stb.); megfontolható esetleg bizonyos módszertani kérdések kidolgozása is.
4. Javaslatot kellene tenni a szociológiai kutatások irányító szerveire, illetőleg központi munkahelyére nézve is.
 - a) Javasolható, hogy a szociológiai kutatásokat a Filozófiai Intézetbe koncentráljuk, illetőleg ezt az intézetet bízuk meg a témák általános összefogásával, még akkor is, ha bizonyos részeit más intézetekben kutatják. Felvethető végül, hogy hozzunk létre a II. osztály keretében egy akadémiai szociológiai bizottságot;
 - b) ki kellene térni arra, hogy e kutatások milyen céltámogatást igényelnek, s hogy van ez biztosítva;
 - c) fel kellene vetni, hogy a javasolt témák hogyan viszonylanak távlati kutatási tervünkhöz, illetőleg nincs-e olyan téma, amelyet akár az eddigi témákkal összefüggésben, akár azoktól függetlenül, fő témává tehetnénk.
5. Végül ki kellene térni a kérdés nemzetközi vonatkozásaira.²⁰

Hozzá is láttunk a kért anyag megírásához, de nyomban azt is kötelességszerűen megjegyzem, hogy mindössze fél éve voltam e posztón, lelkes kezdő voltam és nem is tudtam pontosan, mi zajlik a háttérben és a fejem felett. Csakis arra összpontosítottam minden erőmet, hogy megtanuljam a szociológiát mint választott hivatást és „menjen a verkli”, amit elindítottunk, harmonikus együttműködésben a kezdettől, Hegedűssel és Kulcsárral és intézeti kollegámmal, Márkus Máriával. Így zárult az év.*

JEGYZETEK

- ¹ Molnár Erik jelentése az MTA Filozófiai Intézet helyzetéről 1959. április 24. MTA Levéltár.
- ² A Filozófiai-Elméleti Munkaközösség tézisei. *Társadalmi Szemle*, 1960. augusztus-szeptember, 37.o.
- ³ Garai László: C.V. Oszipov „A technika és a társadalmi haladás” című könyvéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1960. 1. sz. 141.
- ⁴ I. m. 142.
- ⁵ Molnár László: A kommunista filozófus-aktíva vitájáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1960. 3. sz. 366.
- ⁶ I. m. 367.
- ⁷ I. m. 367.
- ⁸ V.Sz. Szemjonov: Az osztályok és az osztályharc a kapitalista országokban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1960. 3. sz. 493.
- ⁹ Kulcsár Kálmán: Egy szociológiai vizsgálat módszertani tapasztalatai. *Valóság*, 1960. 5. sz. 63.
- ¹⁰ I. m. 64.
- ¹¹ Szabó Imre: Lenin és a társadalomtudományok. *Kortárs*, 1960. június 854.
- ¹² I. m. 855.
- ¹³ Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 3.
- ¹⁴ I. m. 4.
- ¹⁵ I. m. 29.
- ¹⁶ I. m. 267.
- ¹⁷ Feljegyzés a szociológiával foglalkozó intézmények és kutatók tevékenységéről. 1960. március 17. MTA Levéltár.
- ¹⁸ A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszerű problémái. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1960. 4. sz. 615-630.
- ¹⁹ Ua. mint fent.
- ²⁰ Szabó Imre feljegyzése Szigeti Józsefnek. 1960. november. MTA Levéltár.

* Következő számunkban folytatjuk.

BOGNÁR JÓZSEFRE EMLÉKEZÜNK*

A *Társadalomkutatás* – anélkül, hogy eddigi struktúráján változtatni kívánna, vagy valamiféle új hagyományt akarna teremteni, 1997 folyamán több írással tiszteleg Bognár József akadémikus emléke előtt. Teszi ezt nemcsak azért, mert Bognár akadémikus haláláig lapunk szerkesztőbizottságának tagja volt, és azért sem csupán, mert az MTA IX. Osztályának meghatározó egyéniségét ismertük benne. A lap azért közli néhány pályatárs, tanítvány és tisztelő írását, mert Bognár Józsefben az 1945–1990 közötti Magyarország olyan egyéniségét veszítettük el, aki a legnagyobbakkal együtt sugárzott értelmet, derűt, kínált értékrendet, perspektívát, reményt a rá figyelő értelmiségnek. És ezt utólag meg kell köszönnünk, írásban rögzítenünk kell a majdani kutatók, életrajzírók számára, akik a jövőben Bognár Józsefről portrét akarnak készíteni.

A mostani nemzedék értetlenebbje – nem ismerve őt – a szemére vetheti, mint ahogy egyes nekrológ helyett született írások többé-kevésbé meg is tették, hogy megalkudott a kommunista rendszerrel, hogy nagy túlélő volt, csak éppen neki és a hozzá hasonlóknak köszönhető, hogy 1989-ben volt kikkel végrehajtani a rendszerváltoztatást, volt egy széles, világlátott, nyelvet beszélő, nemzetközi kapcsolati tőkével rendelkező magyar értelmiség, akik közül sokakat Bognár József és barátai neveltek Európa számára elfogadhatóvá, sőt versenyképpessé is számos szakterületen.

Bognár akadémikus a nagy megtartók egyike volt, abból a magyar emberfajtából, amelyik minden korban vigyázott az országra és értékeinkre. A történelmi dimenziókban gondolkodó, jövőképpel rendelkező tudós nagy súlyt helyezett a fiatalok nevelésére. Szívesen beszélgetett fiatalokkal, felhívta a figyelmet – mégpedig az egyén érdeklődéséhez igazítva – a nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeire, fontos publikációkra, amelyeket meg is szerzett és hozzáférhetővé tett egy olyan korszakban, amikor a nyugati kiadványok nem voltak mindennaposak Kelet-Európában. Merész és önálló gondolkodásra készítette környezetét. Meg lehetett tőle tanulni, hogy a tudományos kíváncsiság soha nem csillapodhat, a szellem pallérozása örök kötelesség, az igényes munkavégzés a jómodor része, a világ változatlanságának

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lévai Imre kollégámnak fáradhatatlan munkájáért, amellyel összegyűjtötte a pályatársak, tanítványok Bognár akadémikusra emlékező írásait. Ha ő nincs, rovatunk bizonyosan jóval szegényesebb lett volna.

elutasítása a fennmaradás titka, a szakadatlan átalakulás figyelemmel kísérése a legnagyobb intellektuális kaland.

Ahol éppen hivatalban volt, ott alakult körülötte műhely. A hatvanas évek végén vált divattá az interdiszciplinaritásról beszélni. Ő meg is valósította: fórumot teremtett az azonos – főképpen fejlődő – régiók iránt érdeklődő, más és más végzettségű és különböző munkahelyeken dolgozó értelmiségieknek, vitákat, konferenciákat, nemzetközi találkozókat lehetett szervezni a nevével fémjelzett Afro-Ázsiai Kutatóban, melynek „sárga-barna” sorozata szívesen fogadta a csoportok tagjainak írásait. A különböző – indiai, afrikai, az arab világ – kérdéseivel foglalkozó csoportok nagyobb rendezvényein igen gyakran ő maga is aktívan részt vett.

Politikai pályafutása során rövid néhány évre elvállalta a Kulturális Kapcsolatok Intézetének vezetését is. Erről az 1980-ban megszüntetett intézményről ma már kevesen tudnak és amikor említik, sommásan azzal intézik el, hogy az akkori Belügyminisztérium szerve volt. Kétségtelen, hogy a belügy minden megengedett és meg nem engedett módon ellenőrizte és beleszólt az Intézet működésébe, mégis, attól kezdve, hogy Bognár József elvállalta az elnöki tiszte, visszafordíthatatlan folyamat indult el. Helyettesével, az 1997 tavaszán ugyancsak elhunyt nagy tudású, művelt, nyelveket beszélő és politikailag meghurcolt jogással, Rosta Endrével nekiláttak szélesre tární a világra nyíló ablakot, amit addig csak résnyire lehetett kifeszíteni. Először is egyetemet végzett, nyelveket jól beszélő munkatársakat toboroztak mondván, hogy a külföldi tudományos és művészeti élet intézményeivel és képviselőivel megfelelően képzett embereknek kell tárgyalniuk. Ezzel egyidejűleg elkezdtek minden módon növelni a külföldi ösztöndíj-lehetőségeket. Bizonyos, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézetének szervezésében hozzáférhető ösztöndíjak tekintélyes részét a rendszerhű egyének kapták, csak éppen Bognár akadémikus és Rosta Endre, majd az Intézet későbbi vezetősége is olyan széles körű együttműködést alakított ki a világ minden tájával – és ennek szükségességéről ezek az emberek meg tudták győzni mind a kül-, mind a művelődés- és tudománypolitikát, hogy mire 1980-ban az Intézetet felszámolták és maradványát beolvasztották a Művelődési Minisztériumba, ezrével voltak olyan magyar értelmiségiek az agrártudománytól a jogtudományig, a fizikától a humán tudományokig, akik bejárták a világot, szakmai kapcsolatokat létesítettek, idegen nyelvtudásuk megerősödött, bekapcsolódtak a nemzetközi tudományos közéletbe, új módszerekkel ismerkedtek meg, és fordítva, máig vannak olyan országok a harmadik világban, ahol a ma már vezető értelmiség tekintélyes része Magyarországon járt egyetemre, vagy szerzett tudományos fokozatot, beszél magyarul és szívesen tart fenn kapcsolatot itteni kollégáival. Ezt a folyamatot a KKI akkor alapozta meg, amikor a hatvanas évek végén Bognár akadémikus volt az elnök. A külföldi partnerek előtt neve garancia volt arra, hogy a kapcsolatok fejlesztése tudományos és kulturális célokat szolgál, mint ahogy az ő időszakában már valóban ez is volt a helyzet. A keze alatt dolgozó

munkatársak csak sejthették, hogy időnként kemény csatákat vív a politikai kerékkötőkkel, a mindenhol ellenséget szimatolókkal. A hatvanas-hetvenes évek még igencsak centralizált irányítású Magyarországon Bognár akadémikus és vezető társai, majd utódaik tekintélyes pénzeket szereztek az állami költségvetésből ahhoz, hogy a magyar értelmiség utazhasson, világot lásson, hogy kitörjön abból a szellemi gettóból, amit a KGST és a Varsói Szerződés köteleke jelentett, hogy elkerülje a provincializmus Közép- és Kelet-Európában mindig is alig rejtett, de annál alattomosabb csapdáit és ne vakítsa el a sokféleség, a bőség káprázata, ha egyszer szabadon szembesül vele.

Aki dolgozott mellette vagy az irányítása alatt, hamar megtudhatta, milyen igényes főnök volt. Nem tűrte a hanyag, pontatlan munkát, a lassúságot, az értetlenséget. Nyelvileg és külalakjában csak hibátlan leveleket írt alá és ez a számítógép előtti korszakban pontosságot kívánt, hiszen még a legügyesebb javításokat is észrevette. Valóságos „nagy” főnök volt, pedig hihetetlen tekintélyét személyisége vonta maga után és nem valamiféle vezetési stílus eszközrendszere. Karizmatikus egyénisége utasítgatások, parancsolgatások nélkül is kihozta munkatársaiból a legjobb teljesítményt. Persze az ő környezetében is megtapadtak kisstílű, értetlen, szűk látókörű és rossz szándékú emberek, akik sok kárt okoztak a tudománynak, a Bognár akadémikus körül szerveződő műhelyeknek és akiket ő maga megtűrt, talán azért, mert nem is feltételezte, hogy értelmes lények között ilyesmi is lehetséges. Végére is ezek a percmemberek – mégha korántsem rövid ideig fejtették ki kártékony hatásukat – kihullottak az idő rostáján és ma már emlékük is feledésbe merült.

Utoljára 1996 nyarán találkoztam vele. Balogh András akadémiai doktori védésén elnökölt és szerencsém volt ellátni mellette a titkári teendőket. Ugyanolyan mosolygós volt, kedves, friss szellemű, jó humorú, mint évtizedekkel korábban. Elsőnek érkezett, végig vezette a vitát, ő vetette fel a legaktuálisabb kérdéseket, a legérdekesebb gondolatokat. A szünetben mindenkihez volt egy kedves szava. Szerencséseknek mondhatjuk magunkat: ismertük. Néha dolgozhattunk vele. Olykor éveken át, máskor meg csupán egy védés erejéig. Megpróbálva megfelelni az elvárásainak, annak a nagy kihívásnak, amit jelentett a tudása, az embersége, a megtiszteltetés, hogy feladatot kaptunk tőle. És ilyenkor mindig felejthetetlen élménnyel gazdagodtunk. Erre többé már nincs lehetőségünk.

Gáthy Vera

NYERS REZSŐ

BOGNÁR JÓZSEF EGYENES ÉLETÚTJA A KACSKARINGÓS MAGYAR POLITIKÁBAN

Bognár fiatalon, huszonkilenc évesen robbant bele a magyar politika szélesebb vezető elitjébe 1946-ban. Akkor lett a Kisgazdapárt alelnöke és tájékoztatási miniszter, majd 1947-ben Budapest polgármestere, a koalíciós egyezkedések résztvevője. Az időben a fiatal korosztályokból nagy számban kerültek közéleti pozícióba tehetséges vagy éppen csak annak látszó emberek, de Bognárról hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az előbbieket sorába tartozik. Nem véletlenül lett hosszú, népszerű és elismert a közéleti pályája. Öt évtizedet töltött a nemzet szolgálatában közgazdász-politikusként, tudósként, meghatározó szellemi egyéniségként.

A lexikonok elsőként közgazdász mivoltát említik – jogosan –, de közlik azt is, hogy bölcsészdiplomát szerzett a budapesti tudományegyetemen. Valóban, 1949-től egyre mélyebbre ásott a gazdasági ismeretek világába nem egyszerűen kötelelességből, hanem mintegy szellemi izgalomból. De azért egyúttal megőrizte bölcsész szellemiségét is, a tudományos diszciplínák közül számosan volt jártas, és szinte mindegyikre odafigyelő. Nem érzem túlzásnak azt, hogy polihisztori szellemiségben művelte a közgazdaságtudományt, ebben a felfogásban folytatta gyakorlati tevékenységét, a részletekre is figyelő, de főleg a nagy összefüggéseket kutató emberként. Olyasfajta közéleti embertípus volt tehát, amelyből hazánkban mindig is kevesebb volt a kellenél, ez a tény pedig csak emelte vonzerejét.

Személyesen 1948 tavaszától kerültünk egymással ismeretségbe – ekkor lettem én is képviselő – az obligát tegeződéssel, de mégis csak felszínes módon. 1949 tavaszától ismeretségünk szorosabb lett, munkakapcsolattá vált, ő akkor belkereskedelmi miniszter volt, az én személyes sorsomat pedig az agrárpiac felé terelték az egyesült munkáspárt belső mechanizmusai. 1951 végétől pedig már én is az ő minisztériumában dolgoztam a zöldség-gyümölcs kereskedelem ágazati vezetőjeként. Ez a terület mérhetetlenül sok „borsot tört az orrunk alá”, hisz egyazon ágazatban volt kötelező termelés és begyűjtés, elosztásos nagykereskedelem, szabadpiac és szabad árak, mindez meglehetősen összevisszaságban, miközben az állami elvárások és a lakossági igények jócskán szemben állottak egymással. A szakma vezető gárdájában akkoriban az a szólás járta, hogy: „itt csak éjjel lehet nyugodtan dolgozni, mert

nappal szüntelenül exkuzálni kell magunkat, méghozzá kétfelé". Ez igaz is volt. Bognár azonban nyugodt és türelmes volt, bizalmat sugárzott, zavarelhárító volt a zavarosban. Kuriózumként említem, hogy ekkor, 1953-ban próbálkoztunk első közös reform-elképzelésünkkel, a zöldségkereskedelem megújításával.

A mi kettőnk esetében különböző indíttatású két életpálya találkozott össze, de talán nem véletlenül lett belőle politikailag hosszú távú, sajátos „ikeréletpálya”. Ő vidéki származású „eredeti” értelmiségi volt, én Budapest környéki munkásként nőttem fel, csak „késleltetetten” váltam értelmiségivé. Ő egyetemen szerzett bölcsészdiplomát, én csupán a munkásmozgalomban szereztem bölcsészeti ismereteket néhai Braun Soma hároméves szemináriumán. Őt a Kisgazdapárt polgári tagozatába vezette az életútja, miközben már az egyetemen kapcsolatba került a Márciusi Frontba tömörült baloldali fiatalokkal. Engem a Szociáldemokrata Pártba vitt az utam, miközben 1941–42-ben kapcsolatba kerültem a Soli Deo Gloria keretében parasztpárti és kisgazda értelmiséggel. Azért sem tekintem véletlennek a rokonszenvet és életre szóló szolidaritásunkat, mert mindketten szélesen – bár nem parttalanul – értelmeztük a haladás útját, azaz nem egydimenziós, hanem többdimenziós cselekvésként.

Ha Bognár szellemi arculatát és közéleti magatartásának meghatározó jegyeit próbálom kifejezni, akkor három dologra kell utalnom: meggondolt, ám következetes reformerségére, szigorúan tudományos társadalomfelfogására, valamint a modern polgári értékek mindenkori vállalására.

A reformer mentalitást szinte magában hordozta neveltetése és életútjának korai szakasza nyomán. Az egyetemen a XIX. századi magyar reformkor nagyszerűségét, tiszteletét szívta magába; ifjúságának haladáseszmejében kitűntető helyet foglalt el a félbemaradt polgárosodás és a földreform ügye; református volta is könnyebben felismerhetővé tette azt, hogy az emberi viszonyokban örök törvény a változás. A kommunizmussal megtanult ugyan együtt élni, de szuverén gondolkodásának megtartása mellett. Nem hitt a történelmi materializmus bolsevik változatának, mely szerint a kommunizmus a politikai történelem végét hozná magával, de negyven évvel később Fukuyamának sem hitte el, hogy a kommunizmus bukásával véget érne az eddigi történelem. A történelmi evolúció eszméje hatotta át, ennek adekvát megvalósulását látta a reformokban. De az eszmén túl a praxis is szükséges a reformokhoz, megtalálni, hogy mit, miért és mi módon kell változtatni a társadalomban. A reformokért is manőverezni kellett különböző situációkban, ám úgy, hogy a cél ne homályosodjon a manőverezés, a kényszerű szünetek folytán. Bognár politikai pályája ilyen értelemben végül is egyenes utat mutat.

1953-ban nagy hévvel és tettvágygal csatlakozott Nagy Imre „új szakasz” politikájához, a maga területén sok jelentős kezdeményezéssel élt, ezek részben már túlmutattak a belkereskedelem ügyein. Az elsők között ismerte fel, hogy a „gazdasági mechanizmus” fogalmát jól lehet használni a szükséges

változtatások általános kifejezésére, mert elég szélesen értelmezhető, nem tartozott a lemerevíthető kategóriák közé, ennek a fogalomnak nem is volt múltja sem az „osztályharcok történetében”, sem pedig az „osztályon belüli harcok” izgalmas világában. Bognár nagy nyilvánosságot adott a kifejezésnek 1954-ben, így egyik szülőapja lett az 1968-ban hivatalossá vált politikai fogalomnak.

1966–68-ban a reformerek élgárdájában nemcsak a koncepcionális kérdések megoldásában vett tevékenyen részt, hanem egyik legjobb magyarázója, propagandistája volt itthon és külföldön. Hirdette, hogy megfelelő körülmények között igenis „emberarcú” lehet a piacgazdaság, vitába szállt azokkal (a leginkább nyíltan Veres Péter aggódott), akik féltették a kultúrát, a humánus értékeket a piaci anyagiasság eltűzésétől. Akkoriban még csak sejtettük a vita fontosságát, ám 25–30 év múltán, napjainkban bizony ez már súlyos gond a társadalmi egyensúly szempontjából, leselkedő veszély a demokrácia működőképességére.

Meg kell említenem, hogy miután 1968 augusztusában a szovjethatalom tankokkal vetett véget a csehszlovákiai reformkurzusnak, 1969-től erősödő politikai nyomás nehezedett Magyarországra Moszkva részéről a reformok abbahagyása, sőt visszafordítása érdekében. Az egyik jellemző törekvésük volt akkoriban a reform-elkötelezett politikus-tudományos tábor egységének a megbomlását elősegíteni. Emlékszem például arra, hogy egyik moszkvai tárgyalásom alkalmából – a hivatalos résztől óvatosan elkülönítve – meglepő erővel szorgalmazták nálam, hogy „szüntessem meg” barátságomat és együttműködésemet Bognár Józseffel, valamint Csikós-Nagy Bélával, mert ők a „reális szocializmuson” kívüli tényezők. Fellépésüket izléstelennek, felháborítótnak találtam, a magam ízlésének megfelelő módon elhárítottam.

A felelősségvállalás és a jó taktikai érzék (azaz a jó ügy érdekében a kellő pillanatban lépni) összekapcsolódásának példaként említhetem Bognár magatartását hazánk és az ENSZ pénzügyi szervei kapcsolatának kérdésében, amit a szovjeteknek sikerült valóságos politikai aknamezővé varázsolniuk. 1967–70-ben már kezdeményeztünk előtárgyalást az ügyben, azonban holtpontra jutottunk külpolitikai téren. Ezután tíz évig reménytelen lett volna minden erőlködésünk, ráadásul alig-alig pislákoltt a reformláng akkor már a magyar politikai vezetésben. Viszont a második nagy olajár-robbanás nyomán gazdasági okokból rés látszott mutatkozni (bár akkor még csak parányi) a Varsói Szerződés biztonságpolitikájának túlméretezett falánján. Ekkor Bognár is részt vett a közös akcióban – Tímár Mátyással, Fekete Jánossal, Csikós-Nagy Bélával együtt –, mikor is újra előterjesztettük új és részletes argumentációval az IMF-be és a Világbankba történő belépésünket. Ezt kissé meglepő módon éppen a KGST-kérdésekkel foglalkozó hazai közgazdasági bizottságban – amelynek az Akadémia részéről én voltam az elnöke – hoztuk határozatba, és javaslatként eljuttattuk a párt központi bizottságába. Ott aztán három-negyed évig elfektették ugyan, de egyszer csak Kádár 1981-ben váratlanul

mégiscsak elfogadtatta a vezető szervekkel az ország belépését a sokáig gyanúsnak minősülő intézményekbe.

Az akadémiai gazdaságkutató apparátusban másfél évtizedig egymáshoz közel dolgoztunk Bognárral, jól áttekinthettem tudományos tevékenységét, esetenkénti tudománypolitikai manőverezéseit is megfigyelhettem. Munkálkodása különösen két vonatkozásban keltett széles körű érdeklődést, hozott érdemleges eredményeket számára, sok hasznot a magyar tudományos gondolkodás egészének. Egyfelől az a törekvése, hogy a közgazdasági kutatások ne korlátozódjanak csupán a szorosan vett szaktudomány szemléleti keretére, hanem más tudományokkal összekapcsolódva, interdiszciplináris módszerrel tárjanak fel bonyolultabb összefüggéseket. E téren nagy hatással volt rá az úgynevezett Római Klub létrejötte, tudományközi módon kidolgozott nagy hatású manifesztációi, melyekbe idővel maga is bekapcsolódott. Másfelől pedig ezen a nyomvonalon haladva fordult figyelme a globális méretű problémák megértése és kutatása felé. Ez utóbbit egyébként már a Római Klub fellépése előtt megkezdte az Afro-Ázsiai Kutatócsoport létrehozásával, majd a témát kiszélesítve a „harmadik világ”, a fejlődő országcsoporthoz világgazdasági szerepének, hatásának a kutatására. Sorra feltette a kérdéseket: mi következik hazánkra a világméretű energia-, nyersanyag-, élelmezési trendekből, a természeti környezet folytatódó nagyfokú változásából? Ezen témák kutatásában iskolateremtő egyénisége lett a magyar tudománynak. Utolsó találkozásunkon – közös barátunk, Újhelyi Szilárd temetésén – még a régi hévvel mesélt nekem a világelelmezési egyensúllyal foglalkozó kutatócsoportjáról, munkájáról, amit valóban a sirig folytatott.

Ami pedig Bognár személyiségét, habitusát illeti, véleményem szerint ebben is egyenes volt az életútja: polgárnak neveltetett és polgár maradt – racionális haladó szemlélettel – élete végéig. Megtartva a maga értékrendjét, együttműködött szocialistákkal, kommunistákkal, mikor úgy látta, a nemzet hajóját csak együtt lehet továbbvinni. Navigare necesse est – ahogy a rómaiak vallották. Olyanformán vélekedett, hogy a szocializmus történelmi irányzata nagy igazságok hordozója annak ellenére, hogy az eszme gyarló megvalósítói bizony el-eltévednek a társadalom rengetegében. Persze másként értelmezte a szocializmust, mint a kommunisták, nem tekintette az igazság totális kifejeződésének. Nagy külföldi tudós pályatársaihoz hasonlóan – mint Schumpeter, Tinbergen, Myrdal, Galbraith – értelmezte azt.

Szinte szenvedélye volt, hogy részt vegyen a viszonyok javításában. Emlékszem arra, mikor 1956. november 2-án a parlament egyik tanácstermében az ő vezetésével – gazdasági emberek, meg kispap, szociáldemokrata fővárosi küldöttek – mily hévvel kutattuk, vitattuk, miként kellene minél gyorsabban helyreállítani a fővárosban a gazdasági életet, beindítani a közellátást, a közszolgáltatást. Akkor már – és még – erősen hittük, hogy a társadalom rendje helyreáll, a Nagy Imre-kabinet konszolidálódik.

Ha elvei úgy kívánták, tudott nemet mondani. Emlékezetes számomra 1957. januári találkozásunk – én közellátási kormánybiztosként dolgoztam, ő vissza-

húzódott a politikától – mikor hangsúlyozta, hogy semmiféle tisztséget nem vállal addig, míg meg nem történik a Nagy Imrével való tárgyalás és meg-egyezés. Ez is történt. Azon a tavaszon Kádár meghívta őt egy kibővítendő kormányba, a felkérést azonban Bognár a rá jellemző udvariassággal, de határozottan visszautasította. Az időben azonban részt vállalt a Varga István vezette Közgazdasági Bizottság reformtervének a kidolgozásában, amit viszont a Kádár-kormány utasított vissza udvariassen (köszönetét hangsúlyozva).

A konszolidálódott kádári hatalomnak lett végül közel három évtizedig egyik tanácsadója, egyúttal konstruktív kritikusa.

Természetesen egy olyan hosszú és jelentős életpálya, mint Bognár Józsefé, az emlékek visszaidézésén túl mélyebb kritikai elemzést igényel és érdemel. A kor szakértői azt nyilván majd megteszik. A magam kötelességét úgy értelmeztem, hogy Bognár életpályájának irányultságát, tevékenységének pedig az általam vallott mérlegét, azaz a dicsérendő és a bírálható részelemek nettó eredményét próbáljam meg legalább megközelítő hűséggel kifejezni.

Budapest, 1997. május 5.

A NÖVEKEDÉSIRÁNYÍTÁS ÉS STABILIZÁCIÓ DILEMMÁI BOGNÁR JÓZSEF „FEJLŐDŐ ORSZÁGOK” KUTATÁSAIBAN

Az ún. fejlődő (szegény), illetve az iparosodott fejlett (gazdag) országok között mutatkozott szakadék és elszigetelődés mélyülése, a fokozódó – s az előbbtől korántsem független – Kelet-nyugati szembenállás a 60-as évek közepén-végén még valóban azzal a reális veszéllyel fenyegetett, hogy világméretű összefogás hiányában civilizációnk könnyen egy nukleáris háború martalékává válhat, vagy legalábbis hosszú időszakokra állandó feszültségekkel, konfliktusokkal terhes világban kell majd élnünk.

Nyilvánvaló, hogy mindezek kapcsán drámai gyorsasággal és különös hangsúllyal került a szakemberek, a kiemelkedő gondolkodók érdeklődése előterébe, hogy elhárítható-e ez a fenyegetés világméretű racionális gazdasági, politikai együttműködéssel, s ha igen, milyen hagyományos és új intézmények lennének képesek megteremteni egy relatív stabilitás feltételeit, illetve olyan intézkedéseket hozni, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a szegény, fejlődő, illetve általában is a később iparosodó – társadalmi berendezkedésük típusától is függetlenül –, a nemzetközi munkamegosztásba széleskörűen bekapcsolódni kényszerülő országokban a gazdasági növekedés és a szociális jólét lehetőleg gyorsan és egyidejűleg következzen be és váljon egy önmagát tápláló kumulatív folyamattá.

Ezek a problémák foglalkoztatták Bognár József professzort is, a kiváló polit-ökonómus szakembert, aki évtizedeket áldozott arra, hogy nemzetközi – világgazdasági – méretekben, de az egyes országok számára is követhető válaszokat fogalmazzon meg a korszak súlyosbodó problémái megoldására.

Bognár mindig is világosan látta, hogy egy fenntartható ütemű gazdasági növekedés – amelynek elérése és biztosítása az országok számára a nemzeti fennmaradás vagy elbukás tényét is jelentheti – jóval többet jelent a termelőerők megsokszorozódásánál. Valójában az állam által megindítandó és következetesen irányítandó növekedési folyamatot és egy olyan működési rendszert is feltételez, amely teljes egészében kiterjed a gazdasági, politikai és szociális változások egészére. Egy ilyen rendszer létrehozásának azonban elengedhetetlen feltétele az olyan kormányzat, amely képes alkalmazkodni a dinamikus és feltétlenül szükséges változásokat kísérő összes társadalmi el-
lentmondáshoz és belső feszültséghez.

De lehetséges-e stabil kormányzatokat létrehozni országhatárokon átnyúló súlyos ellentmondások közepette, vagy évtizedekig még drámai módon lezajló hatalomváltásokra, véres konfliktusokra kell inkább berendezkedni?

Ezek a kérdések természetesen azóta is foglalkoztatják a világot – ha erőteljesebb hangsúly és területi súlyponteltolódásokkal is – és Bognár József nagy érdeme, hogy a fejlődő országok helyzetét világméretű problémaként kezelve igyekezett megválaszolni e kérdéseket és az utóbbi húsz esztendőben a fejlődő világban bekövetkezett pozitív változások, kedvezőbb gazdasági folyamatok, az ő szemléletmódja, törekvései érvényesülésének is betudhatók.

Csak sajnálhatjuk, hogy a 90-es évek világméretű rendszerváltoztatási folyamatai tisztulásához és racionálisabbá tételéhez most kevéssé állnak rendelkezésre a globális megoldások nemzeti felemelkedést is korunk következményeinek megfelelően hangsúlyozó bognári modellek és törekvések. Érdekes ezért is a 60-as évek második felében publikált műve, talán a legnagyobb munkája, *A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban* c. monográfiája (Bp. 1966. KJK. 650. old.) legfontosabb gondolatait az azóta eltelt 30 év aspektusából, tapasztalatai alapján is megvizsgálni.

Bognár sokszor és sokféle módon közelített – mindenekelőtt – a gazdasági elmaradottság fogalmához, értelmezéséhez, kritériumaihoz, és az ebből való kitörés lehetőségeinek felvázolásához, hangsúlyozva, hogy e téren világszerre meglepő terminológiai bizonytalanság, politikai belemagyarázás és talán szándékos konfúzió is figyelhető meg. Szétválasztani igyekeznek – hangsúlyozta – a tudományos kutatások eredményeit, munkáját a mindennapok konkrét emberi tevékenységeitől, az ún. realitásoktól. Ezeket a tevékenységeket sokszor teljesen különböző szinteken jelenítik meg attól függően, hogy milyen személyes érdekek szolgálatába állítják őket. Az ilyen személyes érdekek időnként lehetetlenné is teszik a problémák valós megközelítését.

Mindenesetre az egyes gazdaságok jellemzéséhez korántsem elegendő – figyelmeztetett – a vizsgált nemzet által elfogadott államhatalom jellegének meghatározása, értékelése, az adott állam fejlettségi szintjének egyszerű mennyiségi mutatókkal való összehasonlító elemzése – ahogy ezt akkortájt a legtöbben tették –, hanem jelezni kell, hogy a legfontosabb kritériumok:

- a belső tőkefelhalmozást ellehetetlenítő leszorított jövedelmek,
- a világgazdaságtól való passzív függés,
- a magasan kvalifikált munkaerő hiánya,
- a tudományos kutatásokra és a képzésre fordított eszközök alacsony szintje,
- ellentmondásos formációk (politikai eredetű anarchisztikus formációk) együttélése,
- magas adósságállomány, stb.

mind-mind olyan körülmények és helyzetek, amelyek a fejlesztés megindításánál elsőrangú figyelmet, preferenciát érdemelnek.

Ezeket a megállapításokat utólag is elemezve, kétségtelenül fontos megjegyezni, hogy fokozatos felszámolásukhoz a fejlődő országok nagy részében a nemzeti jövedelem – potenciális gazdagságuk révén – extenzív módszerekkel is viszonylag hosszú időszakokon át növelhető volt. De szinte mindegyikük esetében már korán egyértelművé vált, hogy még a legnagyobb potenciális energiák mégoly racionális kihasználása sem vezethet önmagában a kiegyensúlyozott, stabil gazdasági növekedéshez.

A növekedés kulcsa az emberi tevékenységek racionalizálásában, a humán erőforrások fejlesztésében rejlik – tűnt mindenki számára egyre világosabbá. Csak ezután beszélhetünk érdemben a termelési tényezők kezeléséről, korszerű felhasználásáról.

Mindezekkel összefüggésben is az utóbbiak fejlődésgyorsító felhasználását pedig lényegében a következők határozzák meg:

- a növekedés típusának helyes kiválasztása,
- a gazdasági struktúra térbeli adottságoknak és időbeli hajlamoknak megfelelő kialakítása,
- a növekedés célszerű üteme,
- az adott fejlődő gazdaság nemzetközi kapcsolatai,
- a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás módja.

E tényezők, helyzetek természetét, döntések realizálását elemezve Bognár felhívta a figyelmet arra is, hogy e téren mindig is nagy különbségek voltak tapasztalhatók a fejlődő országok között, de általában is minden ország között, tehát a fejlesztési stratégia meghatározása-, illetve kidolgozásakor minden egyes ország esetében külön elmélyült elemzéseket kell végezni és messzemenően tartózkodni kell az általánosításoktól.

Ugyanakkor hangsúlyozni kell azon kedvező nemzetközi politikai légkör kialakításának szükségességét is, amely lehetővé teszi, hogy minden ország szabadon választhassa meg a maga fejlődési útját. Ugyanilyen fontos azoknak a nemzetközi gazdasági feltételeknek a létrehozása is, amelyek lehetővé teszik növekedési erőcsoportosulások létrejöttét a világban. A növekedés beindításához ezért mind konkrét és jól értelmezhető nemzeti gazdaságpolitikára, mind – az előbbiekkal összefüggésben – globális koncepció kialakítására egyaránt szükség van.

Bognár nem vitatja a rostowi „take-off” elmélet fontosságát, hogy a nettó befektetések minimálértékének a nemzeti jövedelemhez viszonyítva legalább 10%-nak kell lennie. De hangsúlyozza, hogy a növekedés körülményei országonként és idővel változnak és ha nincs jól szervezett központi irányítás, konkrét célok és ellenőrzés, a fejlesztés öncélúvá, illetve csak bizonyos szektorok érdekeit követővé válhat és a legsúlyosabb hiba az lenne, ha a gazdaság egyesek számára hatalommá válna és semmivé foszlanának azok az elvek, amelyek a tényleges stabilitást, az emberek közötti igazságos jövedelemelosztást, a munkához való jogot, az esélyegyenlőséget célozzák. A tudatos

irányítás modelljéhez azonban – akkor sokakkal ellentétben – nem tartotta egyedül üdvözítő formának a szocialista társadalmi rendszerek sematikus bevezetését, azok valamiféle másolását. A saját út fontosságát hirdette, ami indirekte mindig is párosult Bognár leggyakrabban hangoztatott meggyőződésével, hogy a kor szocialista országai komplex megreformálása előbb-utóbb elengedhetetlenné válik.

A diktatórikus irányítás – a hadseregek szerepe például számos fejlődő országban – lehet néha pozitív hatással is a fejlődés folyamatára, de csak átmeneti jelleggel – írja több tanulmányában is. A törvényes végrehajtó hatalom lehet azonban csak az az erő, amely legitim módon birtokolhatja a növekedés megvalósításához szükséges eszközök és módszerek többségét. A legnehezebb feladat ugyanis nem a hatalom megszerzése, hanem az olyan szociális és gazdasági körülmények megteremtése, amely a széles rétegek érdekében képes a fejlesztési erőket dinamizálni.

Ezért is foglalkozik mindig kutatásaiban részletesen is a központilag irányított átfogó fejlesztés koncepciója kimunkálásának szükségességével és lehetséges elemeivel.

Kiindulási pontja az, hogy a fejlődő országokban a szükséges akkumuláció sokkal nehezebben biztosítható, mint a fejlettekben, a felhalmozások növelése számos abszolút és relatív akadályba ütközik. A népesség jelentős része a hagyományos gazdaság keretein belül él vagy oda húzódik vissza, kívül van a pénzforgalmon. Nemcsak a nemzeti jövedelem alacsonyabb szintje, hanem a redistribúcióhoz szükséges bevonási mértéke és technikája is hiányzik. Az adók vagy kezdetlegeseek, vagy teljesen hiányoznak, vagy egykönnyen kijátszhatók.

Léteznek más típusú akadályok is. Különösen Latin-Amerika néhány országában, de Indiában, sőt egyes arab országokban is az uralkodó rétegek, a feudális osztályok jövedelmei nagy részét nem produktív beruházásokra, hanem készpénzfelhalmozásra, luxusfogyasztásra fordítják. A külföldi tulajdonú, illetve nemzetközi nagyvállalatok nyereségeik legnagyobb részét hazautalják, ilyen módon is tőkét importálva az olyan országokból, ahol az a legnagyobb hiánycikk. Ennek alátámasztásaként – említett művében – Bognár bemutatja az 1950 és 1962 közötti nemzetközi tőkek mozgások statisztikai adatait és bizonyítja, hogy egyrészt a fejlődő országok tőkebevonása, másrészt a nyereségek és kamatok fejlett országokba történő visszaszivattyúzása összesített mérlegadatainak egyenlege a fejlődő országok számára végig egyértelműen negatív volt.

A tendencia azóta sem látszik megfordulni, habár a fejlődő országok közel 10%-a nettó adósból napjainkra hitelező orszaggá is változott. Alapjában véve kedvezőtlen volt és maradt a befektetett tőke struktúrája – néhány kivételtől eltekintve –, a célszektor sokkal inkább a szolgáltatások, mintsem a termelő tevékenységek ága maradt.

De hogyan növelhető az össztársadalmi érdekeket is szolgáló felhalmozás? – teszi fel a kérdést Bognár.

Mindenekelőtt úgy, hogy a kormányzat olyan gazdasági feltételeket teremtsen, ahol az egyének, a vállalkozások érdekeltek a megtakarítások, a befektetések növelésében, a tőkeképződést gyorsító pénzügyi politika elfogadásában. Ennek előfeltétele a keresletösztönző intézkedések szélesítése, ami a termelés, a beruházások, a javak forgalmának folyamatos bővülését eredményezi. Kitér természetesen Bognár az infláció megjelenésének, továbbgerjesztésének veszélyeire is, de hangsúlyozza, hogy az inflációt többféleképpen is vissza lehet szorítani, ha az nemzeti gazdaságpolitikai érdeké válik. Elsősorban megfelelő adórendszerrel. Megvizsgálja a különböző – közvetett és közvetlen – adózási rendszereket, típusokat és a megadóztatható alanyok közül két kategóriát állít fel, illetve emel ki: a nagy külföldi vagy hazai, illetve egyes magánvállalatokat és az alkalmazottakat, valamint az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottakat. A megadóztatható alanyok első kategóriájánál egyértelműen a közvetlen adózási formák alkalmazását javasolja, mértéküket illetően azonban figyelmeztetve arra, hogy az adózók termelő kapacitása és fogyasztási képessége soha ne csökkenjen. A második kategória esetében a közvetett adóformák bevezetését, illetve kiterjesztését látja racionálisan megoldhatónak. Ebben az esetben ugyanis a népesség életszínvonalát nem csökkentik, sőt serkentik a növekedést, feltéve, ha differenciált adózást vezetnek be. Nem szabad azonban sem tartós előnyökben részesíteni, sem túlterhelni az érintett személyeket. Azoknak az adóknak, amelyek a népesség tömegét érintik és így nagy hozamot biztosítanak, láthatatlannak kell lenniük, illetve közvetetteknek.

Ezért tartja fontosnak a fogyasztási adók legváltozatosabb rendszerének kimunkálását és bevezetését, amelyeket egyébként is a lehető legkisebb költségek mellett lehet és kell is behajtani. A hazai költségvetés növelésének érdekében Bognár soha nem mulasztja el a vámok mellett megemlíteni a kiviteli és behozatali illetékek alkalmazását mint a megtakarítások, állami beruházások forrásának egyik lehetséges változatát.

A tőkeképződés és -elvonás problematikája kapcsán visszatérően foglalkozik Bognár a külgazdasági kérdésekkel is. Amikor a fejlődő országok gazdasági helyzetét összehasonlító módon elemzi a fejlettebb országokéval, általában is neuralgikus pontként emlegeti:

- a folyó külkereskedelem,
- a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésének kérdését.

Ez a terület ugyanis a fejletlenebb országokban a legérzékenyebb szektornak számít.

Az évtizedeken keresztül jórészt idegen érdekek miatt deformálódott gazdasági struktúrából kifolyólag ugyanis a fejlődő országok többsége egyoldalúan függött – s függ ma is – a világkereskedelemtől, külkereskedelmük a fejlett országok érdekeinek alárendelődik.

De ez a függőség, a növekedés beindulása után jórészt újratermelődik, hiszen a gazdaság élénkítéséhez, a tevékenységek kiszélesítéséhez ugrásze-

rően megnövekszik a beruházási javak importja, amihez párosul – ha kisebb mértékben is – a vásárlóerő növekedése következményeként a fogyasztási javak behozatala is. Ebből adódik, hogy a fejlődési – átállási – folyamat kezdeti szakaszaiban az import növekedése rendre meghaladja a nemzeti jövedelem (GDP) növekedési ütemét. A gazdaság importorientálttá, végső esetben vulnerábilissá válhat. Tartós egyensúlyhiány keletkezik, amely fékezi a növekedést, egy lefelé irányuló spirál indul el, amely a kezdetinél is torzabb viszonyokat eredményezhet. Mindenáron meg kell tehát találni az export növelésének módjait. A hagyományos struktúrában viszont ez elképzelhetetlen. Új típusú termelési rendszerek kialakítása a kívánatos, először a hazai potenciális energiák mind magasabb feldolgozottsági fokra való emelését kell elérni.

A kétségtelen importhelyettesítés igénye jelenik meg a diverzifikáció szükségességének hangsúlyozásakor, amihez Bognár azonban itt is hozzáfűzte: „A diverzifikáció nem haladhatja meg az ésszerűség határait, mert akkor fel lép annak a kockázata, hogy egy autarchikus rendszer alakul ki.” Különösen a kisebb országokban, ahol a belső piac amúgy is korlátozottabb.

Ezért ezeknek az országoknak szorosan együtt kéne működniük az iparosítás folyamatában. Az együttműködés egyik formája a regionális közös piacok szervezése lehet, ahol a tagországok termékei előnyben részesülhetnének egy harmadik ország termékeivel szemben. Másként fogalmazva a protekciónizmust kéne ötvözni a tagországok termékei iránti preferenciával.

Ennél is fontosabb és sürgősen megoldandó kérdésként kezeli Bognár szinte minden munkájában a fejlődő országok élelmezésének problematikáját. Hangsúlyozza, hogy a fejlődő országok nem saját hibájuk miatt kerültek ebbe a kedvezőtlen helyzetbe, tehát okkal kell világméretű problémaként kezelni népességük élelmezésének kérdését.

Először is minden segítséget meg kell adni a hozamok javítása érdekében. Ki kell hangsúlyozni, hogy a helyi termelés segítése sokkal fontosabb, mint az élelmiszersegélyek szállítása. A mezőgazdasági exporttermékek kérdését érintve rámutat, hogy nem kívánatos a nemzeti energiákat továbbra is a monokultúra erősítésére összpontosítani. Amennyiben ezt a problémát kereskedelmi eszközökkel kívánjuk megoldani, az export – a legjobb esetben – gyorsan fog növekedni, de a gazdaság általános fejlődésének lassulása miatt az import még jelentősebb lesz. Másrészt, a hagyományos termékek exportjának növekedése árcsökkenéshez vezet és ennek következtében a csere feltételei egyre előnytelenebbé válnak.

Függőségük és a növekedési tényezők általános hiánya miatt a fejlődő országoknak külső segítségre van szükségük. Elengedhetetlen ezért szoros kapcsolat kiépítése a külföldi segítség és a hazai gazdaság között. Egy ilyen tudatos kooperáció annál is inkább fontos, mivel – ha valóban az ő érdeküket szolgáló hitelezést akarunk – a hitelezési rendszereket a fejlődő gazdaság tényleges és reális terveihez, koncepciójához kell igazítani.

Bognár ennek érdekében a külső segélyezési, hitelezési folyamatokhoz az alábbi feltételeket, illetve jellemzőket rendeli:

- a növekedés valamennyi elemére, szektorára terjedjen ki,
- a nemzetgazdaság belső problémáinak orvoslására koncentrálódjon,
- nem jelenthet elviselhetetlen terhet a fizetési mérlegre.

Megfigyelhetjük viszont, hogy a segítség, a hitelek többsége nem a leglényegesebb szektorokra koncentrál és például a hitelek és a műszaki támogatás racionális összehangolása alig létezik. A gyakorlat inkább az, hogy a hitelek és a műszaki segítség ugyanannak a projektnek a támogatására gyakran más-más országokból érkezik. A pénzügyi feltételek sem veszik figyelembe ezeknek az országoknak különleges helyzetét. Egyértelmű, hogy a fejlődő világ, a később iparosodó országok tényleges segítségét csak az alacsony kamatozású (3%-ig) és hosszú lejáratú hitelek biztosíthatják. Ilyen értelemben is elengedhetetlen a kormányzatok aktív közreműködése, hiszen ez a pénzügyi intézkedésektől, a piaci viszonyoktól eltérő intézkedésektől nemigen várható. Ellenkező esetben a hiteleket további hitelekből fogják visszafizetni és egyértelművé válik az ilyen hitelpolitika alacsony hatékonysága. Ha Bognár nem is fogalmazza meg konkrétan, a fejlődő országok tőketámogatását egy az e célra szerveződő nemzetközi „kormányzat” munkáján keresztül tudja egyedül hatékonynak elképzelni. Valahogy olyan módon – ha eléggé naiv is az elképzelés –, ahogy az NSZK kormánya járt el az ország egyesítése után a keleti tartományok megsegítésénél.

Az ilyen nemzetközi kormányzat számára a fejlesztés stratégiai összefüggésének állandó szem előtt tartása is fontos feladat, hiszen az egyes nemzeti kormányok, pénzügyintézetek nem ismerik eléggé a fejlődő országok problematikájának komplexitását, vagy profitális érdekekből nem vesznek róla eléggé tudomást. Nem hagyható szó nélkül a nemzetközi nagyvállalatok szerepe sem, amelyek szinte intézményesíteni szeretnék az illető ország vagy kormányzata függését az idegen országoktól, a monopóliumoktól, s amelyek meghatározni kívánván a nemzetgazdaság fejlődési arányait, súlyként nehezednek a kormányzatokra, széles körű befolyást elérve. Ezek a megállapítások közel esnek a nagy francia közgazdász, François Perroux 60-as évek során kifejtett gondolataihoz is, aki az erről szóló könyvében külön is szemléltette, hogy a nagy nemzetközi vállalatok hogyan és milyen formákban deformálják a kis, fejlődésben elmaradott országokat és azok nemzeti érdekeket célzó gazdálkodását.

Bognár ugyanakkor fontosnak tartotta azt is, hogy az új nemzetközi szervezetek koordinálják és felügyelik a bilaterális segélyeket, mivel ezek kétségtelen előnyei ellenére, komoly korlátozó tényezőket is rejtenek magukban: némi hitelező ország meghatározza az általa nyújtott segély felhasználási célját, sőt sokszor kikötik, hogy cserében a náluk gyártott termékeket kell megvásárolni. Különösen vonatkozik ez az ún. „technikai segélynyújtás” különbö-

zók, például oktatási, képzési stb. formáira. Ez abból következik, hogy a hitelnyújtó országok érdekei különböznek a kevésbé fejlett országok legsürgősebb szükségleteitől. Az előbbiek a támogatásoknál a számukra kedvező struktúrák, kereskedelmi, társadalmi kapcsolatok kialakulását részesítik előnyben. Ezért kérdőjelezhető meg a bilaterális segélyek konvertibilitása.

Bognár József gondolatai kétségtelenül nyitottabb fülekre találtak a népeség képzését, a munkaerő szakszerű fejlesztését illető javaslataiban.

A képzett munkaerő hiányának pótlását, az oktatás széles körű fejlesztését mindig is a növekedési politika koncepciójának szerves részeként kezelte. Ismerve a fejlődő országok oktatásának gyenge pontjait, mindenekelőtt a középfokú oktatás, a szakoktatás sürgős átalakítását javasolta. De jól látta azt is, hogy az alapfokú oktatás rendbetételéhez először a beiskolázás rendjének, fegyelmének biztosítását kell elérni, amihez a hatósági közreműködés még évtizedekig elengedhetetlen lesz. A fejlesztés fő vonalának mindazonáltal a diverzifikált középfokú oktatás, a technikusképzés segítését tartotta, mégpedig az ország adottságainak legjobban megfelelő szakosodási rendszerekben. Ezen a téren – a későbbiekben – különösen a délkelet-ázsiai fejlődő országok értek el figyelemre méltó eredményeket. A felsőoktatást a hazai tudományos bázis megteremtése érdekében fontosnak tartotta időnként külön is koncentrált támogatásban részesíteni.

Stratégiai fejlesztési célok, tervek kidolgozása nélkül természetesen a növekedés meggyorsítása nehezen érhető el. A hosszabb távú célok meghatározása és elfogadtatása ezért kiemelkedő jelentőségű feladat, hiszen csak az ilyen tervek, törekvések ismerete alapozhatja meg a középtávú döntéshozatalt, a gazdálkodó egységek működésének célját és irányát. Csak a hosszú távú célok biztosítják a folyamatosságot térben és időben egyaránt. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági vezetés legfőbb módszere a tervek kidolgozásából áll, de Bognár azért nem jut el egyértelműen annak hangsúlyozásához, hogy a felemelkedés záloga csak a tervgazdálkodás lehet. A tervgazdálkodású országok ugyanis a makroökonómia területén kétségtelenül értek el ésszerű működtetési eredményeket, de a mikrogazdaságban irracionálisak maradtak. Meg kell jegyezni természetesen, hogy a makroökonómia területén a mikroökonómiának megvan a maga önállósága is.

Bognár rendkívüli gondolati rugalmasságát jellemzi, hogy a különböző gazdasági szektorok elemzésénél hangoztatja, hogy mindegyik különböző vezetési módot igényelhet. Az államnak tulajdonában lévő eszközökkel közvetlenül gazdálkodnia kell, a magánszektorban befolyását pedig következetesen érvényesíteni szükséges. Irányítási módszereinek és eszközeinek az összes gazdasági tevékenységre hatással kell lennie.

Jelentős probléma a központi hatalom és a regionális – önkormányzati – szervek közötti viszony alakítása. Az erős központi hatalom szükségessége nem jelenti a helyi szervekkel való kapcsolatok elhanyagolását, illetve azt, hogy ez a viszony ne az együttműködés szellemében alakuljon és fejlődjön.

Bognár József következetesen vélte és harcolt is érte, hogy a fejlett országok rendelkezésére álló összes anyagi és szellemi energiát fel kell használni, sőt egyes esetekben áldozni is az elmaradott országok, régiók gyors felemelkedése érdekében, mert a tartós béke, a szilárd biztonság csak ilyen úton valósítható meg. Korunk interdependens világában ugyanis az egyes, önhibájukon kívül tartósan lemaradók problematikája – kellő nemzetközi összefogás nélkül – nem marad meg elszigetelt jelenségként, általános feszültségeket kiváltó góccá válik, ami nemcsak indirekt, hanem közvetlen módon is viszonylag hamar negatív befolyást gyakorolhat a legstabilabbaknak tűnő országokra is.

BÁCSKAI TAMÁS

A KREATÍV KÖZVETÍTŐ

(Bognár József)

Az MKKE-en ismerkedtem meg vele, ahol a Belkereskedelmi Tanszéket vezette, amikor tanársegéd voltam a Pénzügy Tanszéken. Értekezleteken, valószínűleg Egyetemi Tanácsban tűnt fel nekem, mert nem-liturgikusan, célratörően beszélt, s a témákat mindig tágabb keretekbe, összefüggések közé tudta illeszteni. Mai fejemmel tudom, hogy ez annyit jelentett, hogy nemcsak a logikája, hanem a képzettársító képessége is erős volt, s igen művelt emberként volt mit társítania. Egyébként nem állt egyedül szókimondásával, racionalitásával. Hasonlóan beszélt Péter György, a Statisztikai Tanszék vezetője, Antos István, a Pénzügy Tanszéké, Markos György, a Gazdaságföldrajzié, Erdős Péter, aki kezdetben elmélettörténetet oktatott és Nagy Tamás, a politikai gazdaságtan professzora, kurátor. Ilyen értelemben a kor üdítő színhelye volt az MKKE. Ám az említettek közül a legszélesebb műveltséggel, s a világra való elfogulatlan rálátással Bognár József bírt. Minden körülmények között független szellem volt. Akkor is, amikor egyszer belkereskedelmi miniszteri dolgozószobájában tanúja voltam egy telefonbeszélgetésének Rákosi Mátyással. Én közvetlenül Bognár válaszait hallgattam, de következtetni lehetett Rákosi kérdéseire, megállapításaira is, amelyeket Bognár a beszélgetés végén meg is ismételtem nekem. (Egyébként akkor az volt a szokás, hogy az ilyen beszélgetéseknél kiküldték az embert a szobából. Kevesen nem tettek így, többek között Kossa István, aki akkortájt pénzügyminiszter volt.) Rákosi azt kérdezte, vajon a Belkereskedelmi Minisztérium Tel-Avivban van-e, célozva arra, hogy sokallja a zsidó munkatársakat. Bognár József azt felelte, hogy a hazai kereskedelem nagy hagyományokkal rendelkezik, s – elhűlten hallgattam – viszont a belügyi és a hadügyi vonalon nem, jóllehet ott is számosan tevékenykednek. Az érvhez bátorság kellett, nemcsak riposztózó képesség. (Hasonló stílusban Pulai Miklós barátommal és kollégámmal együtt csak Kossa Istvánt hallottuk beszélni a pártvezérrel.) Egészen más helyzetben is hasonló bátorsággal és önállósággal lépett fel. Amikor 1956. októberének végén az Egyetemi Tanácsban felmerült a Marx Károly név elhagyása az Egyetem címéből, Bognár így szólt: „Az Egyetemnek nem kell szégyellnie a Marx nevet, legfeljebb Marx szégyellheti, hogy ezt az intézményt nevezték el róla.”

Bámulatos módon ez a függetlenség, ez a szókimondás és a később kifejtendő kreativitás tette lehetővé, hogy a kormányzat, különösen 1957 után elfogadja közvetítőnek a magyar értelmiség vagy legalábbis annak mennyiségben és minőségben tekintélyes része, a tudományos értelmiség között. Talán azt a szerepet játszotta e tekintetben, amit Illyés Gyula az írók és a hatalom között játszott. Az volt a véleménye, ha az idegen hatalommal, törökekkel, osztrákkal, oroszokkal nem működtek volna bizonyos mértékig együtt az ország maradandó érdekeit egyben védő emberek, a különböző megszállók kiirtották volna a nemzetet.

Ez a közvetítő szerep tette lehetővé, hogy kitűnő kvalitású, háttérbe szorított embereknek, a briliáns Rácz, volt pénzügyminiszternek, Varga István professzornak, a hazai konjunktúrakutatás és nemzetijövedelem-számítás kialakítójának, az Anyag- és Árhivatal volt vezetőjének és sok más kiválóságnak megrendeléseket, menedékhelyet, tehát legális és tudományosan kielégítő munkalehetőségeket tudott nyújtani a minisztériumban, a Kulturális Kapcsolatok Intézetében, s nem utolsósorban tanszékén, illetve az onnan Világgazdasági Intézetté kisarjadó kutatócsoportban, amely a fejlődő országokkal foglalkozott. Kezdeményezte, hogy egy kremlinológiai intézet is létrejöjjön, hiszen függőségünk miatt gyorsan és alaposan kell követni az ottani fejleményeket, ám ez az elgondolása értetlenséggel vagy annak álcázott félelemmel találkozott. Ő azonban állandóan figyelemmel kísérte és kísérte annak a fontos hatalmi központnak a működését, amint a világgazdaságét is, s állandóan hazai viszonyokra adaptált kreatív kezdeményezésekre vállalkozott mind a politikában, érintve, a kultúra felől közelítve hozzá, a külpolitikát is, valamint a gazdaságban. S nem fiatal korban, a tájékozódás, a tájékoztatás és érintkezés hatékonyabbá tételére jól megtanult angolul.

A jeles tudósokat, akiknek menedéket adott, a legnemesebb értelemben kihasználta. Állandóan érintkezve velük, meghallgatva véleményüket, s velük való vitákban edzve saját érveit fejlesztette ki a külpolitikai bázis szélesítésére, a külkereskedelem diverzifikálására, a piacgazdaság meghonosítására, a kultúra politikai vehikulumként való kihasználására, a külpolitikát és a külgazdaságot szolgáló tudományos háttér kiépítésére vonatkozó gondolatait. Ezeket türelmesen, kompromisszumokkal kiharcolta, kifejtette, működtette. Nagy segítségére volt állandó, szoros kapcsolata igen jeles szellemekből álló baráti körével, akik más tudomány-, illetve művelődési ágakból adtak át impulzusokat, interdiszciplináris formálva gondolkodását, szinergikus hatásokat kibontakoztatva. E körbe tartozott Ortutay Gyula, Bóka László, Zsebők Zoltán, Boldizsár Iván – néprajztudós, író, orvos, újságíró.

Szerette és pártolta az általa tehetségesnek tartott fiatalokat – csak körül kell nézni, kikből állt a Világgazdasági Intézet s elődje gárdája: Szentés Tamás, Sirmai Mihály, Kádár Béla, Csaba László fémjelezték ezt az intézményt, hogy találomra említsek néhány nevet. Ez a pártolás azonban sohasem jelentett atyáskodást, nagyképűséget, „csendőrtégezést”. Öniróniája is segített a kö-

zelkerülésben. Kedvvel emlegette, hogy a világ legifjabb polgármestereként kölcsönzött frakkban mint vágódott hanyatt a havas-jeges pesti utcán egy szovjet fogadásra siettében.

Igazán szoros kapcsolatba akkor kerültem vele, amikor Kwameh Nkrumah ghanai elnök magyarországi látogatása során az elnök tolmácsaként odaadtam Bognár angol nyelvű könyvét a tervgazdaság megreformálásáról. Nkrumah egyetlen éjszaka végigolvasta a könyvet, s meghívta Bognárt tanácsadónak. Ő Székely Gábor mérnököt, volt titkárát és engem választott ki ghanai szolgálatra. Az előkészületeket – több mint egy esztendőn át – minuciózus pontossággal szervezte meg és irányította. Tanulmányok tucatjait készítették elsőrangú, piactudományi és tervgazdasági tapasztalatokkal rendelkező közgazdászok, mérnökök, agrárszakemberek. Hetente megvitattuk az anyagokat, s integráltuk azokat elaborátumunkba, amelynek a végső formát a helyszínen kívántuk megadni. Meglepett, s először hiúságnak tartottam, hogy ragaszkodott ahhoz, hogy szakértői anyagunkat kiadja a ghanai kormány, ami meg is történt. Kicsit később jöttem rá, hogy jogos önvédelemről volt szó. Másfél évvel ottjártunk előtt Nicholas „Nicki” Káldor, – a 18 éves korában Magyarországról kivándorolt jeles brit baloldali neokeynesianus tudós, később egy Labour kormány minisztere Thomas Balogh-gal együtt, kivel egyszerre lett a brit felsőház tagja, lord – Ghanában teljesen józan tanácsokat adott, ám nem jelentette meg azokat. Amikor a kormány megalomániás politikája sztrájkokba torkollott, a kormányzat Káldort tette meg bűnbaknak.

Furcsa állapotok voltak Ghanában, amikor odaérkeztünk. A hatmilliós ország vezetője, Nkrumah egész Fekete-Afrika meghódításáról ábrándozott, s óriási, pazarló presztízsbetűházásokat hajszolt, az Akoszombo erőművet, amelynek áramát ma sem tudják kihasználni, alumíniumkohászatot, a Tema-i túlméretezett halászkikötőt és -flottát stb. Mivel az USA ezeket nem volt hajlandó finanszírozni, a Szovjetunió felé fordultak. Képzetlen, baloldali demagógok jelentek meg a kormányban, akiket a magasan képzett helyi közigazgatási értelmiség, a későbbi ENSZ főtitkárhelyettes Gardiner, a külgazdasággal foglalkozó Phillips, valamint a korábbi brit közigazgatásból megmaradt kitűnő szakemberek és – paradox módon – jó ghanai hazafiak, mint Millar-Craig, nem tudtak visszaszorítani. A nyugati képzettségű, kimagasló helyi talentumokat az elnök emigrációba kényszerítette, a maradék fehéreket odaadó helyi híveivel – egyébként igen sok korrump emberrel – váltotta föl. Kedvelte az olyan fehér szakértőket is, akiknek nem voltak gyökereik az országban, így magas állami export-funkcióban volt egy szimpatikus magyar báró, aki itthon az Astoria Szálló és a Magyar utcai előkelő kupleráj tulajdonosa volt, s az utóbbit tartotta a jobb befektetésnek... Mi baráti kapcsolatban voltunk a fekete és a fehér szakértelmiséggel, a különböző időszakokban oda érkezett magyarokkal, s még meg is látogattunk Kumasi közelében egy magyar családot, akiknek fakitermelésük volt, s a feleség – magyar nő – Ghana ismert festőművésznője. Az utóbbi itthon is sikeres lett volna idillikus realizmusa révén. A

férje kevésbé, mert korábban csendőrtiszt volt, s bár semmi felróható nem tett, nyilván helyet kerestek volna neki valamilyen koncepció perben vagy internálótáborban.

Ebben a környezetben a Bognár-féle koncepció, az óvatos, agrár- és agrár-ipari fejlesztés, nem kis politikai bátorságot követelt meg. Gyakran hangzottak el a viták során olyan mondatok, hogy „nagyon csodálkozunk, hogy szocialista országbeli létükre, nem átallanak...”. Ez azonban Bognárt s bennünket nem zavart. A magyar nagykövetség, amelynek élén Kós Péter állt, nem tett kísérletet arra, hogy befolyásoljon bennünket, hanem – helyesen – hazánk külgazdasági érdekeinek érvényesítésére használta ki jelenlétünket.

Hazatérésünk után is élénk és gyakori kapcsolatban maradtunk egymással. Sok hazai vitában küzdöttünk harcostársakként reformokért, illetve túldimenzionált tervek és koncepciók ellen. Sokszor voltunk együtt külföldi konferenciákon, ahol együtt igyekeztünk az ország arculatát, imázsát kedvező színben, vonzóan bemutatni anélkül, hogy hazudnánk. Gyakran adtunk közösen tájékoztatást különböző magyar hivatalos, tudományos és üzleti körök, a Gazdasági Kamara stb. meghívására idelátogató külföldieknek, Bognár fellépéseit offenzív magatartás jellemezte, nem a mentegetőzésé, a védekezését. Ahogy a hazai hatalmasokkal, a szovjet funkcionáriusokkal szemben, úgy a Nyugat képviselőivel szemben is méltósággal lépett fel. Feledhetetlen számomra, hogy egy amerikai delegáció egyik tagjának elmaradottságunkat bíráló megjegyzésére azt válaszolta: „ha az Önök Rooseveltnévű elnöke fel nem ül Sztálinnak, s nem ad el bennünket az utóbbinak, akkor nem így néznénk ki ma”.

Meggyőződése, hogy tevékenységével, szellemiségével és aktivitásával jól és eredményesen szolgálta a magyar tudományt és a magyar gazdaságot. Örültem, hogy ismerhettem, hogy tanulhattam Tőle.

LÉVAI IMRE

AZ UTOLSÓ TERV

Bognár József akadémikus kutatási programja a XXI. századi világlelmezési krízisről

Amikor Bognár József professzor a hetvenes évek közepén akadémiai székfoglalójában Magyarországon először fejtette ki a *világgazdasági korszakváltás* koncepcióját (Bognár, 1975 és 1976), akkor még fiatal, „újdonsült” munkatársai közül többen, közöttük jómagam is némi zavarodottsággal és fenntartással fogadtuk az új fogalmat. Frissen megszerzett ismereteinkkel, illetve előfeltevéseinkkel összhangban lévőknek és magyarázhatónak tűntek a világgazdaság az idő tájt kiteljesedett (ám a nemzetközi pénzügyi életben már a hatvanas évek vége felé megmutatkozó) válságjelenségei – s mindezekre kielégítő válasznak véltük a nevezetes hosszú távú, 40–60 éves periódusú Kondratyev-ciklusra való „eretnek” hivatkozást (Kondratyev, 1980). A Világgazdasági Kutató Intézetben sorozatban készültek a világgazdasági környezetünk változásaiban lehangelőbbnél lehangelőbb trendeket kimutató, de a valószínűsítéskor utóbb mégis mindig túl „optimistának” bizonyuló előrejelzések, amelyeket azután a magyar gazdaságpolitikai döntéshozók rendre figyelmen kívül hagytak. Az eredmény közismert: defenzív irányváltás, külgazdasági befelé fordulás, eladósodás...

Bognár professzor akadémikusként a tudomány, parlamenti képviselőként a politika érveivel felfegyverkezve szállt harcba a megfeneklett magyar gazdasági reformok továbbviteléért, a külgazdasági nyitásért, s a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején – „harcostársaival” együtt – több győztes csatát is megvívott. Aktív hazai közéleti szereplése nem vonta el figyelmét a globális problémák mélyreható elemzésétől, s 1980-ban a Világgazdasági Tudományos Tanács (amelynek elnöke volt) *Irányzatok a világgazdaságban* című sorozatában alapvető fontosságú összegzést adott a századvégi fejlődés és együttműködés kérdéseiről vallott nézeteiről. Tudós lelkiismerete, politikusi szolidaritása a fejlődő világ súlyos gondjaival szembesülve eredeti megoldási javaslatok megfogalmazására készítették Bognár professzort. Az előre látható világlelmezési válságot egyfajta indikatív „világterv” megvalósítása révén látta leküzdhetőnek, amely a világgazdasági erők realitásait, kedvező és

kedvezőtlen hatásait messzemenően figyelembe veszi (Bognár, 1980 Vol. 1.: 116–123). Megjegyezzük, hogy a fejlődő országok élelmezési problémáinak megoldása érdekében már 1967-ben megjelent munkájában (Bognár, 1967: 562–563) olyan világpiazi mechanizmus bevezetését javasolta, amely a gazdasági életben megmarad az anyagi érdekeltség bázisán, de az emberiség jövőjével összefüggő alapvető kérdésekben állami szinten letér erről az alapról és a helyzet megjavítása vagy a veszély kiküszöbölése érdekében cselekszik (Bognár, 1976:56). Ma már/még kissé naivnak tűnő elképzelése számottevő visszhang nélkül maradt. A világ megváltozott, s tudhatjuk-e, milyen irányba tart?

Kérdés tehát, hogy – a Kondratyev-ciklus fátumát kritikátlanul elfogadva – adhatunk-e *immár* derűlátó prognózist? Azaz, kiindulhatunk-e *ma* abból, hogy a Kondratyev-ciklus szerint már elértük a hullámvölgy mélypontját, s innen csak „felfelé” vezethet az út? Beigazolódik-e Bródy András paradigmaváltó cca. 200 éves hosszú hullámainak (hipo)tézise (Bródy, 1983), avagy – Bognár professzor megsejtése alapján – sokkal inkább világgazdasági *ciklusváltásra/cikluselágazásra*, a válság további mélyülésére, elhúzódására, s egyúttal a világ korszakhatárt jelző átrendeződésére következtethetünk? Reális alternatívát nyújt-e a Római Klub (amelynek tagja volt) által több mint két évtizede, vagy a Budapesti Klub által legutóbb javasolt globális „anticiklikus” gazdaságpolitika, illetve „planetáris” szemléletmód az újabban ismét megszaporodott „katasztrófa-forgatókönyvekkel” szemben? A fukuyamai „történelem vége” (Fukuyama, 1990), a liberális, polgári demokratikus politikai rend „diffúziója” egy új világtörténelmi kor kezdetét jelzi-e, s beléphetünk-e végre a „szabadság birodalmába”, avagy még mindig a kiszámíthatatlan szükségszerűségek csapdájában vergődünk? Mit kellene tennünk, ha már valamiféle értelmes „világterv” megvalósítása eleve kizárt?

Bognár professzor, az államszocializmus reformjának, piacosításának egyik legtekintélyesebb szószólója, akit lehetett ugyan a „kompromisszumok tudósának” titulálni (HVG, 1996/46.), s amely titulust a maga módján ő maga is vállalta (Kritika, 1987/8.), a rendszerváltás zaklatott éveiben a társadalomkutatástól egy pillanatra sem elszakadó nyugdíjasként bölcs nyugalommal szemlélte a sok irányba elágazó fejleményeket. Az aktív politizálással végérvényesen szakított, ám a világ sorskérdései iránti tudományos felelősség nem hagyta nyugodni. Nem kis büszkeséggel fogok mindig is emlékezni arra, hogy ezen felelősség által vezérelt utolsó kutatási tervébe beavatott, annak kidolgozásába – ha mégoly szerény mértékben is – bevont, tanácsadásomra igényt tartott. Már tíz éve nem az első munkahelyemen, a nemzetközileg ismert és elismert „Bognár-intézetben” folytattam kutatásaimat, amikor végül közös nevezőre jutottunk, s legutóbbi munkáimmal (Lévai, 1996a; 1996b), 1996. júliusi ausztráliai tanulmányutam eredményeivel a „terv” megvalósíthatóságáról meggyőzhettem.

A kezdetben viszonylag szerény, csak a kulcskérdésekre (kiemelt régiókra és szektorokra) összpontosító munkaterv – több „rég” és „új” kollégával folytatott konzultációk során – széles horizontú, átfogó projektummá bővült.*

Nem csekély szerepet játszott ebben, hogy az év novemberében volt esedékes az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Szervezete (FAO) Világélelmezési Konferenciájának megrendezése a FAO székhelyén, Rómában, szinte napra pontosan az első ilyen csúcsertekezlet megtartása után huszonkét évvel. Az 1974-es római konferencia határozata értelmében tíz év múltán egyetlen gyermek, nő vagy férfi sem hajthatta volna álmra a fejét éhesen és egyetlen emberi lény fizikai vagy mentális képességét sem korlátozhatta volna a rosszul tápláltság. A valóság ezzel szemben az, hogy bár az éhezők akkori száma valamelyest csökkent, a világ népességének egyhatede ma is éhezik vagy rosszul táplált. A Föld erőforrásai ugyan elegendőek lennének a világnépesség megfelelő szintű élelmiszer-ellátásához, az adott elosztási viszonyok azonban jelenleg mintegy 840 millió embert éhezésre és rosszul tápláltságra kárhoztatnak. Az 1996. évi, egyébként meglehetősen szerényen sikeredett világélelmezési „csúcs” (állam- és kormányfők viszonylag kis számban jelentek meg) – a korábbi két évtized tapasztalatait figyelembe véve – hasonlóképpen szerény célt tűzött ki: a zárónyilatkozat húsz év alatt az éhezők és rosszul tápláltak számának felére csökkentését irányozza elő.

A sokoldalú előzetes vizsgálódások és tájékozódás alapján Bognár professzor a XXI. századi világélelmezési krízis kutatásáról előterjesztett programjában a következőképpen fogalmazta meg üzenetét:

„Az élelmezési helyzet multidiszciplináris alapon történő, sokoldalú elemzése azt bizonyítja, hogy a jelenlegi közgazdasági viszonyok és mechanizmusok viszonylagos változatlanságát feltételezve, a katasztrófa aligha kerülhető el. Ebből logikusan következik, hogy a katasztrófa elkerülése érdekében a közgazdasági viszonyok és mechanizmusok átalakítására van szükség. Ezen átállítást nemcsak az élelmezési helyzet követeli meg, hanem a természeti környezetnek a jelenlegi emberi tevékenységek nyomán beállott romlása is, amely ma az emberiség létfeltételeit sok oldalról veszélyezteti. A közgazdasági rendszer és a mechanizmus átalakítása során mindenekelőtt a GDP eddigi számítási rendszerét kell felülvizsgálni, amely figyelmen kívül hagyja a természeti tőke amortizációját, az erózió által okozott talajvesztést és károsodást, az erdők különböző okokból előálló pusztulását, illetve a védőernyőként működő ózonréteg elvékonyodását. Ezért a GDP nem valóságos fejlődést mutat, hiszen a szóban forgó (az adott) gazdaságpolitika pusztítja a természe-

* A téma művelésébe bevont kutatók: *Bognár József* (témavezető), *Balogh András* (India), *Csáki Csaba* (Észak-Amerika), *Halm Tamás* (szerkesztés), *Hernádi András* (Japán, Délkelet-Ázsia), *Király Zoltán* (mezőgazdasági termelés), *Kiss Judit* (Afrika), *Kollár Zoltán* (Latin-Amerika), *Kőrösi István* (Európa), *Kőszeginé Kalas Mária* (statisztikai módszertan), *Lévai Imre* (Ausztrália), *Pécsi Kálmán* (Független Államok Közössége), *Rostoványi Zsolt* (arab országok, Irán), *Tálas Barna* (Kína).

ti környezetet és ezáltal veszteséget is okoz és veszélyt is létrehoz. Feltehető, hogy az adott közgazdasági mechanizmus működése révén a termelők saját profitjukat felveszik, tehát a természeti környezet romlását a társadalom fizeti meg. A természeti környezet romlása miatt már csökken a termőföldek, az erdők és a halászat termelékenysége, a hulladékok költségei csillagászati méreteket öltenek és bizonyos betegségek (rák, allergia) egyre erősödő mértékben pusztítják az emberi életet.” (Bognár, 1996:3)

Bognár akadémikus – miután indítványozza a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének egy multidiszciplináris bizottság felállítását, amely a nemzeti jövedelem olyan számítási lehetőségére tesz javaslatot, melyben a természeti tőke amortizációja és a természeti környezet károsodása levonásra kerül a nemzeti jövedelemből – a piaci erők „mindenhatósága” iránti kételyeinek hangot adva rámutat: *„Napjainkban egyre szélesebb körűvé válik az a felfogás, hogy a szabad piaci rendszerben a gazdaság hatékonysága és cselekvőképessége annyira megerősödött, az állam pedig annyira költségessé és nehézkessé vált, hogy célszerű azt egyre több gazdasági cselekvésből kikapcsolni, hiszen pusztán léteével is fenyegeti a piac szabadságát. Kérdéses azonban, hogy ilyen „gazdasági túlhatalom” esetén a társadalom azon rétegei, amelyek a gazdaságban csak fogyasztók gyanánt vannak jelen, miképpen kerülhetnek közel a makro-döntésekhez? Mi történik azonban a piaci erők szabad játékára bízott történések során, ha valamely fennálló helyzet a gazdaság számára előnyös (magas profitot hoz), de a társadalom többi egyedei vagy a természeti környezet számára veszélyes?”* (Bognár, 1996: 4)

Bognár professzor itt a közgazdaságtudomány szűkebb kereteit messze meghaladó kérdéskörhöz kanyarodik vissza. A társadalmi morál alapkövetelménye, az erkölcsi tisztesség egész munkásságának vezérelvét képezte, s erről több helyütt, egyebek között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tananyagát képező kötetben is megnyilatkozott, amikor korábbi fejezetét (Bognár, 1966) a társadalmi intézményeknek a fejlődő országok gazdasági növekedésében betöltött szerepéről szóló alfejezettel egészítette ki. Befejezésül ebből idézünk, nem titkolt szándékkal a megszívlelendő mondanivaló hazai aktualitására utalva:

„Az állam szerepét növeli ... az a körülmény is, hogy kialakulásától fogva több és bonyolultabb problémával kell foglalkoznia, mint a sok évszázados tradícióval rendelkező államoknak. E feladatot viszont kevés kollektív tapasztalattal a háta mögött és a kvalifikált szakértőkben fennálló nagy hiány közepette kell megoldani.

Az új államnak kell az új viszonyok és célok által megkövetelt társadalmi-magatartási (viselkedési) normákat kialakítania, gyakoroltatnia és megrögzítenie. E feladat sikeres megvalósításának – az új rendszer stabilitása szempontjából – kiemelkedő jelentősége van. Az új hatalmi viszonyok és új társadalmi célok ugyanis gyökeresen átalakítják a társadalmi értékrendszert (morális kategóriákat) és ehhez kapcsolódó viselkedési normákat is. A régi tár-

sadalmi értékrendszer egyes elemei ellentétesek az újjal, ezért azokat határozottan el kell vetni. Más elemei azonban neutrálisabbak, ezért nem gátolják a társadalmat és a kormányzatot a gazdasági növekedés által megkövetelt atmoszféra kialakításában.

Figyelembe kell venni, hogy az új értékrendszer és viselkedési normák terjedése a társadalmi, gazdasági körülmények előrehaladásától függ, hogy a neutrális természetű értékeket és normákat nem célszerű addig kitörölni az emberek tudatából, amíg az újak meg nem honosodtak. Ellenkező esetben a társadalmi morál fejlődésében intervallumok keletkeznek, a régi már megszűnt, de az újat még nem fogadják el. A morális intervallumok azonban pusztító hatásúak, mert cinizmust, közömbösséget és relativizmust eredményeznek. Ha ezen jelenségek elhatalmasodnak, úgy nem szüntethetők meg az új értékrendszer kialakulása után sem; azaz az emberek egy része az új normákat is tagadni fogja. Ilyen helyzetben viszont törvényes értelemben erőszakot ... kell alkalmazni az új morál meghonosítása érdekében, ami nem kívánatos állapot." (Bognár, 1974:165–166)

HIVATKOZÁSOK

- Bognár József (1966 és 1974): *Gazdaságfejlesztés és tervezés a fejlődő országokban*. In: Szentes T. (szerk.): 1966: 95–146. és Nyilas J. (szerk.): 1974: 143–225.
- (1967): *A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- (1975): Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében. *Közgazdasági Szemle*. XXII. évf. 2. sz. 183–202. Angolul: New Forces and Currents in the International Economy. *The New Hungarian Quarterly*. No. 58. 34–57.
- (1976): *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó.
- (1980): *End-Century Crossroads of Development and Cooperation. Vols. 1–2. Trends in World Economy*. No. 30. Budapest: Hungarian Scientific Council for World Economy.
- (1996): Világélelmzési krízis a 21. században. Munkaterv. (Gépirat) Budapest: MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Tudományos Tájékoztató Szolgálat. 6. old.
- Bródy András (1983): *Lassuló Idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Angolul: Brody, Andrew (1985): *Slowdown: Global Economic Maladies*. New Delhi: Sage Publications.
- Fukuyama, Francis (1990): A történelem vége? *Világosság*. 31. évf. 1. sz. 9–24. III.: Valóság. 33. évf. 3. sz. 16–31.
- Kondratyev, N(ikolaj). D(mitrievics). (1980): A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. *Történelmi Szemle*. 2. sz. 241–269. Eredetileg: Bolsije ciklű konjunkturü. *Voproszű Konjunkturü*. 1925. Vol. 1. 28–79.
- Kuklinski, Antoni (ed.) (1997): *European Space – Baltic Space – Polish Space. Part Two, „Europe 2010 Series”, Vol. 4*. Hannover: Akademie für Raumforschung und Landesplanung (ARL), Warsaw: European Institute for Regional and Local Development (EUROREG), University of Warsaw, 1997.
- Lévai Imre (1996a): End of the Long Wave or Bifurcation and Chaos? Seven Points on Global Political Economy. *World Futures*. No. 47. 319–323. Magyarul kivonatolva: Galló Béla – Lévai Imre (1994): Világgazdasági ciklusváltás vagy cikluselágazás? *Magyar Hírlap*. 27. évf. 182. sz. 7.

- (1996b): Calm before the Storm. Some Current Issues of Global Political Economy. Paper presented at the 16th General Conference of the International Peace Research Association. Brisbane, July 8–12, 1996. Lényegére rövidítve: Pending Issues of Global Political Economy. A Research Note. In: Kuklinski, A. (ed.): 1997: 195–198.
- Nyilas József (szerk.) (1974): *Korunk világgazdasága. III. A fejlődő országok.* (Második, átdolgozott kiadás) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szentes Tamás (szerk.) (1966): *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

CSIKÓS-NAGY BÉLA

A KÉT UTOLSÓ ESZMECSERE BOGNÁR JÓZSEFFEL

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Szoros baráti kapcsolat fűzött Bognár József akadémikushoz. Hosszú évekre visszamenően rendszeresen, általában havonta találkoztunk közös ebéden a Gellért Szállodában.

Utolsó közös ebédünkön, 1996. október 8-án vetette fel annak a gondolatát, hogy a XXI. század közgazdaságtanáról alkotott nézetünket közös műben fogalmazzuk meg. Abban állapodtunk meg, hogy rövidesen felvázolja idevágó nézeteit, amire írásban reagálok. Ilyen előzmények után kívántunk volna 1997. januárjában visszatérni a kérdésre. 1996. október 18-án meg is küldte néhány oldalas vázlatát. Másnap már kórházban feküdt. Válaszlevelem október 25-én készült el. Vártam feleségének jelzését, mikor engedik meg a kórházban, hogy látogatót fogadhasson. Erre azonban nem kerülhetett sor. November 22-én már ott álltam a koporsója előtt, hogy a barátok nevében búcsút vegyek Tőle.

Hadd szenteljem ezt az írást a most már soha meg nem jelenő műről való elmélkedésnek és baráti búcsúnak.

GONDOLATOK A XXI. SZÁZAD KÖZGAZDASÁGTANÁRÓL

Bognár József vázlata

A közgazdaságtan nem tartalmaz tartós, állandó és folyamatos igazságokat. Ezért nagy hibát követnek el azok, akik képtelenek tudományos gondolkodásmódjukat megváltoztatni.

A XX. század végén például aligha lehetnek igazak azok a szabadversenyessé nézetek, amelyek Alfred Marshall korában alakultak ki és a monopóliumot vagy oligopóliumot kivételes esetnek vélték.

Ma ez nem lehet igaz, hiszen ezer nagy részvénytársaság termeli a világ ipari termelésének felét.

Más olyan jelenségekkel is találkozunk azonban a század végén, amelyek arra vallanak, hogy a gazdaság működésében súlyos bizonytalanságok és zavarok vannak. Ilyenek – többek között –, hogy

- a) nincsen egyensúly a jólét, a társadalmi szolidaritás és a szabadság között;
- b) a szegénység gyorsabban nő, mint a világ jövedelmei;
- c) a 30-as évekhez hasonló munkanélküliség van (Európában 18 millió), bár az utóbbi időben egyes országok (USA) a foglalkoztatottság növelésére (új munkahelyek létesítése) törekuszenek;
- d) a külső integráció követelményei gyakran (többnyire) ellentétbe kerülnek a belső integráció feltételeivel (a versenyképesség csak a szociális vívmányok terhére tartható fenn);
- e) a gazdagok olyan jellegű lázadása, amelyet Padániában (Itália) vagy Dél-Braziliában tapasztalunk.

E jelenségek nem a rövid ciklusok jelenségei, tehát továbbélésükkel a XXI. században is számolni kell.

A XXI. századi közgazdaság legfőbb, krízist kiváltó veszélyeit mégsem az említett (a felsorolt) problémákban látjuk. Ezen új problémákat

- a természettel fennálló viszonyban (környezeti destrukció),
- a népesedési tendenciákban,
- a globalizálódás következményeiben

véljük megpillantani.

A *környezet destrukcióit* döntő mértékben előmozdította azon „közgazdasági alaptétel”, hogy a levegő és a víz „szabad javak”, amelyek korlátlan mennyiségben állnak rendelkezésre; azaz velük nem kell gazdálkodnunk. E felfogás következtében – amelyet a kapitalista és a szocialista közgazdaságtudomány egyaránt elfogadott – a termelési folyamatok során és a fogyasztás *után* – olyan destrukció érvényesült, amely a mai környezeti romláshoz vezetett. Ha a levegő és a víz megszűnik szabad jószág (azaz költség nélkül igénybe vehető) lenni, úgy a környezet megóvásában kapcsolatban *költségek* merülnek fel, sőt a cél elérése érdekében *magas árat* kell megállapítani, hogy a gazdasági élet szereplőinek magatartását az új követelményekhez igazítsuk. Ez a változás egyben azt is jelenti, hogy a korábbi szabad javak felhasználásával kapcsolatos valóságos költségeket a nemzeti jövedelemből (a nemzet gazdasági javaihoz egy adott időpontban hozzáadott jószágmennyiségből) le kell vonni, nem pedig hozzáadni, mint ahogy eddig történt.

Tudomásul kell venni azt is, hogy a legkorszerűbb természettudományos felfogások szerint az *ökoszisztéma* olyan komplex, sokállapotú rendszer, amelynek *nincs* egyensúlya. E rendszer – természetesen – emberi beavatkozás nélkül is változik, de a várható változások mértékét és időpontját nem ismerjük. Mindenesetre az ökoszisztéma néhány billió éve működik és fennmaradt.

A *népesség-növekedés* rátája világviszonylatban 1,73%, de a fejlődő országokban 2,06–3,03%-ig terjed. Európában a népesség stagnál, vagy csökken.

A gyors népességnövekedés ebben a században megnégyszerezte a lakosság számát, hiszen 2000-ben már 6 milliárd 158 millió népességgel kell számolni.

Ha ez a tendencia nem változik, úgy 2020-ban már 7 milliárd 887 millió, 2030-ban 9 milliárd 863 millió ember ellátásáról kell gondoskodni. A népesség ily mértékű (A. Peccei szerint „rákos növekedése”) felveti azt a kérdést is, hogy meg lehet-e, illetve miként lehet megoldani a világ élelmezését a jövő évszázadban?

E kérdés megválaszolása során a következő tényezőket kell figyelembe venni:

A mezőgazdasági termelés 2,5–3-szorosára történő emeléséhez új földterületekre volna szükség, de az erózió, az érzékeny talajféleségek jelenléte és a klimatikus viszonyok miatt erre jelentős mértékben nem számolhatunk. (Háromszor akkora népesség esetén a települések is több helyet foglalnak el, 1,4% helyett 4,2–4,5%-ot.) Ismeretes az is, hogy a szűzföldek bevonása a termelésbe a Szovjetunióban nem hozott eredményt.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a földterület 30%-án az erdőknek meg kell maradniuk.

A globális vízfelhasználás gyorsabban nőtt, mint a népesség, azért ma 800–900 millió ember él vízhiányos területen.

Kémiai módszerekkel lehet még termelésnövekedést elérni, de az elmúlt évtizedben Nyugat-Európában „túlkemizálás” is történt.

India és Kína mint a világ legnépesebb országai súlyos problémát jelentenek.

Afrika, a tragikus helyzetben lévő kontinens, amelyen a mezőgazdasági termelés csökken, de 2025-ben – a prognózisok szerint – 1,5 milliárdos népességgel fog rendelkezni.

Születésszabályozást eddig csak Kínában kísérletek meg; egyelőre bizonytalan eredménnyel, hiszen a férfi lakosság hányada gyorsabban nő, mint a nőké, ami szociális feszültségekre, az agresszivitás esetleges növekedésére vezethet.

Számolni kell azzal is, hogy a népszaporodással kapcsolatos lakossági magatartások megváltoztatásához nagyon hosszú időszakra van szükség.

Mit jelent a globalizálódás? Az adott nemzetközi szituációban nemcsak az egyes államok külpolitikai lépései befolyásolják a nemzetközi politikai körülményeket, hanem a belpolitikai tényezők is, hiszen vannak polgárháborúk, törzsi összeütközések, kisebb határszéli konfliktusok stb. Miután az ilyen jellegű fejlemények és folyamatok a békét és a szükséges nemzetközi együttműködést veszélyeztetik, sőt továbbterjedéssel fenyegetnek, a békére törekvő nagyhatalmak kénytelenek lehetnek ezekbe beavatkozni.

Ilyen helyzetek megelőzése végett alakult ki az a felfogás, hogy a nem demokratikus belső struktúrák (diktatúrák stb.) a békét veszélyeztetik, tehát a nem demokratikus (az ilyen) struktúrák kialakulását célszerű megakadályozni.

Másfelől a mai kommunikációs és közlekedési viszonyok között a negatív hatások (erőszak alkalmazása, kisebb-nagyobb konfliktusok) nagyon könnyen terjedhetnek és a régi értelemben vett nacionalizmus kiaknázhajtja ezeket.

Tehát korunkban a békét, a nemzetközi együttműködést, a gazdasági stabilitást, a környezet védelmét és az emberek életét és sorsát súlyos veszélyek fenyegetik. A világot globálisan fenyegető, közös veszélyek mellett történelmi okokból olyan helyzet alakult ki, hogy vannak gazdaságilag erős, sok tőkével és tartalékkal rendelkező gazdag országok, amelyeknek népességszáma stagnál, és vannak gazdaságilag gyengén fejlett, tőkével és tartalékokkal nem rendelkező országok, amelyekben a népesség gyorsan szaporodik. Olyan gazdasági együttműködésre lenne szükség, amelyben a fejlettek a gyengén fejlettekkel kooperálva azok fejlődését elősegítik, mert ellenkező esetben a szegénység, a kilátástalanság és az anyagi ellentétek egyre nőnek. Ez pedig elkeseredést és idővel gyűlöletet indukál, amelyben a szegények a gazdagok ellen fordulhatnak. Miután nekik gazdasági eszközeik, általában a racionalitást előmozdító tartalékaik nincsenek, a küzdelem könnyen átcsúszhat az irracionálisba, terrorizmusba, fegyveres harcokba stb.

A XXI. században azonban a migráció is lehetséges, de tömegesen, és nem a ravernsteini értelemben.

Néhány tanulságot azonban a globalizáció jelenségeivel kapcsolatban is levonhatunk. A XXI. században nem lesz elég a világkereskedelem mint összefogó erő, miután az a gazdasági erőviszonyokat az erősebb fél javára módosítja. Olyan erős nemzetközi intézményekre van szükség, amelyek képesek a kríziseket kezelni, illetve megelőzni.

A gazdag országoknak segíteniük kell a szegény országokat, miután egy világban és azon belül egy világgazdaságban léteznek.

A gazdag országok társadalmi-gazdasági modelljeit nem szabad annyira fogyasztás-központúvá tenni, mint az jelenleg van.

A jövő század közgazdaságtudományának politikai gazdaságtanszerűnek kell újra lennie, mert a neoliberálisok azon elképzelése, hogy a „tisztá” gazdaságtudományt el lehet választani a politikától, teljes naivitás, hiszen e két tényező – amint azt jelenleg is tapasztaljuk – egyre szorosabban összefonódik. Nemcsak politikai motivációból erednek egyes gazdasági lépések, hanem a gazdasági hatalmat (képességeket) is egyre gyakrabban használják politikai előnyök megszerzésére.

A tanulmányban ismertetett veszélyek nagyon súlyosak, de a katasztrófát még meg lehet akadályozni, bár az egyén és a közösség élete – különösen az első negyven-ötven esztendőben nehezebb lesz, mint jelenleg. Cselekedni azonban gyorsan kell, mert késlekedés esetén az összes tényezők súlyosabbá válnak anélkül, hogy a javító tényezők belépnének.

CSIKÓS-NAGY BÉLA LEVELE

Kedves Józsi!

Nagy figyelemmel olvastam gondolatébresztő írásodat. Mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel szeretnék foglalkozni, amelyekben különösebb nehézség nélkül megtalálhatjuk a közös nyelvet. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék *Price and Power* címen Elek Péter társszerzőségével 1995-ben megjelent munkámra. Ebben megkíséreltem szembesíteni a XX. század közgazdaságtanát a XVIII. században uralkodó klasszikus közgazdaságtannal. A leglényegesebb különbségeket a következőkben jelöltem meg.

- 1.) Az egydimenziós közgazdaságtan háromdimenziójává változott, amely a piaci áruval integrálta a közösségi terméket, valamint a környezeti jószágot. Községi termék természetszerűleg a XVIII. században is létezett, de a tudomány ezt a pénzügytan hatókörébe utalta. A környezeti termék ezzel szemben ismeretlen volt. A természet egyes javait szabad javaknak minősítették és mint ilyent különböztették meg a csak korlátozottan rendelkezésre álló munkatermékektől.
- 2.) A klasszikus közgazdaságtan az államot a gazdaság exogén tényezőjének tekintette, szemben a XX. századdal, amikor is Keynes nyomán az állam endogén szerepe a gazdaságban általánosan elismertté vált. Azóta a vita a tervgazdaság és piacgazdaság, a kötött és a szabad gazdaság stb. tekintetében lényegében arra korlátozódik, milyen lehet az állam gazdaságsszervező funkciója. Ilyen alapon szoktak különbséget tenni a piacokonform és a nem piacokonform gazdaságpolitika között.
- 3.) A klasszikus tanítás a gazdaságjog talaján mozogva írta le a piacgazdaságnak valamely országban érvényes rendjét. Ezzel szemben a XX. század közgazdaságtana már számol a legális, a féllegális és az illegális gazdasággal. Új fogalmak jelentek meg, mint például a pénzmosás. Egyre sürgetőbbé vált annak vizsgálata, milyen módosító hatása van mindennek a piaci törvényszerűségekre.

Mindaz, amit eddig írtam, részben megismétli, részben pedig kiegészíti mindazt, ami írásodban található. Felvetődik azonban a kérdés, hogy az írásodban megjelölt és a XXI. században felerősödő folyamatok valóban a XXI. század közgazdaságtana fő – és főként teljes – ismeretanyagát tárják-e fel.

Hogyan is jött létre a XVIII. században a közgazdaságtan? Úgy, hogy az angol klasszikusok nyomán feltárultak a piaci mechanizmus törvényszerűségei olyan körülmények között, amikor az állam intézményi kereteket teremt a szabad piac számára. Vagyis tudományunk létrejötté szerves kapcsolatban állt azzal a bölcséleti irányzattal, amely az ember természetes szabadságának elvét vette alapul, amikor is minden szabad, amit a törvény kifejezetten nem tilt. A törvényhozás pedig a szélesen értelmezett emberi szabadság elvéből vezette le az államhatalmi megnyilvánulást. Mindebből kiindulva a tudományfejlődés három fő kérdés körül csoportosult.

1.)A produktív és a nem produktív munka elkülönítése. E tekintetben a XVIII. században még csak azt a lépést tették meg, hogy a fiziokraták által a mezőgazdasági munkára korlátozott produktív jelleget az anyagi jólétet szolgáló munkatermékek teljes körére kiterjesztették. Így honosodott meg a nemzeti jövedelem klasszikus fogalma. Az már a fejlődés későbbi szakaszának eredménye, hogy a gazdasági teljesítményt kiterjesztették a hasznos társadalmi munka teljes körére. Így honosodott meg a nemzeti termék kategóriája.

2.)A klasszikus közgazdaságtan ismeretanyagába nem építette be a gazdaságnövekedés elméletét. Mégsem jogosult a klasszikus közgazdaságtant statikus elméletként értelmezni. Hiszen a XVIII. században a szabad piac eszméje pontosan azért hódított teret, mert felismerték azokat a növekedési erőket, amelyeket a piaci mechanizmus bontakoztat ki. A statikus és dinamikus kezelési mód vitája inkább csak a XX. században bontakozott ki, és ez jórészt a határhaszon iskola körüli vitákhoz, tehát a neoklasszikus tanításhoz kapcsolódott. Tény viszont az, hogy a növekedéselmélet a XX. században hódított teret és ez már kapcsolatban állt az állam gazdaságszervező tevékenységével.

3.)Itt adódik az a pont, amely a XXI. század közgazdaságtana szempontjából is talán a legfontosabb lehet. És ez a gazdasági racionalitás érvényre juttatása. A tudományos gondolkodásban egyre inkább kerül a figyelem előterébe a döntésemélet. Földi világunk gazdasága rendkívül bonyolulttá vált.

- Az oligocentrikus világ gazdaság policentrikus világ gazdasággá változott.
- Szakadatlanul növekednek a termelőerők, és gyarapodnak a termelő kapacitásokon előállított termékek.
- A mikrogazdaságban határozott centralizációs irányzat megy végbe. Ezt a multinacionális vállalatok térhódítása jelzi. Viszont szaporodnak a hatalompolitikai centrumok, egyre inkább a nemzeti társadalmi érdek által képviselve formálják a gazdaságpolitikát.

Ez már gyökeresen új típusú gazdaság. És különösképpen ilyen lesz a XXI. században. A közgazdaságtan megalkotói, klasszikus művelői erre nem voltak és nem is lehettek tekintettel. Rendszerezni kell kritikus döntéseket hozni olyan információhálózatra támaszkodva, amelyről feltételezhető, hogy többé-kevésbé jól orientál hosszú és középtávú döntésekben. Ezért egyre inkább nem a racionális magatartás már megismert kritériumai, hanem a racionális döntéseket megalapozó informatika vált központi kérdéssé. Ezért nem is tekinthető véletlennek, hogy az utóbbi években a közgazdász Nobel-díjat odaítélő bizottság az e téren felmutatott tudományos eredményeket méltányolja.

Persze nem hiszem, hogy a neoklasszikus tanítás átnövése döntéseméletre olyan ismereteket ad, amelyben a teljes közgazdaságtani ismeret feloldható. Hiszen már a XX. században a közgazdaságtan egyre differenciáltabb tu-

dományrendszerben létezik, és mint ilyen vált az egyetemi oktatás ismeretanyagává. Megőrzi a jelentőségét a makrogazdasági ismeretek elkülönítése a mikrogazdasági ismeretektől. Megmaradnak, sőt fejlődni fognak a szakágazati gazdaságtanok. A társadalmi hasznosság optimalizálása célzatával az eddiginél is jobban kiépülnek az oktatásügy, az egészségügy stb. gazdaságtani diszciplínák. Végül pedig minden olyan új felismerés, amit a katonatudomány hoz létre, átgyűrűzik a közgazdaságtanba, mint ahogy a mai napig is ez a tudomány adta a legjelentősebb impulzusokat a közgazdasági gondolkozás számára.

Mindezt napjainkban még nehéz kellő mélységben átlátni. Ezért vagyok némileg pesszimista a tekintetben, vajon egyáltalában abban a helyzetben vagyunk-e, hogy az általad megjelölt rendkívül ambiciózus feladatnak képesek vagyunk-e megfelelni. Arról nem is szólva, hogy egyikünknek sem erős oldala a döntéselmélet szempontjából releváns és már ma is kezelhető ismeretanyag. Amikor azonban ilyen negative viszonyulok a közös munka megjelölt témájához, már távolról sem negatív és idegen számomra a közös munka felvetése. Ehhez kapcsolódik a befejező megjegyzés is.

A napokban került kezembe Lester Thurow *The Future of Capitalism* (1996) című könyve. Ennek egyik vezérfonala az új helyzet, amely a Szovjetunió önfelszámolásával állt elő. Thurow szerint a kapitalizmus alternatíva nélkül maradt. Ezzel magyarázható a visszavonulás a jóléti állam koncepciójától. De ez az alternatíva nélküli rendszerben nem lehet önfelszámolás. Viszont a növekedési folyamat stagnációvá deformálódhat. Thurow jól ismert amerikai közgazdász. A 80-as évektől jelentős alkotásokkal hívta fel magára a figyelmet. Pesszimisztikus megközelítése azzal is kapcsolatban állhat, hogy sokat kacérkodott a Római Klub gondolataival.

Utalni szeretnék Heil Brenner munkásságára is. Kisebb terjedelmű munkában foglalkozott a XXI. század kapitalizmusával. Nála visszatérnek azok a gondolatok, amelyeket első ízben az utópista kommunisták fogalmaztak meg, de amelyek azóta is megjelennek a közgazdasági gondolkodásban. Hiszen még Paul Samuelson is felveti a gazdálkodás kényszere alóli felszabadulás lehetőségét, amikor az emberiség új helyzettel szembesül, ahol megszűnik a kenyérharc és megvalósulnak Marx elképzelései.

Vannak mások is és nyilván akadnak még újak, akik a XXI. század közgazdaságtanának vizsgálatát tekintik fő feladatuknak. Ez persze egyáltalában nem zárja ki, hogy ezt tegyük mi is. De mint az eddigiekből is láthatod, alaposan végig kell gondolnunk, milyen módon nyúlunk hozzá ehhez a szerteágazó és sokarcú problémához. Talán az ünnepek után, valamikor 1997. januárjában, következő találkozóinkon ez lehet a beszédtemánk.

Baráti üdvözléssel

JOGI INFORMATIKA

(Főszerkesztő: Kovácsné Nagy Katalin
ELTE ÁJT Kar, Statisztikai és Jogi Informatikai Tanszék.
1996. 397 old. FEFA III. 1065. sz. projekt)

Több szempontból is figyelemre méltó interdiszciplináris jellegű kötettel gazdagodott a társadalomtudományi szakirodalom. Minden bizonnyal e munka a legteljesebb, ami az informatika alkalmazásáról a jog területén eddig magyarul megjelent. Felsőoktatási tankönyv, referenciaként is használható kézikönyv és a gyakorlati munka vademecumja.

A kötet tekintélyes létszámú szakmai szerzői gárda közreműködésével készült, az elméletnek és a gyakorlatnak egyaránt számos támpontot nyújt.

Tartalmi felosztása:

1. A jogi informatika alapfogalmai
2. A jogi informatikai tevékenység modellezése
3. A jogi informatika szakterületei
4. A jogszabály és a jogi irodalom informatikája

Az 1. fejezet az informatika, a rendszerelmélet, az adat- és a szoftvervédelem főbb kérdéseit taglalja. A 2. fejezet már az alapfogalmakon túlmenően a mintavétel, a közvéleménykutatás, a szakértői- és vezetői információs rendszerek tömör áttekintését nyújtja. A 3. fejezet a jogi informatika szakterületeit átfogó, a kötet tematikájának természetesen legterjedelmesebb és leg részletesebb része, kiterjed az önkormányzati, a közigazgatási, a kriminalisztika integrált információs rendszerére, a bírósági és ügyészségi alkalmazott informatikára. A 4. fejezet pedig a jogszabály és a jogi irodalom informatikáját ismerteti

elemzően, alfejezeten bemutatva a jogi szakirodalomban történő eligazodás forrásait és intézményrendszerét.

A kötet alapjaiban társadalomtudományi megközelítésű, az informatikát mint a jogi és közigazgatási elméleti és gyakorlati munka immár nélkülözhetetlen alkalmazott eszközeit kezeli. Több alfejezet irodalomjegyzékkel zárul és a recenzius számára külön is hitelesítő adat, hogy az egyik jegyzékben feltűnik Magyary Zoltánnak, a magyar közigazgatástudomány egyik klasszikusának egy 1942-ben megjelent munkája is (3. fejez. 186. old.). Ezt azért is érdemes megemlíteni, mivel egy olyan teljesen korszerű fogalomhoz, mint az informatika nem felejtenek el történeti, fél évszázaddal ezelőtti kiadványra is utalni. Ugyancsak történeti érdekesség a 3. 3. fejezet, *A bűnügyi informatika előzményeinek* ismertetése, amelyből megtudható, hogy a daktíloszkópia kezdetei a Távol-Keleten évezredek múltja tekinthetnek vissza (az írni nem tudók az aláírásuk helyett az ujjlenyomatukkal igazolták magukat). Az említettekhez hasonló példák gazdagítják a kötet fő mondanivalóit.

Talán szerencsésebb lett volna az alfejezet irodalomjegyzégeit egységesen a kötet legvégén felsorolni, úgy áttekinthetőbb lett volna a feldolgozott és ezáltal ajánlott bibliográfia.

A recenzius nem vállalhatja a terjedelmi korlátok miatt a 19 szerző tollából eredő összetett mű elemző bírálatát, hiszen általános ismertetésére törekedett elsősorban az érdeklődés felkeltésére.

Rózsa György

Andrzej Waliczki: Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia. Stanford University Press. 1995. (lengyel változat): Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii.

(A marxizmus és ugrás a szabadság királyságába.

A kommunista utópia keletkezése és bukása).

Warszawa. 1996. Wydawnictwo Naukowe PWN. 528 oldal.

Andrzej Waliczki Magyarországon kevésbé ismert lengyel filozófus, pedig komoly érdemei vannak. Először a Gomulka-korszakban, 1964-ben publikálta a *W kregu konserwatywnej utopii* (A konzervatív utópiák körében) című munkáját és ebben az orosz szlavofil filozófia analízise révén azt mutatta ki, hogy a szocializmus utópiájának volt egy olyan ága, mely a konzervatív orosz nemesi filozófiához és a szlavofilséghez kapcsolható. A 60-as évek után a Gierke-korszakban Waliczki ausztrál egyetemeken tanított, majd átkerülve az Egyesült Államokba, csatlakozott a filozófiai munkásságnak azon fajtájához, melyet Leszek Kolakowski képviselt és képvisel. Ebben a munkában is arra hívja fel a figyelmet, hogy a kelet-európai országokban – így Lengyelországban is – érdektelenség mutatkozik a marxizmus iránt, pedig ennek vizsgálata és analízise a nyugati tudományban még most is népszerű. Ebben a könyvében is a szerző ilyen elemzésekhez csatlakozik és ez a mű Leszek Kolakowski munkásságának kiegészítését jelenti.

A munka több egységre tagolódik: az elsőben Marxot, a másodikban Engelst elemzi, majd a következő fejezetekben a német szociáldemokráciát, a leninizmust, a sztálinizmust és végül a desztalinizációt vizsgálja. A munka alapgondolata, hogy ahogy a polgárság számára a kapitalizmus a szabadság megvalósítását jelentette, úgy a kommunizmus szükségszerű megjelenése a szabadság királyságába való ugrást jelenti az emberiség számára a marxi utópia szerint.

Waliczki a szabadság királyságába való ugrást több filozófiai szálon és motívumon keresztül követi és rajzolja fel. Ahogy a pénz és az árucserével együttjáró megállapodás a liberális polgári szabadságot jelenti és jelentette a polgárság számára, ugyanúgy a szabadságot a munkássztály számára kell megvalósítani a piac- és pénzgazdálkodás megszüntetésével. Ugyan Marx nem tagadja, hogy

minden káros hatása ellenére a pénz összeköti az embereket, kialakítja a világgazdaságot, azonban ennek ellenére az elidegenedés megszüntetésével az árutermelő gyári gazdálkodási módot meg kell szüntetni és fel kell számolni. Itt ebben a kontextusban is jelentkezik – az elidegenedés kiküszöbölésén túl – az államelmélet kérdése a korai marxi gondolatok körében. A pénz és a piaczgazdaság megszüntetése után hatalmas gyári rendszert képzelt el a kapitalista manufaktúráis gyárak helyett elosztásos rendszerrel, ahol a parlamentáris demokrácia és általában a demokrácia intézményei tovább működnek. Waliczki munkájában elsősorban nem azt hangsúlyozza, hogy a proletariátus diktatúrájának kell eljőnnie (ez csak Lenin révén vált általános elképzeléssé), hanem a parlamentáris demokrácia intézményei az eljövendő kommunista szabadság rendjében is alkalmazhatók, használhatók. Egyedül az orosz narodnyik anarchisták voltak azok, akik az állam minden formája és így a parlamentáris demokrácia ellen is felléptek, mivel ez sem jelenti a feltétlen szabadságot.

Waliczki elemzése szerint Marxnál meghatározó és munkássága több fázisában is fellépett az elidegenedés megszüntetésének gondolata, amelynek több fajtája is létezik Marxnál. Így elsősorban Feuerbach nyomdokain haladva létezik a lelki elidegenedés, amikor az egyén megszabadul a kötöttségeitől és magát valósítja meg lelkileg, ami szabadsága eljövételét jelenti. Az önmegvalósítás e formája a lelki elidegenedés. Ezen túl Marx még ismer egy ún. tárgyi elidegenedést is, ami a kapitalizmusban meglévő áru-fétizmus következménye. Ezzel kapcsolatban közismert, hogy a munka felett saját termékei válnak uralkodóvá. A tárgyi elidegenedés megszüntetésének módja az áru-fétizmus megszüntetése. Ekkor forradalmi változások zajlanak le, a termelőerők fejlődésével együtt a szabadság új fajtája jön el a piaci és pénzgazdál-

kodás nélkül és a termelés munkamegosztása is eltűnik, megszűnik.

Marxnál tehát domináns gondolat, hogy a piaci és pénzgazdálkodás megszüntetésével és a tárgyi árufetisizmus felszámolásával a kommunizmus szabadsága jön el. E gondolat analóg kiindulási pontja, hogy ez olyan felszabadulás, mint amilyen volt a polgárság számára az áru- és pénzvisszonyok megszületése a kapitalizmus kialakulásával. E gondolat alátámasztására Walicki Simmelnek a *Pénz filozófiája* című munkáját mutatja be és elemzi, ahol is hasonló gondolatok fogantak meg.

A következő részben a II. Internacionálé időszakában az engelsi gondolatokat analizálja. Így Engelsszel kapcsolatban jelzi, hogy hogyan jelent meg a „tudományos szocializmus” és az a totális ideológia, mely elsősorban Leninnél bontakozott ki és jelent meg a maga leginkább érett változatában. Ez a totalitarizmus az államra vonatkozó elképzelésekben is jelentkezett és így az állam a legfelsőbb centralizmus képződménye és jelensége egyben. A kommunisztikus elképzelésekben rendkívül fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy a tudományos szocializmus elsősorban a politikai közgazdaságtan köntösében jelent és tűnt fel. Ez vezetett elsősorban a kommunisztikus utópisztikus elképzelések további kiterjedéséhez, így fordult ez a gazdasági és társadalmi tan a Fourieri és Owen-i elképzelésekhez és azon elgondolásokhoz, hogy a termelés alapvető egysége többé nem a család, hanem a kommuna. A kommuna és a falanszter képe a későbbiekben még Hruscsov idejében Strumilin elképzeléseiben is dominált, amikor például a Szovjetunióban az *agrorodokat* igyekeztek kialakítani.

Az Engelsre vonatkozó, ezen tézisek sommázása után azt elemezhetjük, hogy miben rejlik a Marx és Engels tanai közötti ellentét és ellentmondás. Walicki szerint is Engels Marx tanításait nagymértékben zsákutcába terelte és ez adott alapot az Engelsszel szembeni kritícizmusnak Lukács György, Antonio Gramsci és Brzozowski részéről. Így Lukácsnak a *Történelem és osztálytudat* című munkája döntő fontosságú Engels elképzeléseinek kritikai analizisében. Így Lukács – egyébként Gramscival és a lengyel Brzozowskival egybehangzóan – azt veti Engels szemére, hogy természetfilozófiája következtében ellaposul a marxi praxis és cselekvés fontossága, a cselekvő ember és a cselekvő alany ebben a filozófiai elképzelésben el-

vész és ez Engelsnél visszalépést jelent Marxhoz képest.

A Marx és Engels közötti ellentéteket még a társadalmi formációk elméletére vonatkozóan is jelzi a szerző. Így hivatkozik az ősközösségi társadalmak felfedezésére (lásd Maurer, Haxthausen és Morgan) és elsősorban az őskommunizmushoz való visszatérés gondolatára. Elemzésében azt hangoztatja: téves a vicoi „circulus vitiosus” alapján a gazdasági és társadalmi fejlődés kiindulási pontjához való visszatérés gondolata az engelsi tribalizmus gondolatával egyetemben. Marx unilineáris gondolkodó volt, idegen volt tőle a tribalizmus gondolata és a fejlődés nála a magasabb technológiához vezető fejlődés önmegvalósításszerű elképzelése szerint zajlott le.

Marx és Engels elképzeléseinek taglalása után elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a kommunizmus doktrínája Európában a II. Internacionálé után két területen jelentkezett, egyik Németország, ahol ennek képviselője a német szociáldemokrácia, másik pedig Oroszország, ahol a narodnyikok után ez a doktrína a leninizmusban teljesedett ki. E területi megoszlást figyelembe véve Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, valamint Plehanov elképzeléseit elemzi. Kautskyval kapcsolatban kissé furcsa és eltérő módon azt hangsúlyozza, hogy szerinte a hatalmas ipari koncentráció és a hatalmas ipari központ képe fog kialakulni a kapitalizmus megszűnése után a maga centralizált államszervezetével egyetemben. Ezzel úgy tünteti fel, mintha Kautskynak semmi köze sem lett volna Bernstein doktrínájához és a kispolgári, kistermelői kapitalizmus eljövételének elképzeléséhez, noha egy helyen Walicki is elszólja magát: miszerint akár a munkás is munkaadóvá alakulhat és válhat a kapitalizmusban. Ugyanebben a fejezetben tárgyalja Plehanov elképzeléseit és azon vitát eleveinti fel, hogy az orosz ősközösségi *mir* alapján a kapitalizmus intézményei és maga a kapitalizmus Oroszországban is kialakul-e vagy sem. Így egyszerűsítve: azt a gondolatot hangoztatja a narodnyikokkal szemben, hogy a szocializmus és a kommunizmus nem alakítható ki közvetlenül az orosz mirből a kapitalizmus stádiumának elhagyásával és az a kapitalizmus, ami Oroszországban született, van, megfelel a nyugat-európai változatnak.

A munka utolsó két nagyobb fejezetében a leninizmus és sztálinizmus kialakulását és a gorbacsovi desztalinizációt elemzi. Így elsősorban azt

hangoztatja, hogy a kommunizmus doktrínája, és így a tudományos szocializmus – mint sajátos szovjet jelenség – elsősorban Lenin kezében és Lenin elképzeléseiben változott át totalitáriánus, diktatórikus doktrínává és Sztálin a későbbiekben ezen elképzeléseket Lenintől vette át készen. Walicki részleteiben elemzi Lenin elképzeléseit a polgársággal és a kispolgársággal való kapcsolatokra vonatkozóan az 1905-ös forradalom idején és után. Walicki a továbbiakban azt jelzi, hogy az októberi forradalom után 1918-ban Lenin azonnal a hadi-kommunizmust akarta bevezetni, azonban látva, hogy a kommunizmusba való közvetlen átmenet lehetetlen és hogy ez milyen károkat idéz elő, kénytelen volt átmeneti taktikaként a NEP-et bevezetni a maga piacgazdaságával egyetemben. Így a NEP korszakának beköszöntésével együtt volt kénytelen Lenin tolerálni Buharin piacelméletét. Így Buharin szerint a piacgazdaság kialakítása a maga idejében haladó lépés volt és akkor, amikor a kommunizmusba való átmenet érdekében a piacgazdaság, a munkamegosztás és az árucserre fenntartását szorgalmaztuk, az átmenet érdekében politikai kényszerítő elemeket használunk és alkalmazunk. Buharin ugyan a kapitalizmus maradványainak pozitív oldalai mellett érvel, azonban megfigalmazásában is jól látható, hogy a politika elsőbbséget élvez a gazdasággal szemben, ahogy Leninnél is a marxi alap és felépítmény gondolata meg- és visszájára fordult. Lenin kényszerűségből alkalmazta a piacgazdaság eszközeit és közben a totalitáriánus centralizmus és diktatúra híve volt, amely nézeteket ekkor Trockij is osztotta, és amelynek a meghosszabbítása maga a sztálinizmus volt.

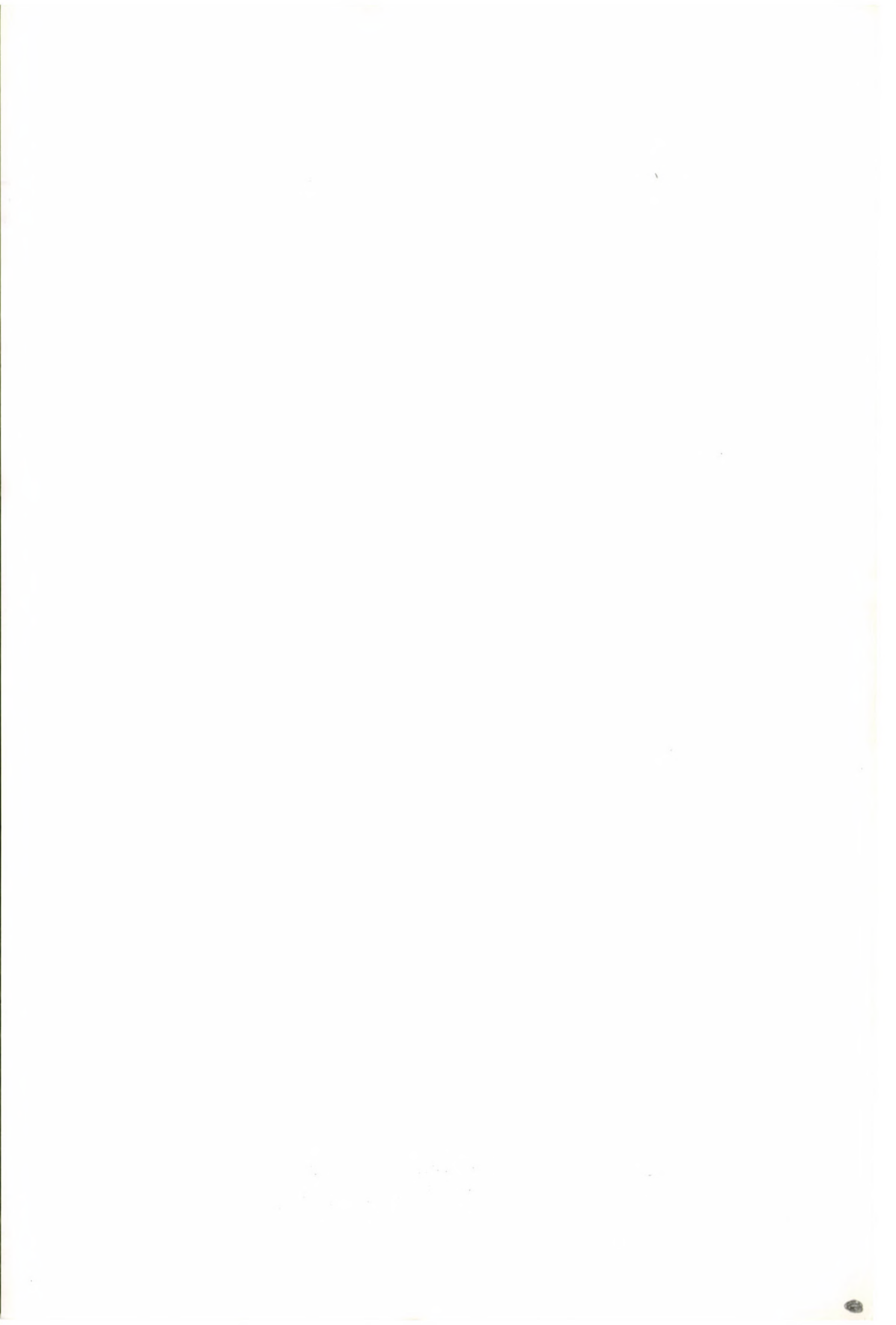
Walicki Sztálinnal kapcsolatosan is azt a dilemmát jelzi, ami Leninnél is jelentkezett. Piac és pénzgazdálkodás nélküli, természetes gazdaságot és totális politikai felépítményt akart megvalósítani, azonban az 1936-os alkotmány esetében – a tömeges kollektivizáció és az erőltetett iparosítás ellenére – kénytelen volt a magántulajdont elismerni. Így a parasztoknak saját házaik és háztáji teheneik, a bürokratáknak pedig dácásaik és autómobiljaik lehet-

tek. Sztálin és Trockij kapcsolatában Walicki azt jelzi, hogy Trockij Sztálinhoz hasonlóan totális centralizmust óhajtott kialakítani.

A tanulmánykötet utolsó fejezetében mutatja be a desztalinizációt és a totális diktatúra leépítésének mozzanatait. Így ebben a folyamatban döntő szerepet játszik a brezsnyevi korszakban önállósult nomenklatúra kialakulása, mely a későbbiekben magántulajdonnal rendelkezve menedzseriális szerepeket kezdett játszani, úgyszintén a tervutasításos rendszer lebontásában jelentős szerepet játszott a második vagy fekete gazdaság kialakulása. Közhelyként hat, hogy a gorbacsovi időkben a szocializmus elképzeléseit a piacgazdasággal és a piac jelenségével párosították. A hrucsovi és gorbacsovi reformfolyamatokat a makroanalízis szempontjából mutatja be és elemzi a szerző. Elsősorban a gorbacsovi átalakulások eszmetörténete hiányzik – holott e történet megírására lett volna lehetősége – azonban itt is megmarad a makroszint leírásánál.

Walicki könyve elsősorban abból a szempontból fontos, hogy Kelet-Európában egyre inkább megfigyelhető a marxizmustól való eltávolodás, s ennek témájával egyre kevesebben foglalkoznak. Ezzel szemben nem ez történik Nyugaton. Ilyen eszmetörténeti munkát írva nagyon jól egészíti ki Leszek Kolakowski mondanivalóját a marxizmusra vonatkozóan. Ezt azonban változó sikerrel teszi. Néha kiválóak a megfigyelései, máskor kevésbé sikerültek, amikor például Kautskyval kapcsolatban azt hangoztatja, hogy a moloch, a nagyméretű gyári termelés fog elkövetkezni az eljövendő társadalmi rendben a német szociáldemokraták elképzelései szerint. Közismert, hogy a német szociáldemokrácia végül is a megreformálható kapitalizmus álláspontjára helyezkedett. Ennek ellenére a marxista doktrínák nagyon sajátos és eredeti elemzését végezte el, ami miatt figyelmet érdemel a szerző ezen munkája, annál is inkább, mert angol nyelven először az Egyesült Államokban adták ki 1995-ben és a rá következő évben adták csak lengyelül a lengyel olvasó kezébe.

Tagányi Zoltán

TÁRSADALOM KUTATÁS

1997
3-4

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 321-4830/126
Fax: 351-5454
E-mail: H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.
Telefon: 204-3976. Példányonként megvásárolható a
Magszter (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltban.

A419455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

GÁTHY Vera szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

FARKAS János, a szociológiai tudomány doktora, egyetemi tanár, BME Szociológiai Tanszék

PIKÓ Bettina tanársegéd, SZOTE Népegészségtani Intézet

PAPHÁZI Tibor tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

VÁRNAI Gábor tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

SZÁNTÓ Miklós nyugdíjas, szociológus

TAGÁNYI Zoltán szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója

A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte

Felelős vezető: Freier László

Budapest, 1997. — Nyomdai táskaszám: 9723111

Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Megjelent: 10,72 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231 — 2522

TARTALOM

Tanulmány		
177	Gáthy Vera	Ötven
207	Farkas János	A <i>peer review</i> módszer alkalmazása egy hazai alapítvány hatékonyságának elemzése során
219	Pikó Bettina	Egyenlőtlenség és egészség: Hogyan befolyásolja a társadalmi-gazdasági helyzet a fiatalok egészségi állapotát?
Műhely		
234	Papházi Tibor	Egyesületek és egészségügy Budapesten 1945–1966 között
245	Várnai Gábor	A városi-nagyvárosi településfejlesztési koncepciókhoz, programokhoz és területfejlesztési tervekhez készítendő társadalmi-gazdasági hatástanulmányok, a nyilvánosság és a társadalmi részvétel biztosításának módszerei
Dokumentum		
251	Szántó Miklós	II. A szociológia „albérletben” – 2. rész
Könyvszemle		
290	Tagányi Zoltán	Roger D. Masters: Machiavelli, Leonardo, and the Science of Power

CONTENTS

Papers		
177	Gáthy, Vera	Fifty
207	Farkas, János	The Implementation of the <i>Peer Review</i> Method at the Analysis of the Efficiency of a Hungarian Foundation
219	Pikó, Bettina	Inequalities and Health: How Socioeconomic Status Influences Health State in Youth?
Workshop		
234	Papházi, Tibor	Associations and Health Care in Budapest between 1945–1966
245	Várnai, Gábor	Conditions of Social-economic Feasibility Studies in Regional Planning in Hungary
Document		
251	Szántó, Miklós	II. Sociology in 'Subtenancy' – Part 2
Book Review		
290	Tagányi, Zoltán	Roger D. Masters: Machiavelli, Leonardo, and the Science of Power

GÁTHY VERA

ÖTVEN

I.

LEVONJÁK A BRIT ZÁSZLÓT

Amikor a különféle műholdas televízióadások jóvoltából az egész világ láthatta, hogy Honkongban Károly walesi herceg és a kínai államfő jelenlétében 1997. július 1-jén levonták a brit lobogót és helyébe felkerült a Kínai Népköztársaság zászlaja, volt, akinek egy régebbi, ám hasonló esemény jutott az eszébe. Különösen, amikor Károly herceg hófehér tengerésztiszt egyenruhájában lovaggá ütött néhány honkongi állampolgárt, önkéntelenül felmerültek azok a fotók, régi filmhíradók képei, amikor a magas, elegáns Mountbatten lord, ugyancsak hófehér tengerésztiszt egyenruhájában állt és szemlélte, amint levonják a delhi Vörös erőd ormáról a brit lobogót és helyébe felvonják a sáfrány-fehér-zöld indiai nemzeti zászlót, közepén a kék kerékkel. Csakhogy akkor, 1947. augusztus 15-én Nagy-Britannia egy birodalomról mondott le, közel kétszáz esztendő uralomról, annak minden anyagi hasznával, a második világháború egyik győzteseként beismerte, hogy a gyarmatbirodalmat többé nem képes fenntartani és annak legszebb ékkövét hagyja ott, egyúttal megnyitva a dekolonizáció másfél évtizedes folyamatát. Honkong ehhez képest már csak epilógus, bár egyik-másik jelkép a forgatókönyvek hasonlóságára utal.

Mountbatten feladata akkor nem csupán annyi volt, hogy jelen legyen és képviselje a brit koronát egy eseményen. Mire a pompás Vörös erődbeli ünnepségen megjelenhetett a születő önálló India új vezetőivel, ő maga kemény harcokban edződött a háborúban, majd India utolsó alkirályaként főszereplője volt a szubkontinensnyi gyarmat három részre osztásának, a politikai struktúra kialakításának, a végeláthatatlan tárgyalásoknak, alkudozásoknak, huzavonáknak, olykor tehetetlen szemtanúja az el-elszabaduló erőszaknak.

Másutt már több alkalommal foglalkoztunk az indiai függetlenségi mozgalom történetével, vezetőivel, törekvéseivel, végül győzelmével (Gáthy 1987, 1987a, 1989, 1989a). Most csupán annak összefoglalására szorítokozunk, hogy a két új állam vérben született, mintegy 14 millió ember vándorolt-menekült

el otthonából, a több mint ötszázötven részben önálló, zömében feudális fejedelemségből és a brit-indiai területekből ki kellett kovácsolni az egységes Indiai Uniót (amely még mindig fennáll, miközben olyan óriási és nagyhatalmú államformáció is szétesett, mint amilyen a Szovjetunió volt), meg kellett vívni az első háborút Pakisztánnal, amit azután a függetlenség évtizedeiben még kettő követett, meg kellett teremteni az alkotmánnyal és egyéb intézményekkel szavatolt demokratikus politikai struktúrát és el kellett indulni az önálló államiság göröngyös útján. Maga Mountbatten Indiáért nem aggódott, de Pakisztánért talán igen. Szigorúan titkos személyes jelentésében beszámol arról, hogy 1947. augusztus 14-én, tehát egy nappal az indiai ceremónia előtt Karácsiban részt vett Pakisztán megalakulásának ünnepségén Mohammed Ali Dzsinnah társaságában. Nem lehetett nyugodt a tekintetben, hogy az új és előzmények nélküli államban ki fog-e bontakozni a megbízható közigazgatás, pontosabban egy olyan, amit Nagy-Britannia annak tart, mert elmeséli, hogy Dzsinnahnak „átadtam a szárnységemet és testőrségem adjutánsát (mindkettő muszlim). Az alkirályi tisztviselői személyzetet is áthelyeztettem Karácsiba, így azután meglehetősen bizonyos, hogy ezt a kormányt is a helyes, hagyományos vonal szerint fogják irányítani.” (Viceroy 1983:771) Nem ez történt. Pakisztánban az elmúlt ötven esztendőben többször volt katonai diktatúra, mint polgári kormány, az egymástól 1500 km-re lévő két országrészt még negyedszázadig sem lehetett együtt tartani és 1971-ben indiai katonai beavatkozással a keleti darabból megszületett Bangládés. Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire volt racionális a szubkontinens feldarabolása, amikor egyidejűleg ugyanezen a területen hatalmas integrációs munka folyt, mégpedig úgy, hogy a központi hatalom olykor még az erőszaktól, a kényszertől sem riadt vissza. Ismeretes, hogy a természetes gazdasági kapcsolatok mesterséges szétvágása, majd a háborúk és a permanens bizalmatlanság nyomása kikényszerítette, hogy az önálló államok az érintett régiók gazdaságát is átfomálják, bár a természetes vizek megosztása előbb Pakisztán és India, mostanában pedig Bangládés és India között elhúzódó, hosszas viták tárgya volt s az érintett mezőgazdaság a rendezetlenséget mindenütt megsínylette.

Ma, ötven esztendővel a szubkontinens megosztása után azonban kérdéses, hogy mi is folyik a régióban? I. K. Gudzsral miniszterelnök a CNN televíziónak 1997. augusztus 11-én adott interjújában azt mondta, hogy India hat másik szuverén régióbeli állammal – köztük van Pakisztán – kíván együttműködést kialakítani a szuverenitás csorbitása nélkül.

Augusztus 15-én, az évfordulós ünnepségeken India valamivel azt megelőzően megválasztott éríthetetlen kasztbeli köztársasági elnöke az *elmúlt ötven év legnagyobb eredményeként az ország egységének és demokratikus politikai rendszerének megőrzését* nevezte meg.

A mértékadó nagy polgári lapok, mint a *Le Monde* is, rendkívüli tisztelettel, kiegyensúlyozottan, az eredményeket és a hiányosságokat realisztikusan felsorolva emlékeztek meg az évfordulóról.

Ám a globalizálódás keretében megnyílt Indiára a nemzetközi tőke nyomást gyakorol, sürgeti, hogy az Indiai Köztársaság tagállamai kapjanak nagyobb önállóságot, erős központi kormányra pedig nincs szüksége. A globális piacot és tőkét zavarja az erős indiai államiság, ezért bátorítja a tagállamok közötti rivalizációt, a tagállami politikát, amelynek pillanatnyi érdekében állhat a központhoz fűződő kötelékek meglazítása. Kérdés tehát, hogy a világméretű regionális integráció időszakában kinek az érdeke az erős és egységes India léte és kinek áll érdekében egy gyenge, kiszolgáltatott, darabjaira hulló szubkontinens? A kérdés egyébként nem új, a hatalmas országot függetlensége fél évszázada alatt időről időre fenyegette belülről a szeparatizmus, kívülről a bomlasztás.

Milyen tehát ez az India ötven év önálló államiság után? Milyennek látja az országot a gazdasági-pénzügyi körökhöz közelálló nemzetközi sajtó néhány vezető orgánuma? Először a tőke mozgás kívánalmait, a globalizálódás elvárásait tekintjük át egy hatalmas ország jelenének tükrében, majd a jelenlegi indiai politikai struktúrára vetünk egy pillantást, vizsgáljuk a nemzeti tőke helyzetét, az indiai modernizáció egyes tendenciáit, végül utalunk a folyamat által felvetett epiztemológiai problémákra.

II.

NÉHÁNY ALAPVETŐ ADAT

Mindenekelőtt álljon itt néhány adat az olvasó orientálása érdekében.

Az ország területe: 3,3 millió km², lakossága: 973,5 millió (1997-es becslés). Az alkotmány 17 hivatalos nyelvet ismer el, közöttük az angolt és a hindit. A lakosság 84%-a hindú vallású, 11%-a muszlim, 2–2% szikh, illetve keresztény. Hivatalos pénze a rúpia, amely 1997. június 16-án USD 1 = 35,81 rúpia értéken állt. Az Unió 25 tagállamból és 7 ún. uniós területből áll. (Nicoll 1997:26)

A tagállamokban egy- vagy kétkamarás törvényhozás működik, a központban kétkamarás a parlament. Az 543 tagú Lók Szabhát, vagy Nép Házát, amely az alsóház, ötévente választják. A jogrend alapja az 1950-ben elfogadott és bevezetett, a világ legterjedelmesebb írott alkotmánya, illetve annak későbbi módosításai.

Az alapvető *demográfiai* változásokat a következő adatok tükrözik:

1. táblázat

Év	Születések száma	Halálozási arány 1000 főre	Csecsemőhalandóság
1938	33,3	23,7	167
1943	26,1	23,9	165
1947	26,6	19,7	146

Forrás: *Monthly Abstract* 1949.

Míg a csecsemőhalandóság 1943-ban magas, 165 volt, 1990–92-ben már csak 80 (*Financial Times* 1997:31). A születéskor várható élettartam változásai a következő képet mutatják:

2. táblázat

Év	Férfiak	Nők
1961	41,9	40,6
1971	46,4	44,7
1981	50,9	50,0
1990–92*	59,0	59,4

Forrás: 1961–1981-re: *Statistical Outline* 1989:37. *1990–92-re: *Financial Times* 1997:31.

A lakosságon belül a *férfiak és a nők aránya* a következő – Indiára különlegesen és sajnálatosan jellemző – változást mutatja: míg 1901-ben 1000 férfival szemben 972 nő volt, ez az arány 1961-ben 941, 1971-ben 930, 1981-ben 933, 1991-ben pedig már csak 929 volt (mint fent). (A jelenség okait területi korlátok miatt itt nem vizsgáljuk.)

Megjegyzendő, hogy valamennyi népesedési adat a régiók között igen nagy eltéréseket mutat. Példának idézhetjük a születésszabályozás Ázsia legtöbb országában neurálgikus kérdését, amit India egészének sem sikerült megoldania és a születések száma a reprodukív korú női lakosságra számítva még 1991-ben is országos átlagban 3,6 gyermek/fő volt, ám számottevő regionális eltérésekkel és egyes tagállamokban ígéretes javulás mutatkozik.

Hogyan is alakult az összlakosság növekedése?

3. táblázat

Év	1911	1931	1951	1971	1997. becslés
Népesség millióban	252,1*	279,0	361,1	548,2	973,5-

*Az 1947 előtti adatok a mai India területére vetítettek.

Forrás: *Statistical Outline* 1989:37; *Financial Times* 1997:26.

Az *analfabétizmus* még mindig megoldatlan probléma. Igaz, hogy 1947-ben, amikor az ország független lett, a lakosságnak csupán 14%-a volt írástudó és ez a szám ma 52,11% (Khullar 1996:15–16), de a férfiak és nők közötti nagy különbséget és a regionális eltéréseket eltakarja. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint a nőknek csupán 39, míg a férfiaknak 64%-a írástudó. A hatalmas Bihár államban a nőknek csak 22%-a tud írni, míg Keralában ez az adat 86% (Vaughan 1996:10).

GAZDASÁGI ÁLLAPOTOK

A gazdaság helyzetét bizonyos szektorok mutatóival lehet érzékeltetni és az ún. fejlődő országok körében különösen meghatározónak tartják az energia-termelést, az ipart (azon belül a nehézipart még akkor is, ha sok esetben a modernizáció éppen annak felszámolását-csökkentését követeli meg), a mezőgazdaságot, továbbá a modern ágazatokat, mint az autóipar és az elektronika. Az ún. terciér szektor általában háttérben marad, mivel az adatok kevésbé megbízhatóak: a szektor maga nehezen bontható szét tradicionális és modern elemeire. Némi orientációt talán csak a bankok tevékenysége nyújthat ebben a szektorban. A gazdasági helyzet fontos meghatározó eleme még az infrastruktúra.

Energia

Sokat elárul az ország ipari termeléséről, fogyasztói szokásairól az energiafogyasztás alakulása. Az előállított villamosenergia mennyisége a következő volt:

4. táblázat

Év	1939	1947	1970–71	1995
Villamosenergia kapacitás	32 millió kWh	50 millió kWh	61,1 milliárd kWh*	77 milliárd kWh**

*1970-től már nukleáris energiát is tartalmaz.

Forrás: *Monthly Abstract* 1949:8; ** *The Econ.* 1995. V:70.

Ez évente és személyenként 382 kW fogyasztást jelent, szemben az amerikai 11 000 kW-tal. Ez részben korlátot szab az ipari fejlődésnek, részben rendszerek a hosszú áramszünetek, a szolgáltatás akadozik és megbízhatatlan. Nemhivatalos becslések szerint az áramtovábbítás és -elosztás technológiai vesztesége 48% (The Econ. 1995.I.20). A hatalmas energiaigény egyúttal a stratégiai ágat évtizedek óta politikailag érzékennyé tette, az utóbbi 5–6 évben pedig a legígéretesebb befektetési területté változtatta.

Ipar

Indiában hagyományosan erős és kiterjedt a *könnyűipar*, ezen belül is a pamuttextil- és az élelmiszeripar. Új terület és a hagyományos kasztrendszer rugalmasságának egyik bizonyítéka, hogy a bőrfeldolgozás, a bőrből készült divatcikkek tömeges és magas színvonalú előállítására lett napjainkra a könnyűipar egyik robbanásszerűen fejlődő sikerágazata. A bőrfeldolgozás hagyományosan tisztátalan foglalkozás, amit az érinthetetlen alkasztok között is csak az igen alacsony helyzetűek űztek. Nehru támogatásával jött létre Madrászban a Központi Bőripari Kutatóintézet még az ötvenes évek végén és feladata az indiai viszonyok között alkalmazható technológiák kidolgozása mellett elsősorban a bőrfeldolgozással szemben meglévő előítéletek leküzdése, a szakma becsületének – és piacának – megteremtése volt. Napjainkra ennek a gyümölcse is beérett.

Acél

Az első komplex acélművet Indiában a Tata nagytőkés csoport 1907-ben építette és az állami szektor csak az ötvenes évek végén épített két hatalmas acélművet külföldi segítséggel. Mellesleg a Tata cég dzsamsedpuri vas- és acélműve gyártotta le az első világháború idején a britek számára a megrendelt 2400 kilométernyi vasúti sínt (Nicoll 1997a:18). A hetvenes évek elejétől kisvállalkozások sora jelent meg a területen. A kilencvenes évek elején Indiában évente mintegy 17 millió tonna nyersacélt termeltek és a rendelkezésre álló gyártókapacitás 25 millió tonna volt. Jelenleg folyik az iparág korszerűsítése és a tervek szerint 2010-re Indiában mintegy 67 millió tonnás kereslet kielégítésére lesz mód (India Persp. 1993:34).

Autó

A Birla család tulajdonában lévő Hindustan Motors évtizedek óta gyártja ugyanazt az egy modellt, az Ambassador, évente huszonötezer darabot. Az első olyan autógyár, amelynek az egyik tulajdonosa az indiai állam, a másik pedig a japán Suzuki cég, 1982-ben létesült és azóta, immár csaknem teljesen indiai alkatrészekkel gyártja a sikeres és külföldön is népszerű Maruti autókat. A Tata csoport főképpen a teherautó és autóbusz gyártásában érdekelt, ahol a Mercedessel van vegyes vállalkozása, a Badzsadsz család gyárai robogókat és motoros riksákat gyártanak, mintegy monopolizálva a piacot. A diverzifikáció – a Ford, a Peugeot, a Honda, a Hyundai, a Chrysler, a Fiat (amelynek egy régi típusát Indiában évtizedek óta gyártják), a GM, a Daewoo, a Daihatsu – zömükben meglévő indiai nagytőkés csoportokkal társulva jelentek meg a

kilencvenes évek közepén az indiai autóiparban és egyelőre csak kevesen vállalkoznak nagyarányú, zöldmezős beruházásra. A külföldi autógyárak inkább a meglévő indiai kapacitásokra települnek rá. Létezik azonban merész vállalkozás is: a Hyundai hastesztendős önálló beruházásba fogott azt remélve, hogy amikor már teljes kapacitással termel, nyereséges lesz. A piac ugyanis igen gyorsan növekszik, az autóeladások évente 25%-kal emelkednek. A szakemberek 1996-ban mintegy 320 000 autó gyártására számítottak Indiában. Ugyanakkor mind az autók minőségének, mind a forgalomnak gátat szab az elmaradott infrastruktúra: India mintegy 2,2 millió km úthálózatából csupán 34000 km tekinthető országos főútvonalnak, miközben autópálya csak Delhi környékén épült, illetve épül, másutt nem létezik. Az autóipar mégis rendkívül dinamikus fejlődik és ma már a hagyományos ipari központokon kívül – Delhi, Púne – más régiókban is megjelenik, ott, ahol olcsó és képzett munkaerő és a zöldmezős beruházások számára kedvező a gazdasági és a politikai klíma (pl. Tamil Nadu) (The Econ. 1996.III:69; Tully 1997:16). Csupán az a kérdés, hogy a dinamikus motorizáció mikor ütközik bele az üzemanyaghiány korlátaiba: India igen kevés kőolajjal rendelkezik és a nemzetközi piactól függ.

Vasút

A Guinness rekordok könyve 1991–92-ben elismerte, hogy az Indiai Államvasutak a világ legnagyobb egyedi munkáltatója. A Szovjetunió szétesésével ez az indiai vasúthálózat lett a világ legnagyobb, legkiterjedtebb és legrégebbi vasútja, amely 1995-ben napi 24 órában 11 millió szerelvényt mozgatott, naponta 13 millió ingázót és 400 millió tonna árut szállított. A vasutakhoz tartozó vasútépítő vállalatok pedig Marokkótól Indonéziáig építenek vasutakat, biztosítanak technikai szolgáltatásokat (Rajgopal 1995:25). A vasút nyereséges, mert főként tömegáru szállítására összpontosít, amelynek egyedül a szén a 47%-át teszi ki. A személyforgalom is jövedelmező, hiszen India hatalmas népességének tekintélyes része állandóan úton van: munkába megy, munkát keres, zarándoklatra indul, rokonlátogatásra utazik. Ilyen körülmények között az sem csoda, hogy évente mintegy hetven millióan utaznak jegy nélkül. A vasút mellel még másfél millió embert foglalkoztat, ami kilométerre számítva hétszer annyi, mint az európai átlag. A vonatok sebessége is hagy kívánnivalót maga után: a leggyorsabb szerelvény sem megy átlagosan 75 km/óránál gyorsabban. A villamosítás, bár folyik, igen lassú. Aki Indiában közúton autózott már, tudja, hogy hatalmas méretű az áruszállítás teherautókkal. A vasútnak azonban a közúti forgalom mindaddig nem jelenthet komoly versenytársat, amíg az országos főutak zöme kétnyomsávos (Tully 1997a:16). Mindazonáltal sem az imént idézett szerző – aki 20 esztendeig a BBC delhi tudósítója volt és szeretettel írt Indiáról –, sem pedig mások nem

említik ma már a vasútépítés katasztrofális hatását, amit India a mai napig nem hevert ki: nevezetesen azt, hogy a gyarmati időkben a vasúti talpfákhoz (és mellesleg a kereskedelmi flották hajóinak építéséhez) lecsupaszították India hatalmas területeit, ahol azóta eluralkodott a talajerózió, megváltozott az éghajlat, a csapadékvízviszonyok, embermilliók kényszerültek elvándorolni, életmódot váltani, vagy egyszerűen éhenhaltak a gyarmati időkben kibontakozó éhínségekben, amit az élelmiszerhiány idézett elő. Ez a helyzet vezetett azután el az indiai mezőgazdaság arculatának megváltozásához, a nagyhozamú fajták kereséséhez, kifejlesztéséhez, importjához, hogy elejét vegyék a katasztrófáknak.

Mezőgazdaság

Indiában utoljára 1943-ban volt éhínség, amikor Bengál tartományban óvatos becslések szerint másfél, más adatok szerint mintegy hárommillióan haltak éhen. A korabeli beszámolók már akkor is megállapították, hogy nem annyira gabonahiány, mint inkább hihetetlenül rossz szervezés okozta a katasztrófát.

1971-ig India rászorult az amerikai gabonasegélyekre, amelyeket (az ún. PL 480 alapján) azután az Egyesült Államok politikai nyomásgyakorlásra igyekezett felhasználni (Peel 1997:4). 1966-ban érkezett az első hajórakomány mexikói hibridbúza vetőmag és ezzel kezdetét vette a búzatermő vidékeken a zöld forradalom. Az ország déli, rizstermelő részén pedig bevezették a Fülöp-szigeteki nagyhozamú fajtát. A kilencvenes évek közepére India a zöld forradalom következtében – ami nemcsak a nagyhozamú fajtákat jelenti, hanem öntözést, műtrágyázást, energiát, állami szubvenciót, a birtokviszonyok átalakulását és az ezzel járó feszültségeket, új mezőgazdasági vállalkozói osztály megjelenését stb. – Kína és az EU után a világ legnagyobb, Amerikával vetekedő búzatermesztője lett és rizsből is nettó exportőr. 1996 februárjában India búzátartaléka 11,3 millió, rizstartaléka pedig 16,3 millió tonna volt, mielőtt az új termést betakarították és amelyből ismét csak fölöslegre lehetett számítani. 1950-ben a búza terméshozama még csak hektáronként öt mázsa körül volt, 1995-ben viszont már 26 mázsa fölé emelkedett és vannak kiterjedt régiók négy észak-indiai államban, ahol a hozam megközelíti, vagy felül is múlja a 40 mázsát.

A mezőgazdaság teljesítőképességének növelésében a kutatóintézeti hálózat, a fajtanemesítők fontos szerepet játszanak. Dél-Indiában (Madrász Elnökség) például már 1863-ban felállítottak egy mezőgazdasági kutatóállomást, amely azóta több mint 90 javított rizsfajtát fejlesztett ki. „A növénynemesítési kutatás és az új fajták bevezetése egyáltalán nem új jelenség.” (Harriss 1982:79.) Az első országos jellegű kutatóközpontot 1904-ben állították fel. Ma a kutatóintézeti hálózat együttműködik a mezőgazdasági felsőoktatás intézményeivel. 1995-re az indiai búza a világpiacon árával is versenyképes lett és mintegy

2,5 millió tonnát exportál. 1995-ben India egyedül búzából 65,5 millió tonnát termelt, ami az 1950-es mennyiség tízszerese (Sen 1996: 16–19), a függetlenség kivívását követő első évben pedig alig volt 5,3 millió tonna. Rizsből akkor közel 20 millió tonnát termeltek, ez a mennyiség 1986–87-re már elérte a 60 millió tonnát (Monthly Abstr. 1949:9; Statistical Outline 1989:51).

Információ-technológia

Van az indiai gazdaságnak egy olyan területe, amit nem lehet az elmúlt ötven év összehasonlításában bemutatni, mert új és ez az információ-technológia. Komoly ipari múlttal és kiváló éghajlati adottságokkal rendelkező területen, Karnátaka államban, annak modern nagyvárosában, Bangalórban jött létre az indiai szilíciumvölgy, pontosabban fennsík. 1990 és 1995 között a szoftver iparban Indiában 700 cég alakult, a szektor kétszer olyan gyorsan növekszik, mint az Egyesült Államokban és legalább 140 000 embert foglalkoztat, köztük 100 000 szoftver-fejlesztőt. Az 1995. évben az iparág 1,2 milliárd dollárt forgalmazott. India példa nélkül álló mennyiségű szerződést kap a világ minden tájáról, szolgáltatásai pontosak, megbízhatóak, munkaereje képzett, olcsó, az időeltolódás 24 órás tevékenységet tesz lehetővé a nagy világcégek és indiai fiókvállalataik között. Bangalór mellett ma már India csaknem valamennyi nagyvárosában működnek szoftver cégek, közöttük is a Microsoft az élen, amely 1996 őszén szövetségre lépett a Tata Consultancy Services-zel, India legnagyobb szoftver cégével. Egyedül ez az indiai cég 6200 szoftver szakembert foglalkoztat és fennállása alatt mintegy tízezer embert képezett ki, akik ma már más indiai szoftveres cégeket vezetnek (India's software 1996:1–6).

A hagyományos és az új iparágak, az ipari struktúra változatossága és a termelés volumene Indiát 1979 óta az ipari hatalmak rangsorában a tizedik helyre állította.

Pénzvilág

Indiában a bankokat az 1960-as évek végén államosították, és 18 nagy bank ma is állami kézben van. A gyengén teljesítő bankok a – később ismertető – 1991-es reformok után az 1996–97-es évben már mintegy egymilliárd dolláros nyereséget értek el. A jegybank mellett a legnagyobb kereskedelmi bank kiváló eredménnyel dicsekedhet: tőke megfelelési mutatója 12,9%. Hét társult bankkal együtt 1994-ben 13 230 fiókja működött az országban. Különösen a vidékre összpontosít, ugyanis éppen a falvak azok, ahol Indiában mindig hitelhiány volt. Ebben a bankban koncentrálódott az indiai kereskedelmi banki tevékenység egynegyede. 1994–95-ben már

számos magánbank működött és nettó nyereségük 165 millió USD volt. A 23 indiai tőzsde közül a két bombayi (Mumbái) a legfontosabb, itt hajtották végre a legnagyobb korszerűsítéseket és vezették be a számítógépes üzletmenetet. A bombayi tőzsdét 1875-ben alapították és Ázsia legrégebbi tőzsdéje. A pénzvilág legkevésbé reformált területe a biztosítási üzletág. Ezen a területen a közeljövőben várhatók változások (Investor: n.é.:10–13; Financial Serv. 1996:6–7).

III.

AZ ÉVFORDULÓ KÜLÖNÖS ÜNNEPLÉSE A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI SAJTÓBAN

Egy szubkontinensnyi ország itt közölt néhány gazdasági és társadalmi mutatója csupán azt a célt szolgálta, hogy érzékelni lehessen: az elmúlt ötven esztendőben Indiában sok minden történt, miközben a lakosság megháromszorozódott és India nemcsak nagyon gyorsan futott, hogy egy helyben állhasson, hanem közben előbbre is jutott.

AZ INDAI „KUDARC”

Az ötvenedik évforduló jó alkalom arra, hogy átfogó, részletező elemzések készüljenek. A nemzetközi pénzvilág egyes orgánumai azonban az indiai haladást, eredményeket *kudarcként* mutatják be és voltaképpen csak az 1991 óta – a Világbank és az IMF ajánlások formájába öltöztetett diktátumai alapján – bevezetett reformokat értékelik, azokat sem sokra. E meghatározó orgánumok ultimátumszerűen szólítják fel az indiai vezetést a reformok felgyorsítására. Nem vesznek tudomást India olyan eredményeiről, amelyek nélkül a reformok szóba se kerülhetnének, továbbá azokról az erőforrásokról, amelyek nélkül a multinacionális cégek nem törekednének megszerezni az indiai gazdaság stratégiai állásait és a potenciálisan óriási indiai piacot. Végezetül pedig az 1947–91 között eltelt időszak politikáját sommásan elvetik, és valós hibáit egyedül Dzsaváharlál Nehru miniszterelnöknek tulajdonítják, akinek nevéből ez alkalommal valóságos szitokszót teremtenek. A megemlékezések tendenciózus élét a vizuális információ még egyértelműbbé tette: a CNN hírtelevízió évfordulós fő műsorában, amelyet Anita Pratap vezetett, csak az indiai nyomort, betegséget, szenvedést, szennyet mutatta be, szóban említést téve néhány eredményről, amelyet azonban képileg nem dokumentált. És álljon itt néhány újságcikk-cím az évfordulóra szánt különszámokból, szerepeljen néhány – úgymond – Nehrut méltató mondat, megállapítás. Ezt követően nézzük meg, hogy

végül is mi ez a nehru-i örökség, miért került sor a reformokra és mi is a tartalmuk, illetve tekintsük át röviden, hogy mi az, ami csúsztatásokkal, elhallgatásokkal, de következetesen kimarad ezekből az elemzésekből.

Íme néhány cím: „Az alapvető szükségleteket még mindig nem elégítik ki.” „A kisgyerekek szenvednek.” „A betegség és az alultápláltság sok áldozatot szed.” „A fővárosban sürgősen szükség van friss levegőre.” „Az 'engedélyuralom' csapásai.” „Araszolgatás a privatizáció felé.” „Csalódást okoz az álmodozó vezető öröksége.” „A lánya a szeretet és a gyűlölet középpontjába került.” „A hadseregben nehezen halnak ki a hagyományok.” (Fin. Times 1997.VI:1–36.) Majd jön Nehru, a szitokszó. Íme néhány mondat Clive Crook, a *The Economist* 1997. február 22-én megjelent, szinte párhát ritkítóan rosszindulatú és egyoldalú India-elemzésének szerzőjétől: „...célszerű arra emlékezni, hogy 45 év átfogó gazdasági kudarca volt előbb azzal a megdöbbenő nyomorúsággal, amit okozott...” Szerinte az 1991-ben bevezetett reformok lényege, hogy „elutasították India sajátos fejlődési útját, elutasították, mégpedig a Nehru által elképzelt szocialista önerőre támaszkodást.” „Ám további bátor támadásokat kell indítani a nehru-i szocializmus öröksége ellen.” „Azzal, hogy a reformok eltörölték az ipari engedélyezést (ami az indiai Goszplan volt), elvágta a központi kormány és az ország többi része között a legközvetlenebb kapcsolatot. Most, hogy India sutba dobta a tervezés nehru-i elképzelését, a központ nem látszik a politikai hatalom természetes, sőt elkerülhetetlen helyszínének” (1997: 4,5,26).

A NEHRUI HAGYATÉK

Nehru vétke nagy. Ezek a szerzők hosszasan sorolják, hogy államosított, megteremtette az állami szektort, engedélyekhez kötötte a magánszektor működését, megpróbált valamiféle szociálpolitikát, s ha azt nem, legalább szociális érzékenységet teremteni, az állami vállalatokat, intézményeket igyekezett arra is felhasználni, hogy munkaalkalmakat teremtsenek, serkentette a kisvállalkozást, támogatta a szubvencióknak azt a rendszerét, amelynek eredeti rendeltetése az lett volna, hogy a legszegényebb néprétegeket segítse. Nehru szocialisztikus eszményeket követett. Nem Nehru tehetett arról, hogy a gazdaságban bevezetett engedélyezési rendszer az ésszerűtlenségig elburjánzott, fékezve a gazdasági életet és melegágyul szolgálva a korrupciónak. Ő ezt már nem láthatta.

Álmodozóként egy háborúktól mentes világot akart, ezért elhanyagolta a honvédelmet. Indiának morális tartást akart teremteni és helyet a nemzetközi fórumokon, ezért különös gondot fordított India külpolitikai szereplésére. Szövetségeseket keresett, de nem talált az Egyesült Államokban, amely Pakisztánt támogatta. India tehát természetes szövetségesre lelt az akkori Szovjetunióban.

Minden erejével támogatta a tudományos kutatást, a felsőoktatást, az oktatást általában és erre a célra az ország erőforrásait megterhelve áldozott.

Óvta és erősítette a demokratikus politikai intézményeket, amelyek ma, 50 év után is funkcionálnak. Utódainak hagyott egy egységes országot, egy kikovácsolt közigazgatási rendszert olyan köztisztviselői szolgálattal, amelyet még az angolok teremtettek meg és amelynek a függetlenség előtti néhány évben már csupán mintegy ezer angol tagja volt, a többi indiai s napjainkra az ötezer fős szolgálat biztosítja a hatalmas ország egységes kormányzását.

Ez az az „acélváz”, amire a brit uralom annyira büszke volt, s amelyre Churchill az indiai függetlenség elnyerése után azt mondta, hogy a „szalma emberek” – ez alatt az új India politikusait értette – kormányzása alatt már csak „bambuszváz” lesz, ma is működik, még ha olykor kissé rozsdás is. Hagyott továbbá egy pártot, a Nemzeti Kongresszust, amely a függetlenségi mozgalom fő vezető és szervező ereje volt, hallatlan tekintélynek örvendett. Ez a párt végül két év kivételével vagy önállóan, vagy utóbb koalícióban, de mintegy 46 éven át kormányozta Indiát és a modernizáció legfőbb politikai ereje volt. Ismét csak nem Nehru bűne, ha a Kongresszus dominanciája a kvázi-egypárt rendszer jeleit mutatta és – mint látni fogjuk – csak az utóbbi néhány évben növekedtek fel azok a pártok, amelyek ma Indiában a valódi többpártrendszer szereplői (Gáthy 1989a).

A második világháború után nem csak a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó országok vezették be a tervgazdálkodást. A háborús hadigazdaság mindenütt szigorú tervek szerint működött és Nehru, a maga természet-tudományos iskolázottságával rendet, racionalitást látott a tervezésben. Ugyanakkor nem akarta megsemmisíteni az egyéni kezdeményezést sem. Az ő világképében a tervgazdaság, az állami szerepvállalás a gazdaságban és a magántőke jól megfér egymás mellett. Nagy súlyt helyezett arra, amit ő maga és a szakirodalom is „*vegyes gazdaságnak*” nevezett. Az indiai gazdaságban a nagytőke korán megjelent és egy-egy nagy család szinte minden területen érdekeltségeket szerzett. Nehru nem akarta ezeket a vállalkozásokat felszámolni, hiszen éppen ezekkel a tőkés házakkal együttműködve készítette el már a függetlenségi mozgalom éveiben a majdani önálló India első gazdaságfejlesztési tervét és tudta, hogy a párszí Taták és a hindú Birlák számottevő anyagi támogatása nélkül aligha lehetett volna évtizedeken át fenntartani a függetlenségi mozgalmat. Nem Nehru bűne, hogy mire 1991-ben végre sor került a komoly reformokra, az engedélyuralom odáig fajult, hogy bizonyos területeken 42–45 engedélyt kellett beszerezni, mire egy befektetés elindulhatott. Ő akkor már 25 éve halott volt. Az indiai tőkét a rendszer korlátozta, ezt jól bizonyítja a gazdaság mai, relatív elmaradottsága, de az állam és a magántőke összefonódását is jelzik olyan tények, hogy a nagy tőkeigényű és lassú megtérülésű területeken – például az energiaiparban, az erőművek telepítésében, az acélgyártásban, a vegyipar bizonyos ágazataiban – az állam invesztált, a gyors megtérülésű területeken pedig a magántőke. Ez az oka

annak, hogy a magántőke nem lázadozott erőteljesen a – mindenkori – kormány gazdaságpolitikája ellen. A protekcionista gazdaságpolitika távol tartotta a külföldi versenyt és ezért bizonyos korlátozásokat sokan inkább elviseltek.

ELISMERT EREDMÉNYEK, VÁDASKODÁSOK

Végképp is melyek az elismert eredmények, a konkrét vádak és mi az igazságtartalmuk? A *Financial Times* különszámának dolgozatai sorra veszik ezeket. Íme:

1947 előtt India soha nem volt egységes állam.

„Egy ilyen országban fenntartani a választások rendszerét, a szabad sajtót és a független bíróságokat hihetetlen lenne, ha nem valósult volna meg.”

„Az ország elkerülte azokat az éhínségeket, amelyek Kína kommunista uralom alatti múltján foltot ejtettek. A lakosság a függetlenség idején 340 millió volt, mára 970 millióra szökkent, de volt ennivalója. És India zaklatott demokráciája nem állította meg a gazdasági fejlődést sem: az egy főre jutó reáljövedelem az elmúlt fél évszázadban összességében évente 2 százalékkal növekedett, gyorsabban, mint népének korábbi történelmében bármikor. Ám India jobban is teljesíthetett volna. Az 1980-as évekig a gazdaság évente 3–4%-kal növekedett és ez az, amit elitélően a gazdasági növekedés hindú ütemének neveznek. Azután az 1980-as években a tempó felgyorsult és a növekedés üteme évente 6% lett.” Ezt azután a gazdaság nem tudta fenntartani és 1991-ben elkerülhetetlenné váltak a reformok. „India az állami tulajdonú nehéziparban látta a modernizáció útját. De Indiában volt magánvállalkozás is. Az eredmény az ellenőrzés bizánci rendszere lett, ezt emlegetik ‘engedélyuralom’ néven.” A támogatók szerint ezen az úton lehetett küzdeni a nyomor ellen. Az állami szubvenciók másik eszköze azonban a juttatásokat nem volt képes eljuttatni a valóban rászorulókhhoz. „India a nyomor óceánjában versenyképtelen ipari szigetet teremtett.” „A politikusokat a korrupció mocskolta be. A bürokrácia elvesztette a hozzáértését hangoztató hírnevét... Eljött a változás ideje. Valójában a nehru centralizáció építménye mögött már régen tartott a változás.” „Az indiai tagállamok is kifejlesztették sajátos politikájukat és gyakorlatukat.” „Még a kasztok és alkasztok bonyolult rendszere is veszít az erejéből.” A mostani változások iránya a piacgazdaság és a politikai decentralizáció felé mutat. Igaz ugyan – ismeri el a cikk szerzője –, hogy a decentralizáció esetleg „nem jobb, hanem kaotikusabb kormányzáshoz vezet” (Wolf 1997:1,15).

„Ötven esztendővel azután, hogy Dzsaváharlál Nehru a függetlenség mellett bábáskodott, a szabad India nemes épülete, ahol valamennyi gyermeke lakhat, sokak számára nyomortanya maradt, vagy olyan falu, ahol nincs se csatornázás, se tiszta ivóvíz, elemi iskola, vagy munka.” Az összes eredmény ellenére a végeredmény sivár. Az emberiség egyhatoda Indiában él, de a

világ abszolút szegény népességének egyharmada található ott. Egy 1997-es jelentés szerint „130 millió ember a legelemibb egészségügyi ellátáshoz sem jut hozzá, 226 milliónak nincs tiszta ivóvíze és az ország 70%-ában nincs elemi csatornázás sem, továbbá a lakosságnak közel a fele analfabéta.” „Indiában van a világon a legnagyobb írástudatlan népesség.” „Az UNICEF szerint India 5 éven aluli népességének több mint 50%-a alultáplált, és ez rosszabb, mint számos, a Szaharától délre fekvő afrikai országban.” „Mindent egybevetve az ország ma az ENSZ éves Humán Fejlesztés Indexe szerint 174 ország közül a 135. helyen találhatja magát, olyan országok alatt, mint Kenya, Ghana és Egyenlítői Guinea, bár jobb a helyezése, mint Nigériának, Zambiának, vagy Zairének.” Némi eredményt értek ugyan, pl. az 1000 főre számított halálozási arányszám és a csecsemőhalandóság a felére csökkent, az egy főre jutó GDP pedig megduplázódott az elmúlt három évtizedben, miközben a lakosság is a duplájára növekedett. A gyermekek alultápláltsága a világon a legrosszabb eredményt mutató országok közé sorolja annak ellenére, hogy immár húsz esztendeje működik egy program India hatszázezer falujából négyszázezerben. India évente egy főre számítva az egészségügyre és az oktatásra csak 14 dollárt fordít szemben pl. Dél-Koreával, ahol ez az összeg 160 dollár (Nicholson 1997:30.).

„A nélkülözés az élet része Indiában különösen falun, ahol a lakosság háromnegyede él, valamint a feudális északon. A szegények alacsony kasztbeliek, törzsiék, özvegyek, vagy rokkantak. A legtöbbjük föld nélküli és nincs semmije.” „A függetlenség elérése óta volt haladás. A nyomorszint alatt élők százalékos aránya az 1950-es évekből 65%-ról 36%-ra csökkent... az ipari foglalkoztatás a sokszorosára emelkedett... ám ez a javulás keveset jelent, hiszen a szegények abszolút száma megkétszereződött.” „Az UNDP a női analfabétizmus, az öt év alattiak alultápláltsága és néhány hasonló mutató szerint Indiát a 101 fejlődő ország sorrendjében a 89. helyre teszi.” „A szegénység szándékolt és nem csupán a hanyagság eredménye.” (Vaughan 1997:30.)

Amikor 1989–90-re a külföldi adósság elérte a GDP 24,5%-át, az adósságszolgálat 27%-ra ugrott. 1991 júniusára az ország devizatartalékai az import-szükségleteket már csak két hétig tudták volna fedezni és a nemzetközi pénzügyi piacokon India elvesztette hitelképességét. Az infláció indiai mértékkel mérve – ott ugyanis soha nem volt ún. vágató infláció – felszökött, elérte az évi 13%-ot. Szükségessé vált a gazdaság nagyarányú átalakítása

A FELADAT ÉS A TOVÁBBI ELVÁRÁSOK

A legfontosabbnak az indiai vezetés a strukturális változásokat tartotta, amelyek makroökonómiai stabilitást teremtenek. A program két fő eleme India pénzügyi és fizetési egyensúlyi helyzetének javítását célozta. Az 1990–91-es

pénzügyi évben a központi költségvetés deficitje a GDP több mint 8%-a volt, ezt már 1992–93-ra sikerült 5,7%-ra lecsökkenteni. A rúpiát pedig 1991 júliusában 22%-kal leértékelték a dollárhoz képest és a piaci viszonyokhoz kötötték. Ezzel sikerült elérni, hogy öt esztendő alatt az ország devizatartalékai 2,2 milliárd dollárról 21,7 milliárd dollárra növekedtek. A strukturális reformok a következőkre terjedtek ki:

1. A legtöbb iparágban megszüntették a befektetések és a termelés engedélyeztetését.
2. Megszüntették a vállalkozások üzleti döntéseinek és a technológiaátadásnak az ellenőrzését.
3. Az import ellenőrzését sok vonatkozásban megszüntették és lecsökkentették a vámokat.
4. Bátorítják a közvetlen külföldi befektetőket és néhány fogyasztási cikktől eltekintve a külföldiek máris szerezhetnek többségi részesedést a vegyes vállalatokban.
5. Egyre több ágazatot nyitnak meg a magánbefektetők előtt, ezek: energiaipar, acélipar, olajfinomítás, légiforgalom, távközlés, kikötők, bányák, gyógyszeripar.
6. Liberalizálják a tőkepiacot.
7. Megreformálják az adórendszert.

A reformok nyomán a GDP egyetlen év alatt 5,1%-kal nőtt. „Ez kivételesen gyors fordulat volt.” – mondja az eddig idézett Martin Wolf. „Öt esztendő alatt 1991–92-től 1996–97-ig a növekedés évente bruttó 6,3% volt.” Az indiai termékek importja ugyanebben az időszakban 17,9 milliárd dollárról 33,5 milliárdra növekedett. A közvetlen külföldi befektetések 1995–96-ra érték el az 1,9 milliárd dollárt és a Világbank szerint 1996-ban a nettó magántőke-beáramlás 8 milliárd dollár volt. A fejlődés ígéretes, de vannak jelei a lassulásnak is. Ezért a nemzetközi pénzügy világ a következőket várja el Indiától:

1. A pénzügyi helyzet még nem szilárdult meg, az állami szektor deficitje ingadozó.
2. Az állami szubvenciókat, amelyek 1994–95-ben még mindig a GDP 10,7%-át tették ki, határozottan kell csökkenteni.
3. Az állami vállalatokat radikálisan át kell strukturálni és privatizálni kell. A pénzügyminiszter által felállított bizottság, amelynek e munkálatok elvégzése a feladata, a 250 állami vállalat közül kiválasztott tizenötöt, ezt azonban a pénzügy világ lassú és bizonytalan lépésnek tartja.
4. Meg kell reformálni a bevételek megosztásának eddigi gyakorlatát a központi és a tagállami kormányok között. A pénzügyminiszter szerint a tagállamoknak a központi bevételek 29%-át kell megkapniuk.
5. A tagállamoknak javítaniuk kell gazdálkodásukon. Botrányos, hogy mennyi pénzt költenek az öntözés és az elektromos energiaellátás állami támogatására. Meg kell duplázniuk az oktatásra és az egészségügyre fordított összegeket.

6. A pénzügyeket és az infrastrukturális ellátást is meg kell reformálni. Véget kell vetni annak a gyakorlatnak, hogy állami szervezetek fölösleges munkahelyeket tartsanak fenn.
7. A kereskedelempolitika is további változtatásokra szorul. Az ígéretek szerint a vámokat az évszázad végéig le fogják szállítani az ASEAN általános szintjére.
8. India induljon el a rúpia konvertibilissé tételének útján. Ehhez meg kell szilárdítani az adórendszert, a pénzügyi szektort és biztosítani kell az alacsony inflációt.
9. Át kell alakítani a munkaerőpiac szabályozását. Véget kell vetni az egész életre szóló állásoknak. Véget kell vetni annak, hogy bizonyos termékek előállítását fenntartsák a kisvállalkozások számára. El kell törölni a plafont a városi teleknagyságok fölött (Wolf 1997a: 3).

ELHALLGATOTT EREDMÉNYEK

Abban mindenki egyetért, hogy Indiának még mindig súlyos gondokkal kell megküzdenie. Az imént ismertetett feltételek az ország teljes megnyitását jelentik, mindenfajta protekcionizmus végét. A folyamat megindult, a sikereket még a kritikusok is elismerik. A feltételeket pedig a sommásan elvetett nehru koncepció teremtette meg és utódai – bármilyen rosszul, korrupcióval súlyosbítva – fenntartották. Nevezetesen:

A védett körülmények között az *indiai magántőke* szépen gyarapodott, tőkeexportőr lett és bekapcsolódott a multinacionálisok nemzetközi tevékenységébe. Az Indián kívül működő indiai tőke most visszatér és részben otthon invesztál. Kerala, az arab világhoz legközelebb lévő tagállam – bár saját forrásokban szegény – csaknem százszázalékossá tette az írástudást és hagyta, hogy egy-másfél évtizeden át csaknem minden keralai család egy-két tagja átmenjen az Öböl sejkiségeibe dolgozni és – gazdagodni.

A *mezőgazdaságban* komoly tőke halmozódott fel, a zöld forradalom sikei – kétségtelenül az állam bőkezű, műtrágyára és villamos energiára nyújtott és gazdaságilag indokolatlan szubvenciói jóvoltából – gyakorlatilag átalakították a falu társadalmi viszonyait, folyik a földbirtok-koncentráció és ezzel párhuzamosan a falusiak másik részének földnélkülivé válása.

Az eredmények között minden elemző elismeri, hogy *létrejött egy középosztály*, elsősorban a városokban és az északi búzatermő vidékeken, amely komoly fizetőképes keresletet jelent. Nagyságáról azonban viták folynak. Egyesek szerint 250 milliós tömegről van szó, ismét más felmérések ennél kevesebbet említenek, sőt, attól függően, hogy milyen gazdasági kritériumok meglétét tekintik szükségesnek a középosztályba történő besoroláshoz, van olyan nézet is, amely százmillió alá becsüli létszámát. Akármekkora is, ez a középosztály az, amely nyugati mintákat akar követni fogyasztási szokásaiban és

életvitelében. Az elemzők azonban arról hallgatnak, hogy az osztály nagyarányú és dinamikus növekedésének gazdasági, képzettségi és egyéb feltételeit India maga teremtette meg az elmúlt ötven év alatt.

Ha nincs ez a sokrétű gyarapodás, semmilyen reformmal sem lehetett volna elérni az ország gazdasági helyzetének robbanásszerű javulását és nem lehetett volna fenntartani a társadalmi békét, még ha azt a sajátos – nemritkán nagyon is erőszakos – indiai viszonyok közepette kell értelmezni.

KASZTRENDSZER, POLITIKA, DEMOKRÁCIA

A *kasztrendszer* valóban átalakul, bár a fent idézett elemzővel ellentétben e sorok írója nem a rendszer gyengülését észleli, hanem azt, hogy már nem mutatja ideáltipikus alakzatát, amit mellesleg sohasem mutatott. Manapság még markánsabban mutatja a gazdasági érdekképviselő jellegzetes vonásait, amelyeket a politika világa felé közvetít. És ezen a ponton érdemes ismét némi kitérőt tenni, olyat, amit az idézett elemzők nem tesznek meg.

A *kasztrendszer*ről könyvtárnyi irodalom tájékoztatja az érdeklődő olvasót. Az értelmezések sokfélék és diszciplína-, valamint korfüggőek, de abban mindenki egyetért, hogy a társadalomnak ez a sajátos, voltaképpen spontán, hierarchikus mikroszerveződése rendkívüli rugalmasságot és alkalmazkodó képességet tanúsít. Mindenki, aki az indiai társadalom valamilyen aspektusával kíván foglalkozni, előbb-utóbb kénytelen megérteni, hogy a rendszer miképpen működik azon a területen, ahol a vizsgálódás folyik. A politikában például azt, hogy a független India történetében hogyan vált a kasztstruktúra igen hamar a „szavazatbankok” alapjává. A társadalmi mobilitás-vizsgálatokban azt, hogy miképpen emelkedik fel egy alkaszt – szaknevéen *dzsáti* – mint csoport, ha az általa űzött foglalkozás valamiért a gazdasági struktúrában fontossá válik és hogyan „írja át” a csoport a saját eredetmondáját, történetét. Az érdekérvényesítésben azt, hogy mi módon pártosodnak egyes alkasztok és törnek a politikai hatalom megszerzésére.

Az indiai politikai hadszíntér egészét tekintve megállapítható, hogy a függetlenségi mozgalmat vezető és azután az országot közel fél évszázadon át egyedül, később koalícióban kormányzó Indiai Nemzeti Kongresszust, illetve az ellenzékeként formálódó pártok zömét a felső kasztokhoz tartozó politikusok vezették. Maga Nehru kásmíri bráhmána családból származott, de az Indiai Kommunista Párt és későbbi szakadár pártjainak vezetői is ebből a legfelső kasztból jöttek. A nem bráhmána politikusok is az ún. kétszer született kasztok tagjai sorából kerültek ki, jobbára a földműves, pontosabban a földbirtokos alkasztok fiai voltak. Mahátmá Gandhi, a bölcs és jó szemű politikus nem is akarta felszámolni a kasztrendszert, csupán torzulásait kívánta lementszeni. Ő maga a legalsó néprétegek, az érinthetetlenek szószólója volt. Isten gyermekeinek, *haridzsanoknak* nevezte el őket. Az idő múlásával azon-

ban ez a tiszteletre méltó név eltűnt a mindennapi használatból és manapság ugyanezek az emberek *dalitoknak*, elnyomottaknak nevezik magukat. Mára jobbra eltűntek a bráhmána politikusok is a közéletből. Az egykor oly nagy tekintélyű Indiai Nemzeti Kongresszus legnagyobb gondja – a párt előregedésén és azon túl, hogy korrumpálódott és hitelét veszítette – éppen az, hogy hagyományos szavazói tábora lett hűtlen. Számíthatott a bráhmána kasztok, a muzulmánok és az érinthetetlenek szavazataira. Ez mára megváltozott. Az érinthetetlenek, avagy a dalitok saját pártokat alakítanak és a tagállami politika immár másfél évtizede tartó megelevenedésével több realitását látják annak, hogy párt keretek között küzdenek érdekeik érvényesítéséért ott, ahol élnek. A háttérben néhány évtizede folyó harc húzódik meg: a választásokon úgy lehetett a legtöbb szavazatot megszerezni, ha cserében a győztes politikus nyújt valamit. Ez a valami például az indiai alkotmányban megfogalmazott pozitív diszkrimináció eszköze volt. Mivel a lakosságnak körülbelül a fele valamilyen módon besorolható az alkotmány által megfogalmazott „hátrányos helyzetű néposztályok” fogalmába, akiknek egyetemi hallgatói helyeket és állami állásokat kell fenntartani meghatározott kvótarendszer segítségével, nem kellett mást tenni, mint növelni a kvótát. Csakhogy a „pillangó effektus” – mint a legváratlanabb helyeken – itt is megtette a magáét: a várthoz képest más eredményeket hozott a pozitív diszkrimináció, egyszer csak kiderült, hogy a „hátrányos helyzetű néposztályok” kategóriájába sehogyan bele nem sorolható néprétegek számára egyre csökkent a hely az egyetemeken, az állami állások körében. És ezzel megindult a legfejlettebb tagállamban, Mahárástában és a szomszédos Gudzsaráttban a kasztháború, amely az 1980-as évek közepe óta újra és újra fellángol. Mellesleg Bombay a központja annak a mozgalomnak, amit még B. R. Ambédkar, az indiai alkotmány egyik megfogalmazója, az érinthetetlen származású, Amerikában képzett jogász kezdeményezett, azt javasolva az érinthetetleneknek, hogy térjenek át a buddhista vallásra, amely azután elfedi majd származásukat. Ambédkarnak Bombayban – avagy most már Mumbáiban – napjainkra félelmetes ellenfelei támadtak: Mahárástra államban felső kasztokhoz tartozó párt vezetése alatt álló koalíció van kormányon. Ez a Bháratíja Dzsánata Párt egyúttal a központi parlament legerősebb pártja ma az indiai szélsőjobbaldalt képviseli. Uralma alatt zajlik a küzdelem a dalitok és a felsőbb kasztbeliek között.

India legnépesebb tagállamában, Uttar Pradésben – és talán ez a kaszt politizálódásának, gazdasági-politikai érdekartikulációjának legszebb példája – dalit kormány került hatalomra, mégpedig *koalícióban* az imént említett Bháratíja Dzsánata Párttal. A főminiszter nő támadást indított a közepes társadalmi pozíciót elfoglaló jadavok, azaz farmer kaszt ellen. Ez a kaszt a földművelés mellett állattenyésztéssel is foglalkozik és India északi területein igen sikeresnek bizonyult, egyre több országos politikai vezetőt ad és küld a központba. A szomszédos Bihár államban viszont jadav vezetés van, de a dalitok ott is erősek és harcolnak a politikai hatalomért (The Econ. 1997.VII:56–57).

Valójában a két dalit párt, a Bahudzsan Szamádzs párt és a Szamadzsvádi párt a dalitok, illetve elmaradott kasztok hatalmának növelésére törekszik. Bihár főminisztere, Lalu Praszád Jadav, a korrupcióval vádolt politikus egyúttal országos funkciót is betölt: ő a Dzsana Dal, a jelenlegi 13 pártból álló koalíciós kormány legerősebb pártjának elnöke. Hatalma oly nagy, hogy senki sem meri korrupciós vádakkal bíróság elé állítani, pedig vizsgálatok alapján 280 millió dolláros sikkasztással gyanúsítják. L. P. Jadav a legutóbbi miniszterelnök-választáson hatalmánál fogva kulcsszerepet játszott (Nicholson 1997a:18). Természetesen nem minden jadav gazdagodott meg, de ha szegény is maradt, legalább annyi elégtétele lehet, hogy kasztbéli társai, akikkel közös hagyományokat tisztel és tart be, talán előbb fogják az érdekeit képviselni, mint a más kasztbéliék.

A mostani 13 párti koalíció első miniszterelnöke, az ugyancsak farmer hátterű és déli H. D. Deve Gowda 21 tagú kabinetjében már egyetlen bráhmána sem volt, de még a harcosok kasztjába tartozó sem (Clifton 1996:19–20). Közismert továbbá, hogy India fentebb idézett új elnöke, T. N. Narajanan ugyancsak dalit, mégpedig egy olyan időszakban került hatalomra, amikor az elnöki poszt aligha csupán jelképes funkció, hanem egyre erősödő politikai hatalom. A kasztok hatalmi pozíciójának változásai tehát a politikusi generációváltás mellett érdekek átcsoportosulását is jelzik. Egyúttal azt is mutatják, hogy a pártpolitika – amely nyugati mintára honosodott meg Indiában – napjainkra már tökéletesen indianizálódott: leképezi az ország társadalmi struktúráját. A politizálódás elvezet a pártpolitika másik fontos – ha nem is új – tulajdonságához, a regionalizálódáshoz, aminek kezdetei a hatvanas évek elejére nyúlnak vissza (Gáthy 1989a: 113). A Kongresszus legutóbbi választási kudarcai után következtek a kilencvenes évek elejétől fogva az indiai politikai életben – és nemcsak a központi, hanem sok helyen a tagállami gyakorlatban is – *állandósult a koalíciós kormányzás*. Ez azonban ma már a központban sem jelenti feltétlenül csak a nagy országos pártok koalícióját, sőt, a jelenlegi 13 párti koalíció tagjai részben már regionális pártok.

Az indiai demokrácia erejét és szívósságát bizonyítja, hogy tekintet nélkül a központi kormány összetételére, sokszor és sokáig tolerálta homlokegyenest ellentétes politikai célkitűzések érvényesülését a tagállamokban. Az is igaz, hogy a központi kormány kezében félelmetes eszközt jelentett az *elnöki uralom* bevezetése, azaz a „rossz kormányzás” indokán-ürügyén valamely megválasztott tagállami kormány elbocsátása és a tagállam központi irányítás alá helyezése. Maga Nehru is élt ezzel az eszközzel, amikor az Indiában teljesen legálisan működő kommunista párt az 1957-es választásokat megnyerte Keralában és kormányt alakított. Két és fél év után a központi kormány megbuktatta, majd 1965-ben ismét csak az elnöki uralom bevezetésével akadályozták meg, hogy Keralában újra kommunista kormány alakuljon. (Megjegyzendő, hogy napjainkig már mintegy száz alkalommal vezettek be India-szerte elnöki uralmat.) Később azonban, amikor mind gyakoribbá vált,

hogy a tagállamok némelyikében – például Tamil Naduban, majd Ándhra Pradésben – rendszeresen a Kongresszussal szembenálló pártok alakítanak kormányt, elfogadottá vált az is, hogy Bengálban és Keralában gyakorlatilag állandósult a kommunista párti kormányzás. Napjainkban a 13 párti koalíció egyik legszilárdabb támasza éppen az indiai marxista kommunista párt, amely Bengálban kormányoz és a legdrasztikusabb eszközökkel vezeti be a reformokat.

Az indiai politikai struktúra jól tolerálja a hangsúly eltolódását a központból a tagállamokba anélkül, hogy az egyenlőtlen fejlődés, a régiók között feszülő különbségek és érdekellentétek mindeddig szétfeszítették volna az uniós kereteket. Igaz, korábban a központ döntő befolyást gyakorolt arra, hogy ki is legyen egy-egy tagállami kormány miniszterelnöke, ottani szóhasználatnál főminisztere, ma már a helyzet a visszájára fordult és a regionális pártoknak döntő szavuk van abban, hogy a központban ki, mely párt képviselője alakíthat kormányt. Hogy a föderatív struktúra milyen erős és jelenlegi állapotában milyen, az egység meglétét alátámasztó lépéseket tesz, arról a tanulmány befejező részében esik néhány szó.

A politikai struktúra és a demokratikus gyakorlat legfontosabb próbaköve az, hogy Indiában soha nem halasztották el az *általános választásokat*, és amikor Indira Gandhi 1975 júniusában bevezette a rendkívüli állapotot, amit az országon kívül és belül az autokratikus kormányzás felé tett lépésnek értékeltek, 1977 márciusában belekényszerült az általános választások megtartásába, amit elvesztett.

De vajon mit is jelent Indiában általános választásokat tartani? Ott, ahol a lakosság közel fele írástudatlan? A pártok jelképeire kell szavazni. Az 1996-os választásokon 5 milliós csapat szervezte és bonyolította a szavazást, 590 millió szavazót kellett felvenni a választói névjegyzékbe és általában 50 százalék fölötti a részvétel. A központi törvényhozás 543 helyére 14 274 jelölt indult, hét országos és 39 tagállami párt színeiben és persze voltak független jelöltek is. A Választási Bizottság maximálja a kampányra fordítható összegeket és – nemzetközi mércével mérve – sikeresen őrködik a választás tisztasága fölött még akkor is, ha a kampányok során a jelöltek a nyomásgyakorlás különféle eszközeivel – fenyegetés, ígéretés – igyekeznek szavazatokat szerezni (Jogelkar 1996:20–23).

Kezdetől fogva nagy tekintélynek örvendett az indiai Legfelsőbb Bíróság, amely egyúttal az *alkotmánybíróság* szerepét is betölti azonkívül, hogy tényleges fellebbviteli bíróság, a hetvenes évektől mind markánsabban avatkozik be a politikába. A korrupció elszabadulásával pedig valósággal a politikai hatalmi mérleg nyelvének szerepét tölti be, most látván igazán hasznát kettős funkciójának. Az igazságszolgáltatás megújult aktivitása 1991-re nyúlik vissza, amikor a központi kormány számos tagját, vezető politikusokat érintő megvesztegetés szövevényes hálójára derült fény, ám 1995-ig kellett várni, amíg végre valaki tényleges feljelentést tett és az esetből bírósági ügy lett. A Leg-

felsőbb Bíróság elrendelte a vizsgálatot, amely 65 politikust érintett szinte valamennyi pártból. A vád az volt, hogy kenőpénzeket fogadtak el összesen és együttesen 18 millió dollár értékben. Köztük volt hét kabinetminiszter, a vezető ellenzéki Bháratija Dzsanaata Párt elnöke és Delhi főminisztere. A bíróság elnöke, J. S. Verma főbíró élvezettel vetette bele magát a munkába és kijelentette: addig nem nyugszik, amíg az eljárást a gyanúsítottakkal szemben meg nem indítják. Az alsóbb szintű bíróságok is megmozdultak: parlamenti képviselőket börtönöztek be alvilági kapcsolataik miatt. A Legfelsőbb Bíróság elrendelte, hogy minden politikai párt köteles auditált elszámolását benyújtani a bíróságnak és számos más korrupció- és patronátus-ellenes intézkedést tett. Igaz ugyan, hogy az indiai bíróságok hatalmas hátralékokkal küszködnek és legalább félmillió fellebbviteli ügy vár elintézésre, továbbá az ügyészek közvetlenül miniszteri ellenőrzés alatt állnak, ezért ők kevésbé tekinthetők az igazságszolgáltatás és a törvényesség független elemeinek, mégis, a korrupciós ügyekben fellépő Legfelsőbb Bíróság és tagállami főbíróságok a nyomozó újságírás nyilvánosságának támogatásával valósággal új politikai légkört teremtettek: utat nyitottak a tisztább kezű politikusok előtt, kockázatosabbá és morálisan elutasítandóvá tették a látványos, durva megvesztegetéseket, sikasztásokat (The Econ. 1996.III:63). Ebben az új légkörben nem meglepő, ha leáldozott Tamil Nadu volt főminiszter asszonyának, az egykori filmsztár Dzsajalalithának is, akinek otthonában a rendőrség 10 500 szarít, 28 kiló aranyat, 800 kiló ezüstöt és egyéb értékeket talált, amiről a politikusnő nem tudott elszámolni (The Econ.1996.XII:95). Ebben a légkörben aligha meglepő, hogy a már kisebbségben kormányzó és hitelét veszített Kongresszus az 1996. májusi választásokon vereséget szenvedett és néhány hónappal később már P. V. Narasimha Rao volt miniszterelnököt is korrupcióval vádolták.

Megerősödött a sokáig jelképesnek tartott *elnöki hatalom* is. Az alkotmány az elnöknek adja a kormányok kinevezésének és elbocsátásának formális jogát és a koalíciós kormányzás idején Sankar Dajal Sarma, akit a közelmúltban követett hivatalában a jelenlegi elnök, megerősítette az elnöki pozíciót és ma az igazságszolgáltatással együtt képesnek látszik arra, hogy korlátozza a végrehajtó hatalom, a törvényhozás és a bürokrácia esetleges túlkapásait.

FELSŐOKTATÁS, TUDOMÁNY

A pénzvilág elemzései Indiának azt vetik a szemére, hogy nem tudta leküzdeni az analfabétizmust. Arról azonban egyetlen szót sem ejtenek, hogy a függetlenség elnyerésének évében a brit örökség mindössze 636 főiskolából és 17 egyetemből állt, a nemzeti jövedelemnek pedig még egy százalékát sem fordították az oktatásügyre. Ma az országban 211 egyetem és mintegy 7000 főiskola működik (Khullar 1996:15). Ez a szám csak részben tartalmazza az orvosi és műszaki felsőoktatást és agrárképzést. Hatalmas iparrá nőtt a felsőoktatás, amelynek mintegy ötmillió hallgatója van, bár ez a megfelelő kor-

csoportnak csupán 6%-a (Uberoi 1995). Az elemzők általában azt mondják, hogy a nagyarányú bővülés mellett a minőséget nem lehetett fenntartani és sok olyan felsőoktatási intézmény működik, amelynek végzettjei nem tudnak elhelyezkedni, mert tudásukra nincs szükség, nem piacképesek.

A tudományos kutatóintézeti hálózatot a brit időkben lefektetett alapokra Nehru kezdeményezésére építették ki. Ebben partnerre lelt az olyan indiai nagytőkéseknek, mint a Tata család, akik számos tudományos intézetet alapítottak. Még Nehru kormányzása idején kiépült az ipari kutatóintézeti, az orvostudományi és az agrártudományi kutatóhálózat, valamint az atomkutatás. Nehru maga avatta fel az első atomreaktort Bombay közelében, amit azután számos erőmű követett. A szakképzett indiai munkaerő minőségére mi sem jellemzőbb, mint az a hatalmas agylopás, ami évtizedek óta megcsapolja az indiai szürkeállományt és ennek ellenére az angol nyelvterületen a világ második legnagyobb felsőfokú végzettségű munkaerejével rendelkező ország. Ez tette lehetővé a számítástechnika, a szoftvergyártás robbanásszerű kifejlődését, ezért is vonzó India a külföldi tőke számára. Ennek ellenére az ország szemére vetik, hogy a lakosságnak csupán 3%-a tud angolul. Ez valószínűleg alábecsült érték, mert az értelmiség, a felsőfokú végzettségűek valamennyien beszélnek angolul, mivel a képzés a legtöbb egyetemen bizonyos szinten felül ma is angolul folyik.

Van továbbá még egy érdekesség, amit viszont ma már senki sem hallgat el, noha a függetlenség elnyerésétől mintegy huszonöt évig az angol nyelvű irodalom nemzetközi gurui csupán kézlegyintéssel intézték el és ez az Indiában, vagy legalábbis első generációs indiaiak által írt szépirodalom angolul. Ma viszont Salman Rushdie az 1960-as évek elején kiadott *Midnight's Children* című regényétől kezdődően új korszakról beszélnek. Ő írta meg angolul a García Márquez-féle mágikus realista regényeket, amelyek közül a *Sátáni versek* miatt Iránban halálra ítélték és azóta is rejtkehelyen él Londonban a brit rendőrség védelme alatt, Indiában pedig – amely a világ egyik legnagyobb iszlám országa – betiltották. Rushdie-t azóta tucatnyi jobbnál jobb indiai szerző követte, sokan közülük nők, mint Gita Mehta, akinek első könyve, a *Karma Cola* 1980-ban jelent meg és lett világsiker, most pedig, India akadozva nekilendülő fejlődését maró iróniával ábrázoló *Snakes and Ladders* c. írásával hívta fel magára a figyelmet. Közben Vikram Széth, aki a nyolcvanas években különféle munkáival – egy verses regénnyel, egy tibeti útikönyvvel jelent meg a nemzetközi könyvpiacra, nagy regényfolyamával, a *Suitable Boy*-jal két évig állt az angolszász világ bestseller-listájának élén. Legutóbb Arundhati Rój, a fiatal építészmérnök nő *The God of Small Things* c. első regénye ért meg nyolc hét alatt öt kiadást egyedül Indiában. Ardasir Vakil *Beach Boy* c. regénye is nagy siker és a sort lehetne folytatni Sobha Dével és másokkal. A regényíró és a hírlapíró Piko Ijer szellemesen jegyezte meg, hogy most „a birodalom visszaír”: India a világ harmadik legnagyobb angol nyelven publikáló – és író – országa.

IV.

A PIACGAZDASÁG FELE

Ötven esztendővel a függetlenség elnyerése után India felszámolja a „vegyes gazdaságot”, a protekcionizmust és áttér a szabadversenyos piacgazdaságra. Az elefántok azonban nem száguldoznak – és India sem kapkod. A privatizációt sürgető és arra váró multinacionális pénzvillám nem érti, miért nem kerül újra mind a 250 indiai állami vállalat egyszerre, miért nem nyílik meg előttük az indiai biztosítási piac és miért tartott hat évig, mire végre India a külföldiek számára megengedte, hogy részesedésük a vegyes vállalatokban meghaladja a 49%-ot. Nyomást gyakorolnak továbbá az államra, hogy változtassa meg a munkaügyi rendelkezéseket, amelyek elavultak, merevek és kizárják a munkaerő versenyképességének megteremtését. Ugyanakkor elvárják, hogy a munkaadói-munkavállalói viszony békés és harmonikus legyen, ne forduljanak elő sztrájkok és ez India régen iparosodott és fejlett szakszervezeti mozgalommal rendelkező régióiban igen kemény követelés. Máris látható, hogy a külföldi tőke elsősorban oda megy, ahol ezek a viszonyok békések (például a kommunista kormány irányítása alatt álló Bengálba).

Az indiai nagytőke, a *nemzeti tőke* kezdi magát kényelmetlenül érezni. Eleinte mindenki azt hitte, hogy a külföldi tőke majd kiépíti az infrastruktúrát és a gazdaság egyéb területeit zömmel meghagyja a helybelieknek. Az első néhány év tapasztalatai vegyesek. A legelső multinacionális cég a Hindustan Lever, az Unilever indiai vállalkozása volt, amely ma harmincötezer embert foglalkoztat és 1961 óta minden vezetője indiai, sőt, belső képzési rendszerre 1200 menedzsert képezett ki, indiai káderállományából 61 fő a világhálózat más egységeit vezeti külföldön (Jordan 1997:19). E sikeres példa mellett azonban ma sokan óvatosabbak Indiában. Indira Gandhi meggyilkolásának időszakában a Pepsi Cola már megpróbált egyszer megtelepedni Indiában, de akkor nem járt sikerrel. Mára már viszont több mint 400 millió dollárt investált és harmincötezer embernek biztosít munkát. A vegyes vállalkozások tekintélyes része azonban hamar megszűnik, a részesedési korlátozások megszüntével ugyanis a külföldi partner sok esetben kivásárolja az indiai résztulajdonost. Ez történt a Valcsand csoporttal, amely autógyártásra szövetkezett a Peugeot-val, de ez utóbbi már tárgyal is indiai partnere kivásárlásáról. A Du Pont kivásárolta a Thapar csoport részét a nejlongyártásból, a Shell a Mafatlal csoporttal szakított, amely most kénytelen kiárúsítani érdekeltségét. Számos más példa is mutatja, hogy a vegyes vállalatok nincsenek tekintettel az indiai tőke érdekeire, sőt kemény versenytársak. Ma már a nagy indiai tőkés csoportok is igyekeznek korszerűsödni, kiszállnak bizonyos üzletágakból, átcsoportosítják tőkéjüket. Ennek ellenére egyes előrejelzések szerint egy évtizeden belül a felük sem fog talpon maradni (Ninan 1997:20).

Nem csoda, ha ilyen körülmények között az indiai állam és a társadalom vezető érdekcsoportjai féltik bevételi forrásaikat és az ország szuverenitását,

miközben tudják, hogy Indiának igen nagy szüksége van a külföldi befektetésekre, hogy korszerűsítse az infrastruktúrát, az energiaipart, növelje az élet-színvonalat.

Érthető, hogy az ötvenedik évfordulón elhangzott hivatalos beszédek a nemzet egységét hangsúlyozták, a föderatív struktúra megőrzésének fontosságát és Gudzsral miniszterelnök a CNN-nek adott interjúbán arra a kérdésre, hogyha ő lett volna a független India első miniszterelnöke, mit csinált volna másképp, azt válaszolta, hogy az égvilágon semmit, mert mindennel egyetért, amit Nehru tett.

EPILOGUS

A vállalt nehru-i örökség fontos eleme a *szekuláris állam*. Azok az indiai politikusok, akik a mai, talán ingatag koalíciót alkotják és akik mögött a parlament többségét alkotó 13 párt, valamint a Kongresszus áll, valószínűleg arra az álláspontra helyezkedtek, amit a modernizáció kapcsán Hiroshi Kimura mond. Ő felhívja a figyelmet arra, hogy mindenfajta külső modell átvétele azzal jár, hogy a modellt a befogadó a saját politikai kultúrájához fogja igazítani (Kimura 1997:79–86), ezért az indiai vezetők is a kontinuitást hangsúlyozzák. Azt mondják, hogy az elmúlt ötven esztendő nem is volt más, mint szakadatlan átmenet, átalakulás. És a kívülről átvett gyakorlat indianizálása azt is jelenti, hogy nem mindent tartanak kíváncsnak. Nehru szekuláris államot teremtett. Ma – éppen a nagyarányú külföldi hatás és az indiai értékek eróziója miatt – a szekuláris államot a parlamentben és a tagállamok törvényhozásaiban a hindú nacionalista-soviniszta Bháratija Dzsana Párt a politikai paletta jobbszéléről fenyegeti és egyre több egyéb politikai csoportosulás is vallási jelszavak, értékek jegyében lép fel. Ezért a mai indiai kormány nem tehet mást, mint vállalja a nehru-i örökséget, ami tehát a szekuláris állam fenntartása és a sajátos indiai körülmények között az a lényege, hogy az állam egyforma tiszteletet tanúsít minden vallás iránt. Kolander (1995:233–253) (és mások, pl. Gopal 1993; Lieten 1996 stb.), amikor a hindú nacionalizmus elemzésekor megállapítja, hogy a szóban forgó szervezetek programjában gazdasági és szociális célkitűzések szerepelnek és csupán a jelképrendszer, valamint a mozgósítás eszközei vallásosak, arra hívja fel a figyelmet, hogy előretörésüket éppen a gyorsuló modernizáció kísérőjelenségei, az anyagi nélkülözés, az egzisztenciális és pszichológiai bizonytalanság, az értékek válsága és az ideológiai anómia tették lehetővé, továbbá az a tény, hogy a hetvenes évek közepétől gyengültek a politikai élet egyes demokratikus intézményei, hitelét veszítette az egykor hatalmas népszerűségnek örvendő és legitimitást élvező Kongresszus Párt, a nemzeti mozgalom egykori megtestesítője. A mai indiai viszonyok közepette a vallásos-nacionalista erők visszaszorításának egyetlen lehetséges útja tehát a hivatkozott szerző szerint is a demokratikus intézmé-

nyek erősítése, a létbiztonság megteremtése, azaz a modernizáció folytatása a nemzeti értékek tiszteletben tartása mellett.

Mellesleg lehetséges, hogy Nehrut egyesek joggal nevezték hamleti figurának, de az örökség tartalmaz néhány igencsak evilági elemet is. Ilyen például az egységes indiai hadsereg, amely létszámát tekintve a világon a harmadik legnagyobb, bár felszereltsége vonatkozásában meglehetősen elavult. Ezért az indiai központi kormány – az állítólag meggyengítésére törekvő tagállami pártok teljes támogatásával – elhatározta a fegyveres erők korszerűsítését. Egy ilyen döntés azonban elválaszthatatlan a külpolitikától.

Az indiai *külpolitika* fő vonalai pedig még ugyancsak Nehru idején alakultak ki. A hidegháború végével és Jugoszlávia szétesésével az el nem kötelezettek mozgalma – amelyben India vezető szerepet játszott – lassanként elhalványult, 'okafogyottá' vált. Megmaradtak azonban India külpolitikai nehézségei: rossz viszonya szomszédaival, a három háború emléke Pakisztánnal, a rendezetlen kásmíri kérdés, a vitás kínai-indiai határszakasz, amely 1962-ben háborúhoz és India vereségéhez vezetett, s amellyel összefüggésben megállapodás máig sem született. India keleti tagállamaiban sajátos, félig háborús helyzet állandósult részben a törzsi követelések miatt, részben a burmai polgárháborús viszonyok következtében.

Gudzsral miniszterelnök korábban említett külpolitikai nyilatkozatát, amelyben a regionális együttműködést hangsúlyozta, Kamala Szinha külügyi államminiszter asszony magyarországi látogatása alkalmával megismételte (Magyar Hírlap, 1997:3).

Indiának tehát gyakorlatilag valamennyi szárazföldi határa mentén katonai kötelezettségei vannak, amelyek részben erőforrásokat kötnek le, részben – vélt, vagy tényleges – fenyegetést jelentenek. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy hatalmas hadsereget tart fenn, amit különben önkéntesekből toboroz s akiből soha nincs hiány, mert a fegyveres erők biztos megélhetést, jövedelmet, ellátást jelentenek, képzést nyújtanak, saját ipart, mezőgazdaságot tartanak fenn és erős hagyományokra támaszkodnak. Az atomcsend egyezményt India azért nem írja alá, mert mind Pakisztán, mind pedig a nagy szomszéd rendelkezik atomfegyverrel és ebben a helyzetben, valamint arra való tekintettel, hogy a nagy atomhatalmak ugyan mindent aláírnak, de ha stratégiai-fejlesztési érdekük úgy kívánja, gond nélkül megszegik az egyezményt, India – Gudzsral miniszterelnök szavaival – ezt a képmutatást elutasítja.

A kétpólusú világrendszer megszűnésével a regionális középhatalmak külpolitikai tekintetben elbizonytalanodtak. A nyitott gazdaság, a szabad piac, a tőke szabad áramlása – globalizálódása – esetenként beleütközik ezeknek az országoknak a regionális vagy saját érdekeibe. India számára most a legfontosabb rendezni viszonyait Pakisztánnal, hiszen ha a FÁK közép-ázsiai országaival szeretne kereskedni, pl. földgázt vásárolni, azt csak biztonságos vezetékek segítségével tehetné, amelyeket másfelé nem is lehet lefektetni, csak Pakisztán területén. Ezt a megbékélési lehetőséget kínálja a *Gudzsral-doktrína*,

nevezetesen az, hogy a hatalmas Indiának engedményeket kell tennie anélkül, hogy minden gesztusra hasonlót várna. Ez a doktrína a bizalomépítést szolgálná a négy évtizede táplált gyanakvás és ellenségeskedés felszámolása érdekében. Amerikával is rendezni kellene a kapcsolatokat, amelyek már Nehru óta hűvösek és most sem látszanak gyorsan javulni.

Ám a nagy kérdés, India igazi félelme Kína. Pedig e tekintetben is látszik valami előrehaladás. 1996 novemberében a kínai elnök, Csiang Cö-min Indiába látogatott és egyezményt írt alá bizalomerősítő intézkedésekről. Igaz ugyan, hogy a két ország kereskedelmi forgalma szerény, de évente 30%-kal növekszik és megállapodtak, hogy támogatják egymás felvételét különböző nemzetközi kereskedelmi és gazdasági szervezetekbe (The Econ. 1996. XII:64). Még fontosabb, hogy ugyanez a kínai elnök, ki a minap átvette Hongkongot, 1997 első félévében Jelcin elnöknel járt és megállapodtak abban, hogy kívánatos lenne egy multipoláris világ kiépítése. Ez az alternatív világkép talán felkelti a regionális középhatalmak – köztük India – figyelmét is, különösen akkor, ha biztonsági kérdések rendezésére is kínál lehetőséget.

India egyenlőre fegyveres erői korszerűsítését határozta el. Sokan úgy tartják, hogy a hadsereg az egész India összetartó ereje, miképpen az alkotmány ezt elő is írja. A hadsereg legfőbb erénye, hogy mindig távol maradt a politikától. A tisztikar jól képezett, magas az erkölcsisége, mentes a korrupciótól és ma is tisztelt hagyományai a távoli múltba nyúlnak vissza. Kevésbé régi, noha több évtizedes az a hadiipari kapcsolat, amely Delhi és Moszkva között alakult ki és néhány esztendő szünet után most ismét nagyarányú szállítások következnek. India 40 darab SU-30-as vadászgépet vásárol Moszkvától, miután a korábban megrendelt MIG-29-eseket már leszállították. India egyébként orosz segítséggel 80–100 SU-30-as hazai építését tervezi és vásárolni akar 70–100 MIG-AT oktatógépet. A hadiipari szállítások keretében az orosz fél hozzájárult ahhoz, hogy a Malajziának szállított orosz repülőket karbantartását és javítását India végezze (The Econ. 1996. XI:72–73). Ezzel a légierő korszerűsítése nem ért véget, de a költségvetés többet most nem tesz lehetővé. A haditengerészet is várna az új felszerelést, de erre most nincs mód. Folynak egyébként saját fejlesztések is Indiában, 2002-re várhatóan hadrendbe állítják az indiai gyártmányú tankot és léteznek rövid és közép hatótávolságú indiai rakéták (Prithvi SS-250 és Agni), amelyek nukleáris eszközt is képesek célba juttatni. Megjegyzendő, hogy az előzetes tájékozódások során az indiai fegyver-, főképpen pedig repülővásárlási törekvéseket az Egyesült Államok elutasította. Maradt az orosz beszerzési forrás és a brit Jaguárok.

Az elmúlt ötven évben a még ma is érvényben lévő tagállami vámhatárok ellenére a szövetség tagjai között a *gazdasági interdependenciák* bonyolult szövevénye alakult ki. Egyik tagállam számít a másik ipari-mezőgazdasági tevékenységére, energiatermelésére, de az is lehetséges, hogy akadályozzák egymást valamilyen létesítmény felépítésében azt feltételezve, hogy az sérti egyikük érdekeit. Az egyenlőtlen fejlettségi szint, erőforrások, földrajzi meg-

határozottságok más és más lehetőségeket kínálnak és ezzel növekszik a verseny lehetősége is. Jól látható, ahogy egyes államok különböző megoldásokat találnak hasonló problémákra. Kalkuttában például a tűrhetetlen közlekedési helyzet enyhítésére metrót építettek, Ándhra Pradésben a közigazdász Csandrababu Naidu főminiszter, a helyi Telugu Dészam párt színeiben a bengáli kommunistákhoz hasonlóan pszichológiai változást kezdeményezett, a tevékenység, az önerőre támaszkodás mellett jelentéktelennek nem nevezhető tagállama adatait hordozható számítógépére vitte és naprakészen tartja. E változások eredményeképpen várhatóan Ándhra lesz az egyik első indiai tagállam, amely a Világbanktól közvetlenül kap kölcsönt (Nicholson 1997b:10).

A gazdaság mindenütt mozgásba lendült, de közel sem az 1991-es reformok óta. Az akkumulációt, a fellendülő építési kedvet, a nagyarányú infrastruktúra fejlesztést, repülőterek korszerűsítését, vasútvonalak villamosítását, áruházak, szállodák, üzletközpontok építését már a nyolcvanas évek második felében lépten-nyomon látni lehetett és maguk a közigazdászok sem értették pontosan, hogy voltaképpen mi is történik Indiában. Igen valószínű, hogy a fellendülés ma mérhető mutatói akkor indultak növekedésnek. A nyolcvanas évek végén még csak az olyan nemzetközi légkörű metropoliszokban, mint Bombay, lehetett látni az indiai szokások, öltözködés, szórakozás visszaszorulását és az amerikai divat megjelenését. Ma már India-szerte hódítanak a fogyasztói társadalom értékei, egyúttal válságba taszítva az indiai értékrendet. A gazdasági növekedés megnyugtatóan stabil üteme, a politikai nyugalom még akkor is, ha időnként változik a kormány összetétele, a képzett munkaerő, a laktanyákban tartózkodó hadsereg, a működő demokratikus intézmények, a regionális interdependenciák Indiát mind vonzóbbá teszik a nemzetközi tőkebefektetők számára. Az ország önmagához képest tiszteletre méltó utat tett meg. Erőforrásai, növekedési mutatói – mint amilyen a GDP 5,1%-os növekedése volt alig egy évvel a reformok bevezetése után (Wolf 1997a:3), vagy a megtakarítási ráta, amely 1993–94-ben 11,1% volt, a mezőgazdasági termelés összesített növekedési rátája, amely 1949–1994 között átlagosan 2,63%, az ipari termelés általános növekedési mutatója, ha az 1980–81-es helyzetet 100-nak vesszük, akkor 1993–94-ben 230 volt (India 1995:305,375,528) – pedig derűlátó előrejelzéseket támasztanak alá.

Elemzésünkben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon a nemzetközi pénzügyi sajtó fontos orgánumai miért írnak ellenséges hangon Indiáról és vajon az indiai politikai erők miképpen reagálnak a pénzügyi követeléseire. Kiely (1995:164) szerint „a kapitalista állam mindig problémamentesen szolgálja a tőke funkcionális érdekeit.” Itt a multinacionális tőke akadálytalan mozgását kellene biztosítani, egy olyan közeget teremteni a számára, amely szupravezetőként engedi a tőkeáramlást. E feltételezés mögött meghúzódik a „Nyugat és a többi” eurocentrikus attitűdje, az egyetemes elvek posztmodern elvetése, az ebből fakadó – olykor veszélyes, mert mindent tűrő – relativizmus, más szóval (Kiely 1995:170) a gyengébb teljes kiszolgáltatottsága. Ilyen

körülmények között ugyan a vélt jobb megismerés érdekében lehet beszélni a valóság dekonstrukálásáról, de ez a módszer nem adja semmiféle magyarázatát a történéseknek, annak a nyomásnak, amely a tőke globalizálódása érdekében a „szupravezetővé” alakulást akarja kikényszeríteni. Joggal figyelemztet Kiely (1995:173–4), hogy a „világról szóló jobb beszámolók keresése végső soron *gyakorlati* tevékenység, olyan, amit sohasem lehet elválasztani az 'igazi, élő egyének' valós, konkrét helyzetétől.” Szükség van tehát egy „emancipáló diskurzusra és annak leírására is, ami az *egyetemes emberi szükségleteket* alkotja” – folytatja, majd megjegyzi: „Egy ilyen univerzalizmus alapja másokban felismerni az embert tekintet nélkül a származási vagy a lakhelyére... Más szóval, az olyan egyetemes elvek keresése, mint a szükségletek és a jogok, azzal a felismeréssel kezdődik, hogy vannak bizonyos, *valamennyi* emberi lényre jellemző vonások, amelyek függetlenek az adott kultúrától. Ezek közé a szükségletek közé tartozik az élelem, a ruházkodás és a hajlék szükséglete, a szexuális vágy, a gondolkodás képessége, az öröm- és a fájdalomérzés képessége. És a társadalomnak legalább ezeket minden polgára számára biztosítania kellene.” Vélhetően az indiai politikai vezetés sem észleli ezen egyetemes elvek megvalósításának törekvését azok részéről, akik India feltétel nélküli megnyitását követelik. Láthatóan a kormány külpolitikai mozgási szabadságának tágítására törekszik, védelmezi az eddig elért eredményeket, az indiai nemzeti tőkét, az ország integritását, korlátozza gazdasági függőségét, kiszolgáltatottságát. Nehru öröksége segítségével halad a saját maga által helyesnek tartott útemben a reformok útján az ezredforduló felé.

HIVATKOZÁSOK

Clifton, Tony (1996): Indira's Shadow. *Newsweek*, július 1.

The Economist 1995. I. 21.

The Economist 1995. V. 27.

The Economist 1996. III. 2.

The Economist 1996. III. 23.

The Economist 1996. XI. 23.

The Economist 1996. XII. 7.

The Economist 1996. XII. 21.

The Economist 1997. II. 22.

The Economist 1997. VII. 19.

Financial Services on Track. India. Marketplace of the Future. *Newsweek* 1996. december 23.

Financial Times 1997. június 24.

Gáthy Vera (1987): *Gandhi*. Akadémiai Kiadó, Budapest

(1987a): *Utószó Móhandász Karamcsand Gandhi Önéletrajzához*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 539–560.

(1989): *Nehru. A Portrait*. Akadémiai Kiadó, Budapest

(1989a): *Az Indiai Nemzeti Kongresszus. Egy modernizáló párt a harmadik világban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

- Gopal, S. (1993): *Anatomy of a Confrontation: Ayodhya and the Rise of Communal Politics in India*. Zed Books, London
- Harriss, J. (1982): *Capitalism and Peasant Farming. Agrarian Structure and Ideology in Northern Tamil Nadu*. Oxford University Press, Bombay, Delhi, Calcutta, Madras
- India 1995. *A Reference Annual*. Publications Division. Ministry of Information and Broadcasting. Government of India. February 1996. New Delhi
- India Perspectives 1993. március
- India's software industry (1996). *Financial Times* november 6.
- Investor = *Institutional Investor*. A Special Sponsored Section: India. Undoing 50 Years of State Control.
- Jogelkar, K. G. (1996): A Monolith Called the Indian General Election. *India Perspectives* július
- Jordan, M. (1997): Role model for the new multi-nationals. *Financial Times* június 24.
- Kiley, Ray (1995): Third Worldist Relativism: A New Form of Imperialism. *Journal of Contemporary Asia*. 25. évf. 2. sz.
- Kimura, Hiroshi (1997): Transition in Central Europe and European Integration as Seen from Japan. Gáthy, V. – Yamaji, M. (eds.): *A New Dialogue between Central Europe and Japan*. Budapest
- Kolonder E. (1995): The Political Economy of the Rise And Fall (?) of Hindu Nationalism. *Journal of Contemporary Asia*. 25. évf. 2. sz.
- Le Monde (1997) augusztus 13. 10.
- Lieten, G. K. (1996): Hindu Communalism: Between Caste and Class. *Journal of Contemporary Asia*. 26. évf. 2. sz. 236–252.
- Magyar Hírlap 1997. szeptember 6.
- Monthly Abstract of Statistics. Július. 2. kötet 7. szám. Government of India. Published by the Manager of Publications, Delhi
- Nicholson, Mark (1997): Basic needs still not met. *Financial Times* június 24.
- (1997a): New Indian government faces crisis over corruption charges. *Financial Times* április 29.
- (1997b): One man and his laptop test the pulse of a state. *Financial Times* június 24.
- Nicoll, Alexander (1997): Visiting India. *Financial Times* június 24.
- (1997a): Chairman tightens grip over loose confederation. *Financial Times* június 24.
- Ninan, T. N. (1997): Family groups face struggle to survive. *Financial Times* június 24.
- OUP (1995): Idézi: *Financial Times* június 24. 26.
- Peel, Quentin (1997): Planting seeds of growth. *Financial Times* június 24.
- Rajgopal, D. R. (1995): Indian Railways. World's Largest Rail Network. *India Perspectives* július
- Sen, Surinder (1996): India now a major wheat exporter. *India Perspectives* december
- Statistical Outline of India. 1989–90. Tata Services Limited. Bombay
- Tully, Mark (1997): Lovable relic of the 'permit raj'. *Financial Times* június 24.
- (1997a): Along the old tracks. *Financial Times* június 24.
- Uberoi, N. K. (1995): Some Current Developments in India's Higher Education. *International Higher Education*. Spring
- Vaughan, Lisa (1997): Suffer the little children. *Financial Times* június 24.
- Viceroy's Personal Report No. 17. L/PO/6123:ff 245–63. In: *The Transfer of Power 1947–8*. Volume XII. London. 1983. Her Majesty's Stationery Office
- Wolf, Martin (1997): Reforms stir hopes for era of prosperity. *Financial Times* június 24.
- (1997a): Success, with more to come. *Financial Times* június 24.

GÁTHY, VERA

FIFTY

Summary

The author analyses the possible reasons why a significant part of the international financial press has been utilising the fiftieth anniversary of India's independence for severely attacking that country's economic policy past and present. Having surveyed the actual achievements of half a century and the policies pursued by subsequent governments on the basis laid down by Jawaharlal Nehru and his associates, the hypothesis is presented that globalisation is actually the creation of conditions under which international capital can flow without hindrance. The states are expected to function as super conductors and post-modern relativism is the ideology supposed to remove every value hitherto considered as universal. A huge country like India is particularly important and should be transformed along those lines as soon as possible. However, it is proposed that while constant reforms are necessary, the interests of the country should be kept in view, all the more so as there seems to be a chance of moving towards a multipolar world if regional co-operation becomes common in such huge areas as Europe or Southeast Asia.

FARKAS JÁNOS

A PEER REVIEW MÓDSZER ALKALMAZÁSA EGY HAZAI ALAPÍTVÁNY HATÉKONYSÁGÁNAK ELEMZÉSE SORÁN

1994-ben az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Kuratóriuma pályázatot írt ki az Alapítvány működésének, tevékenységének „átvilágítására” és értékelésére.

Az Osztrák–Magyar Akció Alapítványt 1990-ben az osztrák Tudományügyi Minisztérium és a magyar Művelődés- és Közoktatásügyi Minisztérium hozta létre. Azokat a *kutatási- és képzési területeket* kellett megvizsgálni, amelyeken az Akció tevékenykedik. Szükséges volt elemezni, hogy a különböző *támogatási formákban* az Akció miként realizálja kitűzött céljait, *irányelveit*.

Az Akció tevékenységi területei, támogatási formái, céljai, irányelvei alapján kidolgoztam a *kutatási koncepciót* és kiválasztottam az „átvilágításhoz” legjobbnak tűnő módszereket. Ezek egyike az ún. *peer review*-módszer volt, amelynek igen nagy a nemzetközi irodalma, de itthon – a scientometrikusokat leszámítva – alig használják. Ebben a tanulmányomban ezért csak erre az egy módszerre koncentrálok. Az Akció Alapítványról készített érdemi elemzésem ismertetése e helyütt nem tárgya írásomnak. Az érdeklődőknek a *Zárójelentés az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (AÖU) Tevékenységének értékeléséről (1990–1993)* című magyar (valamint német nyelvű változat) elolvasását ajánlhatom, amely az Alapítvány irodájában és az én dokumentációmban található meg.

A PEER GROUP ÉRTÉKELÉS LÉNYEGE ÉS SAJÁTOSSÁGAI

Abból indultam ki, hogy amikor az AÖU tevékenységét vizsgálom, akkor valójában azzal a tudományszociológiai problémával találom magamat szemben: miképpen lehet értékelni a tudományos teljesítményeket?; miképpen működik a tudomány jutalmazási (*reward*) rendszere?; miképpen, milyen módszerekkel osztják el a kutatási-oktatási erőforrásokat?

A tudományban honos értékelési mintákról szóló klasszikus tanulmány Merton és Zuckerman tollából származik (1971). Alapjában véve *három modellt* különböztethetünk meg. (Mitroff–Chubin 1979): 1. az előnyök akkumulálódásának modelljét; 2. a politikai modellt és 3. az érdemek alapján történő értékelés modelljét.

A tudományos teljesítmények *értékelésének* idáig legkedveltebb módszere az ún. *pályatársi minősítés* (*peer group evaluation*). *Peer*-nek azt tekintik, aki a tudományos kutatás ugyanazon szűk területén dolgozik, ahol a megítélendő kollégája (Rustum 1984).

ALKALMAZÁSI TERÜLETEI

1. Publikációk engedélyezésének megítélése, illetve már megjelent közlemények értékelése;
2. Erőforrások szétosztása kutatási vagy oktatási célokra.

A támogatási alapok első formái a kormányok és a tudomány közvetlen kapcsolatában jöttek létre. A *peer review* módszerét az 1940-es években alkalmazták először az USA-ban (pl. A Public Health Service Act elfogadásánál 1944-ben) úgy kezdődött, mint a „második vélemény informális keresése”. Az alapok (*grants*) menedzserei a tudományos közösség véleményét is bekapcsolták döntéseik megalapozásába.

A grant-ok megítélésére legfőbbképpen a National Institutes of Health (NIH) és az Alcohol Drug Abuse, and Mental Health Administration (ADAMHA) formális *peer review fellebbezési* formát is kialakított. A következő *esetekben* lehet erre szükség (Holt 1985):

- a) ha az Alapítvány visszautasít egy kérelmet;
- b) ha a pályázó nem elégedett ösztöndíja kiutalásával;
- c) ha a pályázó elégedetlen a bírálók tudásszintjével;
- d) ha elfogultságot lát vele szemben a bírálók véleményében.

Mitroff és Chubin (1979) szerint a NSF (National Science Foundation) pályázók több mint 70%-a véli úgy, hogy a formális odaítélési rendszer segít elkerülni a hibákat. A pályázó szólhat az Alapítvány arra kijelölt hivatalnokának, aki részletes magyarázatot ad a pályázat elutasítására. Ha a pályázó továbbra is elégedetlen, akkor más lehetőségekkel is számolhat. Például az Alapítvány vezetője újra gondolhatja a pályázó érvei alapján a pályázat elnyerésének lehetőségét. Ezek a módszerek egészséges légkört teremtenek a döntések legitimitása számára. A tévedések és az inkompetencia elkerülése különösen fontos, hiszen a grantok egyre kevésbé elérhetők.

A PEER REVIEW SAJÁTOSSÁGAI

- a) A bíráló pozitívabban dönt, ha kompetens a megítélendő területen.
- b) Interdiszciplináris javaslatot inkább visszautasítanak, mint diszciplinárisat (Porter, Rossini).

- c) Inkább a múltbeli teljesítmény és nem a jövőbeli remények miatt nyújtanak támogatást.
- d) Lényegénél fogva döntéshozatali rendszer. Tulajdonságai levezethetők objektív állításokból és (például a fontosságra vonatkozó) szubjektív megfontolásokból.
- e) Az értékelési rendszer lehet dichotom (elfogadva-elutasítva), mint pl. az Amerikai Heart Association-nál, avagy statisztikai eloszláson alapuló (Cicchetti 1985). Az elfogadás és az elvetés ugyanazon dichotómia ellentétes oldalai.
- f) Nagyobb az egyetértés az elutasításban, mint az elfogadásban (Cicchetti 1985).
- g) Az elfogadás vagy elutasítás indokolatlanul nagy hatást gyakorol a karrierre. („Salamon Háza” sem tudna igazságosan döntenii ilyen kérdésekben.)
- h) A nyilvánosság szempontjából a rendszer lehet:
 - nyitott (*open, nonblind*) review (pl. NSF)
 - nyitott (Committee on Science and Public Policy of the National Academy of Sciences, COSPUP)
 - vak rendszer (COSPUP).

A PÁLYÁZATOK ELFOGADÁSÁNAK KRITÉRIUMAI

- a) a kutatási irodalom teljessége és relevanciája
- b) a szerző eredetisége és képzelőereje
- c) a kutatási módszer helyessége
- d) adatelemzési stratégiák
- e) a tényleges vagy várható eredmények fontossága, hasznossága
- f) a szerző által bemutatott információk világossága és szervezettsége
- g) a jelölt korábbi tudományos teljesítménye
- h) az intézményi környezet megfelelősége
- i) a költségvetés helyessége a célkitűzésekhez viszonyítva
- j) a támogatás elérhetőségének mértéke

A PEER GROUP MÓDSZER KRITIKÁJA

Konszenzus kezd kialakulni abban, hogy a *peer review* nem arra való, hogy képes legyen különbséget tenni például egy 155 és egy 156 pontot elért pályázat között. Ha az utóbbi pályázatot elutasítják, ez ettől még belül marad a „kiválóság árnyékán”.

– Kiindulhatunk Garfield (1986) „bizonytalansági” elvéből: „The more we have of it, the less we like it – but the less we have of it, the more we miss

it.” (Minél több van belőle, annál kevésbé szeretjük – de minél kevesebb van belőle, annál jobban hiányzik nekünk.) A *peer group* fogyatékoságainak is óriási irodalma van.

– Az informális (nem-hivatalos) szempontok fölébe kerekednek az úgy-mond „objektívebb hivatalos” értékelésnek és ezzel megnehezítik, hogy az erőforrásokat allokáló szervezetek céljai megvalósuljanak. (Bár egyesek szerint az informális értékelési módszer is közérdeket elégít ki.)

– Sokan kifogásolják, hogy a *peer review* az „öregfiúk” (*old boys*) hálózata, amely csak a már erős tudományos központokat preferálja. Mások szerint viszont a szakértői rendszer gyengíti a státus quot. Többen úgy vélik, hogy nélküle egyenes úton mennénk a középszerűség felé. Az NSF-nél 3–10 független szakértőt alkalmaznak egy-egy pályázat elbírálására, amely kizárja a téves döntéseket.

– Vita van a *peer review* különböző formáinak hatékonyságáról is. A NIH és a NSF eljárások közötti különbség lényege például abban áll, hogy az utóbbinál a programmenedzserek hajlamosak eltekinteni a szakértői véleményektől, vagy időnként ellenükben is döntenek. A NIH viszont szigorúan felhasználja a pályatársak ítéleteit.

– A *peer review* számos *technikai problémát* is felvet:

- a) ha a vélemények jelentősen eltérnek, szórnak egymástól
- b) ha túl sok időt fordítanak a pályázatokra
- c) elfogult, tisztességtelen értékelést is tartalmazhatnak
- d) inkább az Alapítvány várákosait és nem a pályázó elvárásait elégítik ki
- e) innováció-ellenes az *old boys* rendszer
- f) a magas presztízsű intézményeknek kedvez
- g) ha nincs elég szétosztható pénz, akkor indokolatlanul sértenek meg egyébként alkalmas pályázókat
- h) sajátos érdekcsoportok befolyása érvényesülhet a döntésekre
- i) a tudomány kritériumai nem tisztázottak, akkor az odaitélés sem lehet tisztázott és teljesen igazságos (Kuhn 1962, Laudan 1984). A *peer review* megbízhatóságának alacsony szintjében a tudományos diszciplínákban található alacsony konszenzus fejeződik ki (Cole 1978).
- j) A természet- és a társadalomtudományok különbsége is szerepet játszhat. Az előző területen magasabb a konszenzus, az utóbbin pedig alacsonyabb. A természettudósok az I-es típusú, a társadalomtudósok a II-es típusú hibákat követik el. (I-típus: elfogadni rossz pályázatokat; II-típus: elutasítani jó pályázatokat.)
- k) komplex értékelési problémák merülnek fel:
 - ha eltérő a konszenzus
 - ha eltérőek a területek
 - ha inkompetencia figyelhető meg az értékelésekben
- l) ismert a „kigolyózás” jelensége is

m) a bírálók gyakran együtt haladnak az árral, azaz hagyják magukat mások által befolyásoltatni. Ez főleg az ún. „divat-témákra” érvényes.

– Kimutatható, hogy akik e módszer alapján kapnak támogatást, azok elégedettek, akik nem kapnak, azok elégedetlenek. A siker egyébként fordítottan arányos a rendszer megváltoztatására irányuló igényekkel.

Összefoglalóan: a *peer review* eltekint a megítélés rendszerének sokoldalúságától és a legjobb tulajdonságok kombinálásának lehetőségétől; pazarolja a tudósok munkaidejét; belsőleg kedvezőtlen az innovációk számára, mivel az eszmék gesztációs (kihordási) ideje sokkal kisebb, mint a *peer review* átfutási ideje. A folyamat a kooperáció helyett inkább a „versenyzést” bátorítja.

A PEER REVIEW MEGBÍZHATÓSÁGÁNAK JAVÍTÁSA

Számos javaslat található a szakirodalomban a rendszer javítására:

1. Az értékelések legyenek érvelőbbek.
2. Alkalmazzanak több (legalább három) független szakértőt (Crandall 1986, Kraemer 1980).
3. A vélemények legyenek anonimek, azaz „vakok”.
4. Legyen azonosítható a szakértő személye. (Látható, hogy ellentétes javaslatok mellett érvelnek. F. J.)
5. Feltételezik, hogy a csoportvita jelentősen javítja a döntések megbízhatóságát.
6. Az érvelés megjavítását egyesek az egységesítő fogalmak kialakításától várják.
7. A szakértőket kompetenciájuk alapján kell kiválasztani.
8. Elkerülendő a hibák két (I. és II.) típusa.

ALTERNATÍV MEGOLDÁSOK KERESÉSE

Nincs olyan kutatás, amely ki tudná mutatni, hogy egyik vagy másik értékelési rendszer tudományosan hatékonyabb vagy költséghatékonyabb lenne az értékes kutatási eredmények szempontjából. Új (alternatív) értékelési rendszereket azonban mégis azért érdemes keresni, hogy *kiküszöbölhessük* a *peer review* jelenlegi formájának alábbi hibáit: sok időt vesz el a tudósok idejéből; nagy lehetőséget nyújt az érdekkonfliktusok számára; belsőleg ellene van az innovációnak.

A szakirodalom szerint legelőször azt kell eldönteni, hogy *tudós*-, vagy *hivatalnok* döntést akarunk-e alkalmazni. A kérdés és a válasz erősen összefügg a tudomány autonómiája kérdésével.

A következő *alternatívákat* említik a szakirodalomban:

- Erős menedzser; (ilyen szisztéma például az USA Hadügyminisztériumában van).
- Blokk-támogatás, ahol az erőforrásokat az intézmények kapják és ők osztják tovább (pl. Angliában ilyen a University Grants Committee, vagy a Science and Engineering Research Council).

Újabban a három értékelési rendszer egymáshoz közelítésén fáradoznak. Ehhez használt alapelvek:

- a) A múltbeli siker a legjobb alap a jövőbeli teljesítmények előrejelzésére.
- b) Kisebb csoportok vagy egyének támogatása hosszabb időtáv keretében megnöveli a siker valószínűségét és a rendszer hatékonyságát.
- c) A leginnovatívabb tudományt a tágran meghatározott célkitűzések kereteiben lehet elérni, ahol minimális a célok, módszerek és a költségvetés közvetlen ellenőrzése.
- d) A tudás fejlesztésének szükséges előfeltétele a legjobb szakértők kooperációja.
- e) A közérdekkel kéz a kézben haladó tudományos ismeret fejlődése a legértékesebb.
- f) A kutatási (vagy oktatási) alapok szétosztásának valamennyi rendszerre két nyilvánvaló *követelményt* kell hogy összehátsón: a kutató minél nagyobb fokú szabadságát a nagyobb elszámoltatással, melynek nemcsak a kiadások tisztességes elszámolásában, de a kutatási célok megfogalmazásában is meg kell jelennie.

A PEER REVIEW KONCEPCIÓ ALKALMAZÁSA AZ AÖU-RA

A vállalt megbízást *tudományszociológiai* jellegű feladatnak tekintetem. Ezért jártam utána a feladatmegoldás elméleti-módszertani alapjainak is.

TUDOMÁNSZOCIOLÓGIAI SZEMPONTOK ÉS PROBLÉMÁK AZ AÖU ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Szempontok

- a) a *peer group* (tudományos közösség) szerepe az új eredmények létrehozásában és értékelésében
- b) a tudományon belüli rétegződés (stratifikáció) kiváltó okai
- c) a tudomány elismerési (*reward*) rendszere
- d) az előnyök és hátrányok akkumulációjának elmélete
- e) a jutalmak koncentrációja a tudományban

- f) az egyenlőtlenség forrásai
- g) a kutatási teljesítmény és a jutalmak közti viszony
- h) a tudományos specialitások növekedése és hanyatlása
- i) új specialitások keletkezése

Vizsgálandó problémák

1. A felsorolt vizsgálati irányok közös elemét elsősorban az a *probléma* kapcsolja össze, hogy milyen *feltételek* szükségesek az új tudás előállításához, a tudomány egyes területeinek fejlesztéséhez. A probléma tehát szorosan összekapcsolódik azokkal az *intézményes támogatási formákkal*, amelyek ösztönzőleg hatnak a tudomány fejlődésére. Ezen intézmények egyike a tudományos kutatásokat támogató *alapítványi* forma.
2. Egy *másik probléma* pedig úgy vetődik fel, hogy miképpen *értékeljük* a tudományos teljesítményeket. A tudományszociológia számos módszert ismer és fejlesztett ki erre a célra, de ezek közül ma a legelismertebb az ún. *peer group-evaluation* módszer. (Leírását, értékelését lásd az előzőekben.)

AZ AÖU SAJÁTOSSÁGAI

Az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány esetében a *tudományszociológiai* kérdésfeltevéseket az alábbiakban konkretizáltam:

1. Az Alapítvány elsősorban nem a tudományos produkció minőségének értékelésében, hanem a tudományos kutatásban részt vevők tevékenysége *feltételeinek*, kondícióinak kialakításában, biztosításában érdekelt.
2. Az Alapítvány nemcsak a kutatásban, hanem az *oktatásban* (felsőoktatásban) részt vevők számára is feltételeket kíván biztosítani.
3. Az Alapítvány továbbá (és alapvetően) az osztrák–magyar *kulturális* kapcsolatok ápolásában, erősítésében érdekelt.
4. Az Alapítvány határozott – történelmileg kondicionált – célja az osztrák–magyar *jószomszédi kapcsolatok* általános fejlesztése, a korábbi közös hagyományok ápolása, a két ország tudományos és oktatási intézményei együttműködésének ápolása.
5. Ugyancsak történelmi okok által kondicionált célkitűzése az Alapítványnak, hogy – főleg osztrák erőforrások felhasználásával – *segítséget nyújtson* a társadalmi rendszerváltást átélő Magyarországnak, különös tekintettel az ún. európai normákhoz, intézményekhez való felzárkózásra, elsősorban a tudomány, a felsőoktatás és a kultúra bizonyos kiemelt területein.

FELTEVÉSEK AZ AÖU TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1. Mint már említettem, a szakirodalomból tudjuk, hogy a kutatási források szétosztásának legjobb formája a kiváló pályatársak (*peer group*) általi megmértetés (Polányi Mihály 1962). Az AÖU célja sokkal többértékebb, mint csak a legkiválóbbak támogatása. Pályakezdők, egyetemi hallgatók, nyelvet tanulni vágyók, magukat továbbképezni akarók, nem tudományos teljesítményekre törekvők stb. szponzorálása ugyancsak profiljába tartozik. A tudományos érdem jutalmazása a projekteknél erősebben érvényesül, mint az ösztöndíjaknál és a nyelvtanfolyamoknál.
2. Érvényesül-e a Merton által emlegetett Máté-effektus, avagy sem? Az Alapítvány esetében is elképzelhető, hogy a már kiváló eredményeket elért kutatók, tudósok kapják elsősorban a támogatást? A kezdő emberek pedig hátránnyal indulnak az erőforrások megszerzéséért? Náluk érvényesül-e Gaston ún. „Kukutyin-effektusa”? Aki Kukutyinban lakik, alig számíthat ismertségre (Jerry Gaston 1978).
3. Miképpen alakul az Alapítvány esetében Jerry Gaston tipológiája, aki szerint vannak „versenyzők” (indulnak és nyernek), „nézők” (nem indulnak és nem vesztenek és nem nyernek) és „vesztesek” (indulnak és vesztenek)?
4. A kuratórium valódi *peer group*-nak tekinthető-e, tekintettel arra, hogy bár tagjai kitűnő szakértői egy-egy területnek, együttesen sem fogják át, fedik le az Alapítvány hatókörébe tartozó szakterületeket. Avagy alkalmaz-e a Kuratórium külső szakértőket? Az AÖU esetében bár részben érvényesül a *peer group* értékelés (amennyiben a kuratóriumi tagok használni tudják saját szakértelmüket), alapjában véve azonban nem.
5. Hiányoznak-e a racionálisnak nevezhető momentumok a kutatási erőforrások elosztása esetében? (Weinberg 1984)
A belső versus külső, internális versus externális (Irvine–Martin, 1984) elbírálási kritériumok, motívumok érvényesülnek-e erősebben? Az AÖU esetében a pályázatok nagyobb részét nem elsősorban szakmai, hanem más (ahhoz képest másodlagos) externális szempontok alapján fogadják el, vagy utasítják vissza?
6. A National Science Foundation (USA) a következő bírálati rendszert alkalmazza:
 - a) ad hoc külső szakértők;
 - b) szakértői csoportvita (zsűri);
 - c) az előző két rendszer kombinációi.A National Institute of Health (USA) pedig az ún. duális pályázatelbírálási rendszert építette ki. A kétszintű konstrukció első emeletén szakértői zsűriek (Study Sections) dolgoznak. Ezeket egy független szervezeti egység mozgatja. A második szint az intézetek tudományos tanácsadó testületei. (National Advisory Councils). A formális döntés a programtisztviselőké.

Az AÖU a b) rendszert alkalmazza, ahol a zsűri maga a Kuratórium. A pályázatokat megítélő Albizottság is hasonló elv alapján működik. Mind a négy tagja szakértő, de kompetenciájuk nem terjedhet ki az összes általuk megítélendő szakterületre.

7. A külföldi *peer group* értékelési rendszerek általában pontrendszerrel dolgoznak. Kérdés: az Alapítvány használ-e kvantifikált értékelési módszereket?

Nem használ. A megítélés kvalitatív jellegű és főleg a rendelkezésre álló keretek, összegek és összbenyomás alapján történik.

8. Kielégítő-e a pályázatok átlagos átfutási ideje?

Tekintettel arra, hogy a Kuratórium nem él a külső szakértés módszerével, az apparátusi és a kuratóriumi zsűri viszonylag gyors átfutási időt tud garantálni.

9. Az említett külföldi zsűri (pl. a NIH) pályázonként külön-külön dönt a pályázat értékéről és a támogatás mértékéről. Mindkét esetben „titkos” szavazással.

Az AÖU Kuratóriuma, avagy értékelő Albizottsága nem alkalmazza a titkos szavazás módszerét. Ez elvben lehetővé teszi az ún. „csoportnyomás” jelenségét, amely befolyásol(hat)ja a döntéseket.

10. A külföldi értékelési rendszerek kapcsán jelentős vita folyik a kutatástámogatási döntések valós kritériumairól (Weinberg 1984).

Az alapítvány Kuratóriuma még nem fogalmazta meg és nem tette explicitté az általa alkalmazott döntési kritériumokat.

11. A szakértők egyetértenek abban, hogy a pályatársi bírálati formának a kutatástámogatásnál is meg kell maradnia. Minden problémájával együtt is megbízhatóbban működik, mint a többi elbírálási forma. A pályatársak ítélete jobbnak bizonyul a „külsőknél”. De az igazán eredeti, nagy formátumú ötleteknek ez a bírálati forma nem kedvez.

Az AÖU esetében a *peer group* értékelési forma nem működik, legfeljebb „kvázi *peer group*” jelleggel. Ugyanakkor, mivel az Alapítvány elsősorban nem a tudomány – nemzetközi tudáspiacra való – termelésének megkönnyítésével foglalkozik, ez a forma adekvátabb, mint a „külső” szakértők véleménye, avagy kizárólagosan az externális szempontok érvényesítése. Ezért valóban nem kell számolnunk a nagy ötletek elvesztésének lehetőségével sem. Az Alapítvány alapján véve inkább szélesebb körben ható „kulturális” funkciót tölt be. Az AÖU értékelési rendszeréhez talán a ZWO (Hollandiai Alap kutatás-támogató Szervezet) értékelési szisztémája áll a legközelebb. Itt a pályázatokat egy „laikus” zsűri kezeli, amelyben különböző területek, szakmák szakértői dolgoznak együtt.

12. A pályázati rendszer standard formái nemegyszer a már meglévő tudományos oligopóliumoknak kedveznek (Tamás Pál 1986).

Hazánkban sincs kizárva az a lehetőség, hogy az alapítványi rendszer tovább erősíti a már korábban kialakult tudományos monopóliumokat, oligopóliumokat. Az AÖU esetében azonban az osztrák partner jelenléte, részvétele a mű-

ködtetésben és értékelésben, az Alapítvány kezdettől fogva szélesebb kör számára megfogalmazott célkitűzései stb. jelentősen csökkentik az elitek személyekre, csoportokra, szervezetekre történő koncentráció veszélyét. Kétségtelen, hogy ezáltal is egyfajta „vigaszdíj” jellege lesz, mivel az általa szétosztott támogatás nem a kutatás vagy oktatás „főirányainak” a finanszírozását vállalja fel, hanem „csak” „addíciós” segítséget nyújt egyes kutatási vagy képzési feladatok elvégzéséhez.

KUTATÁSI MÓDSZEREK

Az Akció tevékenységének 1990–1993 között végzett tevékenységét az alábbi módszerek segítségével végeztem el:

1. A Kuratórium jegyzőkönyveinek másodelemzése.
2. Az Ösztöndíj Albizottság jegyzőkönyveinek feldolgozása.
3. Az Éves Jelentések tanulmányozása.
4. A statisztikai kimutatások áttekintése.
5. A pénzügyi beszámolók felhasználása.
6. Az Alapítvány ügyeivel kapcsolatos levelezés, feljegyzések átolvasása és kiértékelése.
7. Az Alapítvány alapdokumentumainak (Alapító Okirat, Szervezeti és Működési Szabályzat stb.) áttekintése.
8. A kutatási projektekről készült beszámolók kiértékelése.
9. Interjúk a Kuratórium volt és jelenlegi elnökeivel, dr. Manherz Károly és dr. Andorka Rudolf professzorokkal.
10. Interjúk az Iroda igazgatójával és dolgozóival és pályázóival.
11. A jelentkezési anyagok (pályázatok) dokumentációjának értékelése.
12. A benyújtott és elfogadott pályázatok összehasonlító kiértékelése (különbös tekintettel a támogatási formákra, időtartamokra, formai és tartalmi követelményekre).
13. Kérdőíves vizsgálatok elvégzése:
 - a) Kérdőív készült a nyári nyelvtanfolyamok résztvevői számára.
 - b) Kérdőív készült az éves ösztöndíjasok számára.
 - c) Kérdőívet küldtünk szét a projekt-pályázóknak.
 - d) Kérdőívvel kerestük meg az átképzős orosz tanárokat is.
14. A dokumentáció és a kérdőíves vizsgálatok alapján az ösztöndíjas pályázatok értékelése. (A pályázók adataira vonatkozó megfigyelés kiterjedt intézményi hátterükre, nemükre, életkorukra, a teljesített szemeszterek számára, szakirányukra, a meglátogatott egyetemekre stb.)
15. A projekteket az alábbi szempontok szerint vizsgáltam meg:
 - a) célok
 - b) formák
 - c) kooperáció realizálódása (osztrák és magyar partnerek között)
 - d) a projektek és pályázók alapadatainak értékelése.

(A benyújtott és elfogadott ösztöndíjas és projekt pályázatok, valamint a kérdőívek SPSS PC 4.0 számítógépes program segítségével kerültek feldolgozásra.)

KÖVETKEZTETÉSEK

1. A dokumentáció és az empirikus kérdőíves vizsgálatok elemzése alapján megvizsgáltam az *Akciónak a támogatási intézmények struktúrájában játszott szerepét*.
2. Megválasoltam azt a kérdést, hogy az Akció által nyújtott segítség (amely oktatási berendezések adományozásában, kutatási projektek támogatásában is kifejezésre jut) milyen szerepet játszik a magyar felsőoktatás fejlődésében.
3. Értékeltem, hogy az Akció milyen mértékben hatott pozitíven a kooperáció kiépülésére; a kutató- és hallgatócserére.
4. Kimutattam, hogy az Akció pozitív hatást gyakorolt a két ország közötti kulturális, tudományos és oktatási (képzési) kapcsolatok működésére.

HIVATKOZÁSOK

- Cicchetti, Domenci. V. (1991) The Reliability of Peer Review for Manuscript and Grant Submissions: A Cross-Disciplinary Investigation. In: *Behavioral and Brain Science*. 14. (Másodközlésben: Braun Tibor–Schubert András (eds) *Szakértői bírálat (peer review) a tudományos kutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest, 1993. Informatikai és tudományelemzési sorozat 7.
- Cole, S. (1978) Scientific reward system: A comparative analysis. In: *Research in sociology of knowledges, sciences and art*, ed. R. A. Jones. JAI Press
- Crandall, R. (1986) Peer review. Improving editorial procedures. *BioScience*. 36:607–09.
- Farkas János: *Zárójelentés az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (AÖU) tevékenységének értékeléséről (1990–1993)*, 85 old.+mellékletek, Budapest, 1994. dec. 28.
- Farkas János: *Abschlussbericht über die Auswertung der Tätigkeit der Stiftung Aktion Österreich–Ungarn (AÖU) (1990/1993)*, pp. 102. Budapest, 28. Dezember, 1994.
- Garfield, Eugene (1986) Refereeing and Peer Review. Part 1. Opinion and Conjecture on the Effectiveness of Refereeing. *Current Contents*, August 4. (Másodközlésben lásd Braun–Schubert, 1993)
- Gaston, J. (1978) *The Reward System in British and American Science*. New York, Wiley
- Holt, V. E. (1985) Research briefings: Peer review appeals system established. *American Psychological Association (APA) Monitor* 16:18
- Irvine, B. – Martin, R. (1984) What Direction for Basic Scientific Research? In: Gibbons, Gummet, Udhadnkar (eds) *Science and Technology Policy in the 80s and Beyond*. London. Longman. 68–98.
- Krameer, H. C. (1980) Extension of the kappa coefficient. *Biometrics* 36:207–16.
- Kuhn, T. (1962) *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press
- Laudan, L. (1984) *Science and values. The aims of science and their role in scientific debate*. University of California Press
- Mitroff, Ian. I. – Daryl E. Chubin (1979) Peer Review at the NSF: A Dialectical Policy Analysis. *Social Studies of Science*, 9. 199–232.

- Polányi, M. (1968) The Republic of Science, its Political and Economic Theory. In: Shils, E. (ed) *Criteria for Scientific Development, Public Policy and National Goals*. Minerva. Cambridge, MA, MIT Press. 1–21.
- Porter, Alan L. – Rossini, Frederick A. (1985) Peer Review of Interdisciplinary Proposals. *Science, Technology and Human Values*, 10. pp. 33–38.
- Rustum, Roy (1984) Alternatives to Review by Peers: A Contribution to the Theory of Scientific Choice. *Minerva*, 22. pp. 316–328.
- Tamás Pál (1986) Tudományos szabadpiac? Az alapkutatói pályázatok társadalmi mechanizmusáról. *Magyar Tudomány*, 1986/11. 857–867.
- Weinberg, A. M. (1984) Values in Science: Unity as a Criterion of Scientific Choice. *Minerva*. 1–13.
- Zuckerman, H. – Merton, R. K. (1973) Patterns of evaluation in science: institutionalisation, structure and functions of the referee system. In: Merton: *The sociology of science*. Chicago. II: University of Chicago Press

FARKAS, JÁNOS

THE IMPLEMENTATION OF THE *PEER REVIEW* METHOD AT THE ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF A HUNGARIAN FOUNDATION

Summary

The paper gives a brief history of the peer review method and outlines the fields it has been used. The critique of the method is also given, together with attempts to improve its reliability. The reason why the method of peer review is presented is that its concept was used at the assessment of the operation and activities of the Austrian-Hungarian Action Foundation between 1990–1993. The Report – which is not discussed by the paper in detail – gave rise to the selection of a method which proved to be suitable to the task. In addition to the presentation of the peer review, the author gives a survey of its application to the assessment of the Action Foundation.

PIKÓ BETTINA

EGYENLŐTLENSÉG ÉS EGÉSZSÉG: HOGYAN BEFOLYÁSOLJA A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HELYZET A FIATALOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁT?*

BEVEZETÉS

Az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek kialakulásában lényeges szerepet játszanak a társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó tényezők. A jelenség nem újkeletű; már a XII. századtól kezdve – amióta adatok állnak rendelkezésre erre vonatkozóan – megfigyelték, hogy az alacsonyabb státusúak körében szinte valamennyi halálokot érintve magasabb a halandóság, és alacsonyabb a születéskor várható élettartam (Antonovsky 1967). Míg azonban az elmúlt századokban az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek főként a fertőző betegségek okozta halálozásban jelentkeztek, napjainkban a krónikus nem fertőző betegségek gyakoriságbeli összehasonlítása jelenti az elemzések alapját.

Szoros kapcsolat mutatható ki a daganatos halálozás és a társadalmi helyzet között (Jenkins 1983), ami nem meglepő, ismerve a környezeti tényezők társadalmi-gazdasági helyzet által is erősen befolyásolt jelentőséget a daganatképzésben, gondoljunk csak a munkahelyi káros anyagok expozíciójára, a lakókörnyezetre, a táplálkozásbeli zavarokra. A szív- és érrendszeri betegségek előfordulását szintén emelik a szociális rizikótényezők, mint pl. a rossz lakáskörülmények, a zsúfoltság, az alacsony jövedelmi viszonyok és iskolázottsági szint, valamint a munkanélküliség (Pikó 1994). Míg régebben a szív-koszorúér-megbetegedéseket ún. menedzserbetegségnek nevezték, manapság már inkább az alacsonyabb státusúak körében gyakoribb, amelyet a nem megfelelő stresszkezelési (*coping*) technikákkal magyaráznak (Rose–Marmot 1983).

A különbségek az előzőekben említett két legfőbb halálokon kívül is még nagyon sok kór állapot szintjén kimutathatók, így pl. a koraszülés és más szülészeti események, a balesetek, a cukorbetegség, a rokkantság, idegrendszeri, légzőszervi és csontrendszeri stb. megbetegedések esetében is (Haan–

* A tanulmány a „Fiatalok rizikómagatartásának vizsgálata a társas támogatás lehetőségeinek tükrében” c. F 017968 OTKA Project keretében készült.

Kaplan-Syme 1989). Hazánkban is jól ismertek a tbc, az öngyilkosság, a szívinfarktus okozta halálozás és a szegénység egyes összefüggései (Kemény-Vargáné Hajdú-Hoffer-Boján 1995), de a hajléktalanság is számos betegség közvetítője (Backhausz-Podányi 1994).

A társadalmi egyenlőtlenségek egészségi állapotbeli lecsapódása valamennyi országban kimutatható, ahol társadalmi rétegződés létezik. A szakirodalom főként a felnőtt- és időskori egyenlőtlenségekről számol be a halálozás, a megbetegedés és a rokkantság vonatkozásában. Emellett a csecsemőhalandóság szerepel kitüntetett jelenségeként e témakörben. Kevés szó esik a pubertás és a fiatal korról, részben talán azért is, mert ebben a korosztályban viszonylag kevés a krónikus betegség, a halálozási arányszámok is kedvezőbbek más korcsoporténál. Kutatásom célkitűzése éppen az volt, hogy megnézzem, milyen formában észlelhetők az egyenlőtlenségek az egészségi állapot, valamint az egészség- és rizikómagatartás szintjén a tizenévesek körében.

MINTA ÉS MÓDSZEREK

A szegedi középiskolások egészség- és rizikómagatartását, valamint társas kapcsolatait, szociális támogatottságát vizsgáló kutatás részeként került sor az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek elemzésére. A nem és iskolatípus szerint rétegzett mintában 1039 fő vett részt. A nem szerinti megoszlás a következő volt: a mintában részt vevők 45,6%-a (474 fő) fiú és 54,4%-a (565 fő) lány volt. A minta 30,6%-ban gimnazistákból, 49,9%-ban szakközépiskolásokból és 20%-ban szakmunkásképzősökből állt.

Az adatgyűjtés módszereként önkitöltéses kérdőívet alkalmaztam, amely egyrészt az egészségi állapot felmérésére volt hivatott (egészségi állapot önértékelése, testtömeg és testmagasság, pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, mentális egészség, orvoshoz fordulás), másrészt az egészség- és rizikómagatartásra kérdezett rá (fizikai aktivitás, káros szenvedélyek), harmadrészt pedig a társas kapcsolatok, a szociális támogatottság feltérképezésére irányult. Utóbbi esetben az apai, az anyai és a baráti támogatással való (szubjektív) elégedettséget vizsgáltam.

A társadalmi-gazdasági helyzet mérése többféleképpen is megközelíthető, a leggyakoribb indikátorai a következők: iskolázottság, jövedelem, foglalkozás és lakásviszonyok. Ezek a mutatók a nyugat-európai és az amerikai társadalmi rétegződési modellekben egymással jól korrelálnak, de az egyenlőtlenségek különböző dimenzióiban más-más specifikus szerepük is lehet (Kessler 1982). A jövedelmi viszonyok megismerhetőségének problémái miatt az erre vonatkozó kérdéseket mellőztem a kérdőívben. Úgy gondoltam viszont, hogy igen értékes információt jelenthet az önidentifikációs módszer, amely nemzetközileg és hazánk szociológiai irodalmában is elfogadott (Utasi 1996). Ezt a mutatót szubjektív társadalmi-gazdasági helyzetnek ('*subjective SES*') tekint-

hetjük, amely azért, hogy önbesoroláson alapul, azt tükrözi, hogyan éli meg az egyén az adott társadalmi rétegződésben elfoglalt helyét. Ennek a mutatónak az alkalmazását az is indokolja, hogy a társadalmi-gazdasági helyzetből adódó feszültségek ('*economic stress*') megélését, ill. kezelését lényegesen befolyásolja az, hogy hogyan értékeljük saját helyzetünket, lehetőségeinket (Róbert-Sági 1992, Whelan 1993).

EREDMÉNYEK

1. A szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet értelmezése

Elsőként azt elemeztem, hogyan függ össze a szubjektív társadalmi helyzet a másik három indikátorral (1., 2. és 3. táblázat), valamint azt, hogy a különböző típusú középiskolába járó diákok között milyen eltérések vannak az önbesorolás vonatkozásában (4. táblázat). Az iskolázottság jelentős tényezőnek tűnik a szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet meghatározásában mindkét szülő esetében, az apa iskolai végzettségét tekintve azonban egyértelműbbek az összefüggések. Az adatok alapján két fontos jelenségre figyelhetünk fel. Egyrészt azok a gyerekek, akiknek apjuk felsőfokú végzettséggel rendelkezik, a legnagyobb arányban sorolták magukat középosztályba, felső-közép- és felső osztályba, ugyanakkor a legkisebb százalékban tartották magukat alsó-közép és főként alsó osztálybelinek.

Az anya iskolai végzettségét vizsgálva kevésbé élesen kiugró, de hasonló eltéréseket láthatunk, ami nem meglepő, hanem utal a státushomogám házasságokra, az anya és az apa iskolázottsága között ugyanis erős korrelációs kapcsolat van ($r=0.60$). Abban az esetben azonban, ha az anya iskolai végzettsége alacsonyabb, az önbesorolásban az apa iskolázottsága lényegesebb kritérium. A másik jelenség, amely szintén az apai iskolázottsággal kapcsolatosan figyelhető meg, az általános iskolát végzettek gyerekeinek önbesorolása. Ezek a gyerekek sorolták be magukat legkevésbé a közép és felső-középosztályba, valamint a legtöbben az alsó és alsó-középosztályba, de egy szűk réteg a felső osztályba tartozónak vallotta magát, a szakmunkás- és érettségi bizonyítvánnyal rendelkező apák gyerekinél magasabb arányban.

Az apa munkahelyi beosztásától függően a vezető beosztásban vagy diplomásként ('*managerials and professionals*') dolgozó apák gyerekei sorolták be magukat a legtöbben a magasabb, és a legkevesebben az alacsonyabb társadalmi osztályokba. Második helyen a kisvállalkozó apák gyerekei vallották magukat legtöbben felső, ill. felső-középosztálybelinek, és legkevesebben alsó-közép, valamint alsó osztálybelinek. A beosztott (nem diplomás) szellemi dolgozó apák gyerekei tartották magukat legnagyobb arányban középosztálybelinek, de az előzőekhez képest magasabb arányban alsó-középosztálybelinek értékelték helyzetüket. A segédmunkás szülők gyerekei inkább az alsóbb

társadalmi osztályokba tartozónak minősítették magukat, a felső és felső-középosztályba senki sem sorolta magát.

Az anya munkahelyi beosztását tekintve is hasonló eredményeket kapunk, de ha az apa vezető beosztásban vagy diplomásként dolgozik, lényegesen kevesebben, ahol az apa beosztott szellemiként dolgozik, többen tekintették magukat az alsó osztályba tartozónak, mint amikor az anya foglal el hasonló munkahelyi státust. Ez utóbbi jelenség is az apa munkahelyi beosztásának és foglalkozásának fokozottabb szerepét emeli ki a társadalmi rétegződésben.

A lakáshelyzetet elemezve azt állapíthatjuk meg, hogy a magukat felső osztályba besoroló fiatalok kizárólag társasházban és kertes házban élnek. A felső-középosztályba tartozók már megoszlanak a besorolást tekintve, legkevesebben a lakótelepi lakásban lakók tartották magukat felső-középosztálybelinek. Összességében a társasházban élők minősítették magukat leginkább felső és felső-középosztálybelinek, míg a legkevesebben alsó osztálybelinek.

A szubjektív réteghelyzetet iskolatípusonként vizsgálva (4. táblázat) azt tapasztaltam, hogy a gimnáziumba járók sorolták be magukat legtöbben a felső, a felső-közép-, és a középosztályba. A szakközépiskolások a legkevesebben a felső és a legtöbben az alsó osztályba tartozónak, a szakmunkásképzős tanulók jelentős része, 63,4%-a középosztálybelinek tartotta magát, és bár a felső-középosztályba a másik két iskolatípusba járókhoz képest kevesebben sorolták magukat, a felső osztályba tartozók aránya alig marad el a gimnazistákétól.

2. Az egészségi állapot önértékelése mint egészségi állapot indikátor társadalmi meghatározottsága

Az 5. táblázat az egészségi állapot önértékelését a szülők munkahelyi beosztása szerint mutatja be. Az apa munkahelyi státusát figyelembe véve kiválónak legtöbben a kisvállalkozó és a vezető, ill. diplomás apák gyerekei minősítették saját egészségi állapotukat, és szintén az előbbieket értékelték legkevesebben az egészségüket rossznak, ellentétben az utóbbiakkal, akik közül a segéd-munkások gyerekei után a legtöbben minősítették rossznak a saját egészségüket.

Az anya munkahelyi beosztását elemezve azt láthatjuk, hogy a vezető, ill. diplomás kategóriába tartozó anyák gyerekei tartották egészségi állapotukat legtöbben kiválónak, és legkevesebben rossznak. A beosztott szellemi dolgozó anyák gyerekei minősítették legmagasabb arányban rossznak egészségüket, és viszonylag kevesen kiválónak.

3. A társadalmi-gazdasági helyzet és az egészségi állapot változók kapcsolata

A 6. táblázat tartalmazza a társadalmi-gazdasági helyzet mutatóit, valamint a vizsgált egészségi állapot változók, egészség- és rizikómagatartások és a szociális támogatás kapcsolatát jellemző Spearman korrelációs együtthatókat a teljes mintára nézve. Pozitív korreláció mutatható ki a státusindikátorok és a szociális támogatottsággal való elégedettség, a pszichés közérzet, a drogfogyasztás, az egészségi állapot önértékelése és a fizikai aktivitás mértéke között, különösen a szubjektív társadalmi helyzettel kapcsolatban. Negatív korrelációt találtam a társadalmi helyzetet mérő indikátorok és a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, valamint az anya iskolázottsága és a dohányzás előfordulása között. A magukat magasabb társadalmi helyzetbe soroló gyerekek elégedettebbek a szociális támogatás mértékével, különösen az apai támogatás és a társadalmi helyzet mindhárom mutatója között erős a kapcsolat. A magukat alacsonyabb társadalmi helyzetűnek értékelők között gyakoribbak a pszichoszomatikus tünetek, kevesebb a rendszeres sporttevékenység. Rosszabb a gyerekek közérzete, és egészségi állapotukat is kevésbé jónak ítélik.

Mivel a vizsgálatban szereplő változók, így pl. a káros szenvedélyek, a pszichés közérzet vagy a pszichoszomatikus tünetek gyakoriságát jelentős nembeli eltérések jellemzik (Pikó–Barnabás–Boda 1995), nemek szerint külön-külön is elemeztem a fenti összefüggéseket. A 7. táblázat a fiúk, a 8. táblázat a lányok adatait tartalmazza. A fiúk esetében a szubjektív réteghelyzetnek van kiemelkedőbb szerepe, az apa iskolai végzettségének pedig a legkevesebb. Itt is kimutatható azonban az apa iskolázottsága és a drogfogyasztás közötti pozitív korreláció, vagyis főként a magasabb iskolai végzettségű apák gyerekei próbálják ki a tiltott drogokat. A lányok adatait elemző táblázatból kitűnik, hogy itt a szülők iskolázottságának is nagyobb jelentősége van, mint a fiúknál, és míg az anyai támogatás mértékével való elégedettség nem függ a társadalmi réteghelyzettől, az apai támogatással való elégedettséget már mind a szülők iskolázottsága, mind pedig a réteghelyzet szubjektív értékelése befolyásolja. A drogfogyasztás itt is pozitívan korrelál az apa iskolázottságával, sőt az anya iskolai végzettségével is.

A 9. táblázat az egészség- és rizikómagatartási minták előfordulását mutatja a szülők munkahelyi beosztásától függően. A segédmunkás és a kisvállalkozó szülők gyerekei dohányoznak leginkább, a vezetők és diplomások gyerekei a legkevésbé. A drog- és alkoholfogyasztással kapcsolatosan más a helyzet: a vezetők, ill. diplomások és a kisvállalkozók gyerekei közül fogyasztanak a legtöbben alkoholt és próbálják ki a tiltott drogokat. A sportolás előfordulása hasonló képet mutat: a vezetők, diplomások, valamint a kisvállalkozók gyerekei vesznek részt leginkább rendszeresen különböző sporttevékenységekben. A segédmunkások gyerekei, bár sokan dohányoznak, a tiltott drogokat csak kevesen próbálják ki, viszont nemigen sportolnak. Ez bizonyára részben anyagi kérdés is, hiszen leginkább a jobb anyagi helyzetet biztosítani

tudó vezetők, ill. (nem pályakezdő) diplomások, valamint a kisvállalkozók gyerekei engedhetik meg maguknak egyrészt a drogok kipróbálását, másrészt a rendszeres sportolást. Ugyanakkor valószínűleg attitűdbeli kérdés is; a rizikómagatartás, így a drogkipróbálás szorosan összefügg a rizikókereső magatartással (Pikó–Barnabás–Markos 1996), a felsőbb társadalmi osztályok liberalizmusával, életstílusbeli sajátosságaival is (Utasi 1996).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az egészségi állapot és a társadalmi egyenlőtlenségek közötti összefüggés nagyon sokrétű; többféleképpen magyarázható, hogyan csapódnak le a társadalmi-gazdasági különbségek az egészség szintjén. Számos magyarázóelv ismert: a fizikai-környezeti stresszorokon, a táplálkozási és életmódbeli tényezőkön, az egészségtudatosságon, ill. konkrét egészségügyi ismeretek mértékén kívül az utóbbi évtizedek szakirodalmában előkelő helyre került a stresszekkel való megbirkózás, a sikeres vagy kevésbé sikeres adaptív mechanizmusok szerepe. Antonovsky szerint az a központi kérdés, hogy „hogyan éljük meg” társadalmi helyzetünket, szegénységünket vagy gazdagságunkat (Antonovsky 1980). Közvetett módon tehát a réteghelyzetünk szubjektív megítélése befolyásolja énképünket, az egészségi állapotunk feletti kontroll érzését, problémamegoldó stratégiáinkat, érdeklődésünket, értékorientációinkat, s mindezek jelentős hatással bírnak egészségmagatartásunkra és az egészségi állapotra is (Rodin 1986). A szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet tehát egyfajta közvetítő a „tényleges”, objektív társadalmi feltételek és a társadalmi egyenlőtlenségek egészségi állapotbeli következményei között. A szubjektív réteghelyzet természetesen, amit a jelen vizsgálat is tükröz, nagymértékben függ az iskolázottságtól, a foglalkozástól, ill. munkahelyi beosztástól, a lakáskörülményektől, de valószínűleg leginkább az anyagi feltételek és a jövedelmi viszonyok határozzák meg. Ezt megfigyelhetjük akkor, ha az iskolázottság és a munkahelyi státusz között inkonzisztencia áll fenn; ilyen esetekben a foglalkozás, a munkahelyi beosztás kerül előtérbe, hiszen az jobban befolyásolja a jövedelmet.

A társadalmi rétegződés indikátorai jelentős hatással lehetnek a vizsgált egészségi állapotváltozókra, amelyet szignifikáns korrelációk bizonyítanak, különösen a szubjektív társadalmi helyzet és az egészségi állapot önminősítése, a pszichés közérzet és a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága között. Ezen összefüggéseket igazolja Kopp M. kutatási eredménye is, amely szerint a társadalmi-gazdasági helyzet legtöbbször az elkeseredettség és a depresszióon keresztül vezet az egészségi állapot megromlásához (Kopp–Skrabski–Szedmák 1995).

A társas kapcsolatokkal való elégedettség szintjén is kimutatható összefüggés a társadalmi helyzet mutatóival, és itt is a szubjektív indikátor szerepe tűnik fontosabbnak, mint a szülők iskolai végzettsége. A szociális támogatás-

sal való elégedettség az a másik jelentős (szubjektív) tényező, amely a társadalmi-gazdasági helyzet és az egészségi állapot között közvetíthet (Pikó 1995). Itt nem a ténylegesen kapott érzelmi vagy anyagi támogatás mértékéről van szó, hanem az elégedettségről.

A társadalmi-gazdasági helyzet befolyásolja az egészség megtartását célzó, és az egészségkockázatot növelő magatartásformákat is. A szülői iskolázottságnál és a szubjektív réteghelyzetnél lényegesebb mutatója a társadalmi helyzet, valamint az egészség- és rizikómagatartás közötti összefüggéseknek a szülők munkahelyi státusa. Különösen a drogfogyasztás előfordulásánál fontos szempont az apa, ill. anya munkahelyi beosztása, amennyiben a vezetők, diplomások és a kisvállalkozók gyerekei, részben anyagi feltételek, részben életstílus- és attitűdbeli okok miatt, nagyobb arányban próbálják ki a tiltott drogokat.

Az egészségi állapot önértékelésében szintén ezen két munkahelyi csoport gyerekei minősítették legjobbnak az egészségüket, amely ismét a jövedelmi viszonyok, s így a társadalmi-gazdasági helyzet szubjektív megítélésének jelentőségét erősíti meg.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek bizonyos szintig már megmutatkoznak az egészségi állapot alakulásában a tízenévesek körében is. A közvetítő szerepet a társadalmi státus szubjektív megítélése játssza, tehát sok esetben nem közvetlenül a tényleges anyagi feltételek a mérvadóak, hanem inkább saját helyzetünk értékelése, ill. az ebből fakadó ún. gazdasági stressz, amellyel való sikeres vagy sikertelen megbirkózás lesz a későbbi életperiódusokban az egészségi állapotbeli változások sarkalatos pontja.

HIVATKOZÁSOK

- Antonovsky, A. (1967): *Social class, life expectancy and overall mortality*. Milbank Mem. Fund., 45, 31–73.
- (1980): *Health, stress and coping*. San Francisco: Jossey-Bass
- Backhausz C. – Podányi B. (1994): *Hajléktalan betegek ellátásával szerzett tapasztalataink*. Medicus Universalis, 27, 361–364.
- Haan, M. N. – G. A. Kaplan – S. L. Syme (1989): Socioeconomic status and health: old observations and new thoughts. In.: Bunker J. P. – D. S. Gombay – B. H. Kehrler (eds): *Pathways to health. The role of social factors*. California: The Henry Kaiser Family Foundation. 76–138.
- Jenkins, C. D. (1983): Social environment and cancer mortality in men. *The New England Journal of Medicine*, 308(7), 395–398.
- Kemény Cs. – Vargáné Hajdú P. – Hoffer G. – Boján F. (1995): A szegénység és az egészség epidemiológiai összefüggései. *Népegészségügy*, 76, 47–56.
- Kopp M. – Skrabski Á. – Szedlmák S. (1995) Socioeconomic factors, severity of depressive symptomatology, and sickness absence rate in the Hungarian population. *Journal of Psychosomatic Research*, 39, 1019–1029.
- Pikó B. (1994): Szociális rizikótényezők a kardiovaszkuláris betegségek etiológiájában. *Végeken*, 5(3), 16–19.

- (1995): A társas támogatottság hatása az egészségi állapotra. *Végeken*, 6(1), 12–16.
- Pikó B. – Barabás K. – Markos J. (1996): Health risk behaviour of a medical student population: report on a pilot study. *The Journal of Royal Society of Health*, 116, 97–100.
- Pikó B. – Barabás K. – Boda K. (1996): The frequency of common psychosomatic symptoms and its influence on self-perceived health in a Hungarian student population. *European Journal of Public Health* (in press).
- Róbert P. – Sági M. (1992): Amikor a jobb még mindig rossz. Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 4, 15–38.
- Rodin, J. (1986): Aging and health: effects of the sense of control. *Science*, 233, 1271–1276.
- Rose, G. – M. G. Marmot (1981): Social class and coronary heart disease. *British Heart Journal*, 45, 13–19.
- Utasi Á. (1996): Házasság és válás középosztályi identitással – praxis és attitűdök. *Szociológiai Szemle*, 2, 57–70.
- Whelan, C. T. (1993): The role of social support in mediating the psychological consequences of economic stress. *Sociology of Health and illness*, 15(1), 86–99.

1. táblázat

Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet a szülők iskolai végzettsége szerint (%-os megoszlás)

	Önbesorolás				
	Felső osztály	Felső- közép	Közép- osztály	Alsó- közép	Alsó osztály
Apa iskolai végzettsége					
Általános iskola	1,3	3,8	36,3	45,0	13,8
Szaktanulmány- képző	0,3	5,2	56,0	32,0	6,5
Érettségi	0,7	9,4	65,3	17,7	6,9
Felsőfokú végzettség	1,7	18,1	68,2	11,4	0,7
Anya iskolai végzettsége	Felső osztály	Felső- közép	Közép- osztály	Alsó- közép	Alsó osztály
Általános iskola	0,8	3,4	45,4	33,6	16,8
Szaktanulmány- képző	0,5	5,8	53,8	32,7	7,2
Érettségi	1,1	8,2	63,1	23,5	10,5
Felsőfokú végzettség	1,0	17,0	69,8	10,5	1,6

Chi-négyzet próba: $p < 0.0001$

2. táblázat

Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet a szülők munkahelyi beosztása szerint
(%-os megoszlás)

Apa munkahelyi beosztása	Önbesorolás				
	Felső osztály	Felső-közép	Közép-osztály	Alsó-közép	Alsó osztály
Vezető/diplomás	1,9	22,9	65,0	9,8	0,4
Beosztott szellemi	0,8	3,3	74,6	13,1	8,2
Kisvállalkozó	0,9	13,3	65,2	18,6	2,0
Szaktmunkás	0,4	1,1	56,1	34,8	7,6
Segédtmunkás	0	0	25,5	58,8	15,7
Apa munkahelyi beosztása	Önbesorolás				
	Felső osztály	Felső-közép	Közép-osztály	Alsó-közép	Alsó osztály
Vezető/diplomás	1,4	21,2	66,0	9,4	1,9
Beosztott szellemi	1,0	7,0	69,4	19,1	3,5
Kisvállalkozó	1,3	14,8	62,4	18,8	2,7
Szaktmunkás	0,5	2,2	51,6	38,2	7,5
Segédtmunkás	0	2,9	5,5	10,4	20,4

Chi-négyzet próba: $p < 0.0001$

3. táblázat

Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet a lakástípus szerint
(%-os megoszlás)

Lakástípusok	Önbesorolás				
	Felső osztály	Felső-közép	Közép-osztály	Alsó-közép	Alsó osztály
Lakótelepi lakás	0	7,1	63,0	26,9	2,9
Társasházi lakás	2,9	13,8	67,2	12,9	3,4
Bérlőházban levő lakás	0	12,5	51,8	26,8	8,9
Családi ház	0,9	10,3	60,2	22,3	6,4

Chi-négyzet próba: $p < 0.05$

4. táblázat

Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet iskolatípusonként
(%-os megoszlás)

Iskolatípus	Önbesorolás				
	Felső osztály	Felső-közép	Közép-osztály	Alsó-közép	Alsó osztály
Gimnázium	1,6	15,6	65,1	15,6	2,1
Szakközépiskola	0,5	7,0	57,5	27,2	7,7
Szakmunkás-képző iskola	1,4	2,8	63,4	25,4	7,0

Chi-négyzet próba: $p < 0.001$

5. táblázat

Az egészségi állapot önminősítése a szülők munkahelyi beosztása szerint
(%-os megoszlás)

	Önminősítés			
	KIVÁLÓ	JÓ	MEGFELELŐ	ROSSZ
*Apa munkahelyi beosztása				
Vezető/diplomás	21,3	56,9	16,5	5,2
Beosztott diplomás	9,0	71,3	17,2	2,5
Kisvállalkozó	21,6	61,2	16,4	0,8
Szakmunkás	15,4	56,0	25,1	3,5
Segédmunkás	15,4	61,5	17,3	5,8
**Anya munkahelyi beosztása				
Vezető/diplomás	20,5	62,4	15,2	1,9
Beosztott diplomás	14,0	61,6	20,0	4,4
Kisvállalkozó	17,8	63,2	15,8	3,3
Szakmunkás	18,4	53,0	25,9	2,7
Segédmunkás	12,7	59,2	25,4	2,8

Chi-négyzet próba: $*p < 0.005$

$**p < 0.05$

6. táblázat

A társas támogatottság, a pszichés közérzet, a tünetgyakoriság, az egészségi állapot önminősítése, és az egészség- és rizikómagatartási minták összefüggései a társadalmi réteghelyzet mutatóival

(n=1039, teljes minta)

Spearman korrelációs együtthatók

	A társadalmi réteghelyzet mutatói		
	Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet	Apa iskolai végzettsége	Anya iskolai végzettsége
Anyai támogatás	0,10**	NS	NS
Apai támogatás	0,19***	0,14***	0,18***
Baráti támogatás	0,16***	NS	NS
Pszichés közérzet	0,14***	NS	NS
Pszichoszomatikus tünetek	-0,07**	-0,06*	-0,07*
Önminősítés	0,18***	0,08*	0,09*
Dohányzás	NS	NS	-0,07*
Alkoholfogyasztás	NS	NS	NS
Drogfogyasztás	NS	0,11***	0,08**
Sportolás	0,08*	0,07*	0,11***

NS: nem szignifikáns

*p<0.05

**p<0.01

***p<0.001

7. táblázat

A társas támogatottság, a pszichés közérzet, a tünetgyakoriság, az egészségi állapot önminősítése, és az egészség- és rizikómagatartási minták összefüggései a társadalmi réteghelyzet mutatóival

(n=474, fiúk)

Spearman korrelációs együtthatók

	A társadalmi réteghelyzet mutatói		
	Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet	Apa iskolai végzettsége	Anyai iskolai végzettsége
Anyai támogatás	0,16***	NS	0,08*
Apai támogatás	0,17***	NS	NS
Baráti támogatás	0,18***	NS	NS
Pszichés közérzet	0,12*	NS	NS
Pszichoszomatikus tünetek	NS	NS	-0,10*
Önminősítés	0,14**	0,08*	0,10*
Dohányzás	NS	NS	NS
Alkoholfogyasztás	NS	NS	NS
Drogfogyasztás	NS	0,10**	NS
Sportolás	NS	NS	0,09*

NS: nem szignifikáns

*p<0.05

**p<0.01

***p<0.001

8. táblázat

A társas támogatottság, a pszichés közérzet, a tünetgyakoriság, az egészségi állapot önminősítése, és az egészség- és rizikómagatartási minták összefüggései a társadalmi réteghelyzet mutatóival

(n=565, lányok)

Spearman korrelációs együtthatók

	A társadalmi réteghelyzet mutatói		
	Szubjektív társadalmi-gazdasági helyzet	Apa iskolai végzettsége	Anya iskolai végzettsége
Anyai támogatás	NS	NS	NS
Apai támogatás	0,20***	0,22***	0,18***
Baráti támogatás	0,17***	0,11***	0,09**
Pszichés közérzet	0,12**	0,08*	NS
Pszichoszomatikus tünetek	-0,10*	NS	NS
Önminősítés	0,19***	0,08*	NS
Dohányzás	NS	NS	NS
Alkoholfogyasztás	NS	NS	NS
Drogfogyasztás	NS	0,11**	0,12**
Sportolás	0,11*	NS	0,11*

NS: nem szignifikáns

* $p < 0.05$

** $p < 0.01$

*** $p < 0.001$

9. táblázat

Az egészség- és rizikómagatartás formák előfordulása a szülők munkahelyi beosztása szerint
(%-os megoszlás)

*Apa munka- helyi beosztása	Drog- fogyasztás	Alkohol- fogyasztás	Dohányzás	Sport
Vezető/diplomás	12,9	11,3	18,8	28,3
Beosztott szellemi	5,8	9,1	23,0	20,1
Kisvállalkozó	8,9	11,2	24,6	24,0
Szakmunkás	7,4	10,6	23,7	21,7
Segéd munkás	6,0	5,9	27,4	16,1
**Anya munka- helyi beosztása	Drog- fogyasztás	Alkohol- fogyasztás	Dohányzás	Sport
Vezető/diplomás	11,5	8,4	16,5	49,5
Beosztott szellemi	10,9	10,5	23,9	27,0
Kisvállalkozó	8,6	11,2	28,2	34,2
Szakmunkás	7,2	14,1	24,2	31,1
Segéd munkás	4,3	7,1	24,3	12,5

Chi-négyzet próba: * $p < 0.01$

PIKÓ, BETTINA

INEQUALITIES AND HEALTH: HOW SOCIOECONOMIC STATUS INFLUENCES HEALTH STATE IN YOUTH?

Summary

Factors derived from socioeconomic status (SES) play an important role in the development of health inequalities. The literature on this topic argues much about inequalities in adulthood, elderly age and infants, less is spoken about health inequalities in youth. The aim of this paper is to analyse whether social inequalities exist or not in the adolescent period. The sample consists of secondary school children ($n=1039$), and a selfadministered questionnaire was used as a method of data collection. The questionnaire contains various items focused on health variables, health and risk behaviour, social support, mental health and sociodemographic variables including SES, age and gender. SES was measured by residence, education and occupation of the parents and by asking how the respondents evaluate their own social status as subjective SES indicator.

A significant relationship could be detected between the subjective SES indicator and father's schooling. Children with professional and managerial parents and those who live in a family house or in a terraced house evaluated themselves mostly as upper and upper-middle class. Though education greatly influences employment status, the most important criteria the children use in evaluating their own SES are income and material conditions. Self-perceived health, psychological well-being, social support positively, the frequency of psychosomatic symptoms negatively correlated with the SES indicators,

especially with the subjective evaluation of social status. Physical activity behaviour correlated positively, smoking negatively with the SES indicators. Drug consumption correlated positively with both father's and mother's schooling.

SES is a multidimensional concept encompassing many different features including not only material conditions but also economic stress, health values and health knowledge. Subjective SES indicator can mediate between the material conditions and our attitudes which affect our health behaviour and health state.

PAPHÁZI TIBOR

EGYESÜLETEK ÉS EGÉSZSÉGÜGY BUDAPESTEN 1945–1966 KÖZÖTT*

A második világháború végén a Moszkvából hazatért „piszkos kezek” (Sartre) fokozatosan uralomra segítették a sztálinizmust, ami a korábbi egyesületek felszámolásához vezetett. Voltak tehát egyesületek, amelyek egy ideig még működtek. 1945-ben az Országos Közegészségügyi Tanács legelső munkatervéhez még a Mentőegylet tevékenységének megindítása is hozzátartozott, más forrás is megerősíti, hogy a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete (VVOM) a háború után még legalább két évig működött.¹ A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége Politikai Bizottságának 1946 júniusi irányelve (a községpolitikai program elkészítéséhez) még azt mondja ki, hogy az önkormányzatoknak be kell vonni szociálpolitikai munkájukba a társadalmi egyesületeket, 1947 januárjában a MKP hároméves tervjavaslata viszont már a szociálpolitikai feladatoknak a társadalmi gondoskodás köréből való kiemeléséről és azok újra állami feladattá tételéről beszél.² Az egészségügyi egyesületek felszámolása tehát, úgy tűnik, szintén a tervszerűség és a fokozatosság jegyében, az államosított egészségügyi intézményrendszer kialakításával párhuzamosan történt, annak a sarkalatos ideológiai tételnek megfelelően, hogy a proletariátus állama majd mindent automatikusan megold. Ennek megfelelően a fordulat éve az egészségügyi egyesületek terén is kényszer egyesülést hozott: 1948-ban hozták létre a két korábbi budapesti mentőegyesületből (az említett VVOM és a Budapesti Önkéntes Mentőegylet összevonásából) az Országos Mentőszolgálatot.³ A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság 1949-ben a „forradalmi átalakulások” hatására, az egyesületi életet idejétmúlt társulási formának deklarálva, „önként” csatlakozott a Tudományos Tanács alá szervezett nagy összefoglaló szervhez, az Orvos- Természettudományi Egyesületek Szövetségéhez, amivel a Társaság egyben az Orvos-Egészségügyi Szakszervezet keretébe került.⁴

A differenciált bánásmód a többi megmaradt, korábban még nem államosított egészségügyi egyesülettel szemben is megnyilvánult. A rossz emlékű MONE feloszlásra került. Az egészségügyi foglalkozásúak egyesületei jó részt beolvadtak az Egészségügyi Dolgozók szakszervezetébe.⁵ Néhány egye-

* A tanulmány OKTK támogatásból készült.

sület viszont, mint pl. a Vöröskereszt, tovább működhetek, noha a társadalmi-politikai változások sok tekintetben átalakítólag, deformálóan hatottak ezekre a szervezetekre.

A Vöröskereszt csak a nemzetközi kapcsolatainak köszönhetette feloszlását, mivel a háború előtt szorosan összefonódott az államhatalommal, a háború elmúltával pedig „reakciós elemek” egyik búvóhelyéül szolgált. Történetírója nem is hagy kétséget afelől, hogy megmenekülését minek köszönhetette: „Miután a fegyverletételi szerződés alapján az összes magyar katonai és egészségügyi felszerelést és intézményt a Magyar Vöröskeresztnek kellett átadni, a kormány érdekében állott az egylet normális működésének biztosítása.” ... „A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságával és a Ligával fenntartott kapcsolatai révén további jelentős külföldi segélyadományok érkeztek az országba.”⁶ Ugyancsak szerepet játszott a szervezet a külföldre szakadtak felkutatásában, hazatelepítésében, az egészségügyi felszerelések hazahozatalában. (A későbbiekben a nemzetközi kapcsolatokban betöltött egyéb szerepekre is engednek következtetni a Vöröskereszt 1959-es I. Kongresszusán Marosán György szavai, miszerint ha néha a kormányok nem is tárgyalnak egymással, Vöröskeresztjeik igen.)⁷ Az egyesület emellett szerepet tudott játszani az újjáépítésben, pl. Budapesten speciális kórházat működtetett a gyermekbénulásos betegek számára.

De érdemei és nemzetközi kapcsolatai ellenére a Vöröskereszt 1955-ig tartó története azt mutatja, hogy a hatalom megragadása a túlélő egyesületek „frontján” is nagyjából egységes forgatókönyv szerint zajlott. A Vöröskereszt esetében is szerepet játszottak a perek a nemkívánatos elemektől való megszabadulásban, melyhez ürügyet a segélyszállítmányok elosztásában való visszaélések szolgáltatottak. Következményei bünvádi és fegyelmi eljárások, az egyesület önkormányzatának felfüggesztése és kormánybiztos kinevezése lett. Az elhatalmasodó „személyi kultusz” a Vöröskereszt vezetését sem kímélte. Ennek következtében sor került koholt vádak alapján történő letartóztatásokra, aminek eredményeképp négy évig nem volt a szervezet élén vezető. Itt is sor került összevonásokra: a Vöröskereszt egyesült a Nemzeti Segéllyel, ezzel 228 társadalmi erőforrásból fenntartott egészségügyi és szociális intézmény került a birtokába. Majd utoljára a javak elvétele következett, ideológiailag szilárd alapokon, miszerint a „szocialista egészségügy” megszervezését zavarta volna, ha az állami intézmények mellett a Vöröskereszt párhuzamosan működtet hasonló hálózatot. „A kormány korszerű egészség- és szociálpolitikai törekvései, az egységes ellátás megteremtésének helyes célkitűzései arra készítették a Magyar Vöröskereszt vezetőségét, hogy 1949 januárjában felajánlja intézményeit az államnak.”⁸ Az állam ezzel a társadalmi-lakossági erőforrások bevonhatóságáról is lemondott, ami a hiánygazdaság kialakulását minden bizonnyal fokozta.

Noha 1955-ig a Vöröskereszt papírforma szerint is egyesület volt, ez a fogalom azonban – a megváltozott társadalmi helyzetnek megfelelően – sok tekintetben eltért a korábbi egyesületektől. A különbség elsősorban az egye-

sületek külső, államhoz, hatóságokhoz való szoros alávetettségi viszonyában, gazdasági autonómiájuk lecsökkenésében, majd az 1970. évi 35. tvr. után ez utóbbi megszűnésében jelentkezett.

Ádám Antal (1962-es) definíciója szerint: „Az egyesületek (szövetségek, társulatok, társaságok, körök stb.) alapvető ismérveiket tekintve társadalmi szervek, meghatározott célok elérésére törekvő, állandó jellegű szervezettel és nyilvántartott tagokkal bíró, önkéntes társas alakulatok.”⁹ A lényeg a meghatározás első felében rejtőzik, noha 1964-től Ádám már a *társadalmi szerv* megjelölést egy külön szervezettípusra használja, mint pl. az üzemi bizottság, és az egyesületeket már az általában elfogadottabb *társadalmi szervezetek* rendszerében helyezte el.¹⁰ (A társadalmi szerv és szervezet, valamint az egyesület meghatározási, tipizálási, egymással való elhatárolási kérdései körül az irodalomban egységes álláspont nem alakult ki a későbbiekben sem.)¹¹

Az egyesületek tehát szintén rendelkeztek azokkal a vonásokkal, mint az ún. társadalmi szervezetek általában. Ilyen volt az MSZMP korlátlan hatalmának való alávetettség: „A párt léte és vezető szerepének megvalósulása a társadalmi és állami élet egészében a szocialista társadalmi és állami fejlődés nélkülözhetetlen követelménye.”¹² Érvényesült a párt és állami érdekek feltétlen és teljes kiszolgáltatásának követelménye. „Egyesületeinknek is, mint a proletárdiktatúra mechanizmusába tartozó bármely társadalmi szervezeti formának a társadalmi és egyéni érdek összhangján kell nyugodniuk”, méghozzá nemcsak passzív jogkövetéssel és a behódolás pusztá deklarálásával, hanem aktív cselekvéssel is: „... működésükkel az egyesületeknek is a szocializmus teljes felépítéséért küzdő országunk társadalmi, gazdasági és kulturális célkitűzéseit kell szolgálniuk.” ... „... az egyesületek és célkitűzéseik jellegének megfelelő állami szervek közötti kapcsolat egyik elsődleges tartalmi elemeként és követelményeként a kölcsönös együttműködésnek és támogatásnak kell szerepelnie.”¹³ Megmutatkozott ez a „hajtószíj” jellegben is: „Az állam az egyesületeken keresztül erősíti kapcsolatait a lakossággal és így szélesíti tömegbázisát, sőt, egyes esetekben *felhatalmazza* az egyesületeket meghatározott állami feladatok ellátására.”¹⁴

Más társadalmi szervezetektől való eltérésként a szakirodalom az egyesületek tevékenységének ágazati jellegét és a szoros, szigorú állami felügyeletnek való alávetettséget jelölte meg.¹⁵ A felügyelet egyaránt irányult a „dolgozó nép érdekeivel” való összhang betartására, az alapszabályszerű működés és a jogszabályok megtartására, szükség esetén segítségnyújtásra, valamint a szervezeti életnek, működésnek, vagyonkezelésnek figyelemmel kísérésére.¹⁶ A gyakorlat ugyanakkor azt mutatta, hogy a felügyelő államigazgatási szervek inkább csak elvettek abból az autonómiából is, amit az egyesületekről szóló 1955. évi 18. sz. tvr. biztosított ezek számára. „A mai eléggé elterjedt gyakorlat szerint a felügyeleti szervek jóváhagyó záradékkal látják el a benyújtott alapszabályt, holott az egyesületi tvr. és a Ptk. sem a nyilvántartásbavételkor, sem azt követően nem kívánják meg az alapszabály jóváhagyását.”¹⁷ Ádám szerint az állami költségvetésből részesülő egyesületekre – mint költ-

ségvetési előirányzat alapján működő költségvetési szervekre – vonatkoztak azok a jogszabályok, amelyek az állami költségvetési tervek kialakításának, jóváhagyásának és ellenőrzésének rendjét határozzák meg.¹⁸

A Vöröskereszt társadalmi szervezetté torzult vonásai már az 1945 utáni első, 1951-es alapszabályában megfigyelhetők. Ebben a szervezet céljai között már szerepet kapott a dolgozók társadalmi egészségvédelmi feladatokra való *mozgósítása*, a kiképzettek tevékeny bevonása az állami egészségvédelmi feladatok *társadalmi támogatásába*, az egészségügyi *propaganda* előadások tartása, brosrák, plakátok terjesztése, tehát az államhatalom igényeinek a kiszolgálása. Nem maradhatott ki a szervezet a „mozgalmi kampányokból sem, amelyek jegyében tisztasági és véradási mozgalmakat indított. Hajtószíjként az állami egészségügyi ellátás társadalmi támogatására törekedett. Minisztériumi előírásra állami feladatokat hajtott végre: „A Vöröskeresztnek meg kell teremteni a legszorosabb kapcsolatot az állami egészségügyi szervekkel. Csak az állami egészségügyi szervek és a Vöröskereszt szerveinek legszorosabb együttműködése biztosíthatja az állami feladatok végrehajtásánál a társadalmi aktivisták bekapcsolását.” – írta Ratkó Anna a szervezet lapjában.¹⁹ A Vöröskereszt felügyeletét az Egészségügyi Minisztérium mellett eleinte a Belügyminisztérium is gyakorolta, a megyei, városi és kerületi vezetőségekben hivatalból helyet kaptak a tanácsok, a szakszervezetek, az MNDSZ és a DISZ képviselői is. Tudomásunk szerint a felügyeletnek az viszont nem szűrt szemet, hogy „A vezetés társadalmi bázisának hiánya bürokratikussá, *hivatali jellegűvé* tette a Vöröskereszt irányítását.”²⁰

Bár a Magyar Vöröskeresztről szóló 1955. évi 25. tvr. a szervezetet már „demokratikus tömegszervezetnek” nyilvánítja, Ádám szerint továbbra is egyesületi jellegű maradt.²¹ Időben kissé előreszaladva, a Vöröskereszt történetéből úgy látszik, hogy a Kádár-korszak folyamán ez az egyesületi jelleg még jobban elhomályosult, amennyiben

- a szervezet testületi vezetése 1955 után sem alakult ki, az alapszabály módosításaiban időnként megjelent a „demokratikus centralizmus”, egyes vezető szervezetekben a választás mellett a kooptálás, esetenként a függetlenített titkár egyszemélyes döntéshozatali mechanizmusa, amelynek következtében „tulajdonképpen a *költségvetési intézményekre* jellemző egyszemélyi vezetés alakult ki.”²²
- A Vöröskereszt legfelsőbb döntéshozatali szerve a Kongresszus volt, de ez a vagyon fölött nem rendelkezett, mint ahogy más szerve sem. A gazdasági autonómiának ezt a „fából vaskarika” állapotát úgy fejezték ki, hogy „A Magyar Vöröskereszt költségvetési rendszerben önállóan gazdálkodik.”²³ Ezt a helyzetet a Ptk. tette lehetővé, amely megengedte, hogy a vagyoni viszonyokról az alapszabály döntsön, [63.§.,68.§.(2)] ezáltal a felügyeleti szervek megtehették, hogy csak olyan alapszabályt hagyjanak jóvá, mely érdekeiknek megfelel. Kolláth György szavaival: az egyesületek saját maguk voltak jogosultak alapszabályaik megállapítá-

sára, és ezt korlátozni csak jogszabállyal lehetett, de ugyanakkor a nyilvántartásba vétel konstitutív hatályú volt, vagyis csak ez hozta létre az egyesületet.²⁴

A Vöröskereszt tevékenysége viszont lényegében a régi, a háború előtti területeket ölelte fel, pl. önkéntes ápolónőket képzett, elsősegélynyújtást oktatót, szűrővizsgálatokat szervezett, előadásokat tartott, fogászati hónapokat rendezett. Hogy ez mennyire volt hatékony, mennyire mozdította előre az egészségügy egészét, az már más kérdés. Ha elfogadjuk, hogy munkájának eredményességét – az állami egészségügyi szolgálattal való szoros, „társadalmi munkában” történő összefonódása miatt – a lakosság egészségügyi ellátásának fejlődése minősíti,²⁵ akkor a lakosság későbbi fokozatos egészségromlása miatt a kép kedvezőtlen e szervezet tevékenységére nézve is. Ennek ellenére a Vöröskereszt kétségtelenül mutathat fel eredményeket pl. a véradás vagy az elsősegélynyújtás terén, de úgy tűnik, hogy ez – legalábbis részben – annak köszönhető, hogy a szervezetbe beléptetett egészségügyi dolgozók,²⁶ barlangi vagy hegyi mentők munkaköri tevékenységüket részben „vöröskeresztes” megjelöléssel adminisztrálták le, így aztán az akár fizetetlen „társadalmi munkaként” is elkönnyelhetővé vált.

Összességében az „egyesületi jelleg” a Vöröskereszt esetében, úgy tűnik, azt jelentette, hogy szervezete külsőleg egyesületi karaktert mutatott: volt küldöttközgyűlése, országos választmánya, helyi csoportjai. Tartalmilag, szervezeti működésének mechanizmusait tekintve azonban inkább egy bürokratikus, adminisztratív, költségvetési szervre hasonlított. Kongresszusain a párt politikája méltatásának rituális unalma uralkodott, ahol vaskos lózungok szólamai vitték a prímet, mint a nép iránt érzett felelősség, a szocialista ember-szeretet, cselekvő humanizmus, meg hogy államunk nagy anyagi áldozatokat hoz a dolgozó nép egészségügyi és szociális ellátásáért (Losonczi Pál). A bárhol, bármelyik kongresszuson elmondható banalitásokat olyan kitételek gazdagítják, mint „A szocialista demokrácia épülete az egyszerű hétköznapi tettek apró tégláiból épül”..., meg „A szocializmustól semmi sem idegen, ami emberi.” (Óvári Miklós).²⁷

Ezt a képet más vizsgálatok is megerősítik, amelyek csak látszólagos hasonlóságot mutatnak ki a nyugati, rokon jellegű szervezetek és a Vöröskereszt között, mivel ott a feladatokat finanszírozták, „A Magyar Vöröskereszt számára a költségvetésből biztosított keret azonban elsősorban az apparátust működtette, mivel *saját jóléti intézményes* ellátó hálózata *nem volt* annak ellenére, hogy szinte minden városban, községben, faluban működött alapszervezete.”²⁸ Sarkítottabban fogalmazva, az eddigiekből számunkra úgy tűnik, hogy az egykori egyesületből létrejött egy nagy bürokratikus, reprezentáló vízfej és ettől jórészt függetlenül dolgozó csoportok, melyek hagyták, hogy tevékenységüket a vízfej vöröskeresztes jelvény alatt kisajátítsa, netán még jutalmakat is vegyen fel érte.

A MOTESZ megalakulása előtti időszakhoz visszatérve – mutatis mutandis – ez a helyzet más egyesületeknél is hasonló lehetett, már amennyire a meg-

hetősen szűkös forrásokból következtetni lehet. Ugyancsak az egyesületeknek a költségvetési szervezetek mintájára való kezeléséről tanúskodik az MTA-hoz tartozó tudományos egyesületek anyagi helyzete, mivel ezek gazdálkodására és vagyonkezelésére is a költségvetési szervek gazdálkodására vonatkozó pénzügyi rendelkezések voltak az irányadók.²⁹ A vakok és a siketek szövetségeinek alapszabályai leszögezik, hogy vagyontárgyaik állami vagyont, bevételeik állami bevételt alkotnak, főtítkáraik megválasztásához és elbocsátásához a felügyeleti hatóság (az Egészségügyi Minisztérium) jóváhagyása szükséges, ez a főhatóság végzi a főtítkárok fizetéseinek besorolását is.³⁰ Egy TIT-ről szóló visszaemlékezésből kiderül, hogy „A Társulat fokozatosan megértette, hogy a tudományos ismeretterjesztés munkája elválaszthatatlan társadalmunk fejlődésétől, a politikai fejlődés szakaszainak egyre tisztább átértésétől (*sic!*) és vállalásától, röviden: a szocializmus építésének szolgálatától.” ... „Természetesen munkánk elválaszthatatlan a SZOT-nak, a KISZ-nek, a Nőtanácsnak a munkájától, nemegyszer együtt végezzük a munkánkat, sokszor a statisztika nem is mutatja ki világosan az összehangolt, vagy nemegyszer a nem jól koordinált munkát.”³¹ A Magyar Kémikusok Egyesületének feladatairól szólva is kifejezésre jutott, hogy ennek lankadatlanul úgy kell dolgoznia, ahogy ezt népünk további felemelkedésének, a „szocializmus” építésének érdekei nagy távlatban megkívánják, és „...alaposan fel kell tárnai a megoldásra váró problémákat, foglalkozni kell azok megoldásának lehetőségeivel és módjával, hogy felelősségteljesen adhassanak tanácsot azoknak a párt- és kormányzerveknek, amelyek a népgazdasági terveket kidolgozzák.” A magyar vegyészek tudásukat, munkaerejüket „lelkesen állítják a fejlődés szolgálatába, a szocializmus építésére. Ennek előmozdítását tekinti a Magyar Kémikusok Egyesülete is főhivatásának.”³²

Mentségünkre szólva, az egyesületek – különösen közvetlenül az 1956-os forradalom után – nem is voltak könnyű helyzetben. Az 1955. évi 18. (egyesületi) tvr. 1. §. (2) bekezdésében megfogalmazott követelmény (az egyesületnek „működésével a népi demokrácia társadalmi, gazdasági és kulturális célkitűzéseit kell szolgálnia”) tartalmi elemei ismerhetők föl a TIT, akkori nevén Társadalom- és Természettudományi Társulat munkájáról, – amely csoportosulás egészségügyi ismeretterjesztő előadásokat is tartott –, valamint a művészeti szövetségek helyreállításával kapcsolatos 1958-as MSZMP határozatokban.³³ Ezekből a pufajkás, forradalmi munkás-paraszt stílusban, likvidáló hangnemben [nyíltan szembe kell szállni (az értelmiségben meglévő burzsoá és revizionista nézetekkel), le kell küzdeni (az értelmiség széles tömegeiben meglévő helytelen, jobboldali nézeteket), fel kell számolni (az opportunistáknak és a szektás bizalmatlanságot)] készült dokumentumokból, amelyek főleg az elsőként említettre jellemzők, kiderül, hogy ezektől a szervezetektől megkövetelték pl. a „helyes” világnézeti következtetések kimondását, a céltudatos világnézeti nevelést, az eszmei-politikai fejlődés biztosítását, vagy a nyílt pártosság vállalását.

A visszapillantásokból ugyanakkor az is kivehető, hogy a munkásosztály vezető szerepe elismerésének, a párt dominanciájának, az alávetettség elfogadásának, az ideológiai elkötelezettség nyílt vállalásának, az aktuális kampányokba való bekapcsolódásnak bizonyos haszna is megmutatkozott az egyesületek számára: cserébe működési lehetőséget kaptak, kongresszusokat tarthattak, lapot, folyóirato(ka)t adhattak ki, kiadót tarthattak fenn, állami támogatást igényelhettek.

Ha elfogulatlanok akarunk maradni, mindezekhez azt is hozzá kell tennünk, hogy az előbb idézett írásokban felbukkanó „lankadatlan” munka, a „friss erő és fokozódó lendület”, a „tisztá és egyértelmű elkötelezettség” talán nem is egyszerűen csak a kötelező lelkesedés szólalmai, hanem a Rákosi-féle terror elmúltának és a forradalmi események elcsöndesedésének boldog eufóriája is egyben. A konszolidálódás folyamata során, a leszámolások után a Kádár-korszak megszüntette a korábbi belügyi, állambiztonsági szervek nyílt terrorját, helyreállt a Rákosi-rendszerben megszűnt személyi és vagyonbiztonság. Elmúltak a forradalom bár tisztító, de megrázkódtatásokat is okozó viharai. Az autó és a frizsider megszerzéséért tett erőfeszítések, a zavartalan magánéletbe fordulás lehetősége, a megélhetés biztosításának hétköznapi gondjai gyorsan feledtették a gödörbe húzott hullákat, a sortüzeket, a széloltó Budapestet, a forradalmi eseményeket; a megbélyegzetteket és bebörtönöztöket pedig elfedte a nyilvánosság hiányának homálya. Az uralomra jutott, jelentős részben „komprádor” és parazita³⁴ hatalmi elit eleinte sikeres feledtetési törekvései, legitimációs eszközei közé a futball, a televízió és az alkohol mellett kezdetben tagadhatatlanul az egészségügy kiépítése, illetve fejlesztése is hozzátartozott.

Az egészségügyi rendszer kiépítése kb. a 60-as évek végéig kétségtelenül ért el jelentős sikereket a háború előtti állapotokhoz képest. Az ismert eredmények – melyek nem csak a fővárosra vonatkoztathatók – elsősorban az általános közegészségügyi helyzet javulásában mutatkoztak meg. Ilyenek voltak a korábbi fertőző betegségek, pl. a tbc, trachoma csökkenése, 1965-re gyakorlatilag eltűnt a hastífusz, a malária és a diftéria.³⁵ Javultak az egészségügy statisztikai mutatói: csökkent a halvaszületések aránya és a csecsemőhalálozás, ez utóbbi tekintetében 1957-ben a X. és V. kerület közötti különbség a felére zsugorodott, a tbc halandóság tekintetében pedig kétharmaddal csökkent 1938-hoz képest. Nőtt a születéskor várható átlagos élettartam: 1955-re férfiaknál 65, nőknél 69 évre emelkedett. A vitathatatlanul eredményeket tükröző indikátorok között az orvosellátottság bővülése is megemlíthető.³⁶ Más tendenciák már nem ilyen egyértelmű, hanem csak relatív javulást takarnak. Nőtt ugyan a kórházi ágyak száma – Hahn adatai szerint 1938-ban tízezer lakosra 54,0 ágy, 1959-ben 68,6 ágy jutott országosan –, de a kor diszkrét stílusában „A mennyiségi és minőségi kórházfejlesztésnek a múlthoz képest összehasonlíthatatlanul gyorsabb ütemét azonban túlhaladta a kórházi ellátás szükségletének rohamos fokozódása ... az ágyszám fejlesztésével nem tartott lépést a kórtermek felületének, műszaki ellátottságának növelése.”³⁷

Vagy igaz ugyan, hogy a biztosítottak száma jelentősen emelkedett – Hahn szerint 1938-ban a lakosság 31%-a, 1959-ben már a 75%-a volt biztosított –, azonban az emelkedés jelentősen megterhelte a körzeti orvosi és a kórházi ellátást, hiányokat és színvonalcsökkenést okozva.³⁸ Ugyancsak a korabeli szemérmes megfogalmazással: „Az igényjogosultak számának megnövekedésével, a betegforgalom alakulásával az egészségügyi ellátás fejlesztése nem minden területen tartott lépést.”³⁹

A korabeli egészségügyi eredményekhez új intézmények és szervezetek megteremtése is hozzájárult. Ilyen volt pl. az iskola-egészségügy kiépítése, az üzemorvosi szolgálat megteremtése, újonnan létrehozott szervezet volt pl. az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet (1949), az Országos Munkaegészségügyi Intézet (1950), az Országos Bőr- és Nemikórtani Intézet (1952), vagy az Országos Onkológiai Intézet (1953).⁴⁰ Fejlesztették a már korábban is meglévő intézményeket és szervezeteket, pl. növelték azon fertőzés-típusok számát, amelyeket kötelező volt bejelenteni, fertőtlenítő és szűrő-állomások létesültek. Megugrott a tbc hálózat kiépítése, Budapesten 1958-ban már 24 gondozóintézet működött (országosan 1964-re 195 tüdőgondozó létesült, a teljes lakosságszűrést világviszonylatban először Magyarországon valósították meg).⁴¹

Az egészségügy kezdeti eredményessége több tényező hatására vezethető vissza. Az egészségjavulást olyan orvostudományi felfedezések is megalapozták, mint az antibiotikumok felfedezése, a radioaktivitás felhasználása, vagy a kombinált oltóanyagok kidolgozása. A települések vízellátásának kiépítése és a javuló táplálkozás a közegészségügynek is előnyös volt.⁴² Eleinte megmutakoztak az államosítások előnyei: a központi hatalom anyagi és normatív erejével, szervezési kapacitásainak segítségével egységesíteni lehetett a korábban széttagolt egészségügyi szervezetet, fel lehetett használni a nem állami, pl. egyesületi forrásokat is, mint ahogy az az Országos Mentőszolgálat esetében is történt, viszonylag gyorsan növelni lehetett az ágazatban foglalkoztatott munkaerő számát.⁴³ Az eredményekhez – bár negatív módon – nagy társadalmi csoportoknak a társadalombiztosításból való kirekesztése is hozzájárult: „...a lakosság felének az államosított egészségügytől való távoltartása adja meg igazán a kulcsot ahhoz, hogy jelentősebb beruházások nélkül, az egészségügyi ráfordítások alacsony összege mellett az ötvenes években miért volt többé-kevésbé képes az ágazat a jelentkező szükségletekkel való lépéstartásra.”⁴⁴

Az egészségügy fejlesztésének az eredményei tehát már ekkor sem voltak problémamentesek. A már említett infrastrukturális hiányosságok és a nemzetközileg is hasonlóan növekvő szív- és érrendszeri, valamint a rákos halálozási arányok növekedése mellett már jelentkezett pl. a túlzott gyógyszerfogyasztás,⁴⁵ az orvosokat terhelő túlzott adminisztráció, és az ellátás területi egyenlőtlenségei is megmutakoztak.⁴⁶ Paradoxnak tűnő módon a korszak legtöbb egészségügyi problémája ekkor még az MSZMP KB Politikai Bizottságának a dolgozók társadalombiztosítási és egészségügyi ellátásáról szóló 1959.

január 13-i határozatából ismerhető meg, amely a már említett „eredményeken és hibákon” kívül, ez utóbbiak közé olyan később sokat tárgyalt jelenségeket is felvesz, mint az egészségügyi segédszemélyzet hiánya, az állami intézményekben folyó orvosi magánpraxis, vagy a még borralalónak említett orvosi hálapénz kérdése.⁴⁷ A „nagy vívmányok” iránti lelkesedésben azonban az eredmények mellett a problémák akkor még eltörpülni látszottak.

A kora kádári eufória, később a 68-as reformszelektől is dagasztottan, nemcsak a fellelhető egyesületekre vonatkozó irodalmat, hanem a *Valóságnak* – a TIT folyóiratának – egészségüggyel kapcsolatos tanulmányai többségét is kimutathatóan áthatották a 60-as évek végéig.⁴⁸ Ezekben még önmagában való értéként jelentek meg az egészségügy eredményei és átalakulása, a fejlődésbe vetett hit és annak távlatai, még az orvos kommunista erkölcsiségére való apellálás is előfordult.⁴⁹ Problémák persze előfordultak a „fiatal szocializmus” egészségügyében is, de a bajok okait még az ezen kívüli morális és nevelési okokban találták meg. Ilyenek a konzervatív szemlélet szívóssága, a közöny, az egészségügyi felvilágosítás hiánya,⁵⁰ a kuruzslás jelensége, és ennek publicitása.⁵¹ („A rossz sajtó!” – írta Marx 1842-ben a *Rheinische Zeitungban*).⁵² Ami ezen kívül van, az már – Engelsszel szólva – az ördögtől való: a tudati elmaradottság, az átkos múlt öröksége, a reakció, no meg az imperialisták aknamunkája. Maga a(z egészségügyi) struktúra még érinthetetlen, kikezdehetetlen, a hiba az egyéneken van, mint ahogy az az orvos-beteg viszony felmerült problémáival kapcsolatban megfogalmazódott: „...ezek a jelenségek az *emberek közötti érintkezés* alaphibái és csak a pszichológiai kultúra előrehaladásával szűnhetnek majd meg, tehát nem egy „elhibázott” (bürokratikus, nagyüzemi, lélektelen stb.) egészségügyi szervezet kórtünetei, hanem az alapján *jó* tendenciák ellen ható *időleges* tényezők.”⁵³ Az egészségügy már ekkor komoly problémáit jelző tanulmányok végkicsengése is még optimizmusba hajló: a szabolcsi fiatal orvosok megoldhatatlan helyettesítési-, lakás-, anyagi és továbbképzési helyzetük ellenére is ambícióval és örömmel végzik munkájukat, szakmai és emberi életútjukat majd a „kollektíva” határozza meg,⁵⁴ az alkoholizmus visszaszorításának megoldása állami szinten, a nevelés, felvilágosítás, egészségügyi kultúra, szellemi higiénia, a közvélemény formálása útján várható.⁵⁵

A magyar társadalom fejlődésének 1945 utáni első, ún. extenzív korszaka – amely azonban történetileg csak rövid távon volt képes az elért színvonalat fenntartani – nagyjából a 60-as évek végéig a korábbi, ill. gyakorlatilag újabb egyesületi rendszer kiépülése nélkül is jelentős eredményeket tudott felmutatni az egészségügyben. Ennek ellenére a lakosság aktív, alulról jövő közreműködésének és öntevékenységének hiánya – melynek színterei 1945 előtt az egyesületek voltak – már ekkor is felvetődik.⁵⁶ Az viszont, hogy a központosított, hierarchikus vezetés – a maga élcsapat jellegének, omnipotens és omnikompetens önképének⁵⁷ tudatával – egyáltalán nem kedvezett a társadalmi kezdeményezéseknek, ill. el sem tűrte azokat, noha ezek bizonyos, pl.

betegápolási szükségletek kielégítéséhez, különösen az alapellátás szintjén hatékony segítséget jelenthettek volna, csak a 80-as évekre vált nyilvánvalóvá.⁵⁸

JEGYZETEK

¹ Zádor Imre: A [z Egészségügyi] Tanács története a felszabadulás után. *Orvosok Lapja* 1945, 1, 38–40. Mentőegyesületi tevékenység. *Magyar Statisztikai Szemle* 1947/11–12, 412–416. (Szerző nélkül.)

² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Bp. 1979. 249, 380.

³ Berza László (főszerk.): *Budapest Lexikon* (BL) II. Bp. 1993. 250.

⁴ Dr. Zalai Károly: *A Magyar Gyógyszerészeti Társaság ötven éve (1924–1974)*. Bp. 1974. Ld. még: dr. Hársing László: *A Magyar Élettani Társaság története*. In: Dr. Monos Emil (szerk.): *Magyar Élettani Társaság Jubileumi Évkönyve*. Bp. 1985. 46–47. Lampé László – Szállási Árpád: *Százéves a Magyar Nőorvos Társaság*. Bp. 1996. 11–12., 77.

⁵ Dr. Dósa Rudolfné – Ruff Mihály – dr. Szenes Iván – Kistamásné Varga Sarolta: *Az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének története 1945–1975*. EDSZ 1985.

⁶ Hantos János: *A Magyar Vöröskereszt 100 éve*. Bp. 1981. 128, 129, 138.

⁷ Hantos 1981: 155.

⁸ Hantos 1981: 129, 139, 140.

⁹ Ádám Antal: a) Az egyesületek és a társadalmi szervek kapcsolatának főbb vonásai és problémái hazánkban. *Jogtudományi Közlöny* 1962/6: 277–289., 277.

¹⁰ Ádám Antal: *Az egyesületek a magyar társadalmi szervezetek rendszerében*. Bp. 1964. Ld. még pl. Antalfy György: *A társadalmi szervezetek szerepéről az állami feladatok végrehajtásában. Állam és Igazgatás* 1959/7: 502–513. Kovács István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Bp. 1962.

¹¹ Sándor Péter: *A magyarországi egyesületek rendszere és néhány hazai érdekképviselői szerv*. Kézirat, I és II. rész, 1982.

¹² Ádám 1964: 15–16.

¹³ Ádám 1964: 21, 27.

¹⁴ Antalfy György: Az állami és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról. *Acta juridica et politica*. Tomus XIII. Fasciculus 1. Szeged, 1966. 70. Kiemelés a szerzőtől. Vö. Ádám 1964: 16.

¹⁵ Ádám Antal b): Az egyesületek feletti felügyelet gyakorlásának problémái. *Állam és Igazgatás*, 1962/10: 779–791.

¹⁶ Ádám 1964: 27–28.

¹⁷ Ádám a): 288.

¹⁸ Ádám b): 788.

¹⁹ Hantos 1981: 143.

²⁰ Hantos 1981: 140–143, kiemelés tőlem – P.T.

²¹ Ádám 1964: 25.

²² Hantos 1981: 173, kiemelés tőlem – P.T.

²³ Hantos 1981: 196. Még pregnansabban fejeződött ez ki a MOTESZ esetében: „A jelenlévők megalapodtak abban, hogy a MOTESZ egyesület, amely a költségvetési szervek pénzgazdálkodási szabályai szerint gazdálkodik, de nem minősül költségvetési szervnek.” (Feljegyzés az Egészségügyi Minisztériumban 1976. április 16-án de. 10-kor tartott megbeszélésről. In: *MOTESZ Levéltára. Az Egészségügyi Minisztérium és a MOTESZ között a MOTESZ jogállása tárgyában folytatott tárgyalások dokumentációs anyaga* 1974, 1975, 1976.)

²⁴ Kolláth György: Az egyesületek jogi szabályozásának néhány kérdése. *Állam és Igazgatás* 1976/9: 806–815., 813.

- ²⁵ Hantos 1981: 199.
- ²⁶ Ratkó Anna még azt írta, hogy el kell érni, hogy minden egészségügyi dolgozó aktív tagja legyen a Vöröskeresztnek. (Hantos 1981: 143.)
- ²⁷ Hantos 1981: 171–173. Eredetileg a lózung, a tervek és a határozatok nyelve, a közhelyekbe, semmitmondó frázisokba, üres általánosításokba merülés tulajdonképpen egy védekezés volt a szervezetek és a képviselők részéről, mivel ezek hangoztatásából nem lehetett baj, ezeket nem lehetett számon kérni.
- ²⁸ Lévai Katalin – Széman Zsuzsa: *Társadalmi trigonometria*. Scientia Humana, 1993. 41. Kiemelés az eredetiben.
- ²⁹ Szöllősy László: A Magyar Tudományos Akadémia szervezetéhez tartozó tudományos egyesületekről és társaságokról. *Magyar Tudomány* 1962/12: 792–796, 795.
- ³⁰ Ádám a): 283–284.
- ³¹ Ortutay Gyula: 125 éves a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. *Valóság* 1966/7: 1–12, 7, 9.
- ³² Erdey-Grúz Tibor: A Magyar Kémikusok Egyesületének 50 éve a hazai kémia szolgálatában. *Magyar Tudomány* 1958/7: 275–286, 283, 285.
- ³³ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Bp. 1979. 203–307, 320–325. (A továbbiakban: Az MSZMP...)
- ³⁴ Zsille Zoltán: *Egy önhit életrajza* (1956–1980). Bp. 1988. 173. Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi kiadása, én. 30. Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Bp. 1990. 407.
- ³⁵ Bezerédyné dr. Hertelendy Magdolna – dr. Hencz Aurél – dr. Zalányi Sámuel: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Bp. 1967. 289, 302.
- ³⁶ Dr. Hahn Géza: *A magyar egészségügy története*. Bp. 1960. 151, 152, 163.
- ³⁷ Hahn i. m. 166, 168.
- ³⁸ Hahn i. m. 154, 163, 184.
- ³⁹ Bezerédyné et al. 1967: 340.
- ⁴⁰ Bezerédyné et al. 1967: 282, 296., BL II. 1993., Hahn 1960: 176, 179–181.
- ⁴¹ Hahn 1960: 179–181., BL II. 543., Levendel László: A tbc organizáció helyzete és jövője a magyar egészségügyben. *Valóság* 1972/5: 52–63.
- ⁴² Hahn 1960: 146, 147.
- ⁴³ Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Bp. 1986. 56, 70. Levendel László: *A humanista orvoslás*. Bp. 1988. 55, 68, 70.
- ⁴⁴ Szalai 1986: 66.
- ⁴⁵ Hahn 1960: 153, 155.
- ⁴⁶ Bezerédyné et al. 1967: 340–345.
- ⁴⁷ *Az MSZMP ... 1956–1962*. 341–350.
- ⁴⁸ A kivételek közé tartozik Buda Béla: Az orvostudomány és az egészségügy szociológiája. *Valóság* 1964/10: 52–64., és Vajkai Aurél: Csodadoktorok és természetorvosok (u.i. 1969/7: 101–106.) c. írásai.
- ⁴⁹ *A Valóság* c. folyóiratból: Erőss László: Orvosok és betegek, 1965/2: 58–66. Füsti Molnár Sándor: Az orvos dilemmája, 1969/7: 95–100.
- ⁵⁰ Füsti Molnár 1969.
- ⁵¹ Kézdi Balázs: A beteg dilemmája. *Valóság* 1969/2: 55–64.
- ⁵² Karl Marx: *A 6. rajnai Landtag tanácskozásai*. MEM 1. 28–77, 53.
- ⁵³ Erőss 1965: 65, kiemelések az eredetiben!
- ⁵⁴ Sulyok Katalin: Fiatal orvosok Szabolcsban. *Valóság* 1969/4: 77–82.
- ⁵⁵ Balázs Piri Tamás – Hegedűs T. András: Ivó társadalom, avagy a társadalom alkoholizmusa. *Valóság* 1969/7: 51–64.
- ⁵⁶ Hahn 1960: 182, Füsti Molnár 1969.
- ⁵⁷ Bihari Mihály: Reform és demokrácia. *A Medvetánc* 1987/2. sz. melléklete, 174, 175.
- ⁵⁸ Levendel 1988: 71, 217.

VÁRNAI GÁBOR*

**A VÁROSI-NAGYVÁROSI TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI
KONCEPCIÓKHOZ, PROGRAMOKHOZ
ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI TERVEKHEZ
(ÖSSZEFOGLALÓAN: TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI TERVEKHEZ)
KÉSZÍTENDŐ TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HATÁSTANULMÁNYOK,
A NYILVÁNOSSÁG ÉS A TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL
BIZTOSÍTÁSÁNAK MÓDSZEREI**

BEVEZETÉS

A rendszerváltás után Magyarországon nagy léptékben halad előre a politikai intézményrendszer átalakítása, a parlamentarizmus politikai kultúrájának térhódítása, s fokozatosan terjednek el a demokratikus döntéshozatal normái az egyes társadalmi csoportok és jogintézmények keretei között is. Ezek a normák nemcsak az ún. „nagypolitikai” arénában kezdenek fokról fokra érvényesülni, hanem a mindennapok látszólag kicsi, valójában az emberek számára létfontosságú döntésekben, e döntések előkészítése során is. Mind a mai napig e mindennapi demokratikus döntési-döntéselőkészítési normák azonban lényegében csak kettő, illetve közvetve még egy harmadik jogforrásban nyertek megfogalmazást. Időrendben haladva, az önkormányzati törvény a választott önkormányzatok számára nagyon sok döntési jogkört delegált, olyannyira, hogy gyakorlatilag nem önkormányzati jogforrás csak nagyon nehezen érvényesülhet a választók akaratát megjelenítő és képviselő önkormányzati képviselőtestületek döntései ellenében vagy azokkal összefüggésben, azokat valamilyen irányban, más szempontok megfogalmazásával orientálva. A második jogforrás az 1996. évi XXI. sz., a területfejlesztésről szóló törvény 23. paragrafusa 3-ik bekezdésének e) pontja, amely minden területrendezési terv számára kötelezően előírja környezeti, gazdasági és társadalmi hatástanulmányok készítését. Ez a joghely nem vonatkozik azonban a fejlesztési jellegű döntésekre, tervekre, s jelenleg még nem készült hozzá miniszteri vagy kormányrendelet, amely végrehajtási utasítást, metodikát tartalmazna. A harma-

* Köszönetet mondok Krémer Andrásnak értékes segítségéért, ami nélkül a munka egyes részei nem készülhettek volna el.

dik ilyen természetű jogforrás a 73/1996. sz. kormányrendelet, amely az 50 MW vagy annál nagyobb teljesítményű erőművi beruházások esetében írja elő környezeti, gazdasági és társadalmi hatástanulmányok készítését, valamint közösztájékoztató PR-programok futtatását, azonban e rendelethez sem tartozik világosan megfogalmazott metodika (pl. olyan, amely a hatásterület meghatározását szabályozná).

A felsorolt jogforrások, illetve joghelyek kezdeti lépésekre adnak lehetőséget, a továbblépéshez azonban egységes jogi szabályozásra van szükség, ami a település- és területfejlesztési döntések, tervműveletek során szabályozza a társadalmi-gazdasági hatástanulmányok készítésének rendjét, metodikáját, illetőleg biztosítja a nyilvánosságot és a társadalmi részvételt. Az alábbi következő tervezet e jogi szabályozás megteremtéséhez kíván hozzájárulni.

(1) Társadalmi-gazdasági hatástanulmányt minden településfejlesztési koncepcióhoz és programhoz javasolt készíteni.

Minden településfejlesztési terv olyan, döntéseket tartalmazó dokumentum, amely az adott település műszaki-fizikai és ökológiai állapota és helyzete mellett annak társadalmára és gazdaságára is jelentős hatással van. Mivel az egyes tervtípusok kérdésfeltevésükben és mélységükben különböznek egymástól, az elkészítendő társadalmi-gazdasági hatástanulmányok kérdésfelvései és mélysége is különbözni fognak egymástól. Ennek megfelelően a terv által érintett terület társadalmi-gazdasági összefüggései az egyes területi egységekre vonatkozóan külön-külön és együttesen is vizsgálándók. A társadalmi-gazdasági hatástanulmány olyan, koncepcionális és programalkotó fejlesztési tervet megalapozó dokumentum, amely a tervezés időpontjában fennálló helyzetet kell hogy rögzítsen, s aktuális kiindulópontot biztosítson a tervezés számára. A társadalmi-gazdasági hatástanulmány a tervben megfogalmazódó, a tervezési területre releváns alternatívákat értékeli társadalmi-gazdasági szempontból.

(2) A társadalmi-gazdasági hatástanulmány vonatkozási területe az a terület, amelyre a terv hatással van. A vonatkozási (hatás-)terület kijelölését az illetékes önkormányzat(ok), Megyei Területfejlesztési Tanácsok (Regionális Területfejlesztési Tanácsok) hagyják jóvá.

A fejlesztési terv társadalmi-gazdasági hatásait tekintve a tervezési területtől eltérő területet érinthet. A társadalmi-gazdasági hatástanulmánynak e teljes hatásterületre kell irányulnia. A hatásterület jóváhagyására való felterjesztése, meghatározása társadalmi-gazdasági vonatkozásában a társadalmi-gazdasági hatástanulmány feladata.

(3) A társadalmi-gazdasági hatástanulmány érvényességi területe a településfejlesztési terv által kijelölt terület.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmányban foglalt megállapításokból adódó követelményeket a településfejlesztési tervben figyelembe kell venni. A társadalmi-gazdasági hatástanulmány a terv számára csak a tervezési területre fogalmazhat meg kötelezettségeket, előírásokat, ajánlásokat.

(4) A társadalmi-gazdasági hatástanulmány érvényességi ideje a terv időtávja.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmány munkálatai során előrejelzések készítenődnek, amelyeknek időtávja a vizsgált társadalmi-gazdasági kérdés jellegétől függ. A társadalmi-gazdasági hatástanulmányból fakadó tervi kötelezettségek, előírások ideje azonban nem haladhatja meg a terv időtávját.

(5) A társadalmi-gazdasági hatástanulmány készítése során törekedni kell minden, a településen és vonzásterületén jelenlévő, működő, vagy a településen érdekelt társadalmi-gazdasági szereplő bevonására.

(a) Aki véleményt kíván nyilvánítani a tervben foglaltakkal kapcsolatban, annak számára a tájékozódás és véleményalkotás lehetőségét biztosítani kell. Azokat a szereplőket, akik a tervkészítésről szóló tájékoztatás nyomán nem jelzik véleménynyilvánítási szándékukat, a társadalmi-gazdasági hatástanulmány készítése során meg kell kísérelni felkutatni és lehetőség szerint be kell vonni.

Így minden olyan szereplőt figyelembe kell venni,

- akinek döntési joga van a tervben foglaltakkal kapcsolatban
- akinek befolyása van a terv megvalósulására
- akinek érdeke fűződik a tervhez.

(b) Aki a terv szempontjából figyelmen kívül nem hagyható szereplő, azaz aki

- jártasság, tapasztalat
- információ
- szakértelem

birtokában van, szintén bevonandó.

(c) Akire hatással van (lesz) a terv, tehát

- önkormányzatok, igazgatási szervek
- szociális infrastrukturális szervezetek, intézmények
- műszaki infrastrukturális szervezetek, intézmények
- munkaügyi központok, kirendeltségeik
- gazdasági szervezetek és képviselőik
- munkahelyi szerveződések, munkavállalói csoportok
- civil, kisebbségi és kulturális szervezetek, intézmények

ugyanúgy bevonandók.

(6) A társadalmi-gazdasági hatástanulmányoknak tartalmaznia kell mind a fejlesztési, mind pedig a rendezési terv szempontjainak megfelelő értékelést, meg kell vizsgálnia a fejlesztési és rendezési elképzelések, alternatívák társadalmi és gazdasági feltételeit és következményeit.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmányt úgy kell elkészíteni, hogy a terv területi és időbeli érvényességi körét teljes mértékben figyelembe vegye. Figyelembe kell venni a tervezési területet érintő magasabb szintű tervek előírásait, és figyelembe kell venni egyfelől az alacsonyabb szintű, másfelől a szomszédos településekre, kapcsolódó területekre készített, valamint a tervezési területre hatással bíró tervekben foglaltakat is.

(7) A társadalmi-gazdasági hatástanulmányt a terv vizsgálati szakaszában kell elkezdni és azután kell véglegesíteni, amikor a terv céljait már konkrét – lehetőség szerint alternatívákat felkínáló – megfogalmazást nyertek. Az alternatívák megfogalmazása során figyelembe kell venni a társadalmi és gazdasági szereplők elvárásait, igényeit, elképzeléseit, javaslatait.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmány helyét a tervekészítés folyamatában oly módon kell meghatározni, hogy mind a tervezést végző szakemberek, mind pedig a település társadalmi-gazdasági szereplői vonatkozásában érvényesüljenek a következő szempontok:

- minél több elképzelést, javaslatot figyelembe lehessen venni (e fázisban nem indokolt a valamely későbbi értékelési szempont alapján történő kizárás)
- lehetőség szerint biztosítani kell a tervező és a terület szereplői közötti, valamint a szereplők egymás közötti kölcsönös, folyamatos és kétirányú kommunikációját
- szabályozott tárgyalási folyamat keretében kell a tervi alternatívákat pontosítani, elkülöníteni egymástól a megvalósítható és nem megvalósítható elképzeléseket és javaslatokat
- társadalmi-gazdasági hatástanulmány elkészítésének fázisai a következők: információk begyűjtése, információk értékelése, stratégiai alternatívák képzése, alternatívák értékelése és mérlegelése, döntés, visszacsatolás, monitoring.

(8) A társadalmi-gazdasági hatástanulmány keretei között szükséges a társadalmi és gazdasági szereplők szándékainak egyeztetése, iteratív véleményeztetési eljárás keretében. Ez az egyeztetés a tervi alternatívák közötti döntést megelőzően történik meg.

Ebben a fázisban fel kell ismerni a szereplők közötti érdekközösségeket, kooperációs lehetőségeket, valamint konfliktusokat és érdekellentéteket, és a

közvetítés eszközeivel törekedni kell ezek harmonizálására a minél szélesebb körű konszenzus elérése érdekében.

(9) A társadalmi-gazdasági hatástanulmányok különböző típusait a koncepciók, programok, tervek fajtájához kell kötni. Készítendő társadalmi-gazdasági hatástanulmány egyedi projektumra (beruházásra), komplex egyszeri fejlesztési akcióra, valamint hosszú távú, időben szakaszolt, összetett fejlesztési programra. A társadalmi-gazdasági hatástanulmány tartalma minden esetben kiterjed egyes tematikus pontokra (ld. alább), ezek kidolgozottsági foka megfelel az egyedi projektumok, komplex egyszeri fejlesztési akciók és a hosszú távú, időben szakaszolt, összetett fejlesztési programok támasztotta igényeknek. Egyedi projektumok esetében a tárgyi hatály kiterjed a tervezési folyamat integrációjára, komplex egyszeri fejlesztési akciók esetében a visszacsatolásra, hosszú távú, időben szakaszolt, összetett fejlesztési programok esetében pedig monitoring rendszer felállítására és folyamatos működtetésére. Speciális feladatok esetében a tematikus pontok a feladat jellegének megfelelően bővíthetők.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmány tematikus pontjai a következők:

- (1) a népesség állapota, képzettség, népmozgalmi folyamatok és prognózisok
- (2) gazdaságfejlesztés és foglalkoztatás, munkaerőpiaci egyensúly, innováció
- (3) környezeti és műszaki-szociális infrastrukturális viszonyok és igények
- (4) településen belüli és a vonzásterületen érzékelhető egyenlőtlenségek, polarizáció, mérséklésük lehetőségei
- (5) perspektívák, jövőképek, realitásuk, megvalósíthatóságuk
- (6) a társadalmi kommunikáció, kooperativitás, kohézió és integráció helyzete
- (7) döntési előzmények, döntéshozatali struktúrák működése, koordináció

A társadalmi-gazdasági hatástanulmánynak részét képezi:

- (a) Az adatok forrása, az adatfelvétel dokumentációi
- (b) A tervezés folyamatának közéleti eseményei, nyilvános fórumai, ezek jegyzőkönyvei, tartalmi összefoglalói
- (c) A tervezés folyamata a tömegtájékoztatásban
- (d) A felmerült tervekkel kapcsolatba hozható lakossági akciók, megnyilvánulások
- (e) A tervezői apparátuson kívül született, a tervezőkhöz eljuttatott javaslatok, kérdések, igények.

(10) A társadalmi-gazdasági hatástanulmányok készítését a koncepciókészítés fázisában kell megkezdeni és a programkészítés fázisában kell véglegesíteni. A koncepciókészítés fázisában a társadalmi-gazdasági hatástanulmány belső

munkálatainak illeszkednie kell az állapotfelmérés, a koncepció-irányelv készítés és a koncepció-véglegesítés, a programkészítés fázisában pedig a stratégiai, illetve az operatív program támasztotta igényekhez. A társadalmi-gazdasági hatástanulmányoknak a tárgyi hatálynak megfelelő módon e fázisokhoz vissza kell csatolnia saját (rész)eredményeit, folyamatos egyeztetés keretében.

A társadalmi-gazdasági hatástanulmány elkészítésének rendje:

(1.1.) Állapotfelmérés

- (a) Az egyes tematikus pontok tekintetében tapasztalható helyzetek, folyamatok feltárása és vizsgálata azok társadalmi-gazdasági hatásainak szempontjából
- (b) Az egyes tematikus pontok tekintetében tapasztalható problémák feltárása és vizsgálata azok társadalmi-gazdasági hatásainak szempontjából

(1.2.) Koncepció irányelvek kidolgozása (elemzés és értékelés)

- (a) Az egyes tematikus pontok összefüggésrendszerének elemzése és értékelése, a fő csomópontok meghatározása
- (b) Az egyes tematikus pontok tekintetében a tervező és az érintett szereplők részéről kialakult tervi, illetve a tervezési kérdésekhez kapcsolódó, azokkal összefüggő álláspontok elemzése és értékelése

(1.3.) Koncepcióvéglegesítés (alternatívák képzése)

- (a) Az érintett szereplők vonatkozásában az egyes elképzelések összevetése, az együttjárások, kapcsolódások feltárása, rendszerezett alternatívák képzése
- (b) Az érintett szereplők vonatkozásában tapasztalható érdekonfliktusok feltárása, összevetése, strukturálása, megoldási alternatívák képzése

(2.1.) Stratégiai program (alternatívák közötti döntés és végrehajtás-előkészítés)

- (a) A társadalmi-gazdasági hatástanulmányon belüli prioritási rend meghatározása
- (b) Az érintett szereplők vonatkozásában a kooperativitási szint felmérése és értékelése, a participáció módozatainak meghatározása, folyamatba léptetése
- (c) A korrekciós és megoldási alternatívák kidolgozása és véglegesítése, előzetes tesztelése (visszacsatolás), a terv véglegesítésében való közreműködés

(2.2.) Operatív program (megvalósítási scenárió)

- (a) Optimalizáció: megegyezés kialakítása az érintett szereplők között a tervi alternatívák tekintetében
- (b) A megegyezési procedúra eredményének folyamatos integrálása a tervezési folyamatba
- (c) A folyamatos közvetítés az egyes fázisoknak megfelelő időben és módon a tervező és az érintett és bevont szereplők között, nyilvános kommunikációs eszközök alkalmazásával.

SZÁNTÓ MIKLÓS

II. A SZOCIOLÓGIA „ALBÉRLETBEN”

(2. rész*)

2.) 1961

Határidőre el is készült az anyag, amelyet a részleg vezetője írt, egyeztetett Hegedűs Andrással és Márkus Máriával, majd az igazgatóval, aki aztán – mint a Filozófiai Intézet jelentését – terjesztette be a II. osztálynak. A II. osztály ugyanakkor felkérte Szalai Sándort is, hogy adjon elemzést a szociológia helyzetéről és tegye az asztalra saját megoldási javaslatait.

Az osztály vezetősége elé tehát két, sok szempontból ellentétes megközelítésű és eltérő következtetésre jutó analízis került. Mielőtt a vitát ismertetném, nézzük át a két, terjedelmes írás főbb megállapításait. Szalai Sándor – 1961. január 15-i dátummal ellátott, 29 oldalas feljegyzésének, vagy pontosabban: tanulmányának – hosszú címet adott, amelyben már tömörítette és előrebo csátotta téziseit: „A marxista szociológiai kutatás általános helyzetéről és jelentőségéről, különös tekintettel a hazai kutatási feladatokra és azokra az intézkedésekre, amelyek a szociológiai szakkutatás terén való lemaradásunk kiküszöböléséhez szükségesek.”

Az első 11 oldalon sorra veszi a vitatott elvi kérdéseket, a szociológiával kapcsolatosan elhangzó nézeteket és ezek aprólékos és következetes cáfolatát adja. Kezdi a szociológia kétféle – forgalomban lévő fogalmával: – A filozófiának vagy a filozófia határterületének tartott tudománnyal és a szaktudományi felfogással. Bírálja és elveti a polgári szociológia azon próbálkozásait, amelyek általános társadalmi elméletként értelmezik. (Comte-tól Max Weberen át Paretoig). Ezek konkrét bírálata a marxista filozófia dolga. Más a helyzet a szaktudományos szociológiával, amely ugyan Nyugaton elszakítja a maga témáit az össztársadalmi kérdésektől, lemond a tudományos általánosításról, de sikeres és hasznos technikákat fejlesztett ki és ezzel jó gyakorlati megoldásokat szolgáltatott a termelés és az igazgatás hatékony szervezéséhez. Ebben hatalmas és – megfelelő marxista kritikával – jól kiértékelhető

* Készült az OTKA támogatásával. A jelen tanulmány a Társadalomkutatás 1997/1–2. számában a szerző tollából megjelent írás folytatása.

adat- és ismeretkincs foglaltatik benne, a mai kapitalista társadalom tényleges helyzetére és a működő társadalmi-gazdasági erőkre vonatkozólag. Hivatkozik Leninre, aki 1918-ban a „taylorizmus” néven ismert munkarendszer tanulmányozását és átvételét ajánlotta. Ebben a tekintetben azonban azóta is lemaradás mutatkozik saját szükségleteink mögött: nem vettük át, ami jó és nem alakítottuk ki saját társadalmi vizsgálati technikánkat sem.

Ezután ennek okait sorolja: attól kezdve, hogy Nyugaton a marxista kutatókat elzárják például az üzemi vizsgálatoktól, folytatva – megértően – hogy a Szovjetunióban és a többi szocialista országban más feladatok kötötték le a kutatásra alkalmas erőket, majd – bírálón is – hibáztatja a hatalmi és gazdasági praktikizmust; ám azt is elmondja, hogy a marxista szakértők egy része revizionista lett és „átállt” vagy pedig kimutatták róluk, hogy ellenségek, ahogy ez Buharinnal vagy Rjazanovval történt. Végül megállapítja a felelősségét a dogmatizmusnak, amelynek hívei negatívan foglalnak állást, mert szerintük a történelmi materializmus mellett nincs szükség szaktudományos szociológiára. Ezután foglalkozik Szalai a „kötőjeles” szakszociológiákkal, kimutatva, hogy „...Elsősorban éppen a marxista közgazdaságtan, a marxista demográfia és társadalomstatisztika, a marxista üzemszervezés és a marxista etnológia elméletében és gyakorlatában merültek fel azok a problémák és követelmények, amelyek a marxista szociológiai szakkutatás legsürgősebb kiépítését teszik szükségessé.”¹

E kérdésben így foglal állást: „...Van helye a marxista jogszociológiának, nyelvészociológiának, s a többi – ha úgy tetszik – »kötőjeles« vagy »szakszociológiának«, mint módszertanilag komplex és a társadalmi jelenségek egy speciális körét vizsgáló marxista társadalomtudományi kutatóterületnek az egyes szaktudományok és a szociológiai szakkutatás közös mezsgyéjén. Világos az is, hogy a jogszociológiát és nyelvészociológiát szociológiai felkészültséggel rendelkező jogászok és nyelvészek fogják túlnyomóan űzni, mint ahogy a jogtörténetet és a nyelvtörténetet is túlnyomóan történettudományilag felkészült jogászok és nyelvészek űzik.”²

Végül az elméleti részt azzal zárja, hogy bírálja és elveti a jelenkori polgári szociológiában a makro- és mikroszociológiára való bontás divatját, de hangsúlyozza: ez nem jelenti azt, hogy a marxista szociológiának nincs szüksége mikroszociológiai vizsgálatokra.

„Csakhogy vizsgálatának szemszögét és célját e csoportnak a társadalmi termelés egész rendszerében elfoglalt helye, nem »önmagában való« léte, hanem társadalmi és termelési funkcióinak a konkrét osztályhelyzetben és a konkrét társadalmi-gazdasági erők hatása alatt történő megvalósulása határozza meg.”³

A második fejezetben azt elemzi, melyek a marxista szociológiai szakkutatás legsürgősebb feladatai a szocialista építés szolgálatában. Iparszociológiai vizsgálatokat ajánl, amelyek az informális kapcsolatokat és érdekviszonyokat tárják fel; településszociológiát, különös tekintettel a társadalmi rétegződés új

jelenségeire és a megváltozott életviszonyokra; családszociológiát, amely kibontja az új családtípusok hatását a gyermekvállalásra.

A harmadik fejezet aztán a szociológiai kutatás helyzetét tárgyalja a jelenkori Magyarországon. Kiemeli a tradíciók hiányát; a szociológia fájó sorsát a felszabadulás előtt, kivéve a szociografikus falukutatást a harmincas években. Hangsúlyozza azonban, hogy az irányzat legjobb képviselői is alig rendelkeztek szociológiai szaktudással, csupán Erdei Ferenc és néhány társa. A felszabadulás után úgy látszott, kedvező fordulat következik. Szalai itt utal saját teljesítményére. (Hiszen ez jelenti számára a történelmi és személyes folytonosságot és egyben megalapozni reméli igényeit, önmaga szerepét a továbbiak menetében.)

„1946-ban a budapesti egyetem bölcsészeti karán szociológiai egyetem létesült és a hozzá tartozó társadalomtudományi intézet igen jelentős támogatást kapott, aminek révén a modern szociológiai szakkutatási metodikának Magyarországon még közkönyvtárakban is igen hiányosan meglevő műveinek több ezer kötetes gyűjteményét hozta létre, a szakhallgatók egy nagyobb csoportja számára viszonylag kielégítő elméleti és módszertani szakképzést tudott biztosítani (a megfelelő közgazdaságtudományi, statisztikai stb. előadók bevonásával) és 1950-ig – a tanszék és az intézet megszűnéséig – bizonyos konkrét felvételezési feladatokat is megoldott (Láng-gyári üzemi és lakótelepi felvétel stb.).”

Mint kifejti, a polgári szociológia marxista kritikája nem szűnt meg és ezzel kapcsolatban külön is kiemeli Molnár Erik és Szabó Imre ez irányú munkáját. Jelenleg azonban – hangsúlyozza – nagyon kevés a szakember: akiket ő nevelt annak idején, szétszéledtek más tudományágakba vagy kivándoroltak. Nincs egyetemi szociológiai oktatás, nincs szakfolyóirat, szakkönyvkiadás, nincsenek lefordítva a legfontosabb kézikönyvek; sem aspirantúra, sem ösztöndíjak, nincsenek külföldi szociológiai kapcsolatok; lényegében nem veszünk részt a szociológia nemzetközi tudományos életében (az ISA világkonferenciája volt az egyetlen alkalom). Nem használjuk fel az UNESCO adta lehetőségeket. A Szalai rajzolta kép sivár és kietlen, mégis lát reménysugarat, mert akad azért eredmény. Jó munka folyik a KSH-ban, a Közgazdaságtudományi Intézetben. És itt tér át a számára akkor döntő problémára: elismerve a Filozófiai Intézetben folyó munka kezdeti, feltáró eredményeit, amelynek része volt a megrendezett vitaülés is, de szerinte nyilvánvaló, hogy a Filozófiai Intézet alkalmatlan keret a szociológiai szaktudomány számára, nem megfelelő a koordináló feladathoz sem, hiszen a koordináció „...elsősorban a konkrét felvételezési technikák egyesítését, a szükséges kérdőívek, megfigyelési ívek adatfeldolgozási és osztályozási szempontok kidolgozását, a „terepmunka” megszervezését, kiértékelését, és millió más ilyen szoros értelemben szociális kutatási jártasságot feltételező gyakorlati teendőt, amelynek elvégzéséhez egy Filozófiai Intézetnek sem megfelelő apparátusa, sem egyáltalán efféle munkában jártas és kellő képzettséggel, gyakorlattal rendelkező személyzete

nincs és nem is lehet.”⁴ Ugyanakkor megdicséri azokat, akik elsajátítva a nemzetközi irodalmat, megkísérelték kipróbálni azokat saját témájukban a hazai terepen, ahogy ezt Hegedűs András és mások tették.

Végül a negyedik fejezetben javaslatait terjeszti elő: nem a végleges megoldást, amihez hosszú fejlődés kell és amire még jó ideig nem is lesz mód, hanem az általa ajánlott átmeneti és sürgős intézkedéseket:

„Az MTA II. osztálya az illetékes vezető szakemberek és a szociológiával határos tudományterületeken működő intézmények vezetői bevonásával létesítsen egy részben személyi összetétellel, részben a rendelkezésre bocsátott eszközök révén nem csupán elméleti tudományos és tudományszervezeti kérdések megoldására hivatott, hanem a szociológiai kutatómunka előfeltételeinek megteremtése céljából időlegesen bizonyos operatív feladatokat is ellátó szociológiai bizottságot.

Időlegesen – amíg a magyar szociológiai kutatás intézményes és szervezeti formái ki nem alakulnak – a Szociológiai Bizottság bizonyos – az ügyintézés folytonosságát biztosító – apparátussal rendelkezze, amely a bizottsági határozatoknak megfelelően az ülések közötti időben is kézben tartja a szociológiai kutatás ügyeinek intézését, a bizottság által jóváhagyott kiképzési, dokumentációs, kutatási stb. munkálatok megszervezését és koordinációját, s amelyhez a szociológiai kérdésekben tájékozódni kívánó vagy kutatási igényekkel fellépő intézmények fordulhatnak.

Az érintett akadémiai intézetek vezetői azt az egy vagy több munkatársukat, akik intézeti beosztásban már eddig is szorosabban vett szociológiai kérdésekkel, ill. határkérdésekkel foglalkoznak (a Filozófiai Intézetben tudomásunk szerint Szántó Miklós, az Állam- és Jogtudományi Intézetben Kulcsár Kálmán, a Közgazdaságtudományi Intézetben Hegedűs András, a Mezőgazdasági Üzemtani Intézetben nyilván több személy), megbízzák, hogy – úgyszólván intézeti összekötőként – részt vegyenek a II. Osztály szaktitkárságán létesítendő szociológiai referátum munkájában.

Az itt felvázolt szerény apparátus működéséhez is szükség van azonban arra, hogy a II. Osztály költségvetésének keretében vagy esetleges más akadémiai forrásokból bizonyos anyagi alap biztosíttassék a szociológiai Bizottság, ill. a II. osztály szaktitkárságán berendezendő szociológiai referátum számára.

Szalai Sándor a Bizottság elnökéül Erdei Ferenc főtitkárt vagy Szabó Imrét, a főtitkárhelyettest ajánlja és a tagokra is részletes személy szerinti javaslatokat tett. Az egész apparátusnak pedig lenne egy kulcsfigurája, egy titkára, aki az egészet összefogja, mozgatja: lehetőleg akadémikus legyen, nagy szociológiai gyakorlattal, széles körű kapcsolatokkal.”⁵

Az Intézet ellenanyaga jóval szerényebb volt. Nemcsak terjedelmében, de mélységében is. Beszámolt a jelenlegi állapotokról, az elkészült kutatási tervről és arról, hogy megindultak az első kutatások. (Üzemszociológiai vizsgálatok, a sztlálinvárosi munkásfiatalok szakmunkássá fejlődése, faluszociológiai

munkálatok előtanulmányai Debrecenben, a Gödöllői Agráregyetem felvétele Dány községben egy termelőszövetkezetben.) A kapott leckének megfelelően vázlatos áttekintést adott az anyag a szocialista országokban folyó szociológiai munkáról. Felsorolja nyolc pontban a szocialista építés során adódó szociológiai feladatokat. (Ez nagy vonalakban egyezik Szalai elképzeléseivel.) Végül a döntésre váró elméleti, szervezeti kérdéseket vázolja nagyjából a megrendezett ankét témái alapján.

A Szociológiai Társaságról és a publikációs lehetőségekről így fogalmaz:

„Hazánkban a szociológia helyzete annyira »kezdeti«, hogy egy társaság megszervezése csak üres kereteket jelentene. Ha a szociológiai kutatások széleskörűen folynak majd, újra meg kell vizsgálni a társaság szervezésének lehetőségét. Ez idő szerint egyébként a *Filozófiai Szemle* is megfelelő teret biztosít a publikációnak. Ha a kéthavonként megjelenő *Filozófiai Szemle* sem lenne elegendő, akkor felvetődhetik egy időszakos szociológiai értesítő kiadása, és ha a fejlődés ezt is túlhaladja, akkor kell majd az Elnökségnek megvizsgálnia egy önálló szociológiai folyóirat kiadásának lehetőségét.”⁶

Sürgős megoldásként szintén javasolja Szociológiai Bizottság szervezését, – ezt is összhangban Szalaival –, de más feladatokkal és eltérő szervezeti formát ajánl.

„A Bizottság feladata a szociológiai tudományos munka elvi irányítása. Meg kell erősíteni és szükség szerint ki kell építeni a nemzetközi kapcsolatokat, elsősorban a Szovjetunió és a szocialista országok szociológiai tudományos életével. A bizottságnak el kell látnia a Nemzetközi Szociológiai Társaság tagságával együtt járó feladatokat. A bizottság titkárságának funkcióját a Filozófiai Intézetben szervezett szociológiai csoport végezze: megfontolandó az a kérdés, szükséges-e a Filozófiai Intézet szociológiai csoportja mellett a munka során létrejött ad hoc munkacsoportból, – amelynek tagjai más társadalomtudományi intézetek kutatói – állandó testületet hozni létre, a koordináció gyakorlati megvalósítására. A titkárságnak a feladatait a következőkben határozzuk meg:

1. Biztosítani kell az érintett intézetek, tanszékek szociológiával foglalkozó kutatói munkájának koordinálását.
2. Gondoskodnia kell tapasztalatcsere-alkalmak szervezéséről és a folyamatos továbbképzésről.
3. Létre kell hoznia – figyelemmel kísérve a nemzetközi, elsősorban a szocialista országokban folyó szociológiai kutatások menetét – a megfelelő művek, publikációk alapján a szükséges dokumentációt.
4. Gondoskodnia kell a hazai kutatások publikációjáról, biztosítani kell a Filozófiai Szemle és más orgánumok (Valóság stb.) megfelelő anyaggal való ellátását.
5. Folytatni kell a Filozófiai Intézet jellege által meghatározott saját kutatásokat és szükség szerint részt kell vennie komplex vizsgálatokban.

A szervezeti kérdések sorában fontos szerepe van a szociológiai oktatás kérdésének. A feladat kétirányú: egyrészt biztosítani kell a Filozófiai Intézet kere-

tében a szociológiai vizsgálatokban részt vevő kutatók számára az alapvető módszertani problémák tisztázását, a technikai ismeretek elsajátítását, másrészt meg kell kezdeni a tervszerű szakemberképzést.”⁷

Szalai tehát le akarta választani a szociológiát a Filozófiai Intézetről és egy sajátos átmeneti képződményt javasolt, amelynek kulcsszereplője a „titkár”, akinek a szellemi paramétereit is megadta és ha ezeknek megfelelő konkrét személyt keresnek a meglévő választékból, annak csupán egy ember felelhetett meg: ő maga. Az ellenanyag az eddigi keretek fenntartása mellett volt, de – mint olvashattuk – egyetértett az akadémiai Szociológiai Bizottság szervezésével, mert ez emelte a szociológiai szak imázsát, ezzel az Intézet ilyen típusú munkáját is felértékelte.

Az ismertetett anyagokat – amint azt Szabó Imre az MTA Elnökségének küldött, 1961. február 27-i dátummal ellátott előterjesztése tartalmazza, – a II. osztály kibővített osztályvezetőségi ülésén vitatták meg. Jegyzőkönyv, dokumentum erről nem készült, de ismét az a „megoldás” adódik számomra, hogy saját feljegyzésem alapján közölhetem a felszólalások lényegét, vállalva a felelősséget a szövegek hiteles voltaért. Az eszmecserét Mátrai László vezette, aki azonnal a lényegre tért és hozzászólásokat kért a két alternatív elemzésről.

Eörsi Gyula: Az egyes tudományágakban vannak intézetek, amelyek koordinációs szerepet is kapnak és az erre szolgáló apparátus e keretek között működik. Ettől nem kellene eltérni. Az belátható, hogy önálló szociológiai intézet egy ideig nem lesz, tehát a részleget a Filozófiai Intézethez kell kapcsolni. A gondolat, hogy közvetlenül kapcsolódjon a II. osztályhoz: nem járható út. Nem azért, mert szokatlan, hanem azért, mert az adminisztratív-operatív jellegű szerv. Ilyen már volt, rossz volt, nem vált be. Az lehet kérdés, hogy melyik legyen az anyaintézet; a legtöbb szociológiai jellegű munka ugyan a közgazdaságtudományban folyik, de azt hiszem, hogy kezdetben jobb helye van a Filozófiai Intézetben: azért ott, mert sok tisztázatlan, általános kérdés merül fel és ezt a tisztázó funkciót olyan szakintézet, mint a közgazdasági vagy akár a jogi, képtelen lenne ellátni. Maradjon tehát a Filozófiai Intézetben, két korrekcióval. Az első, hogy ez nem végleges helyzet, helyét meg kell keresni és erre térjünk vissza egy esztendő múlva. A második: létre kell hozni a Szociológia Bizottságot, amely kapjon nagyobb szerepet. Összetétele, tevékenységi köre kerüljön az Elnökség elé. Válogatott csapat legyen, azaz ne szűkebb csoportból, hanem az érintett vezetők közül, szaktekintélyekből álljon. A Bizottságnak adjunk irányító-, koordináló szerepet, apparátusa pedig a Filozófiai Intézet szociológiai csoportja legyen.

Sándor Pál: Nagyon fontos lenne a nemzetközi szociológiai irodalom figyelemmel kísérése, ankétok szervezése, s ne a kutatás legyen a „fő” terület a részleg számára. Azok az intézmények, amelyek szociológiát csinálnak – a Közgazdasági Intézettől a Szövetkezeti kutatón át az üzempszichológiáig s a KSH-ig, sőt a rendőrségig, igénylik a koordinációt. Sok helyen folynak dilettáns felvételek ösztönös módon, nem ismerve a megfelelő technikát. A Filo-

zófiai Intézet szociológiai részlegének feladata, hogy feldolgozza a szociológiai irodalmat, de rá kellene bízni a módszerek kidolgozását és a kiképzést is. Talán a SZOT vagy a KSH lehetne a gazda? Sem a Filozófiai Intézet, sem a Bizottság nem alkalmas intézmény. Legyen egy szociológiai csoport, 2–3 munkatárssal, amely az operatív munkát végzi és csak az általuk szállított anyag általánosításával foglalkozzon a Filozófiai Intézet.

Szalai Sándor: Sok pontban, ami az elméleti igényt és a szükségleteket illeti, egyetértek. Amikor a teendők kerülnek szóba és a szervezeti keretek, akkor nem. A munkát, amelyet a Filozófiai Intézet vállalt és eddig elvégzett, meg kell becsülni. Nem az eddigi kritikája, ha változtatni kell, mert szerények voltak az eszközök is. Egyszerűen máshol van a súlypont, mint ahogy azt a Filozófiai Intézet anyaga láttatja. Oktatást javasolnak, 10 előadásból, kutatást is szerveznek, kis témákból. Hegedűs csoportja is az iparszociológia és a gazdaság határterületén mozog. A többi a levegőben lóg. Nem a pénz a lényeg, hanem az, hogy 8–10 fiatalat 3 hónapon keresztül tanítani kell szociológiai technikára. Ezt nem végezheti el a Filozófiai Intézet részlege. Kell egy Szociológiai Bizottság és ennek legyen „Titkársága”, 4–5 érintett intézet szociológusaiból: olyanok legyenek benne mint Hegedűs András, Kulcsár és a Filozófiai Intézet részlegvezetője. A Filozófiai Intézetben maradó részleg legyen az apparátusa. Gyűjtheti a dokumentációt, adhat konzultációs segítséget. Egy hétről hétre összeülő szerv kell, amely segíti a tennivalókban a Filozófiai Intézet részlegét. A költségvetés tehát revízióra szorul, hogy fedezze az üzemszociológiai vizsgálat költségeit, a kiképzőcsoport és a kezdő, kísérleti munkák anyagi alapjait. Foglalkozzon a részleg a kutatómunka szociológiájával, dokumentációival. Nem olyan Szociológiai Bizottság kell, amely csak ülészik, hanem olyan, amely képes operatív segítséget adni. Ehhez a Bizottságnak legyen anyagi alapja, nem konkrét kutatásokra lekötve, hanem rugalmas keretre gondolok.

Szabó Imre: Az egész kérdés annyira komplex, hogy az Elnökség elé kéne vinni. Nem olyan régen még a bátortalanság volt a jellemző: volt a „szociológia nem létezik” álláspont, de ezt az élet szétverte. Most az történik, hogy minden „szociológia”, ami társadalmi jelenségekkel foglalkozik. Sok tudományágban folyik szociológiai kutatás, elvész a szociológia mint önálló szaktudomány. Ezért van szükség az anyag átdolgozására és elnökségi döntésre, amiből más tudományágak képesek megérteni a szociológia elvi és gyakorlati jelentőségét. Ez a mostani anyag túl szűk és fogyatékos. A kutatásoknak különböző szintjei vannak. Van és legyen feltáró munka, felmérés és feldolgozás, de ezt koordinálni, általánosítani kell. Ez más szint. Ami a SZOT-ot illeti, az is csak adatgyűjtő szerv. A Filozófiai Intézet ne folytasson felmérő munkát, hanem a metodikai és kritikai munka legyen a fő feladata. Az előttünk fekvő anyag hibája, hogy előtérbe a felvevő munka került. El kell különíteni a kutatás két szintjét: a feltárást és a tudományos általánosítást. Szerintem a szociológiai részleg maradjon továbbra is a Filozófiai Intézetnél, de

szükség van Szociológiai Bizottságra. Egyetértek azzal, hogy ez átmeneti megoldás. A forma, amit Szalai ajánl, jónak látszik, a kutatásokat munkaközösségek végézik, részletes költségvetéssel.

Hegedűs András: A gyakorlat megelőzte az elméletet. Általános módszertanra van szükség és ezt a Filozófiai Intézetre kell bízni. E körül alakuljanak ki az érdemi munkát végző közösségek. Legyen Szociológiai Bizottság, amely elméleti munkaközösség is és legyen munkacsoport. Konkrét szociológiai kutatásokra van szükség, amelyek objektív és szubjektív módszereket egyaránt használnak. Ezeket támogatni kell.

Szigeti József: A Filozófiai Intézet csak koordinációs feladatokat igényel. Viszont szükség van egy-egy konkrét kutatásra is, demonstrációs céllal, amely módszereket próbál ki és ajánl. Nincs elvont módszertan, konkrét kutatás nélkül. Tágabb általánosítás csak ezek segítségével lehetséges. Ez az alapja a kiképzésnek és továbbképzésnek is. Ami megvan, azt fel kell használni. Az intézményeket bevonva lehet koordinálni a munkát és minthogy a javasolt munkák fontosak, ezek induljanak el. A termelőszövetkezeti kutatáshoz az Erdei-intézet nyilván szolgáltatni tud megfelelő metodikát. Legalább három kutatási téma maradjon és ezekhez globálisan adja meg az Osztályvezetőség a szükséges és kért összeget.

Szalai Sándor: A hangsúlyeltolódást helyesli és azzal is egyetért, hogy a kutatási program egyúttal része lehet a kiképzésnek. A lényeg: a Szociológiai Bizottság és a munkacsoport az intézetek kutatóiból és a részlegvezetőből álljon. Ez állandó és szervezett testület legyen.

A vitát Mátrai László így foglalta össze:

Közös nevezőre jutottunk abban, hogy nagyon fontosak a szociológiai kutatások. Ami a szervezeti keretet illeti; az háromszintű legyen. Az első a Szociológiai Bizottság mint „Intéző bizottság”. A második az operatív munkacsoport, amely kutatókból áll. A harmadik a Filozófiai Intézetben működő részleg, amely a szociológiai munka apparátusa. A felvevő és általánosító munkát nem szabad összekeverni és nem lehet teljesen elszakítani egymástól: csak a konkrét tapasztalatokat lehet általánosítani.

Az MTA Elnöksége elé a Szociológiai Intézet anyaga került, de kiegészült a háromszintű szervezeti formára vonatkozó javaslattal. Ez tehát olyan kompromisszum volt, amely elfogadta a Szociológia Bizottság szükségességét, Szalai elgondolását is, a közbülső munkacsoportról, de a Bizottság funkcióit ellátó apparátus a Filozófiai Intézet szociológiai részlege maradt, szerény költségvetéssel az 1961. évre.

Az Elnökség jóváhagyóan tudomásul vette a jelentést, elfogadta a feladat-tervet. Ami az elméleti irányvonalat illeti, óvatosan „közbülső” a fogalmazás: „Az MTA Elnöksége szükségesnek tartja a történelmi materializmus elméleti

és módszertani alapjaira épülő konkrét szociológiai kutatásokat és helyesli a szociológiai vizsgálatok beiktatását a távlati tervekbe és az egyes társadalomtudományi ágazatok terveibe.”

A többi majd kiforrja magát, a bizonytalan világpolitikai és hazai helyzetben nem telt többre az akadémiai vezetéstől.

Milyen is volt az adott „politikai tér” ebben az időben? Miért kellett használnom erre a helyzetre a *bizonytalan* jelzőt?

A világpolitikai helyzet alakulása 1961-ben szinte lemásolta az előző évet. Az év elején a csúcs illúzió, a megegyezés reménye ismét erős volt és ezt meredek zuhanás követte, a „háború szélén való tánc” rettegése. A döntő kérdés most is a szovjet–amerikai viszony volt. Emeljük ki a történések epizódját s máris kirajzolódik az előbbieken jellemzett trend görbéje.

Már január másodikán, még Kennedy beiktatása előtt elhangzott Hruscsov javaslata: felejtjük el az U–2 incidenst, kezdünk új lapot. Az elnök válasza gyors és kedvező: nem folytatják az U–2 berepüléseket, az amerikai kormány vizsgálja az atomfegyver-kísérletek megszüntetésének lehetőségét, készek tárgyalni. Az elnök azonban óvatos. „Új erőegyensúly helyett a jogrend új világát kell megvalósítani. Nem félünk tárgyalni, de nem tárgyalunk félelemből.” Bejelentette az eddigieket is felülmúló fegyverkezést. A szovjet úrsikerekre is reagált: kutassák ezentúl közösen a csillagokat. Hruscsov gesztusa szinte azonnali: szabadon engednek két elítélt amerikai kémpilótát. Stevenson, az új amerikai ENSZ-megbízott egy interjúban azt ajánlotta, hogy a világszervezet ne legyen hidegháborús csatatér és lényegében meglebegtette egy csúcstalálkozó lehetőségét: ha Hruscsov ellátogat a közgyűlésre, az elnök szívesen találkozna vele.

Közben azonban egyre szaporodtak a Kuba-ellenes amerikai lépések és ez azzal tetőzött, hogy április 17-én az USA által felszerelt csapatok – kubai emigránsokból toborzott intervenciós erők – partra szálltak Kubában. Castro négy nap alatt leverte a támadást.

A kubai kaland miatt a mélypontra zuhant az USA és a Szovjetunió viszonya. Ez a fiaskó megtépázta az Egyesült Államok tekintélyét. Azután következett április 14-én Gagarin űrrepülése, amely valóságos sokkot okozott az amerikai közvéleményben. Az amerikai vezetés bonyolult manőverezésbe fogott: az elnök elismerte a szovjet úrsikereket, de közölte, hogy erőfeszítéseket tesznek, az USA érje el elsőnek a Holdat. Tagadta, hogy az USA katonailag részt vett volna a Kuba elleni akcióban, de először hangzik el, hogy a Szovjetunió támaszpontot épít Kubában. Az elnök felajánlotta, hogy egyezzenek meg Laosz semlegesítése ügyében, de elrendelt egy hidegháborús riadót az USA-ban. Május 25-re váratlanul bejelentették a csúcstalálkozót, bécsi helyszínnel. Hruscsov kifejtette, hogy a tárgyalások középpontjában a leszerelés áll majd, Kennedy riposztzott: Bécsben nem lesz semmilyen hivatalos napirend, csak kötetlen megbeszélés és további pénzeket kért a Kongresszustól fegyverekre és űrkísérletekre.

Június 3-án hatóság tanácskozássra került sor köztük: Hruscsov központi témaként vezette elő a németkérdést. A közös közlemény óvatos derűlátást sugallt: megegyezés a laoszi kérdésben, a két nagyhatalom kapcsolatainak áttekintése, az érintkezés folytatása. És miközben Dominikában lázadás tört ki, ostromállapot Bolíviában, az elnök beszédében úgy jellemzi a csúcst, hogy azon higgadt megbeszélés folyt, fenyegetőzés nélkül; merőben ellentétes nézetekkel, de a háború elkerülésének szándékával.

Néhány napra rá NATO-konferenciát tartottak Washingtonban, egy hétre rá az amerikai külügyminiszter már arról beszélt, hogy a szovjet fél fenyegető lépéseket tett Nyugat-Berlin körül, de az USA nem enged és harcolni is hajlandó a városért. Vagyis két héttel a csúcs után már újra mélypontra került a nyugat-keleti viszony.

A *Társadalmi Szemle* 1961. októberi száma egy régebbi Hruscsov-nyilatkozatot ismertetett, amelyben a berlini fal megépítésének szükségességét indokolta.

Szeptember elején az USA szinte katonai tábor, az elnök bejelentette, hogy felújítják a földalatti atomkísérleteket, de tárgyalási szándékait nem vonja vissza. Másnap a *Pravda* közölte a választ: az USA mesterséges háborús feszültséget kelt.

Pár nap múlva a *New York Times* fontos Hruscsov-interjút közölt, amelyben körvonalazta a szovjet vezetés egész stratégiáját. Általános és teljes leszerelést akarnak, mellesleg azonban megjegyezte, hogy „szuperbombát” fejlesztettek ki. Elsőként nem vetnek be atombombát, de a háború atomfegyverekkel folya. Nyugat-Berlin legyen szabad város, az ENSZ-ben helyes lenne bevezetni a „trojka-elvet”: három államcsoport-három főtitkár. Hozzájárulnak a világűr nemzetközivé tételéhez, de csak a leszerelés után.

Kifejti azt is, hogyan értelmezik a békés egymás mellett élést: Vannak polgári politikusok, akik az új helyzetet a „status-quo” alapján képzelik el, azaz az osztályharc befagyasztásával, de tévednek. (Valószínű, hogy ez a gondolat a csúcsértekezleten öltött formát.) A koegzisztencia a vitás kérdések tárgyalásos megoldását jelenti, gazdasági és kulturális együttműködést a teljes egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján. (Látható, hogy ez a szakasz lényegében a Szovjetunió világhatalmi társas viszonyának elismerését fogalmazza meg.) Vannak persze megfontolásra érdemes javaslatok is, például az, hogy ne adjunk atomfegyvert olyan államoknak, amelyek még nem rendelkeznek vele. (Ez viszont Kína kirekesztését jelentette, amely a két állam évtizedes szembekerülését hozta.)

Közben U Thant lett az új ENSZ-főtitkár. Novemberben az USA bejelentette, hogy előkészületeket tesznek a légköri atomfegyver-kísérletek felújítására is. Decemberben békegesztus: az USA és a Szovjetunió megállapodnak Laosz semlegességéről Kína „feje felett”.

Az év neuralgikus problémája: a német kihívás. Az idős, háborút viselt szovjet vezetés agyában még ott a német veszély görcse. Közben azonban az

egész problémakör új dimenziókat kapott. Tavasszal megtörtént a német-francia történelmi megegyezés, amelyre az Európai Unió azután ráépülhetett. Anglia csatlakozni kívánt, novemberben már létrejött a Közös Piac politikai testülete. Hruscsov tévedett, amikor arra számított, hogy a franciákat leköti az algériai háború és abban is, hogy a Nyugat belső ellentétei nem engedik kibontakozni ezt a szövetséget.

A többi mellékhadszíntér: harcok Laoszban, helyi háborúk Afrikában, Algéria harca a felszabadulásért. A Szovjetunió fegyvereket szállított, de politikailag nem erősödött általuk, az erőviszonyokon mindez nem változtatott. (Ebben az évben kezdett belesodródni az USA a dél-vietnami harcokba.)

A szovjet vezetés ilyen körülmények között készítette elő az SzKP XXII. Kongresszusát. Az október közepén tartott tanácskozást, amelyen részt vett szinte a teljes szocialista tábor, a Szovjetunió megnövekedett önbizalma hatotta át, a megszerzett technikai fölény illúziója. Ami azonban tényleg aggasztotta a Nyugatot, az a jóléti társadalom keleti modelljének meghirdetése volt. Húszéves tervet fogadtak el, amely időszak során túlszárnyalják a Nyugatot.

Hruscsov azonban azt is látta, hogy ehhez mélyreható reformokra van szükség. Többször is szót ejtett arról, hogy gyakori a tervjelentések lakkozása és ezt bűncselekményként kell megtorolni. November végén ideológiai értekezleten beszélték meg a határozatok „levitelét”.

Magyarországon is nagy visszhangja volt a kongresszusnak, hatása alatt jelentősen módosult a belpolitikai színtér. Kádár üdvözölte a sztálinizmus elleni lépéseket, párhuzamot vont Sztálin és Rákosi közt. Átvette a miniszterelnökséget, ötéves tervet fogadtatott el. Ennek sikeres teljesítéséhez emelni kell a gazdasági vezetés színvonalát, reformokra van szükség. Ennek mikéntjéről már sok vita folyt az esztendő során. A fejlődés különböző szakaszaiban más-más konkrét gazdasági forma jelenti az optimális megoldást – írta egy cikkében Hegedűs András.

Könyvében Berend T. Iván jegyezte meg: „Ekkor indul az a történelmi időszak, amikor széles tömegek ismerkedhettek meg a bőséges étkezés mindennapi örömeivel: a teljes fogyasztáson belül csökkent az élelmiszerekre, ruházatra költött pénz aránya és növekedett a tartós fogyasztási cikkeké.”⁸

Az év során javult az ország megítélése az ENSZ-ben, Kádár bejelentette, hogy az új főtítkár, U Thant a következő évben Magyarországra látogat. A viszony normalizálódni kezdett az egyházakkal. Ebben az esztendőben lett uralkodó szlogenné Kádár egyik mondata: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.” Ezzel együtt meghirdette, hogy a párton kívüliek, ha szakmai tudásuk és lojalitásuk erre alkalmassá teszi őket, bármilyen állami, közigazgatási, gazdasági funkciót betölthetnek.

Talán túlzásnak hat ilyen részletességgel foglalkozni a „társadalmi térrel”, az adott időszakkal, amelyben a magyar szociológia intézményesedésének útján megtette első, botladozó lépéseit. Ám a nagypolitika és az ideológia közt a már említett „rövidre zártság” indokolhatja ezt a módszert.

Vagy tekinthetjük-e egyszerű véletlenek pusztá egybeesésének azt, ahogyan az éppen csak startoló szociológia első nagy válsága kitört és lezajlott? Ezt akkor a „Szalai–Fukász vita” címszó alatt rögzítette tudatában – a szinte szó szerint dermedten figyelő társadalomtudományi közvélemény. Mielőtt a részletekre térnénk, idézzük fel az ideológiai küzdelem csatáinak időpontjait.

Március másodikán Kennedy bejelentette, hogy felújítják Genfben a leszerelési tárgyalásokat, a hónap vége felé szívélyes szovjet–amerikai megbeszélés következett, április 14-én Gagarin űrsikere. Ekkor jelent meg az eddig – szilencium miatt – hallgató Szalai Sándor cikke az *Élet és Irodalomban*, a magyar szociológia helyzetéről. Április 17-én volt a kubai intervenció, amely elsöpörte az éledő optimizmust. Április 29-én közölte a *Népszabadság* Fukász György *Marxizmus vagy polgári szociológia* című vitairatát, amely keményen támadta Szalait. A Fukással vitázó írást nem volt hajlandó közölni a *Népszabadság*. Május 20-án jelentették be, hogy Hruscsov és Kennedy csúcsértekezlete lesz Bécsben. A következő nap az *Élet és Irodalom* kérte a Szántó-féle vitacikket és június 3-án, egy nappal a csúcs előtt hozta is. Lehet mindez szimpla véletlen?

A SZALAI–FUKÁSZ VITA

Miért kerülhetett sor arra, hogy Szalai a nyilvánosság elé vigye elképzeléseit? Az osztályvezetőség előtt fekvő tanulmánya súlyos volt, könehéz, megfeküdte az Akadémia társadalomtudományi felelőseinek gyomrát. A mienk méretre készült és „diétás” volt. Nem volt kétséges, hogy Szalai saját magát szabta az átmeneti megoldás javaslatait, de ezt a szinte leplezetlen vezetési igényét nem érvényesíthette az adott politikai erőviszonyok közt. Javaslatait elfogadták, a vezető szerepet azonban nem kapta meg. Ez nyilván csalódás volt számára. Az Erdei Ferencsel kialakított hallgatólagos megegyezés, amelynek lényege az volt, hogy a szociológia irányítása a Filozófiai Intézetből kerüljön át a megalakítandó Szociológiai Bizottsághoz, teljesült ugyan, de a személyi megoldásnál felborult. A kulcsembert Hegedűs András lett, Erdei választottja, akire egyébként a politikai vezetésnek is szüksége volt. Szerették volna ugyanis felmutatni Hegedűst mint eleven és kiemelkedő példát: íme egy volt vezető káder, aki beilleszkedik, dolgozik, lojális, ezért zöld utat kap, fontos szerepet játszhat. Így lett Hegedűs az általánosan elfogadott bizottsági titkár, a sokak által nem kedvelt és kívánt Szalai helyett. (E háttér-magyarázat realitására enged következtetni az is, hogy ebben az időben kérte fel Péter György Hegedűst, hogy legyen a KSH elnökhelyettese, aki a posztot el is vállalta. Ismerve a „nómenklátúra” akkori szabályait teljes lehetetlenség, hogy ezt a felkérést a pártvezetés tudta és jóváhagyása nélkül tehetné volna. Hegedűs egyébként a Péter Györgyről készült portréjában így ír találkozásukról: „Büszkeség töltött el, hogy nekem ajánlja fel a helyettesi posztot, személyem akkoriban éppen

leértékelődött. Eszembe se jutott még, hogy ezt nem saját jószántából teszi, hanem azok a pártvezetők kényszerítik erre, akik egyre fokozottabban bizalmatlanok vele szemben.”⁹ Azt hiszem, Hegedűs téved: személye akkor már „felértékelődött” és a kádertervekben pályája következő lépcsőfokát is körvonalazták.) Ugyanakkor az elnökségi határozat kompromisszum is volt: a Bizottság apparátusa a Filozófiai Intézetben maradt. Szalai csupán tag lett abban a bizottságban, amelynek névsorát ő állította össze és egyszerű tag lett az általa javasolt Munkabizottságban is.

A személyi megoldás csatavesztés a számára. Ezért várta ki az alkalmat, amikor úgy vélte, kedvező szelek fújnak és vitorlát bonthat: a nyilvánosság elé léphet, mégpedig elsőnek és olyan szellemi fölényt teremtve, amely meghatározó lehet a továbbiakban. Ahhoz, hogy erre megkapta a lehetőséget, az *Élet és Irodalom* teret adhatott hosszú, kétrészes írásának, a vezetés reformhajlandóságú embereinek támogatására is szüksége lehetett.

A Szalai-tanulmány lényegében ugyanaz az anyag, amelyet ő az osztályvezetőség számára készített. A változások csak szerkezetiek és stílúsik. Megcserélte például a fejezetek sorrendjét és – az irodalmi lap profiljának megfelelően – a magyar szociológia múltjával indítja gondolatmenetét, mert ez jobban kiemeli az írók szerepét. (Szalai nemcsak jól és gördülékenyen ír, de mindig számol a közeggel is, amely olvassa őt.) Nem véletlen a hangütés: „A szociológia Magyarországon a múltban mindig inkább az írók ügye volt, mint a tudósoké.” Somló Bódoggal kezdi a történeti előzményeket, akinek hajdani megtámadtatásakor Ady ragadott tollat a jogtudós védelmében. Megemlíti a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század, a Galilei-kör szociológiai vitáinak írói visszhangját. „Katedrát a szociológia nálunk még hosszú ideig nem kapott, de írói pulpitusa volt, nem is egy.”¹⁰ Ez a polgári radikális szociológiai mozgalom meglehetősen vegyes volt, tagjai közt ott találjuk Szabó Ervint és a nagyiparos Chorin Ferencet. Ennek a ténynek magyarázatát Révai József találta meg: a feudális jellege volt a hangsúlyos, kiemelkedő alakjai pedig jelentős szerepet játszottak 1918–19-ben. Ez a két tény elég volt ahhoz, hogy a Horthy rendszer negyedszázadon át „beszüntesse” a szociológiát.

Ezután tér rá Szalai a falukutató irodalom terepmunkájára, amelyben nem a polgári értelmiség játszotta a fő szerepet, hanem „népies” volt: „Szociológiai elméletalkotással és módszertannal alig törődött, de ezt ellensúlyozni tudta az ösztönös írói realizmus, amivel beszéltetni tudta a tényeket.” Ez is antifeudális volt. Sok képviselője nem határolódott el élesen a fasizmustól, a munkásokkal alig foglalkoztak. Eközben a balszárny a munkásmozgalomig nyúlt. Ez falukutató volt, a városok nem érdekelték őket. (Amit Szalai leírt, az összecsengett azzal az elemzéssel, amit a népiesekről akkoriban készített az MSzMP Elméleti Munkaközössége.)

„A falukutató irodalmi színvonala lényegesen magasabb volt, mint tudományos szintje”, írja és a kivételek közt sorolja fel Erdei *Futóhomokját* és Illyés művét, a *Puszták népét*.¹¹ Megállapításait azzal zárja, hogy a felszaba-

dulás előtti idők magyar szociológiájából úgyszólván teljesen hiányzik a rendszeres megfigyelést és tárgyi adatgyűjtést a tényanyag módszeres feldolgozásával és az elméletalkotással egyesítő szaktudományos jellegű szociológiai kutatómunka. A felszabadulás után valósággal szociológiai farkaséhség jelentkezett, sokan kutatták spontán az átalakuló új viszonyokat, jelentős viták folytak az új magyar társadalom szerkezete és rétegződése körül. Sok volt az ideológiai zűrzavar, de jelentős segítséget adott a marxizmus klasszikusainak kiadása. Ezek azonban inkább történeti-irodalomtörténeti jellegűek voltak, a szaktudományos kezdeményezések csak szűk körben mozogtak.

Ezután azt a műhelymunkát ismerteti – saját nevének említése nélkül –, amelyet a bölcsészkaron végzett az 1946-ban indult szociológia tanszék és intézet. „Amint azonban bővült a szociológiai oktatás és kutatás lehetőségeinek köre, úgy derült ki, hogy nincsenek meg a szakmai, ideológiai és személyi előfeltételek és ebben a tekintetben súlyos hátrányba kerültünk más szocialista országokkal, például Lengyelországgal szemben, amelyben folyamatosan működött a szociológiai kutatás és képzés: még ha ez polgári alapon történt is, mert a legjobbak közül sokan később meggyőződéses marxistává váltak.” (Szalai itt egy tiszteletkört tett, kiemelve néhány képzett, marxista tudóst – köztük Molnár Eriket –, akik nagy érdemeket szereztek a polgári szociológia elleni bírálat terén, de tőlük is távol esett a szociológiai kutatás napi gyakorlata.) A jó kezdet után azonban elakadt, majd 1950-ben egy teljes évtizedre megszűnt nálunk a szociológia.

Cikke második részében a szerző előbb ennek okait tárja fel, majd a most újraindult marxista szociológia feladatairól szól. A részletektől itt eltekinthetünk, mert Szalai szinte szóról szóra adta közre e folytatásban az osztályvezetőségnek írt tanulmányát. Ezeket az előbbiekből már ismertettem és Szalai – cikkében – csak a konkrét javaslatokat hagyta el. Érdekes és sokatmondó azonban a tanulmány befejező része. Ebben ír az ígéretes munkákról, megdicséri a Filozófiai Intézetet, hogy kis csoportot hozott létre az elszórt kutatási törekvések összehangolására és vitát is rendezett az elméleti kérdésekről. A fogalmazásból azonban az olvasónak jogos lehet az a következtetése, hogy ez már a múlt. Ezután ugyanis, mint „fordulatot” jellemzi az Elnökség határozatát, amely leszögezte a történelmi materializmus alapjaira épülő konkrét szociológiai kutatások fontosságát, ezenfelül elhatározta egy Szociológiai Bizottság felállítását a II. osztály keretében. „Ezzel – zárja írását Szalai – előbb-utóbb sikerül megteremteni a magyar szociológia új, szilárd, intézményes bázisát is.”¹² Az utolsó mondat félreérthetetlen, hiszen meg sem említi, hogy a Bizottság apparátusa a Filozófiai Intézetben maradt és a kutatások fedezésére szolgáló pénzt is az Intézet kezeli. Ez a cikk tehát, nemcsak megismételte és az Akadémia megszentelt falain kívülre vitte elgondolásait, de újraértelmezte a határozatot is, amely szerinte nem zárt le semmit: nyitva maradt a kérdés, milyen új szervezeti formát kapjon a szociológia és persze az is, ki vezesse, ha létrejön? (Valószínű, hogy a lap főszerkesztői sejtették: ez a Szalai-írás

heves vitákat fog kiváltani, ugyanis a zárómondat után megjegyzik, a cikket vitairásnak tekintik és hozzászólásokat várnak.) A Szalai-tanulmány második része április 28-án jelent meg és csupán egy nappal később már csattant is a válasz. Mégpedig – mint említettük – a *Népszabadság* hozta. Naivitás lenne feltételezni is, hogy a támadás szerzője – abban az időben a Művelődési Minisztérium marxizmus-leninizmus főosztályának vezetője, aki egyébként filozófiai kandidátus volt – alig hogy elolvasta Szalai kis esszéjét, máris tollat ragadott, még aznap este a szerkesztőségbe robogott, hogy írása másnap már ott legyen a lapban. Jóval előbb ismernie kellett a kéziratot, nyilván azért sem hozta a két részletet egymás utáni héten az *Élet és Irodalom* – ahogy pedig megígérte –, hanem csak egy héttel később. Fukásznak így volt alkalmja készülni „Szalaiból”, mert részletesen idéz annak régi írásaiból, sőt Rudas László 1948-as Szalai-kritikáiból is. Tanulságos számunkra egyrészt az ellen-csapás kidolgozottsága, másrészt ma is mellbevágó a hangnem feltűnő keménysége, az elméleti megsemmisítés indulata, amely azonban már szokatlan volt, kiment a divatból. Fukász azzal kezd, hogy „a polgári szociológia, amelyet a burzsoázia a szocializmusért harcoló tömegek leszerelésére vetett be, csupán csődjét tudta bizonyítani. A szociológia tudománnyá csak a történelmi materializmus alapján válhatott, amely világnézeti alapja és általános módszertana minden konkrét társadalomtudománynak. A történelmi materializmus alkalmazásáról van szó azokban a konkrét szociológiai vizsgálatokban is, amelyek főleg a társadalmi tudattal összefüggő társadalmi jelenségek megismerésére irányulnak.”¹³

Elismeri, hogy a Szovjetunióban és máshol is viták folynak marxisták között a konkrét alkalmazásról és ezekben jelentkeznek olyan törekvések is, amelyek megpróbálják a marxista szociológia megteremtése címén valójában rehabilitálni a polgári szociológiát és ez a helyzet Szalai írásával is. Azt az állítást tulajdonítja Szalainak, hogy a marxista szociológia még nem is jött létre. Raymond Aront idézi szemben Szalaival, aki a szociológiai értekezleten ezt mondta: „A marxista szociológia ma még csak törekvésként van jelen, feladatként még előttünk áll” és ezt cikkében azzal indokolja, hogy az elméletileg legképzettebb marxistákat igénybe vették és veszik az aktuális politikai feladatok.

Fukász így folytatja: „Ezt az állítást Szalai még azzal is megtoldja, hogy a párt a szélesebb körű tudományos szociológiai vizsgálatoknak mesterségesen gátat vetett.” Ez azért elfogadhatatlan, mert a marxista kommunista pártok csak úgy tudják vezetni a munkásosztály harcait, hogy szakadatlanul tanulmányozzák a konkrét társadalmi valóságot, erre építik politikájukat. Felsorolja a hazai és a nemzetközi gyakorlat példáit és felteszi a kérdést: Szalai nem ismeri ezt a hatalmas munkát? Vagy tudatlanságból valami egészen mást ért szociológián. Kipécézi Szalai cikkének azokat a mondatait, amelyek arról szólnak, hogy kevéssé ismerjük a mai magyar társadalom, a munkásosztály és a falusi társadalom rétegződését és ezt valótlanágnak bélyegzi.

Ezután tér rá a szerinte lényeges vonásra: Szalai szerint a szociológia azonos a polgári szociológiával. „A történelmi materializmus előtt tett – egyébként semmitmondó – bókok, a mai polgári szociológia társadalmi természetére tett utalások csak dekoráló sallangjai Szalai állásfoglalásának, annak a kísérletnek, hogy rehabilitálja a polgári szociológiát.”¹⁴

Valóban kell tanulmányozni a mai polgári szociológiát, – mondja Fukász –, de mindenekelőtt azért, hogy eredményesebben tudjunk küzdeni ellene. A mai empirikus szociológia már nem tudományos. Idézi McKinney amerikai szociológust, majd Moreno-t, Gurvitch-et, hogy „nincs szociológia tudományos elmélet nélkül” és a mikroszociológia elmélete nyíltan és bevallottan antimarxista. Az empirikus szociológia csődbe jutott, ezt a IV. Szociológiai Világkongresszuson maga Lazarsfeld professzor is elismerte. A polgári szociológiát tehát el kell vetni, noha világos, hogy képviselői közt vannak, akik hívei a békés egymás mellett élésnek. De a polgári szociológia pártos tudomány a burzsoázia oldalán és itt Fukász Leninhez fordul, aki azt írta: „A gazdaságtan professzorai nagyjában és egészében a tőkés osztály tudós segédei” és ez érvényes a polgári szociológiára is. A végén aztán Szalai múltját veszi célba, megemlítve, hogy 1945–49 közt írott könyvei és cikkei a megérdemelt feledés homályába merültek és csak azért kell emlékezni, mert Szalai „azzal a groteszk gondolattal állt elő, de komolynak szánt megállapítással, hogy a tudományos szociológiát Magyarországon eddig majdnem kizárólag csak az ő tevékenysége képviselte”. Szerinte Szalai mindig a leninizmus ellen harcolt, az általa eltorzított történelmi materializmust próbálta összeházasítani a polgári szociológiával. Vagyis programja, a polgári szociológia védelme és képviselete azóta sem változott és igazat ad Rudas Lászlónak, aki azt mondta annak idején, hogy „Szalai munkájának zsinórmértékét követve letérnénk a marxista-leninista filozófia útjáról.” Fukász azzal zárja cikkét, hogy társadalmunk tudományos megismerése érdekében kell szembeszállni Szalai tudománytalan, antimarxista cikkében is védelmezett polgári szociológiával, amely a társadalom tudományos megismerésének akadályozása.”¹⁵

Miért választották Fukász Györgyöt erre a szerepre? Valószínűleg azért, mert 1959-ben Molnár Erik és Fukász vettek részt a Stresai Szociológiai Világkongresszuson és feltételezték, ezen az úton szerzett tapasztalatokat. Ugyanakkor Molnár Erik könyve körül akkor zajlott a hosszú, heves vita, amelyben ő küzdelmet folytatott a társadalmi törvények sztálinista értelmezői ellen. Ismerve őt, valószínűleg nem vállalta volna az ilyen vitát Szalaival. Fukász funkciója is „ajánlotta”: a marxizmus-leninizmus főosztály vezetőjeként hivatalból is képviselnie kellett egy általa autentikusnak tartott ideológiai modellt.

A támadás indítéka, mondanivalója nem kíván sok magyarázatot. Szerepet játszottak benne a személyi motívumok, Szalai vezetési igényének lehetetlenné tétele. Erős volt a konzervatív ideológiai töltet, amely azért robbant akkorát, hogy már a startnál kiderüljön: a szociológia – konkrét kutatások esetén is – legfeljebb a történelmi materializmus segédtudománya lehet, nem önálló

szaktudomány. Ez felesleges, mert hiszen a történelmi materializmus az ortodox felfogás értelmében a marxizmus szociológiája. A dogmatikus szovjet irányzat magyar megfelelője volt a Fukász-cikkben kifejtett álláspont, amely mereven elutasította annak lehetőségét is, hogy a polgári szociológia empirikus módszereiből bármi is hasznosítható és minden ilyen próbálkozás csak a polgári szociológia becsempészésére szolgálhat. A polgári szociológia válságáról, az empirikus módszerek haszontalanságáról szóló idézetek kiválogatása és közlési módja is arról tanúskodik, hogy Szalai szakmai tekintélyének aláásása volt a szándék. De ezen túlmenően volt egy olyan üzenete is, amely Szalai támogatóinak szólt: az ideológia frontján a vezetésben dülő harcnak egy nem lényegtelen mozzanata is volt ez a támadás; bizonyos, hogy kemény küzdelem zajlott konzervatívok és reformhajlandóságúak között és az a tény, hogy a Fukász-cikk a *Népszabadságban* jelent meg, az erőviszonyok hullámlását is tükrözi. (Ne felejtsük el, hogy a XXII. Kongresszuson részt vevő Kádár cikke, amelynek éle majd a sztálinizmus magyar képviselőire sújt, csak az év novemberében jelenik meg és akkor indulhatott el a baloldalisággal mint főveszélyrel számoló hangsúlyeltolódás és a következő évben bekövetkező tisztogatás előkészületei is akkor kezdődnek.)

Az a tény tehát, hogy a Fukász-írás a párt hivatalos napilapjában jelent meg, félelmet keltett a szociológia művelői és az érdeklődők közt. Minden próbálkozás leállt. Az volt a megállapodásunk Hegedűs Andrással és Márkus Máriával, hogy erre válaszolni kell, mégpedig a *Népszabadságban*. A vita-cikk elkészült, s annak tartalmával, közlési tervével az Intézet igazgatója, Szigeti József is egyetértett, enélkül mozdulni se lehetett volna. Ám a szerkesztőség visszautasította az írást, elolvasni sem voltak hajlandóak. Nem nyugodtunk bele és a párt legfelsőbb ideológiai köreiben tettük szóvá az elutasítást. Szirmai István volt, aki meghallgatott: nem foglalt állást, de nem is vetette el a gondolatot. Türelmet ajánlott. És mit tesz a „véletlen”? Mint említettem, a csúcstalálkozó bejelentésének másnapján jelentkezett az *Élet és Irodalom* és kérte a cikket. (Addig egyetlen hozzászólás sem érkezett Szalai írásához, ami a *Népszabadság* reagálása után nem csoda.)

A *Hozzászólás a szociológiai vitához* címet viselő vitairat legfőbb érdeme – ahogy ma látom – hogy egyáltalán megjelent és polemizált egy – a hivatalos lapban – nagy nyilvánosságot kapott állásponttal: a pusztá közlés azt jelentette, hogy a Fukász-támadás „csoportvélemény”, tehát nem a vezető pártszervek határozatának valamilyen „megzenésítése”. Az indítás így hangzott: „A vita fogadtatása elég vegyes volt. Egyeseket Fukász György cikkének az utóbbi időben szokatlanul ható és valóban éles hangja riasztott meg, mások úgy érzik, hogy kuszább lett a helyzet, sűrűbb lett a homály.”¹⁶

Az első téma, amit felvet: „Kell-e külön szociológia? Ismerteti a folyó és lezáratlan nemzetközi vitában megfogalmazódott három, kijegecesedő álláspontot. (A történelmi materializmus: a marxista szociológia, a szociológia szaktudomány, alapja a történelmi materializmus; a szociológia a kutatási

módszere és sajátos technikája minden társadalomtudománynak.) Így foglal állást: „Ez a viták lényege. A külön szociológia – a történelmi materializmuson belül vagy kívül – relatív önállóságot jelent, de nem függetlenséget a történelmi materializmustól.”

A második vitapont: elhanyagoltuk-e a szociológiát? A cikk ebben a kérdésben is szembekerül Fukásszal: „Ha arra a megállapításra jutunk, hogy a párt politikai gyakorlata és gyakorlati politikája maga a szociológia, akkor valóban nincs lemaradás, akkor az, ami eddig volt, elegendő és nincs is szükség szociológiára. Be kell vallanunk, hogy a konkrét kutatások terén éveken át valóban alig történt valami. Van lemaradás saját belső követelményeinkhez, megnövekedett feladatainkhoz képest.” Nyomatéku idéz Fedoszejev beszédéből, amely 1959-ben hangzott el a Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson: „A szociológia bizonyos tekintetben lemaradt az élet gyors fejlődése és a gyakorlati feladatok mögött.” A pártvizsgálatok hasznosak és szükségesek, de nem pótolják az adott társadalmi jelenség minden részletére kiterjedő tudományos kutatást, a kapott eredmények nem állnak összhangban az erőfeszítésekkel, éppen ezért igénylik a vezetőszervek a szociológiai szakkutatást.”¹⁷

A harmadik kérdéskör; marxista vagy polgári szociológiát? Ennek taglalásánál a cikkíró elhatárolódott Szalai néhány megállapításától. „Attól kezdve, ahogyan szembeállítja a makroszociológiát, azaz a társadalmi jelenségekben megmutatkozó általános törvényszerűségekkal foglalkozó szociológiai munkát az úgynevezett mikroszociológiával, a kisebb társadalmi csoportok vizsgálatával, a kétfajta szociológiai tevékenység egyedül célravezető egysége helyett, egészen a marx-lenini osztályfogalom helytelen kezeléséig.” Majd később: „Igaz, hogy az egyes ember társadalmi tetteit csak végső soron determinálja osztályhelyzete, mégpedig a család, a jellem, az egyedi érvényű körülmények sokban ellentétes tényezőinek áttételein keresztül. És ez így volt, így van a tőkés társadalmakban éppúgy, mint nálunk, de ez a legcsekélyebb mértékben sem teszi kétségessé vagy túlhaladottá a marxista osztályfogalom, mint döntő társadalmi kritérium érvényességét.”¹⁸ Ezen túl pedig Szalai-nál nem kapott elég súlyt, milyen beható kritikával kell párosítani a polgári szociológiai kutatás bármely módszerének vagy eredményének átvételét.

A vitacikk nagyjából úgy fejeződik be, hogy a szociológia tárgya, helyzete, helye felől lehet és kell is vitatkozni, de a konkrét szociológiai kutatásokat folytatni kell és folytatjuk is.

Ez az írás berekesztette a vitát, a szociológia iránt érdeklődő emberek fellélegezhetnek, lehetett dolgozni tovább.

Azt hiszem, helyes volt az az előzetes *Vázlatban* leírt megállapítás, hogy „történelmietlen lenne mai megfogalmazásokat várni, most szokásos vitástílust igényelni a 35 éve lezajlott ideológiai vita akkori résztvevőitől. Az adott játékszabályok szerint érveltünk és ez nem „modor” volt, hanem meggyőződés és őszintén hitt tételek igazában. Nem mértük fel valójában a kockázat nagyságát sem.”¹⁹

De azért itt nem kell megállni. Tényleg volt kockázat a túlerejű ellenfelekkel szembeszállásban, de az is világos, hogy körömszakadtáig védeni kellett, amit egy év alatt felépítettünk. Nem Szalait akartuk oltalmazni, hanem a szociológiai kutatások sorsa volt a tét és azt is világossá szeretném tenni, hogy a fő kérdésben egy fronton voltunk Szalaival, akinek partnerei voltunk a szaktudományként felfogott szociológia folytatásában, de ellenfelünk is, mert meg akarta szüntetni a Filozófiai Intézet szociológiai részlegét és saját irányítása alá szeretne vonni az egész magyar szociológiát. Amit a marxista szociológiáról a cikkben elmondtam, az számomra nem volt „maszka-játék”, az megfelelt akkori álláspontomnak, az addig elért fejlettségi szintnek.

Szalai nem nyugodott bele az elhallgattatásába. „Fellebbezett” és pártbeli mentoraihoz fordult. Valószínűleg arra gondolt, hogy az *Élet és Irodalom* hasábjain folytatja a vitát. (A vadászszerencse nemrég mellém állt: átböngészve az MTA Irattár Szalai-anyagát, az összeömlesztett tömkelegbe beletűrva, véletlenül a kezembe akadt Szalai 1961-es írása.)

A hosszú eszmefuttatás címe: *Marx és a szociológiai szakkutatás*, alcíme szerint pedig: „Válasz Fukász György: Marxista vagy polgári szociológia című cikkére”.

A bevezetőben kijelenti, hogy Fukász írása sok mindent tartalmaz, amiben nincs köztük nézeteltérés, de tartalmaz erősen vitatható szempontokat is. Felteszi a kérdést, mit értsünk marxista szociológián. „Van-e helye a társadalmi-történeti szaktudományok körében egy hozzájuk hasonlóan a történelmi materializmus alapján álló s annak általános elméletét és módszertanát alkalmazó, de a többi szakkutatási ág módjára bizonyos saját szakterülettel és sajátos szakmai módszertannal is rendelkező marxista szociológiai szaktudomány számára?”²⁰

Felsorolja a nemzetközi vitában kialakult nézetcsoportokat és maga is állást foglal. Így: „a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani alapján álló marxista szociológiai szakkutatás szükségességét, szaktudományos területe és szakmai módszertana kiépítésének fontosságát valljuk.”²¹

Fukász szerint nincs szükség szociológiára és ehhez joga is van, de ahhoz nincs, hogy a más álláspontot elfoglaló kutatót azzal vádolja, hogy „figyelman kívül hagyja azt a munkát, amelyet a kommunista pártok évtizedek óta folytatnak országuk társadalmi viszonyainak feltárásában” és alaptalan azt állítani, hogy „a marxista szociológiai szakkutatás sajátos szakterületének és szakmai módszertanának kifejlesztésére irányuló törekvés a kommunista pártok által a társadalmi viszonyok feltárásában végzett évtizedes munka semmibe vételét jelentené.”

Ezután tiltakozik az ellen, hogy ellenfele elferdíti és összefüggéseiből kiragadott és értelmileg kiforgatott idézetek alapján rágalmazza őt. Szalait különösen megsértette azon állítása, hogy a szociológia terén végzett tevékenységének kizárólagos jelentőséget tulajdonít. Visszautasítja azt, hogy „elvonontan’ elismerem ugyan, hogy a polgári szociológiakutatás a burzsoázia hatalmi

érdekeit szolgálja, de ugyanakkor 'rehabilitálom' a polgári szociológiát azzal, hogy bizonyos reálisan kiértékelhető eredményeinek és módszereinek a marxista szociológiai szakkutatásban való alkalmazását ajánlom – persze megfelelő kritikai selejtezés és saját céljainkra való adaptálás után."

"Egyetértek viszont abban", mondja ezután, hogy "társadalomtudományi területen különös óvatosságra van szükség a kritikai selejtezésben és adaptálásban és hivatkozik Leninnek a 'taylorizmus' tanulmányozását ajánló cikkére, konkrét példákat hoz fel a hasznosítás szükségességére a társadalmi jelenségek egész sorából. Majd úgy folytatja: „Ettől függetlenül persze szükség van arra – és ebben teljesen egyetértek Fukással –, hogy a marxista szociológusok szembefordítsák kritikájukat a polgári szociológia egészével, sőt annak minden részével, de ebben nem merülhet ki feladatuk.”²²

Önkritikát is gyakorol: „Lehet, hogy nem fejtettem ki eléggé világosan, a társadalmi viszonyok megismerésének összefolyamatában milyen hatalmas szerep jut – a szociológiai szakkutatástól egészen eltekintve – a többi társadalmi-történeti szaktudománynak, a filozófiának és persze mindennekeftől a munkásmozgalom egész társadalmi-politikai gyakorlatának.”²³

„Ami a felszabadulást közvetlenül követő években írt munkáimat és egész akkori, ifjúkori tevékenységemet illet, ennek édeskevés pozitívumáról és sok-sok negatívumáról már annyiszor állt módomban az idők folyamán önbírálóan nyomatásban és egyéb módon megemlékezni, hogy nem kell vitába szállnom Fukásznak erre vonatkozó futólagos és tudományos vitákban helyenként talán kissé szokatlan hangú megjegyzéseivel. Volt időm és alkalmam fiatalkorom részben még kellő felkészültség, tapasztalat és tudományos áttekintés hiányából eredő, részben akár személyi vagy ideológiai eredetű hibáival és tévedéseivel szembenézni. De hadd mondjam meg ifjú és oly magabiztos szociológus kartársamnak, hogy ilyesfajta szembenézésre akármelyikünk életében adódhatik idő és alkalom...”²⁴

Szalai az írást nyilvánvalóan elküldte a megfelelő helyekre, de egyrészt azt tanácsolhatták, hogy ne folytassa a vitát, tekintsen el a közléstől, másrészt megnyugtatták: dolgozzon tovább, van és lesz tere tevékenységének. Szalai úgy látszik, elfogadta ezt az érvelést, belenyugodott abba, hogy a Szociológiai Bizottság titkára Hegedűs lesz. (Molnár Eriket, aki a Bizottság elnöke lett, továbbra sem érdekelte a terepmunka, az irányítást átengedte.) Viszont elfogadták Szalai javaslatait a Bizottság személyi összetételére.

A lényeg az, hogy a szociológia fejlődésében nem következett be jóvátehetetlen törés: ellenkezőleg, a publikációkat áttekintve láthatjuk, hogy bővül, mélyül a munka és válik egyre hangsúlyosabbá a szociológia a társadalomtudományi közéleten belül.

PUBLIKÁCIÓK

A *Társadalmi Szemle* változatlanul konzervatív, szellemileg renyhe folyóirat maradt, a szerkesztőség megelégedett azzal, hogy a határozatokat utólag magyarázza, nem kezdeményezett lényeges vitát, szellemi kockázatot nem vállalt. A szociológia fogalma, ha egyáltalán szerepelt, csak polgári jelzővel, elmarasztalóan került említésre. Az orgánium első száma hivatalos cikket közölt a moszkvai ideológiai értekezletről. Kétffrontos harcban kell megvédeni az elmélet tisztaságát, továbbra is a revizionizmus a fő veszély. A korszak alapvető tartalma: a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet; a tőkés társadalmak hanyatlanak, a szocialista tábor fölénybe került és ez nem világháborús következmény, hanem az erőviszonyok változtak meg. Ripp Géza könyvét – *A munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban és a jelenkori reformizmus* – hosszasan ismertette Molnár Endre, a konzervatív csoport egyik hangadó alakja. A könyv egyrészt ismerteti Molnár Erik nézeteit, aki szerint az elnyomorodás marxi fogalma már nem időszerű, másrészt támadja a jóléti állam reformszocialista elméleteit. Szerinte az elnyomorodás nem a munkásosztály fizikai állapotára, hanem társadalmi helyzetére vonatkozik. A reformizmus megpróbálja Marxot a terméketlen szociológiai empiriával helyettesíteni.

Az áprilisi számban Benedikt Ottó írt tanulmányt az automatizálás társadalmi szerepéről. Ebben azt állapította meg, hogy a piackutatás és informatika összehangolása stabilizáló hatású volt az USA-ban, amely a hadi megrendelésekkel mesterséges piacot teremtve működtette gazdaságát. Az automatizálás, a robottechnika megjelenése felélesztette azokat az elméleteket, amelyek szerint a valóságos hatalom a tulajdonos tőkétől a menedzserek, a mérnökök, a műszaki elit kezébe ment át. A szerző ezt cáfolja. A monopóliumoknak valóban szüksége van a jó menedzserekre, azonban a magántulajdonosoké maradt a hatalom. Szerinte az automatizálás a Szovjetunióban ugyan később indult, mint az USA-ban, de az az utóbbi néhány évben már elhagyta vetélytársát e téren. Nálunk a VII. Kongresszus írta elő az automatizáció erőteljes fejlesztését, s ehhez a széles körű szakembernevelést.

A májusi számban Nemes Dezső fogott tollat, hogy jellemezze, milyen is az osztályharc fejlődésünk jelenlegi szakaszában. Fő formája: az eszmei-ideológiai küzdelem. Foglalkozott társadalmunk osztályszerkezetével és a következő osztályokat sorolta fel: a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, az alkalmazotti réteg, – ezen belül az egyetemet, főiskolást végzettek –, a szövetkezeti kisipar, a magántulajdonos parasztság, a tulajdonos kisiparos és kiskereskedő.

A hetedik számban tovább folyt a vita a munkásosztály elnyomorodásának helyes értelmezéséről a mai tőkés társadalmakban.

Végül egy mondat erejéig egy Fukász György-megjegyzésre érdemes kitérni a decemberi számból: a polgári szociológiát illetően nem elégséges Comte és Spencer bírálata, a mai polgári szociológia stratifikációs elméletét is kritika alá kell vonni.

A *Magyar Filozófiai Szemle* az elemzett év második felétől kezdve a szociológia publikációs fórumává vált, a társbérlet erre is kiterjedt.

Az első számban egy Fedoszejev-írás található, amelyben a polgári szociológiát bírálja és egyik passzusa aztán gyakran „visszaköszön” a magyar szerzőknél. Így szól: „A pozitívizmus a burzsoá szociológia elsekélyesedéséhez vezetett. A burzsoá szociológusok eltávolodtak az alapvető szociális problémáktól s egyes részletkérdésekkel, gyakran másodrendű tényezőkkel és jelenségekkel foglalkoznak... A társadalom életét magyarázó tudományos nézetek hiánya, a szőrszálhasogató elméletieskedés a burzsoá szociológusokat elméleti vakságra ítéli.”²⁵

E szám rövid folyóirat-ismertetései közül megemlíthető Jovcsuk cikke a *Voproszi Filozofii* 1960. hetes számából: *A munkásosztály helyzete a Szovjetunióban és technikai fejlődése* címmel írt a Szverdlovszkban 1957–59 közt folyt szociológiai vizsgálatról. Ezt a munkát a szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete vezette.

A második szám – vitacikként – hosszú Hegedűs András-tanulmányt közölt: *A marxista szociológia tárgyról, helyéről a társadalomtudományok rendszerében*. A bevezetőben Fedoszejev-idézet: A marxizmus nem tagadja a szociológiát, hanem tudományos alapra helyezi és mint tudományt sokoldalúan fejleszti. A szerző hangsúlyozza, hogy a probléma nemcsak tudományrendszerezési kérdés, lemaradás van a konkrét vizsgálatok terén. Ennek fő oka a revizionizmus, de elmarasztható a dogmatizmus is, amely rosszállotta, ha a kutató az anyagi-ideológiai viszonyok kölcsönhatását elemezte. „...Fontos kutatni az általános összefüggések mellett azt a különös szerepet, amelyet a felépítményhez tartozó, a gazdasági alapra épült ideológiai, politikai viszonyok és olyan szervezetek játszanak, mint például a munkáskollektívák, amelyek anyagi és ideológiai viszonyokat egyaránt magukban foglalnak.”²⁶

A marxista szociológia tárgyról folyó vita a gyakorlati élet által produkált társadalmi szükségletnek jelentkezési módja. Felvetődik, hogy ez nem tudományos, hanem gyakorlati elemzést követel, de ez az ellenforradalom előtti idők maradványa; a politika érdeke a tudományos vizsgálat. A vitában, amelyet még 1957-ben indított el J. Kaczinsky NDK-beli filozófus, három nézet-csoport jelenik meg. Az első szerint a szociológia a történelmi materializmustól független, önálló tudománycsoport. A második szerint a szociológia a történelmi materializmus keretén belül van, nincs önálló szociológia. A harmadik szerint a szociológia kapjon helyet a marxista társadalmi tudományokban. Hegedűs álláspontja az utóbbihoz áll legközelebb. Ezután meglehetősen zavarosan tárgyalja, milyen kategóriák alkotják a szociológia tárgyát. Szerinte például a társadalmi osztályok vizsgálata – az általánosítás szükségszerűen magas foka miatt – a történelmi materializmusba mint a szociológia általános tudományába tartozik. Vannak azután az ideológiai viszonyok, mint a normák, nézetek, az intézmények, szervezetek, amelyek a szociológia keretében vizsgálhatók. Cikke végén Szabó Imrét idézi: nálunk a szociológia művelésének

igénye – különösen 1956-ban – mint a revizionizmus társadalmi igénye merült fel. Ehhez hozzáteszi: a mulasztást pótolni kell, mert a szociológia elhanyagolása a revizionizmust erősíti. Művelése viszont a szocialista építés érdeke.

E sorok írója a szociografikus irodalom fellendüléséről számolt be. Ismertetette Szij Rezső Várpalotáról, Szamos Rudolfnak az eltűnt Valéria-telepről és Földeák Jánosnak Pesterzsébetről szóló könyveit. Ezt a típusú irodalmat minden értéke mellett is a szociológia pótlékának tekintettem. Ma úgy látom, hogy beszámolóm meglehetősen egyoldalú volt, nem kellően tárgyilagos.

A harmas szám Kulcsár Kálmán tanulmányát közölte. Címe: *A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás*.

A bevezetőben arról beszél, hogy sokan specializált adatgyűjtéssel foglalkozó szaktudománynak tekintik a szociológiát; s ennek megvan a maga társadalomtörténeti és tudományfejlődési oka. A marxista szociológia alapja a materialista felfogás, módszere a dialektika. Nincs szó a marxista szociológia és a polgári empirikus társadalomkutatás valamiféle közelítéséről. Emlékeztet arra, hogy a szociológia születésekor Comte akarta összebékíteni a fejlődés gondolatát a polgári osztályuralom rendjével. Young kétféle konkrét vizsgálati típust különböztet meg: az egyik *survey*, azaz körülhatárolt kutatási terület, gyakorlati célokra és a másik az úgynevezett *research*, amely elméleti-tudományos fogalmakkal operál. A marxista szociológia nem nélkülözheti az empiriát, de azzal nem azonos. A lényeg feltárása a fontos: a mobilitás például élő jelenség tőkés és szocialista viszonyok között is, de lényege más (hozzáteszi, hogy nálunk is hatása van a bűnözésre, a válásra).

A szerző szól Merton középfokú elméleteiről, amelyek jelentenek ugyan bizonyos absztrakciót, de közelebb állnak a tényleges szociológiai megfigyelésekhez. „Ezek az elméletek közbeesőként értelmezhetők, az analitikus és a részletező, a mindennapi munkát szolgáló hipotézisek között, de nem teszik lehetővé a társadalmi jelenségek történelmi megértését”. Parsons sem tudja összekapcsolni a társadalom makro- és mikrovilágát.²⁷ Kulcsár a konkrétság különböző fokozatainak problémáját veti fel, megjegyezve, hogy megoldatlan az objektív és a szubjektív módszerek elválasztása, értelmezése. Ebben a számban is van Szántó-írás egy kísérleti felvétel módszertani tapasztalatairól. Ez a vizsgálat 1960-ban történt az akkori Sztálinvárosban, 100 kérdőívvel. Egyrészt a szabadidő eltöltéséről érdeklődtek, de szerepeltek morális-politikai kérdések is: hogyan élnek a köztudatban olyan magatartásformák, mint például a barátság, a szerelem, a boldogságra való törekvés.

A bevezetőben ismerteti a szerző a hazai és külföldi szabadidő-irodalom fontosabb elemzéseit, mindenekelőtt J. Dumazedier szabadidő fogalmát, funkciótípusait. Értékeli a kérdőívekkel kapcsolatos tapasztalatokat, bírálja az elburjánzó kérdőív-gyakorlatot, a megfigyelés és a kérdezés által nyert adatok összezsengését és ellentmondásait. Az összefoglaló megállapítja, hogy a Dumazedier által használt *fél szabadidő* kategóriája valóságos összefüggéseket jelöl, de vitatja is némely állítását. A szerző vitatkozik Molnár Erikkal, aki

szerint a társadalmi tudattal kapcsolatos jelenségek mérhetetlenek: „Az öntudattal bíró embereknel nemcsak lehetséges és megengedhető, hanem szükséges is, hogy a viselkedésből, valamely kérdésre történő tömeges vagy szórványos reagálásból, azaz a társadalmi impulzusból következtessünk vissza a hatást kiváltó társadalmi okokra. A társadalomstatisztika legtöbbször átlaggal dolgozik, azt mutatja, ami már kialakult, a szociológia képes megmutatni az érvényesülő tendenciákat is”.²⁸

A negyedik folyóiratszám tartalmazza az MSzMP KB Filozófiai Munkaközössége ülésének parázs vitáját Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái* című könyvéről. Ebben Molnár lényegében Sztálin elméleti tételeivel polemizál: megkísérli újra értelmezni a társadalmi törvény fogalmát. Bevezeti a strukturális és mozgástörvény kategóriáit, a statisztikai törvényszerűséget a társadalmi jelenségekbe. Mint az Szerényi Sándor zárszavából kitűnt, Molnárral szemben azt állította, hogy Sztálin politikai hibákat elkövetett, elméleti hibákat azonban nem.

Ugyanebben a számban jelent meg Csirszka János írása egy pszichológiai kutatás módszertani tanulságairól: a szerző budapesti fiatalok pályaválasztási motivációit vizsgálta és fő problémája az, hogyan lehet az objektivitást, a megbízhatóságot, az adatok ellenőrzését társítani a fogalmi tisztasággal.

Az őszi, ötödik szám azért érdekes, mert ez már a XXII. Kongresszus után készült és annak ideológiai céljait „fordítja le” a magyar viszonyokra. A programadó cikket Wirth Ádám írta, címe a *Jelenkor és a marxista filozófia fejlődése*. A szerző kétfrontos harcot hirdet, a társadalmi törvényszerűségek mélyebb megértését látja fő feladatnak. Hónapokkal a Szalai-Fukász vita után, amelyről azt gondoltuk, végleg lezárult, így fogalmaz: „A társadalmi valóság beható vizsgálatának szükségességét, ami a társadalomtudományok reális igénye, Szalai Sándor a polgári szociológia eszméinek becsempészésére használta fel”.²⁹ Az adott helyzet háttérét igyekszik megvilágítani: „A békés egymás mellett élés az ideológiai harc területén azzal is jár, hogy bővülnek a marxista és antimarxista filozófusok, szociológusok közti közvetlen kapcsolatok, konferenciák, tanácskozások alkalmából. Ezeket üdvözljük, de fórumként használjuk fel a polgári ideológia leleplezéséhez... Baráti, de megalkuvás nélküli bírálat kell éles határvonalat húzva a marxista és a polgári-kispolgári ideológiai irányzatok közt, beleértve a marxizmussal kacérkodókat is, hogy leküzdjük a káros illúziókat.”³⁰

E folyóiratszámban olvashatjuk Huszár Tibor tanulmányát, mely a *Mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága* címet viseli. Ez a tanulmány már az előbbieken körvonalazott helyzetnek igyekszik megfelelni. Kifejezett célja visszaszorítani a neofreudista befolyást az élénkülő magyar pszichológiai irodalomban. Huszár ebben az időben a fiatalokú bűnözés kérdéseivel foglalkozott és a magatartás meghatározottságának kérdése került előtérbe. Sokan elemezték a fiatalok züllésének okait és a jelenségek magyarázatába – véleménye szerint – neofreudista nézetek szivárogtak be. Ezek ellen

lépett fel, bírálva Adler, Szondi és mások ösztönfelfogását, a társadalmi tudat elsődlegességének elhanyagolását. A tanulmány utolsó fejezetében szoros összefüggést keres és talál a polgári szociológia és a neofreudista mélylélektan között. Megállapítja, hogy vannak felszíni hasonlóságok a kapitalizmusban és a szocializmusban: ilyenek például a civilizatórikus fejlődés, a nagyvárosi életmód, a háborús pszichózis hatása, mégis az egész folyamat eltérő irányú." A hanyatló imperializmus termeli a bűnt, a fiatalkori bűnözés melegegya, szocialista viszonyok közt csak nevelési selejt. Ott kapitalista válságtűnet, itt a gyenge pedagógiai munka hiányossága. A szocializmust – minden átmeneti visszaesés ellenére, a tények tanúsága szerint – a fiatalkorú kriminalitás csökkenése, az erkölcsi viszonyok fokozatos megszilárdulása jellemzi." ³¹

A cikk vége felé azt írja, hogy a pozitivistá szociológia is, amely a valóság megragadására egyébként képtelen, kénytelen megállapítani, hogy: „Egy dinamikus, versenyre épített és anyagi nyereséget hajszoló társadalomban, amelyben a kizsákmányolás általános jellegű, szükségszerűen nagyszámú bűnöző termelődik ki.” ³²

Végül az utolsó számban már érezhető egy hangsúlyeltolódás is. Szabó András György írt Sztálin filozófiai műveiről és írásában elhatárolódik attól a nemrég még keményen védett állásponttól, amely szerint Sztálinnak csak a gyakorlata volt hibás, elmélete hibátlan. Szabó szerint az osztályharc törvényszerű éleződésének tétele alapjaiban elhibázott: ez vezetett a tömeges represszió gyakorlatahoz. Helytelen Sztálin egész alap-felépítmény elmélete a társadalmi törvények sorsáról, gazdaság és politika viszonyáról.

Érdeemes idézni Komját Irén egyébként meglehetősen sűrű, elfogult írásából (*A szociáldemokrácia és a német kérdés*) egy Koszigin-mondatot, amely 1960-ban hangzott el a Szovjetunió tudományos dolgozóinak összszövetségi tanácskozásán: A társadalomtudomány fejlődésében fontos szerepe van a konkrét szociológiai kutatásoknak, amelyek a szocialista termelés és a kulturális építés megszervezésének tapasztalatait általánosítják.

Ugyancsak ebben a számban olvasható végül egy hosszú recenzió Kulcsár Kálmán tollából: A Cuvillier szociológiai kézikönyvéről írt, bő kritikai megjegyzésekkel fűszerezve. A francia szerző idézi Durkheimet, aki szerint Marx azzal, hogy meghaladta az egyéni tudattal való operálást, új utakat vágott, de – teszi hozzá Kulcsár – Durkheim sem ismerte fel, hogy a döntő a társadalmi viszonyok meghatározó volta. Az a definíció, amelyet Cuvillier ad a szociológia tárgyáról, hogy ti. az a társadalmi tények pozitív tudománya, formális marad. Hasznos viszont az, amit a kötet a szociológiai vizsgálatok technikáiról mond: a felméréssel és a leírással kell kezdeni, de ez elégtelen, szükséges a fogalomképzés, a típusalkotás, a szociológiai törvények feltárása. A szociológia területeinek felsorolása a könyvben eklektikus, szegényes, pozitivistá. Mégis érdemes ezt a könyvet kézbe venni, mert átfogó ismertetést ad és ezt széles körű bibliográfia egészíti ki.

A *Valóság* 1961-ben is sokat foglalkozott szociológiai témákkal, mert szélesebb nyilvánosságra számíthattak.

Az első számban érdekes a külföldi könyvek és folyóiratok ismertetése. Kulcsár Kálmán írt beszámolót H. Schelski *A szkeptikus generáció* című ifjúságszociológiai művéről. Azt emeli ki, hogy a mai polgári társadalomban nagy a társadalmi mobilitás, általánossá vált a statuszbizonytalanság, amely az ifjúsági bűnözés egyik oka. Erős a morális lazulás, családbomlás. Bírálja a szerzőt, mert nem jut el a végső okokig, a monopolkapitalizmus viszonyainak megjelöléséig. A mai polgári szociológia irányzatait kritikusan mutatja be a *Voproszi Filozofii* 1960/11. számában két tanulmány is. Az egyiket cseh szerző írta *Két főirányzat 3 áramlatáról*, a másikat szovjet szerző *A társadalmi haladás néhány technológiai eleméről* címmel, amelyben ismerteti és cáfolja a menedzser kapitalizmus mai elméleteit. Ennek fő képviselője Carl Schmidt, aki szerint a tulajdonviszonyok elvesztették fontosságukat, a hatalom a gazdaság irányítóinak kezébe került. Új ipari forradalom ment végbe – atomerő, automatizálás, elektrotechnika – és a fejlődés demokratizálta a tőkét, a döntő ma a társadalmi termék új elosztási rendszere.

A harmas számban jelent meg Hegedűs András cikke. (*Szociológia és szociográfia*) Bevezetőjében megállapítja, hogy a szociográfia: társadalomleírás, a szociológia viszont társadalomtudomány. Történelmi ismertetést ad a szociológiáról Comte-tól a mikroszociológiáig és végigfut a szociográfia útján is. Ami a szociológia mai helyzetét illeti, a polgári szociológia zsákutcába jutott, a marxista szociológia most indul, az új jelenségek kutatási igénye szülte. Önálló tudománycsoport a marxista társadalomtudományon belül, a mai tudományos szervezeti keretek nem véglegesek. Viták folynak, amelyeknek lényege a történelmi materializmushoz való viszony. Vannak, akik azonosítják a szociológiával; vannak, akik elszakítanák, elkülönítenék a marxista társadalomelmélettől mint önálló szaktudományt. Ez veszélyes, mert lehetővé teszi a polgári szociológia behatolását. Ez a Hegedűs-cikk mutatja az erőfeszítést: tisztázni a fogalmakat, de önmagával is ellentmondásba kerül. Nagyjából a Szalai-Fukász vita idején jelent meg, ez is jelzi, hogy nemzetközi ideológiai küzdelem hazai lecsapódásainak vagyunk tanúi, ekkor még elméleti patthelyzetben.

A negyedik szám a *Voproszi Filozofii* 1961. májusi száma nyomán közölt beszámolót a Szovjet Szociológiai Társaság közgyűléséről. 1959-ben alakult, szervezte a részvételt a stresai Világkongresszuson. (Megemlíti, hogy javaslatukra vették fel – a halogató taktikát leküzdve – a román és bolgár Szociológiai Társaságokat, a magyar részvételről nem ejtenek szót.) 1960-ban Párizsban volt előkészítő tanácskozás az esedékes Világkongresszusra, de a szovjet küldött nem kapott vízumot.

Megnőtt a konkrét kutatások száma, szűnőben az aggály, hogy engedményeket tesznek az empirizmusnak. Az alapelv változatlan: a történelmi materializmus a támpont. Szorosabb kapcsolatra törekszenek a testvérországok szociológusaival és egyeztetni akarnak Washington előtt. (Valószínűsíthető, hogy ezt a Társaságot is a stresai részvétel szándéka hívta életre és példájuk nyo-

mán azért szerepelt a mi előterjesztésünkben is egy társaság szervezése, amely akkor még nem volt időszerű.)

E számban Kulcsár Kálmán tanulmánya található. Címe: *A vándorlás és ártétegződés szociológiai jelentősége*, amely széles nemzetközi irodalomra, hazai statisztikai adatsorokra támaszkodva emelte akkor a szociológia szükséges imázsát. Él ugyan – de nem végletesen – az „ott fekete, itt fehér” szembeállításal, bőven tárgyalja a hazai közvéleményt erősen foglalkoztató vándorlás mellékhatását. A vándorlás világjelenség, a lakosság általában negatívan értékeli, főleg a parasztság menekül az ínség elől. Ilyen volt a magyar kivándorlás is a század elején. A szerző szerint a mai nyugati, szociológiai irodalom úgy fogja fel, mint az iparosodással, városiasodással összekapcsolódó jelenséget, elszakítva a kapitalizmus válságától. A vertikális mobilitást is szubjektív tényezőkkel magyarázzák: a lakókörnyezet, autómárka különbségeivel jelzik a rétegváltást és a társadalmi presztízs mozgását emelik ki.

A szocialista építés – mutat rá – egész Kelet-Európában nagyfokú elvándorlással jár, a mezőgazdaságból az iparba nagy tömegek kerülnek át. Ebből sok következmény adódik: a fiatalokat jobban megmozgatja, nő a falvakban az előregedés. Főleg férfiak kelnek útra, ez negatívan hat a népesedésre, de gondokat okoz a városi lakáshiány nyomása is. Az életmódváltozások megbontották a falusi életrendet, megnőtt a kétlakiak száma, sok az ingázó.

Az utolsó számban két ismertetés érdemel említést. Az egyik egy francia kézikönyvet mutat be, a másik N. Bahitov *Néhány új szociológiai utópiáról* szóló tanulmányát, amelyet a mikroszociológia bírálatának szentelt.

A *Világosság*, ha szociológiához nyúl, vallásszociológia a téma. A nyolcas számban Szecskő Tamás neve tűnik fel. A *magányos tömeg vallása* című írása amerikai vallásszociológiai tanulmányok margójegyzete, de ő is ír a mikroszociológiáról, annak matematikai fetisizmusáról, amely kiküszöböli az elemzésből az osztályviszonyokat. Beszél a vallásfelekezetek konkurenciaharcáról, a rugalmasan alkalmazkodó szekták színrelépéséről. Az amerikai társadalom sikerhajszája, a rang tisztelete szorongást okoz. A vallás profanizált, a templomok szórakozóhelyek is. A szeptember-októberi számban Huszár Tibor írt vitacikket a keresztény humanizmusról. („Bejelentkeznek” a következő évtized szereplői, de mintha még nem döntötték volna el, szociológusok lesznek-e és ha igen, mi lesz a választott érdeklődési körük.)

A *Kortárs* hasábjain az elmúlt év végén indított „építészeti vita” folytatódott. A házgyárakban készülő lakótelepek életforma-problémái megmozgatták a szakembereket, az írók fantáziáját, a hozzászólások többsége szociológiai oldalról közelítette meg a témát. Granasztói Pál cikke, a *Város és otthon* is ebbe a kategóriába sorolható. Szerinte az életformákat, igényeket nem lehet uniformizálni, a helyzet új: sok funkció kikerült a családból, lényeges a magány és a társasági igény aránya, minél állandóbb a munka jellege, annál nagyobb a magánélet iránti szükséglet. Barsi Dénes a sztálinvárosi lakótelepen járt és kiábrándultan számolt be: befelé fordulás, felhalmozási igény,

rideg lépcsőházak, szervezetlenül épült város, pangó kulturális élet. F. Rácz Kálmán szerint a most épülő lakótelepek nem 'emberléptékűek'. Kronstein Gábor arról ír, túl kicsik a lakótelepi lakások, ennél jobb a családi ház és felveti a nemzeti jellegű építészet vagy modernizmus dilemmáját. Németh László tágította a horizontot: a lakásépítés most: országberendezkedés. Állnak a falak, de polgárainak életstílusa még nem alakult ki. Leírja tapasztalatait, hogyan született benne a „kert-Magyarország” illúziója és a valóságos fejlődés, ahogy a kertvárosból terhes „előváros” lett. Almási Miklós szerint a családi és közösségi lét közt szintkülönbség van. A magány színe és hangsúlya más a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. A magány itt átmeneti állapot, Nyugaton életforma. Ő fogalmazza meg legélesebben, hogy a szociológiai igények alakítják ki a lakásfunkciókat, az emberi értékekhez kell szabni az otthon és városképet és felveti szociológiai vizsgálatok szükségességét.

Möcsényi Miklós a nagyvárosi alkalmazkodás nehézségeit említi, használja a „nem-adaptáló városlakó” fogalmát, amelyet a nagy forgalom okozta idegfeszültséggel magyaráz. A szabadidő-növekedés új életforma-teremtő elem, az otthon iránti másfajta igényeket szül. A színes vitát az építési miniszter zárta szürkén és igénytelenül.

A következő témát Németh László *Ha most lennék fiatal* című cikke váltotta ki. Így ír: „a jövedelem magas, hat az iskola, nincs munkanélküliség, a fiatalok mégsem boldogok. Minél több a függetlenség, a szabadidő, annál riasztóbb a felelősség, hogy önmagukat kell megalkotniuk. A pályák veszítenek vonzásukból, a politika taszít.” A tőkés világ megfordította a sorrendet. Régen az emberek azért termeltek, hogy élhessenek, ma azért élnek, hogy fogyasztthassanak.

A szerkesztőség azzal hirdette meg a vitát, hogy tapasztalható tétovaság, bizonytalanság, atomhisztéria keltette céltalanság, feleslegesség-érzet, lanyha erkölcs, de csak ezeket látni: egyoldalúság. A fiatalok nem a könnyebb, hanem a korszerűbb életet keresik.

Kodolányi János szociográfiát írt régi utazási színhelyéről, az Ormánságról. Cikke negatív csengésű ezúttal is, de más okból: elvándorol a mezőgazdasági népesség, a fiatalok nem akarnak földművesek lenni, valamennyien értelmiségi pályára vágyakoznak. A gyerekek kíváncsiak, bátrak, az idős emberekben százesztendőss reflexek élnek. Vajszlón 98 házról jegyzi fel, hogyan változott a lakó, mi történt a régiekkel. Hiába van már járda, villanyvilágítás, tisztaság, ha fogy az ember.

Az *Új Írás* 1961 márciusában jelent meg először, a fiatal írók orgánusaként – céljai szerint –, de a szerzői gárda csaknem azonos volt a *Kortárséval*. Ez a folyóirat is szervezett vitákat. Az első májusban indította el Gyurkó László cikke a fiatal írók életformájáról. „Kivülállók lettünk, mert nem találtuk meg az utat a közösséghez, pártatlanok lettünk, mert nem tudjuk, kinek a pártján állunk... Nem ismerjük igazán a folyamatokat, valóságismeret hiányában közérzetünk rosszabb, mint az országé”.³³

Ez a vita belterjes volt, be is fulladt. Annál nagyobb visszhangot váltott ki az újabb eszmecsere, amelyet Váczi Mihály kezdett el *Kultúra és életszínvonal* című írásával, amelyet az úrkorszak és az SZKP húszéves programja sugallt. „Mit tehetünk, hogy az anyagi javakkal ellátott és felnevelkedő tömegeket a szellem világa felé fordítsuk? Írók, művészek, hol a mi 20 éves tervünk?”³⁴ kérdezte. A szerkesztőség – nem értett ugyan egyet az író aggályaival, de elismerte a probléma valós voltát: az emelkedő életszínvonal, a személyes javak birtoklásának erősödő vágya, víkendház, autó, kispolgári életformát generálnak-e? A politikai érdeklődés csökken, kevesebb figyelem jut a kultúrára. Ezt az eszmecsere-t a *frizsider-szocializmus*ról folytatott vitaként rögzítette a korszak történetírása. Gerelyes Endre író-pedagógus arról írt, hogy saját iskolai osztályában milyen erős a technikai fetisizmus, az amerikai kultúra hatása; szóvá tette, hogy a jobb módúak klikkeket alkotnak. Egy hajógyári munkás levele józanságra intett, a túlzott jólét még nem *fenyegeti* a munkásságot. Salamon Pál író felpanaszolta a nyárspolgári életforma terjedését és javasolta, hogy gazdasági ösztönzőkkel segítsék elő a tanulást. Veszélyes, hogy az ötvenes években eltorzult társadalmi közéletből kiábrándult tömegek most a javak gyűjtésébe fogtak. Egy olvasói levél szerint nyomor már nincs, de nyomorgó egyedek vannak, anyagi, erkölcsi és patológiai okokból. A városba özönlés, a háborús veszélytől való félelem lumpen-életmódot gerjeszthet. A vita áthúzódott a következő évre.

E folyóiratban történt egy éles összecsapás Jászi Oszkár értékelése körül. Varga József írt recenziót Fukász György Jászi-könyvéről, s abban történelmietlennek nevezte az elemzést, nem értett egyet sommás elmarasztalásával. A konzervatív csoport egyik hangadója igyekezett megvédeni Fukászt: „A legdemokratikusabb polgári pozíció is ellenforradalmivá válik, amint szembekegyel a proletár pozícióval”. Nem véletlen, hogy Jászi a negyvenes években reakciós lett, írta hozzászólásában Kerékgyártó Elemér.

A *Magyar Statisztikai Szemle* ebben az esztendőben számunkra inkább a recenziók révén érdekes. Az első számban Ferge Zsuzsa írt egy belga vizsgálatról, amely az egyetemet végzett nők anyagi helyzetét, háztartási-családi problémáit kutatta; valahol a közvéleménykutatás és a szociográfia határán egyensúlyozva. Az áprilisi számban Baranyai István tanulmánya a munkásalkalmazotti könyvvásárlás ugrásszerű emelkedéséről adott képet. A júliusi számban Mód Aladárné foglalkozott az életszínvonal nemzetközi összehasonlításával, kiemelve a szintetikus mutatók fontosságát.

E számban Andorka Rudolf az NSZK-ban folytatott mikrocenzus foglalkoztatási adatairól, Cseh-Szombathy László az új francia enciklopédia 1960-as, a közgazdaságtudományról szóló kötetéről számolt be. Ferge Zsuzsa egy belga keresetelemzési tanulmányról készített ismertetést.

Az októberi számban Szelényi Iván írt német szerző *Háztartás és család* című könyvéről, amely széles körű történelmi panorámát rajzol a témáról.

A *Demográfia* 1961-ben sokat tett a *határterületekkel* való kapcsolatokért. A második számban Vukovich György tanulmányát közölte *Az alkoholizmus*

egyres demográfiai és szociális jellemzőiről. Ez az a terület – fejtegeti –, ahol a népeśségtudomány, az orvostudomány és a szociológia együttes erőfeszítése kell. Megállapítja, hogy az alkoholizmus menekülési forma, a labilis idegzet így reagál a társadalmi hatásokra. Osztálygyökerei ugyan nálunk megszűntek, de a társadalmi szokások fenntartják, hat rá a városiasodás, mert kisebb a társadalmi kontroll, nagyobb az életmódváltozás okozta megrázkód-tatás. Változik a szeszfogyasztás mértéke, összetétele (a tömény alkoholfogyasztás nő). Szerepet játszanak a demográfiai tényezők – családi állapot, életkor –, erős a kapcsolata a bűnözéssel, a domináns inkább a társadalmi környezet befolyásolása, mint a személyiség- és jellemferdülés.

Varga István amerikai vizsgálatok alapján írt cikket a gazdasági, demográfiai tényezők összefüggéseiről: ugyanazon társadalmon belül más-más rétegek magatartáskülönbségeinek feltárása a statisztika és a szociológia közreműködését igényli. Egy sor nálunk tapasztalható jelenséget komplex módon vizsgál: a tartós fogyasztási cikk vásárlás növekedése együtt jár a gyermekvállalás csökkenésével. A szellemi pályán dolgozó nőket egy évtizeddel veti vissza szakmájukban a születő gyermek, még jó gyermekintézmények esetén is. Az iskoláskor meghosszabbodásával későbbi munkába állás jár; feszültségi tényező, hogy az élettartam nő, sokan nyugdíj után is tovább dolgoznak, a magasabb képzettségű fiatalok előmenetele nehezedik, s ez a nemzedékek viszonyára negatívan hat.

A harmadik számban jelent meg Mód Aladárné írása, a születésszám és az életszínvonal összefüggéséről. Az életszínvonal magasságát a keresők és eltartottak aránya határozza meg.

A negyedik szám közli a Demográfiai Bizottság vitaülésének anyagait. A referátumot Acsádi György tartotta, vázolvá a népeśségtudomány történeti fejlődését és kiemelte a szoros kapcsolatok szükségességét *határtudományokkal*, a szociológiával. Hozzászólásában Vukovich György marxista népeśségtudományról szolt, amelynek feladata – a történelmi materializmus prioritása alapján – a szocialista társadalmi fejlődés sajátosságainak feltárása, interdiszciplináris munkával, együttműködve a határtudományokkal, köztük a szociológiával.

A fejlődés felgyorsulását mutatja, hogy 1961 őszén megjelenhetett az első, a szociológia egészével foglalkozó könyv is Hegedűs András tollából. Címe: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság*. Maga a szerző sem emlegeti jelentős művei közt. Azért kaphatott zöld utat, mert a polgári szociológia divatos irányzatainak bírálátát vállalta fel, a mikroszociológiát és a *human relations* üzemszociológiai módszereit tűzte tollhegyre, hitet téve a marxista szociológia létjogosultsága mellett. Mai szemmel olvasva hevenyészettnek mondható: az első részben az elméleti szintéren csellengve kerülnek elő az alapvető kategóriák, de „rendetlenül”. A klasszikusok bő idézgetése mint cáfolati forma, már akkor is túlhaladott volt. A második rész egységesebb, de az is elnagyolt. A vége felé van egy 30 oldalas betét a módszertanról és

metodikáról, az interjú, az ankét, a megfigyelés, a kísérlet előnyeiről és hiba-lehetőségeiről, de ez nem szerves része, csak „függeléke” a könyvnek. Végül egy rövid publicisztika zárja a kötetet. (*Szocializmus és szociológia*), amelyben megismétli akkori álláspontját a marxista szociológia tárgyáról, a történelmi materializmushoz való viszonyáról, a marxista szociológia helyéről a társadalomtudományok rendszerében és annak jövőjéről mint kibontakozó tudománycsoportról. A polgári szociológiában használt technikát – a történelmi materializmus alapja, megfelelő kritikával – át lehet venni.

(A Hegedűs-könyvről – megjelenésekor – már írtam bírálatot; ez hosszú és gyengére sikeredett, inkább ismertetés volt, mint „műkritika”. Hiányoltam a válasz nélküli „miértetet” és megkockáztattam azt a véleményt, hogy a marxista szociológia csak saját eredményeivel lehet meggyőző cáfolata a polgári szociológiának.)

Erdei Ferenc a *Valóság* 1962. második számában írt – udvarias és erőtlen – recenziót a Hegedűs-könyvről. Érdeme, mondja, hogy állást foglal a marxista szociológiáról, tehát egy erősen vitatott kérdésben, annak minden kockázatával. Erdei nem elemezte mélyen a művet, inkább arra használta fel az alkalmat, hogy letegye a garast a szociológia mellett, amelynek – a történelmi materializmus prioritása mellett – helyet kell kapnia a marxista társadalomtudományok sorában. Differenciálódása szükségszerű: nem fér bele a történelmi materializmus kereteibe, kifejlődik mint önálló tudománycsoport. Aki ezt gátolja, akadályozza a szocialista építés eredményességét, a szociológiai törvényszerűségek feltárását, ezzel a revizionizmust segíti.

A könyvnek a lényegig hatoló bírálatát Szalai Sándor fogalmazta meg, egy „azon melegében” írt baráti levélben, amelyet Hegedűsnek küldött 1961. október elején. Ebből idézünk: „Bizonyos tekintetben igen hasznos, mindenesetre magas színvonalú és az utóbbi években folytatott szociológiai tanulmányaid elmélyültségéről szép tanúságot tevő könyv ez. Sok olyasmit mond ki, aminek kimondását részemről egyesek nehezen tűrték vagy tűrik. Ez egyben világosan mutatja a politikai-kritikai érveket, amely, most – szerencsés módon – a magyar szociológiai kutatás ügyének előmozdítását szolgálja.

Ám hadd tegyem hozzá – a köztünk megszokott baráti és kollegiális őszinteséggel –, hogy nem minden tekintetben tartom hasznosnak könyvedet, s nem minden tekintetben értek egyet taktikájával, amelyen (úgy érzem) részben már túlhaladt a fejlődés. (Igaz nem haladt még túl akkor, amikor az eredeti tanulmányt megírtad, aminek fogalmazásai most e könyvben szerepelnek.)

Miről van szó? Arról, hogy te – mondjuk – negyven-ötven oldalon át ismerteted konkrét amerikai üzemszociológiai kutatások eredményeit –, amiket nálunk kettőnkön kívül alig ismer valaki, s amiket ezért már szociológiai ismeretterjesztés szempontjából is hasznos tárgyalni –, de az ismertetés „ára” az, hogy lépten-nyomon kimutatod (szinte bekezdésenként): mennyire a kapitalizmus apologetikájának és a kizsákmányolás fokozásának érdekében szület-

tek ezek az eredmények (ami persze igaz!), s miután negyven-ötven oldalon csepülve ismerttetted az anyagot, öt sorban közlöd: „Az, ami utópia, mégpedig káros reakciós utópia a szocializmusban, a maga helyén – jelentőségét semmiképpen sem túlbecsülve – hasznos gyakorlatot jelenthet a kapitalizmusban”. Gondolod, hogy ezzel, az arány- és hangsúlymegoszlással kedvet lehet kelteni nálunk a szociológiai kutatáshoz? Ez a megoszlás hasznos lehetett addig, amíg arról volt szó, hogy megmutassuk: lehet és érdemes is beszélni szociológiáról, a szociológia nem egyszerűen átokjelző tárgya, s nem okvetlenül burzsoá revizionista az, aki a „szociológia” szót kimondja vagy leírja. De ma már ennél előbbre vagyunk és többre törekszünk. Ma lehet – sőt meggyőződésem szerint kell is – a polgári szociológia fontos kutatási eredményeit és módszereit összefüggően – önmagunk apológiájára szolgáló harmadsorokénti csepülések beszúrása nélkül – és rendszeres alakban előadni, majd a nélkülözhetetlen ideológiai és szakmai kritikát annak normális módja szerint (úgy, mint a kvantummechanikában) ehhez hozzáfűzni. Az amerikai szociológiai kutatás eredményeit ugyanúgy kell kezelni, mint bármely más, mondjuk sakktáblamérleg-módszerrel, lineáris programozási módszerrel elért amerikai ipargazdaságtani kutatási eredményt, aminél szintén nem szúrjuk be másodmondatonként azt a trivialitást, hogy Amerikában kapitalizmus van, s az amerikai vállalatok a profit fokozása érdekében alkalmazzák a lineáris programozást.

Továbbá nem időszerű – érzésem szerint – az a „magas ló”, amiről időnként kritizálunk. Könyvedet olvasva a tájékozatlan olvasó azt, a mi szociológiánk előrehaladása szempontjából igen káros benyomást nyerheti, mintha mi isten tudja miféle nagyszerű szociológiai kutatási eredmények és metodológiaiák birtokában lennénk. Márpedig a társadalmi és tudományos valóság az, hogy birtokában vagyunk ugyan egy polgári szociológiánál hasonlíthatatlanul értékesebb általános filozófiai és világnézeti alapnak, ha úgy tetszik: univerzális társadalomtudományi metodológiának, ti. a történelmi materializmusnak, ezzel szemben sem szociológiai kutatási eredményeink, sem speciális szociológiai metodológiánk gyakorlatilag nincsenek, gyermekcipőben járunk, s nagy kinnal próbálunk kiötlenni egyet-mást, amit még nem is volt alkalmunk rendszeren teljesítőképességére kipróbálni, s ami – többnyire – valamelyes kísérlet a polgári szociológusok jól kidolgozott – persze más célok szolgáltatában kidolgozott – és többek között az üzemszervezési, településtervezési stb. gyakorlat szempontjából nagyszerűen bevált módszereinek és eredményeinek a mi viszonyaink közti adaptálására. Semmi okunk tehát „magas lóra” ülni, pláne mert még ott sem tartunk, hogy akár az a minimum, amit a szociológiai kutatás terén nyújtani tudunk, valamelyest el volna ismervé és felhasználásra kerülne saját társadalmunkban. Szükséges, hogy szociológiai „hiánytudatot” keltsünk ifjúságunkban, állami- és társadalmi vezetőszerveinkben, tudományos központjainkban – ezt a hiánytudatot pedig nem kelthetjük fel egyszerűen annak a hangoztatásával, hogy a polgári szociológia, ami

van, valami bűzös vacak, ezzel szemben a marxista szociológia, ami konkrétan csak többé-kevésbé vágyaink alakjában létezik, mint valami Grál-lovag magas lovon uralkodik a társadalmi valóság felett és annak igazi tudománya... amikor, sajnos, ténylegesen nincs meg, non-egzistens! Könyvedben gyakran úgy beszélsz a marxista szociológiáról, mintha megvolna és ez ma – meggyőződésem szerint – téves látszatok keltése, mert ami megvan, az a marxista szociológia – és minden marxista módra üzőtt társadalmi kutatás – alapjául szolgáló történelmi materializmus, de az, hogy megvan a sziklaszilárd alap, amire a felhőkarcolónk felépülhet, nem jelenti azt, hogy megvan maga a felhőkarcoló, amikor a valóságban még a mi pár nyomorúságos szociológiai viskónk éktelenkedik a leendő felhőkarcoló helyén, s még azt sem mondhatjuk, hogy megtörtént az építéshez a felvonulás.”³⁵

AZ MTA SZOCIOLOGIAI BIZOTTSÁGA ÉS MUNKÁJA 1961-BEN

1961 nyarán megszületett a döntés a Szociológiai Bizottság személyi összetételéről és július végére megtörténtek a kinevezések. Az úgynevezett munkabizottság is – legalábbis papíron – megszerveződött. A lista a következőképpen alakult.

Szociológiai Bizottság:

Elnök: Molnár Erik

Titkár: Hegedűs András

Tagok: Szabó Imre

Szigeti József

Cukor György

Szalai Sándor

Ortutay Gyula

Gegesi Kiss Pál

Péter György

Mártonfi Rudolf KGM h. fővez. Munkaterv. Int. volt. ig.

Perczel Károly ÉM fővez. regionális tervezés

Szántó Miklós

Munkabizottság:

Vezető: Hegedűs András

Titkár: Szántó Miklós

Tagok: Kulcsár Kálmán (jog)

Acsádi György (statisztika)

Bodrogi Tibor (néprajz)

Szalai Sándor

Amint a tagok funkció szerinti összetételéből is következtethető, komplex, több társadalomtudományi szakágazatot koordináló testület létrehozása volt

a cél, felépítése megfelelt a Szalai-elgondolásnak. Tényleges vezetője Hegedűs András lett – egyrészt aktív titkár a passzív Molnár Erik mellett, másrészt a gyakorlati munkát operatíván irányító munkacsoport elnöke lett. Az utóbbinak titkára Szántó Miklós, a Bizottság apparátusaként működő, a Filozófiai Intézet keretei közt maradt részleg vezetője lett. Rajtuk kívül egyedül Szalai tagja mindkét bizottságnak, ezzel biztosították számára a megfelelő mozgásteret.

Augusztusban elkezdődött a Szociológiai Bizottság első ülésének szervezése, a napirend kidolgozása.

Hegedűs és a részlegvezető javaslatokat egy feljegyzésben foglalták össze. Ebből kiderül, hogy az Akadémia szovjet tanulmányútra küldte őket. (Amelyre végül novemberben került sor és a Bizottság ülést úgy időzítették, hogy már a tapasztalatok birtokában dönthessenek a további munkáról.

Azt is tartalmazza, hogy a Párt legfelső ideológiai irányító szerve, az Agit-prop-bizottság jelentést kíván megvitatni a „hazai szociológia helyzetéről”, a sok vitát kiváltó ideológiai problémákról, valamint a szociológia idei és jövő évi kutatási tematikájáról.)

A napirenden szerepeljen a „szociológiai képzés tervezete. Ez kétoldalú munkát igényel. Egyrészt szakmai továbbképzést a kutatómunkában részt vevők számára, másrészt speciális kurzust egyetemi hallgatók részére.

a) Továbbképzés

a következő öt témából (állandó résztvevőkkel és meghívottakkal előre elkészített írásanyaggal, vitavezetővel és 4–5 ember felkészítésével havi egy vitaülés rendezése 1961 novemberétől 1962 márciusáig):

- 1) A társadalmi viszony értelmezése a konkrét szociológiai kutatásban
- 2) A csoport fogalom szerepe a szociológiai vizsgálatok során
- 3) A kérdéses technikái
- 4) A kísérlet és a megfigyelés a szociológiai vizsgálatokban
- 5) Matematikai módszerek alkalmazása (Reprezentáció, korreláció, kiértékelés).

b) A szociológia iránt érdeklődő egyetemi hallgatók számára, két egyetemen: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Közgazdaságtudományi Egyetemen.”³⁶

Tárgyalás folyt Fukász Györggyel, aki konkrét megoldásokat javasolt a szociológia egyetemi oktatásáról.

A szociológiai vizsgálatok iránti igények ugrásszerűen nőttek és olyan mértéket öltöttek, hogy egyszerűen túlnőttek az addigi kereteken és parancsoló erővel vetették fel az Elnökség által meghatározott, de eleve átmenetinek tekintett intézményi forma átalakítását; még azelőtt, hogy a Szociológiai Bizottság dolgozni kezdett volna. Ezt a feljegyzés további részlete drámai módon ábrázolja is.

„A szociológiai kutatómunkák elvégzésére alkalmas új szervezeti forma (az utóbbi 2 hónap alatt a Filozófiai Intézetnél egy esztendővel ezelőtt létesített

kéttagú szociológiai ,csoport') a következő nagy fontosságú állami megbízásokat kapta:

- a) folytassunk felmérést arra nézve, hogy a második műszak bevezetése milyen társadalmi következményekkel járna, milyen változásokat hozna a családi élet eddigi menetében, hogyan alakulna a szabadidő felhasználás stb.;
- b) vizsgálja meg országos reprezentatív felmérés segítségével a magyar egyetemi és főiskolai hallgatók életkörülményeit; a tanulmányi eredmények javítása, a lemorzsolódás megakadályozása érdekében van-e szükség jelenlegi ösztöndíjrendszerünk átalakítására.

Ezek a feladatok messze túlnőnek az eddigi kereteken. Most már nem a szociológiai munka koordinálásáról van szó, dokumentáció létrehozásáról, tapasztalatcseréről és bizonyos továbbképzési formák létrehozásáról, cikkek és tanulmányok lektorálásáról a *Filozófiai Szemle* számára és ezek mellett egy-egy saját felmérésről, konzultációs segítségnyújtásról a különféle helyeken dolgozó kutatók támogatására, hanem az állami szervek megbízásából végzendő nagy jelentőségű kutatómunkák folytatásáról. Ennek eleget tenni megfelelő apparátus nélkül lehetetlenség. Ezért gondoskodni kell valahol, legalkalmasabb lenne a Központi Statisztikai Hivatal keretében, kutatókból, statisztikusokból és más szakemberekből álló külön szervezet felállításáról és emellett tisztázni kell azt, hogy mi legyen a továbbiakban a Filozófiai Intézetben létrehozott szociológiai részleg feladatköre.³⁷

Valószínűnek látszik, hogy a KSH-ba telepítés ötletét Hegedűs elnökhelyettesi posztja motiválta, de az rögtönzés volt és „szárán száradt”).

Ezt a feljegyzést aztán négyesben vitattuk meg (Molnár Erik és Szigeti bevonásával) és megállapodás született arról, hogy a szovjet tanulmányút befejezése után sor kerül a Bizottság ülésére és ennek vitája alapján Szigeti és Molnár megbeszéli az ideológiai pártvezetéssel a szociológia aktuális kérdéseit; Molnár Erik vállalta, hogy „összehívja a szociológiai képzésben érintett tanszékvezetőket a szociológiai oktatás megtárgyalására”.

A Bizottság ülésén kell előterjeszteni a folyó kutatásokról szóló beszámolót, meghatározni a következő év témáit, az ezekhez szükséges költségeket. Az Akadémiai Néprajzi Bizottságot felkérlik, hogy 1962-ben nemzetközi feladatként vállalja el a falu társadalmi átalakulásának aktuális kérdéseit.

Valószínűleg felmerült egy új munkatárs beállítása is a részleghez, akinek feladata lett volna a következő téma: „A marxizmus klasszikusai és az általuk használt szociológiai módszerek”. Erre végül nem került sor, viszont Szalai írt egy kétrészes tanulmányt, pontosan az említett címmel.

A részlegvezető feladatuk kapta, hogy készítse el a részleg feladattervét, ami fából vaskarikának bizonyult. Hogyan is szolgálhatott ez a kétfőnyi csoport egyszerre két istennek, ráadásul félállású vezetővel: a feladatok pusztá felsorolása mutatta, hogy ez illúzió, vergődés és kimondatlanul is jelezte, hogy itt bizony rövid idő múlva gyökeres változásra van szükség, ehhez a

feladattömeghez önálló, erre szakosodott intézmény kell. A tanulságos leírás így szól:

„Az MTA Filozófiai Intézet szociológiai csoportjának feladatai:

A szociológiai csoport, amely a Filozófiai Intézetben működik, a Szociológiai Bizottság apparátusaként is dolgozik. Ezen minőségében feladatai a következők:

1. A Szociológiai Bizottság üléseire a szükséges tárgyalási anyagokat és a mindenkor napirendet előkészíti.
2. Koordinálja a különféle tudományos intézetekben és kutató bázisokban folyó szociológiai munkát.
3. Lebonyolítja a Szociológiai Bizottság nemzetközi és más bizottságokhoz fűződő kapcsolatai alapján előálló intézkedéseket.

Ugyanakkor ez a csoport része a Filozófiai Intézet tudományos kollektívájának. Ebbeli minőségéből kiindulva feladatai:

1. Önálló kutatómunkát végeznek a csoport tudományos munkatársai, amelynek végzése során az Intézet igazgatójának felelősek.
2. A konkrét kutatások alapján a csoport alapvető tevékenysége a szociológia általános módszertanának, a marxista szociológia technikájának kidolgozása. Azoknak az elvi kérdéseknek tisztázása, amelyek a marxista szociológia tárgyára, a burzsoá szociológiával szemben való gyökeres különbségekre, a marxista szociológiának a marxista társadalomtudományok között elfoglalt helyére vonatkoznak.
3. A csoport gondoskodik a szociológiai-bibliográfiai dokumentáció készítéséről; lektorálja a Filozófiai Szemlében megjelenő szociológiai írásokat.
4. Gondoskodik a szociológiával foglalkozó kutatók továbbképzéséről és az utánpótlás szervezéséről. Viták, konferenciák, előadások rendezése segítségével rendszeres szociológiai anyagellátással, fordításokkal stb.
5. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége által a Filozófiai Intézet költségvetésében rendelkezésre álló összegek gondozása.”³⁸

Amit még meg kell jegyeznünk, az az, hogy a bizottság első ülését Szalai nélkül készítették elő.

Közben – augusztus 30-án – a még nem létező Bizottság meghívására, Hegedűs András kezdeményezésére Budapestre érkezett Adam Sarapata professzor, az ismert lengyel munkaszociológus. Ezen az ankéton – Hegedűs, Márkus Mária és Szántó mellett – részt vett Szalai Sándor, Kulcsár Kálmán is. (A kérdések és a válaszok a lengyel szociológus által vizsgált témák közül elsősorban a munkásfluktuációra, a társadalmi presztízsrre és a kutatások módszereire és technikáira vonatkoztak)

Aztán november elején sor került Hegedűs és Szántó szovjetunióbeli tanulmányútjára, az ottani Filozófiai Intézet szociológiai csoportja volt a vendéglátó. Meglehetősen felületes benyomásokat szereztünk, már ismert anyagokat

adtak tanulmányozásra, a beszélgetések hozadéka sem volt termékeny. Az volt a szerencse, hogy a vége felé részt vehettünk egy szovjet-lengyel szociológus találkozón és ez „megemelte” a tapasztalatokat. A lengyel szociológus csoportot Adam Schaff vezette és jó nevű kutatók egész sora tartott előadást Baumantól – aki ifjúságszociológiai kutatásokat végzett – Sztjepanszkyn át (értelmiségszociológiáról beszélt) egészen a közvéleménykutató Pavelcsinszkáig. Vita alig volt, a felek „elbeszéltek” egymás mellett.

November 27-én ült össze először – Molnár Erik elnökletével – a Szociológiai Bizottság, jó vitalégkörben, Szalai nagy aktivitásával és megtárgyalta a következő félév munkatervét.

Készült egy Szalai-előterjesztés, amely egyhetes egész napos szeminárium anyagát tartalmazta. A címe: *Bevezetés a szociológiai felvételezés technikájába*. (A „terepmunka” fogalmától a mintavételen, a felvételen át a kódolásig, a kutatási jelentés összeállításáig.)

A Bizottság számára az év végén jelentés készült a folyamatban lévő vizsgálatokról. A rövid anyagot ideiktatom, mert izgalmas betekintést ad, milyen sokrétű munka folyt 1961-ben.

- „1) A sztálinvárosi kutatás befejezése után (a zárótanulmány erről a kísérleti felvételtől a *Filozófiai Szemle* utolsó számában jelent meg) szükségessé vált egy budapesti munkás lakótelep szabadidőmérlegének elkészítése. Az Angyalföld egyik híres lakótömbje a „Tizenhárom ház”. Az itt lévő 650 lakás körülbelül 2500 embert jelent és a felvétel célja: egy jövedelmi és fogyasztási mérleg kidolgozása, a lakáshelyzet felmérése és ezekkel kapcsolatban a napi szabadidő hovafordításának megállapítása, a hétvégi szórakozás, a szabadidő és a nyugdíjasok szabadidejének felmérése. A kutatás interjú és ankét formában történik.
- 2) Ez év tavaszán ankét módszerrel vizsgálatot folytattunk a József Attila Színházban, annak megállapítására, hogy a közönség milyen indítékok alapján nézte meg a műsoron lévő darabot. Ez a felvétel három este folyt (hét közben, szombat este, vasárnap) különféle műsoroknál. Ennek a vizsgálatnak tapasztalatai alapján végezzük el most a budapesti tanácsai színházak felmérését azzal a céllal, hogy megállapíthassuk, milyen a vizsgált estéken a közönség összetétele – foglalkozás és iskolai végzettség szerint –, milyen kerületekből látogatták az adott színházat és végül milyen a színházba járás rendszerességi foka. A legfontosabb kérdés ennél a felvételnél is a színházba járás indítékainak vizsgálata.
- 3) A Medicor gyárban Szalai Sándor megkezdte két munkacsoport összehasonlító vizsgálatát. A két csoport egymást váltó műszakban dolgozik. Szalai az 1929-es Elton Mayo-féle vizsgálatot végzi el és azt kutatja, érvényesek-e Mayo eredményei szocialista körülmények között; ha pedig nem, milyenek a módosulások.
- 4) Az állami vezetőszervek megbízásából a szociológiai csoport két vizsgálatot kezdett el.

- a) Egy munkacsoport azt kutatja, hogy a több műszakos és folytonos termelés milyen módon befolyásolja a dolgozók magánéletét, családi életét, szabadidejét. Mi a véleménye a munka- és életkörülményekről azoknak a dolgozóknak, akik már több műszakban dolgoznak?
 - b) A magyar egyetemi és főiskolai hallgatók helyzetének, életkörülményeinek reprezentatív felmérése elsősorban annak megállapításából, hogy a jelenlegi ösztöndíjrendszer, a kollégiumok és diákmenzák szervezete hogyan befolyásolja a hallgatók tanulmányi eredményeit, szórakozását, szabadidejét, magánéletét és perspektíváját.
- 5) Az intézeti konzultáció segítségével az utóbbi hónapokban két tanulmány készült, illetőleg áll befejezés előtt:
- a) Acsádi György a Központi Statisztikai Hivatal demográfiai főosztályának vezetője a népszámlálás, a családi háztartások és az ötvenezres munkásfelvétel alapján azokról a változásokról ír, amelyek az utóbbi években a családi viszonyok terén következtek be.
 - b) Az Országos Vízügyi Igazgatóság egyik munkatársa több hónapos helyszíni vizsgálat alapján szociológiai tanulmányt készített a magányosan élő víz- és gátörök helyzetéről.”³⁹

A jelentés utolsó pontjához – úgy érzem – kiegészítő magyarázat szükséges. Szesztay András volt az, aki jelentkezett a gátör-vizsgálat ötletével: találkoztunk, konzultáltunk, elvégezte a kutatást, megírta, megjelent a *Magyar Filozófiai Szemlében*. Ezután kikértük őt fizetés nélküli szabadságra a Vízügyi Igazgatóság vezetőjétől és Szesztay kapott megbízást arra, hogy az Országos Tervhivatal által megrendelt, az egyetemi ösztöndíjak rendszerének átalakulását célzó terveket megalapozó vizsgálatokat elvégezze. Így indult el a szociológus pályán.

A Filozófiai Intézet 1961-es jelentése, amely az MTA elnökségének szól, tárgyilagos képet ad a helyzetről és a felmerült gondokról:

„A szociológiai csoport újabban az Intézet kezdeményezésére létrehozott Akadémiai Szociológiai Bizottság apparátusaként működik: szervezi a szociológiai munkába bekapcsolódott kutatók továbbképzését szolgáló vitasorozatot, szervezi a szociológia fakultatív oktatását az ELTE-n és a Közgazdasági Egyetemen. (A Szociológiai Bizottság jóváhagyásától függően.)

A szociológiai csoport több fontos megrendelést kapott, amelyek teljesítése megkezdődött, de intézeti keretek közt, apparátus hiányában ezek megvalósítása nem lehetséges.⁴⁰

Az Intézet vezetése tehát tisztában volt azzal, hogy ez a helyzet csak átmeneti lehet, a megoldás mikéntjének 1962-ben valamire el kell dőlnie.

JEGYZETEK

- ¹ Szalai Sándor: Jelentés a szociológiáról az MTA Elnökségének 1961. jan. 15. MTA Levéltár 8,9,11,17,18.
- ² I. m.
- ³ I. m.
- ⁴ I. m.
- ⁵ I. m.
- ⁶ Az MTA Filozófiai Intézet előterjesztése a szociológiai kutatások helyzetéről. 1961. jan. MTA Levéltár 5.
- ⁷ I. m. 6.
- ⁸ Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–65*. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1983. 198.
- ⁹ Hegedűs András: *Rendhagyó életek*. Bp. BFI Kiadó, 1994. 43.
- ¹⁰ Szalai Sándor: A szociológia helyzete Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 1961. április 14. 8–9. és április 28. 9–10.
- ¹¹ I. m.
- ¹² I. m.
- ¹³ Fukász György: Marxizmus vagy polgári szociológia. *Népszabadság*, 1961. április 29.
- ¹⁴ I. m.
- ¹⁵ I. m.
- ¹⁶ Szántó Miklós: Hozzászólás a szociológiai vitához. *Élet és Irodalom*, 1961. június 3. 4–5.
- ¹⁷ I. m.
- ¹⁸ I. m.
- ¹⁹ Szántó Miklós: A magyar szociológia 1960 és 68 között. *Szociológiai Szemle* 1995/3. 103.
- ²⁰ Szalai Sándor: Marxizmus és szociológiai szakkutatás. Kézirat, 1961. MTA Levéltár 1.
- ²¹ I. m. 2.
- ²² I. m. 2.
- ²³ I. m. 6.
- ²⁴ I. m. 8.
- ²⁵ N. Fedoszejev: A kommunizmus és a filozófia. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 1. sz. 5.
- ²⁶ Hegedűs András: A marxista szociológia tárgyáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 2. sz. 168.
- ²⁷ Kulcsár Kálmán: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 3. sz. 344.
- ²⁸ Szántó Miklós: Egy kísérleti felvétel (Dunaújváros). *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 3. sz. 376.
- ²⁹ Wirth Ádám: A jelenkor és a marxista filozófia fejlődése. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 5. sz. 651.
- ³⁰ I. m. 653.
- ³¹ Huszár Tibor: Mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1961. 5. sz. 684.
- ³² I. m. 685.
- ³³ Gyurkó László: Vallomás az életformáról. *Új Írás*. 1961. május. 269.
- ³⁴ Váczi Mihály: Kultúra és életszínvonal. *Új Írás*. 1961. szeptember. 736.
- ³⁵ Szalai Sándor: Levél Hegedűs Andrásnak. MTA Levéltár. 1–2.
- ³⁶ Hegedűs András – Szántó Miklós: Feljegyzés, 1961. augusztus. MTA Levéltár.
- ³⁷ I. m.
- ³⁸ Feljegyzés az MTA Filozófiai Intézet szociológiai részlegének feladatáról. MTA Levéltár.
- ³⁹ I. m.
- ⁴⁰ Jelentés a Szociológiai Bizottságnak az 1961-es szociológiai tevékenységről. MTA Levéltár.

ROGER D. MASTERS: MACHIAVELLI, LEONARDO, AND THE SCIENCE OF POWER

University of Notre Dame Press. Notre Dame and London, 1996. 349 old.

Az amerikai, U.S.-beli biopolitika egyik kiemelkedő művelője Roger D. Masters, aki a politológia Nelson Rockefeller professzora a Dartmouth College-ben (Hanover, New Hampshire). Eddig több mint 15 könyvet publikált és ezek közül az egyik az itt ismertetendő munka, de ezen utóbbit előzték meg közvetlenül 1989-ben a *Nature of Politics* és 1993-ban a *Beyond Relativism* című munkák. Munkásságát erős európai beütések jellemzik, ugyanis Franciaországban végzett ösztöndíjas tanulmányokat és így otthonosan mozog a francia és az olasz szellemi gondolatvilágban is. A németiséghez pedig elsősorban a Németországból az Egyesült Államokba emigrált Margaret Gruter révén kapcsolódik, aki a Gruter Institute for Law and Behavioral Research nevű intézet elnöke. Gruter és Masters közösen szokták rendezni a Dartmouth College-ben a *Társadalomtudományi perspektívák a társadalombiológia és biopolitika tudományai területein* című nyári periodikus egyetemeiket.

Mint említettük – Roger D. Masters Franciaországban folytatott tanulmányokat és így ennek következtében az olasz reneszánsz és felvilágosodás világában is ismerősként mozog. Ebben a munkájában arra tesz kísérletet, hogy Machiavelli írásait a biopolitika előfutáraként mutassa be mondván, hogy az 1500-as évek elején Cesare Borgia hívására Milánóban tevékenykedett együtt Leonardo da Vincivel, akit ide mérnökként hívtak. Mindkettőjük Firenzébe való visszatérése után a szerző az 1500-as évek legelejét, ezt a rövid történeti korszakot a biopolitika előtörténeteként értelmezi. A munkát lényegében két leíró fejezet nyitja meg, melyben részletesen leírja, hogy Leonardo da Vinci milánói korszakában mit alkotott Machiavelli társaságában, majd pedig Machiavellinek *A fejedelem* című írását elemzi abból a szempontból, hogy ez hogyan őrzi a klasszikus antik hagyományokat és miként kapcsolódik a keresztény világ kultúrájához.

Eleinte azt hinné az ember, hogy Masters könyvében az olasz reneszánsz keletkezési folyamatának leírásával van dolgunk, azonban akkor, amikor Machiavelli *A fejedelem* c. írása alapján az ál-

lam és a hatalom természetét elemzi az ismertett mű, akkor csap át biopolitikai analízisbe. Marxra és Nietzsche-re hivatkozva az állam és a hatalom „bestiális” eredetű és jellegű annak következtében, hogy az emberi alaptermészet alapja is állati-as jellegű, sőt mi több, az állati jelleget domesztikálatlan vadállatokéval érzékelteti, olyanokéval mint a róka, oroszlán és a farkasok, és a régi római közmondásra hivatkozik, miszerint *homo homini lupus*. Az állam, a hatalom és az emberi természet biológiai alapjainak Machiavelli szerinti értelmezésével nyit Masters ebben a biopolitika tudománya felé. Az ember biológiai természete következtében állandó létharcot folytat környezetével, vagyis jelzi a darwini kiválasztódás elvét, az individuális harcot a létezésért, amit az angolszász biopolitika tudomány *inclusive fitness* kifejezése alatt ismertet és ezt is használja. Az *inclusive fitness* fogalmának hamiltoni prezentálásával egy időben jelzi, hogy az emberi és állati közegben a hatalmi szervezet képződése elsősorban csoportban történik. Így jelzi, hogy a hominid evolúció során 2,5 millió év óta az állati lények világában, majd pedig az ember világában, ezeknek is elsősorban gyűjtögető, halászó és vadászó változatai esetében 50–100 fős csoportok alakulhatnak ki, melyben munkamegosztás lehetséges és melyeken belül alá- és fölérendeltségi viszonyok jelenhetnek meg. Így az állati és emberi csoportok e vonását jellemezve és szem előtt tartva a csoportot alkotó „reciprokális altruizmus” fogalmát vezet be, elsősorban Robert Trivers-re támaszkodva. A csoport mint politikai formáló erő az állam nélküli társadalmak esetében jelentős és ennek adaptáló, formáló erejét adja és képezi a kooperáció, az együttműködés és a versengés, kompetíció kettőse. A csoport és közösség érdekei a felsőbb hatalmat is kialakíthatják a közös javak, valamint a reneszánsz felvilágosodás fejedelmi uralkodói megjelenésével – Machiavelli alapján, vagyis szerte a fejedelmi és államhatalom is kialakulhat. Sőt, ezen az alapon utópiák is létrejöhetnek, tehát mi következik be, hogyha a fejedelmi vagy állam-

hatalom megszűnik. Így szolgálta Nyugaton a liberális *laissez faire* elve, és a volt kelet-európai szocialista országok esetében az államhatalomnak és az állami vagyon koncentrációjának a jelenlegi privatizáció folyamata vet véget és nem a szocializmus győzelme.

Könyvének következő fejezetét azzal a kitételrel kezdi, hogy minden civilizált és demokratikus politikai rendszer létrejöttéhez és túléléséhez hatalmi rendszerre van szükség. Ez Machiavelli esetében úgy létezik, hogy a hatalomnak, a fejedelemségnek vagy monarchiának van egy hatalmi közgazdaságtana. Így ezekben megkülönböztet királyságokat és tiranniákat. Minden hatalmi rendszerben – tovább víve Masters fejtegetéseit – alapvető szerepet játszik az információk cseréje. Ezeknek vannak nem verbális, emocionális, mimikai elemei és léteznek ezek piacósított változatai is, amikor az információrendszerek a tömegkommunikációban, sajtóban vagy pedig a TV kódüzeneteiben jelentkeznek. Az emocionális üzeneteknek – az őslényektől kiindulón – társadalom- és hatalomformáló erejük van. Így e folyamatok megvilágításában Darwin játszott jelentős szerepet annak esetében, hogy az állatok akcióival együtt milyen ellenreakciók és mimikai képletek járnak együtt. Amikor a politikai és hatalmi rendszerek olyanok, hogy az üzenetfajtáknak stílusuk van, beszélhetünk hatalmi rezsimekről a fejlett nyugati demokráciák esetében, lásd pl. a Reaganizmust stb.

A befejezés és az értelmező zárófejezet előtti részben a szerző azt jelzi, hogy Leonardo és Machiavelli munkássága alapján láthatóan az emberiség fejlődésében a kezdeti pogány klasszikus antikvitástól miként juthatunk el a feudális társadalmakig és azokon túl a modern államokig és a demokráciákhoz. Vagyis munkásságuk azt példázza, hogy a klasszikus antikvitásban embrionális formában miként jelennek meg olyan gondolatok, amelyek a középkori feudális társadalmakban a reneszánsz idején tűnnek fel és a modernitásban érik el a maguk végkifejletét. Vagyis azt hangsúlyozza

baconi és Hobbes-i értelemben, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés miként halad a jóléti államokig. A fejlődés végcélja mindig ez utóbbi és nem a harmadik világ vagy pedig a sztálini Oroszország.

Ugyanebben a fejezetben elemzi, hogy Leonardo da Vinci miként alkotott modernet az olasz reneszánszban a művészet területén, a matematikában és fizikában a newtoni gravitáció előzetes felfedezésével, az arab matematikusok világának feltárásával és azok eredményeinek hasznosításával. Machiavelli *A fejedelem* című műve elsősorban azt sommázza, hogy a szerző a reneszánszban miképpen nyúl vissza a pogány klasszikus antikvitás államának gondolataig, ahogy az Plátón *Államában* megtalálható és ez miként ötvöződik a későbbi Hobbes filozófiájához hasonlóan, jelezvén, hogy a keresztény középkorban a klasszikus antikvitás és modernitás miként találkozik egymással. Így hívószóként Hobbes-nak a *Leviathan* című művében kifejtett államelmélete és államképe idézhető vele kapcsolatban, ami mondhatnók úgy is, hogy „poszt-modernista” felfedezés volt a maga korában. Masters munkájának e fejezeténél azért időztünk hosszabban, mert a Magyarországon ismeretlen, a *Relativizmusról* című könyvére emlékeztet.

Ahogy a korábbi utalásokból láthattuk, Roger D. Masters a biopolitika és a humán etológia szakavatott szerzője, aki nagy kultúrával az olasz reneszánsz tényeire hivatkozva biopolitikai eszmefuttatásokba kezd könyvének különböző fejezeteiben. Kérdés, hogy a következtetések levonása esetében is megmarad-e ennél a diszciplínánál vagy köntösnél. A válasz: nem. Leonardo és Machiavelli világának analízise egyértelműen a klasszikus antikvitás filozófiájához, Plátónhoz és Arisztotelészhez vezet, majd az olasz reneszánszból kiindulva Hobbes, Locke és Rousseau világához jut el filozófiai síkon és kitör a biopolitika kötöttségeiből.

Tagányi Zoltán

LELT. 2004

**Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.**

